

FOLIA
URALICA
DEBRECENIENSIA

24.

Szerkesztette:

Maticsák Sándor

Keresztes László

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

2017

A DEBRECENI EGYETEM
FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT KIADVÁNYA

Szerkesztőbizottság:

Csúcs Sándor (Budapest)
Riho Grünthal (Helsinki)
Lars-Gunnar Larsson (Uppsala)
Harri Mantila (Oulu)
Tõnu Seilenthal (Tartu)
Eberhard Winkler (Göttingen)

A tanulmányokat lektorálta:

Bogár Edit (Belgrád), Csepregi Márta (Budapest),
Csúcs Sándor (Piliscsaba), Honti László (Budapest),
Keresztes László (Debrecen), Petteri Laihonon (Jyväskylä),
Maticsák Sándor (Debrecen), Siptár Péter (Budapest),
Takács Judit (Eger), S. Varga Pál (Debrecen), Zaicz Gábor (Piliscsaba).

ISSN 0239-1953

© A szerzők, 2017

© A Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2017.

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
Technikai szerkesztő: Maticsák Sándor
Borító: Deli-Nagy Tünde, Silvia Sökk

Készült a Kapitális Kft. nyomdájában, Debrecenben.

Az uráli irodalmak bemutatathatóságáról Pragmatikus mérlegelések¹

DOMOKOS Johanna

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
domokos.johanna@kre.hu

Mottó: „Ha az irodalomnak a történetét bizonyos értelemben a visszajáról írjuk meg [...], foglalkozni kell az ígéretekkel, a vallomásokkal, az odavezetett ötletekkel és prefigurációkkal, rekonstruálni kell a folytonosság hiányát, a megkezdett és elszakított szálakat, a nevezetes be nem fejezéseket, a folytatás nélküli köteteket, töredékeket, morzsákat, romba döntött kompozíciókat, formába nem öntött nagy témákat és megérzett formákat, vagy akár a kitalált, de nem megvalósított formákat, eltervezett, de meg nem írt könyveket, szándékokat, a gondolati és művészi fejlődés örvényeit és megszakításait, ördögi köreit, a „zsenialitás” felszabadító borzongásait, az alkotó lelkesedés és az ihlet rohamait, a közös remény örök visszatérését” (Tomasz Burek 1993: 444).

Egy évszázada már jegyezhetjük a komparatisták tanulmányaiban az irodalomtörténet-írás kihívásainak elvi és gyakorlati mérlegeléseit.² Míg ez, az irodalomtörténet-írás jogosultságát egyben folyamatosan meg is kérdőjelező diszkurzus kimondottan olyan irodalmi alapokon történik, ahol már kiépült a modern irodalmi infrastruktúra, önálló és többkötetes irodalmi bemutatások születtek, valamint az aktuális irodalomelméletek vetületeiben több évtizede érzékenyen vizsgálják a szövegeket, addig a legtöbb kisebbségi helyzetben alkotott irodalom esetében nagyobb lélegzetű áttekintések meg sem születtek. És ezzel ki is jelölhetjük akár a földrajzi Európán belüli nyugati és keleti

¹ E tanulmány egy olyan uráli irodalomtörténeti kézikönyv megalkothatóságának reményében fogant, melyet először Domokos Péter álmodott meg, és munkássága ezt töltelhetően maximálisan meg is alapozta.

² A témának nagy és izgalmas szakirodalma van, melyek közül említessenek meg a következő tanulmányok és kötetek: René Wellek (1946), R. S. Crane (1971), H. R. Jauß (1977), David Perkins (1992), Tomasz Burek (1993), Jörg Schönert (2007), Matthias Buschmeier (2014). (A részletes bibliográfiát ld. az irodalomjegyzékben.)

irodalomtudományi praxisok sarkalatos két pólusát, melyek a világirodalom kutatásán belül hasonlóképp felmerülnek.

Míg a 19. század során számos, identitását kereső és legitimizálódó nemzet irodalmi fölé sikerült egységes értelmezési hálót felvázolni, ezáltal le- és behatárolni őket, sikerült kiépíteni az oktatásukat, addig a világ nyelvei több mint háromnegyedén az irodalmi művek alkotása, publikálása és befogadása a mai napig kritikus helyzetben van. Míg egyfelől megtermékenyítően hat a korszakolás (mint pl. felvilágosodás, klasszicizmus, romantika, realizmus, szimbolizmus, impresszionizmus, avantgárd vagy posztmodern stb. irodalmak) szükségszerűségének, mikéntjének, valamint sarkalatos behatárolhatóságának mérlegelése, addig az önmagukat legitimizálni igyekvő kisebb irodalmak egészen másképp vívják harcaikat írásbeliségük történelmi, társadalmi, politikai, kulturális és irodalmi viszonylataiban történő bemutathatóságukért. E két különböző kihívást figyelembe véve, a mai komparatistikának nemcsak az irodalomtörténet-írás elméleti és módszertani kérdéseiről, hanem az alakuló, tkp. veszélyeztetett helyzetű irodalmak bemutathatóságának lehetőségeiről, céljairól, valamint szerzői, közvetítői és befogadói közönségeiről is el kell gondolkodnia. Így azon kérdések mellett, amelyeket René Wellek különösen a már legitimizált nemzeti irodalmak praxisaiból kiindulva az 1973-as, *The Fall of Literary History* [Az irodalomtörténet bukása] című cikkében felsorol – azaz, hogy mit tekintünk egyáltalán irodalomnak, miként viszonyul az irodalom a történetiséghez, és milyen elméleti apparátusokat használ az önmagát folyamatosan újraíró irodalmi praxisok vizsgálatára –, olyan kérdéseken is el kell merengnünk, amilyeneket pl. Linda Hutcheon *Rethinking the National Model* [A nemzeti modell újragondolása] (2002) című tanulmányában felvet. Ugyanis amellet, hogy üdvözölhető próbálkozásokként végül elkészülnek egyes szubkultúrák „ellen-irodalomtörténetei” (*interventionist literary histories*), látnunk kell azt a megismételt hegemonikus modellt, amelyet bennük alkalmaznak és általuk történetfilozófiai teleológiákat gyártanak. Ugyanilyen sajátos, de izgalmas részletmodellezésnek tekinthetők azok a törekvések, melyek azon társadalmi csoportok és miliőik vizsgálatát tűzik ki célul, amelyek meghatározottságaiban színre léphettek az illető alkotók, kutatók, terjesztők és befogadók. Hasonló kérdésekre kerestek választ a német irodalom társadalmi és recepcióesztétikai modellezésén keresztül a konstanzi és bielefeldi iskolák többkötetes kiadványai és elméleti elemzései, pl. a tizenkét kötetes *Hansers Sozialgeschichte...* (Grimminger 1980–2011), vagy legutóbb 2014-ben a *Literaturgeschichte. Theorien – Modelle – Praktiken* tanulmánykötet. Megszívlelendők azon iskolák eredményei is, melyek a korszakolást és a fejlődési modellt teljesen mellőzik, mint például a Szegedy-Ma-

szak Mihály főszerkesztősége alatt létrejött *A magyar irodalom története*i kiadványsorozat és webfelület (<http://villanyspenot.hu/>).

Jelen tanulmány azáltal, hogy tömören azt a kérdést világítja meg, hogy miképp lehet az uráli irodalmakat bemutatni, szembenéz azzal a kihívással, amit az egyes kis irodalmak nagy időtávlatú, ugyanakkor sajátos fókuszú összehasonlító modellezhetősége vet fel. A megfelelő támpontok kijelölésével esély nyílik arra, hogy törlesszünk az uralisztika mellett a világirodalom, valamint a komparatisztika hiányosságaiból. Mindazáltal, hogy a hazai és nemzetközi uralisztikai irodalomtudomány talpra állt Domokos Péter 1985-ös és 1987-es alapozó műveivel,³ valamint néhány további kortárs ilyen jellegű tanulmányával, az uráli nyelvcsalád *összes* irodalmainak egy naprakész, az oktatásban és kutatásban is egyaránt használatos elemzésével adós e terület. Egy ilyen, a kézikönyvekre jellemző pragmatikus célokat szolgáló áttekintésnek támogatnia kell a helyi és nemzetközi kutatók és érdeklődők elsődleges tájékozódási igényét arról, hogy milyen körülmények között születhettek és születnek meg az egyes nyelvek *materia poeticái*. Ugyanakkor az érdeklődők elvárási horizontja is mindig változik, amiatt újabb és újabb irodalomtörténeti bemutatásoknak is kell születniük (ld. Palumbo-Liu 2008).

Mit érthetünk uráli irodalmak alatt?

Az uráli irodalmak kifejezés esetében érdemes és szükséges az irodalom fogalmát olyan nyelvi megnyilvánulásokat felölelően kitágítani, melyek esztétikai/poétikus funkcióval rendelkeznek (azaz Roman Jakobson kommunikációs elméletének értelmében ez a funkció dominál bennük). Ez teszi lehetővé, hogy az adott 'irodalom' vizsgálatokor kitérhessünk nemcsak a szűkebb értelemben vett szóbeli, kézíratos vagy nyomtatott, valamint digitális irodalmi alkotásokra, hanem a szóbeli és írott dokumentumokban, hétköznapi és művészi eseményekben megvizsgálhassuk az adott uráli nyelv ún. 'performatív textuális poétikáját' (pl. hittérítői szövegekben, bibliafordításokban, közmondásokban, szólásokban, altatódalokban, valamint a popzene vagy a rap dalok, performanszok és filmek szövegeiben).

Történetileg az uráli irodalmak fedőnevet ugyanazon igény hozza létre, mint pl. a skandináv vagy szláv irodalmakét, melyben a nyelvi rokonság mellett egy tágabb történelmi, kulturális és areális interferencia húzódik meg. A nemzeti romantika korában gyökerező, az uráli nyelvek közös eredetének feltérképezésére létrejövő tudományág, azaz az uralisztika módszertanából ter-

³ *A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása; Handbuch der uralischen Literaturen.*

mészletesen átvehető az egyes irodalmak közös és hasonló irodalomtörténeti eseményeire és létkörülményeire irányuló feltérképezés igénye.

A komparatistikai célzatú 'uráli irodalmak' megnevezés alá számos részlegesen kiépült kisebbségi irodalmat sorolunk be három teljesen kiépült nemzeti irodalmi mezővel együtt. Így e fogalom felöleli a magyar, finn és észt mellett az északnyugat-szibériai zónához tartozó nyenyec, enyec, nganaszan, szelkup, valamint hanti és manysi irodalmak mellett a közép-oroszországi zónába sorolható komi, udmurt, erza és moksa (mordvin), mari, valamint a tágabb balti zónába tartozó számi, kvén, meänkieli, inkeri, võru, szetu, karjalai, liv, vót, vepsze és izsór irodalmakat, irodalmi törekvéseket.

A kisebbségi uráli nyelvek szövegvilágainak nemzetközi kutatói köre már több mint másfél évszázada az uralisztika köréből származik, és szövegvilágainak poétikáját a mai napig ilyen fórumokon mutatják be leginkább. Fontos tényező, hogy az uráli nemzeti irodalmak „sikertörténete” a kisebb uráli irodalmak fennmaradásukért tett erőfeszítéseit mindig is inspirálta. Fordított irányban is látjuk, hogy a kisebb uráli irodalmak folklórja jelentős recepcióra talált a nemzeti irodalmak bizonyos korszakaiban. A nemzetközi kutatási hálózat infrastruktúráját nagyjából a három, önálló államisággal rendelkező nemzet tudományszervezése teszi mind a mai napig lehetővé. Ennek etikai vonatkozásával kapcsolatban Csepregi Márta helyesen hangsúlyozza, hogy „nekünk, magyaroknak számarányunkból következően többet kell tennünk kisebb nyelvrokonainkért, mint másoknak. Azért is terhel minket nagyobb felelősség, mint másokat, mert – a finnek mellett – mi tudunk róluk a legtöbbet” (Csepregi 2006: 14).

Addig amíg egyetemi körökben az uralisztikai tanszékek órákínálatain keresztül még lehet az érdeklődőknek (legtöbb esetben a majdani fordítóknak) ezekkel az irodalmakkal érintkezniük, és a nyelvészeti tanulmányokat kibővítő kulturális és irodalmi érdeklődés kiszolgálását megszívlelő tanárok tollából még születnek irodalmi tanulmányok, addig az 'uráli irodalmak' életben tartható fogalomnak bizonyul. Ezt támogatja az egyes irodalmak és kutatóik megnyilvánulását rendszeres időközökben, különböző szempontok alapján súlyzó nemzetközi események, legyenek ezek írói, kulturális, nyelvészeti konferenciák, kongresszusok, vagy irodalmi kiadványok (antológiák, tematikus számok), estek és művészeti fesztiválok. Hogy kik szervezik ezeket az eseményeket – ezen is érdemes elgondolkodni.

Areális csoportosíthatóság

A fentiekben az uráli irodalmak csoportosítására a nagyobb csoporton belüli, egymáshoz való közelségük alapján három kisebb, földrajzilag jobban

behatárolható zónát (Északnyugat-Szibéria, Közép-Oroszország és a tágabbban vett Baltikum), valamint egy további tengelyt (nemzeti irodalmak) javasoltunk. Míg a zónák irodalmihoz a kisebbségi létben, a nyelvváltással komolyan fenyegetett etnikumok irodalmi sorolódtak, addig az utóbbihoz a saját nemzeti keretein belül működő finn, észt és magyar irodalmat soroltuk. Ha a bevezető fejezetben megemlített nyugati és keleti irodalmi pólusokra gondolunk, akkor az uráli irodalmakkal olyan, a földrajzi Európa határait is átlépő irodalmi praxisváltozatokra kapunk példát, melyekkel az írásbeliség és irodalmiság helyi és egyetemes sajátosságaira reflektálhatunk. Történeti vonalon mindenképp kihangsúlyozódnak a szóbeli és írásbeli irodalmi műfajok és irányzatok kialakulásai. Topográfiai vonalon kiemelkedik a nyelvjárási és közigazgatási tagolódás fontossága, egy-egy vidék vagy város, ezen belül egy-egy kulturális intézmény irodalmilag meghatározó szerepe (pl. Kazanyi Nemzetiségi Tanítóképző, a Leningrádi Északi Népek Intézete), míg a társadalmi differenciáltság függvényében figyelemmel kísérhetjük az osztály- és nembeli különbségek kihatásait az irodalmi világok kiépítésében és fenntartásában.

Míg a zónák összessége az irodalmi jelenségek izgalmas és széles skáláját példázza, addig a zónákon belül a hasonlóság, egyezés és különbözősége nyer nagyobb teret. Például az északnyugat-szibériai zónára érvényes az, hogy az 1917-es forradalmat követő társadalmi, politikai körülmények befolyásolták írott, anyanyelvű irodalmaik létrejöttét, míg a középzónában erre már a 19. század végén lehetőségek nyíltak, melyek azonban 1917 után teljesen mellőzve voltak. A középső zónában a sztálini terror évei különösen erős nyomokat hagytak (ld. Szofin-ügy), míg a tágabb balti zónában az Oroszországon kívüli irodalmi modellek erőteljesebben hatottak (ld. a német irodalom szerepe a 19. század észt irodalmában, valamint a finn–skandináv irodalmak szerepe a karjalai vagy a számi irodalomban). Ugyanakkor a zónák és a nemzeti irodalmak tengelyét erősen megosztja az anyanyelvi irodalmak nyelvi stabilitása. Ugyanis az összes, Oroszország területén használt uráli nyelv és irodalom a veszélyeztetettség többé-kevésbé súlyos fokán áll. Irodalmuk bemutatásának újonnan történő felvállalása kollektív önértéket, kulturális revitalizációjukat nagyban támogatná.

Mit adhat egy uráli perspektíva olyan irodalmaknak, mint az észt, finn és magyar? A nemzeti identitás ápolásában, saját irodalomtörténeti fejtegetésekben keveset nyom ez a latba (ellentétben a zónák irodalmaival), viszont annál inkább közvetíthetnének a zónák irodalmi és a világirodalmi körforgás között. Amellett, hogy maguk jelenlétét is folyamatosan igazolniuk kell, fordításokkal, tanulmányokkal, intézményes keretekkel nagyban hozzájárulhatnak.

nak a kisebbek kulturális, oroszországi multikulturális és világirodalmi legitimizációs folyamataihoz. Ugyanakkor az uráli irodalmi praxisok sokféleségéről való, uralisztikán is túlmutató értekezése nagyban alátámasztaná a komparatiztika küldetését.

Miként mutassuk be az uráli irodalmakat?

Ha azzal a gondolattal játszunk el, hogy egy világnyelven publikálendő uráli irodalmi kézikönyvnek milyen legyen az egészre kitekintő egységes bevezetője, majd a zónák történeti, kulturális, gazdasági, politikai, demográfiai dinamizmusát ismertető felvezetése, valamint az egyes irodalmakat tárgyaló fejezetei, akkor további izgalmas kérdések merülnek fel.

Egyfelől maga a keret mindenképp fogódzót ad, hisz az uráli nyelvi keretben létrejött irodalmi alkotások, törekvések, félbe maradt fejlődési vonalak, műfaji sajátosságok és hiánypontok, helyi és nemzetközi recepciótörténetek számos interferenciát mutatnak fel. Ezen irodalmak bemutatásakor tudatában kell lennünk annak is, hogy „ami hiány”, vagy amik miatt nem jöhetett létre az egyes irodalmi törekvések között szorosabb kapcsolat, az is „beszél”, az is „dokumentum”. Magát a hiányt is fel kell fejteni amellett, hogy az irodalmiságot is tágabban kell értelmezni. Míg nemzeti irodalmak esetében az irodalmat annak szűkebb értelmében alkalmazhatjuk, addig a zónák irodalmainál az esztétikai kritériumot érdemes kitágítani. Általa mindazon nyelvi elemeket tartalmazó kommunikációs forma jelentőséget kap, melyben az esztétikai kritérium hangsúlyosabban érvényesül.

Északnyugat-Szibéria, Közép-Oroszország és a tágabban vett Baltikum

Az egyes zónák irodalmi bemutatásainak linearitására vonatkozóan kiemelhető pár általános javaslat, míg az uráli irodalmak különböző történeti és társadalmi adottságai egészen a műfaji és kutatásbeli hangsúlyokig épp azt teszik lehetővé, hogy ezen belül nagyon eltérően súlyozódjanak egyes szempontok. Például a számi irodalom női íróinak és posztkoloniális erővonalainak feltérképezése mindenképp nagyobb részletességgel jelenik meg az észak-számi irodalmi fejezetben, mint, mondjuk, a hanti irodalomban, ahol a szerzőknek e tekintetben úttörő munkát kell végezniük.

A zónákat érintő hasonló kihívások mellett (pl. keresztény térítés, szovjet kultúrába való betagozódás) az írásbeliség és az irodalmiság történelmi dimenzióban való megközelítése kiemeli nyelvi és műfaji heterogenitásukat, szövegbeli tradícióik sokféleségét, szépirodalmi műveik létrehozhatóságának, topográfiai és topológiai meghatározottságaink különbözőségeit – ezek

bemutathatóságuk elvi és gyakorlati kereteit feszegetik. Ezen irodalmakban járatlanoknak természetesen nagy segítséget nyújtanak az egységesítő kritériumok (pl. finnugor nyelviségük, kollektív identitásuk és kultúrájuk az „orosz medve ölelésében”, erős szóbeli hagyományok, induló irodalmak, korlátolt gazdasági lehetőségek, közös konferenciák, valamint „világirodalmiságuk” próbakörei a finnugor hálózaton belül), mégis minél inkább elmélyedünk az irodalmak bemutatásában, annál inkább érzékelhetjük a közöttük levő sarkalatos különbségeket. Ez utóbbit természetesen nem kell egy őket bemutatni kívánó kézikönyvnek eltussolnia, hanem fel kell vállalnia eltéréseit, párhuzamosságait, valamint sokatmondó hiányosságait és kihívásait.

Az uráli irodalmi életeken belüli korszakok, a tematikai hangsúlyok és a különböző stilisztikai megoldások mindenképp általános európai irodalmi modellek és sajátos helyi politikai konstellációk szinkretizmusát mutatják. A többnyelvűség kihívásai például erőteljesen nyilvánulnak meg a 21. századi finn, svéd, számi, meänkieli vagy kvén irodalom keretein belül, vagy a kortárs magyar irodalom anyaország-határain kívül szerveződő irodalmi életeiben, az eloroszodás nagy léptékű előrehaladásáról tanúskodó karjalai irodalomban vagy az önmaga anyanyelvi formáiért többet tevő udmurt irodalomban. Mégis számos vonatkozásban különböznek egymástól. Gazdasági, valamint ökológiai krízisek is eltérően érintik ezen irodalmak létkereteit. Mindenesetre, közös irodalomtörténeti bemutatásaik ezen és számos további kérdésre nem a válaszadás vagy irányadás kijelölése céljával fognak születni, hanem annak szándékával, hogy ezen irodalmaknak megszülethessen egy vagy több olyan tudományos módszerekkel készült, de laikusok számára is izgalmas leírása, melyek a helyi, az uráli és a világirodalom fehér foltjainak megszüntetésére törekcsenek.

A fejezetek felépítése

Az egyes bemutatások bevezető alegységeinek érdemes kitérniük arra, hogy az illető kisebbségnek történeti létét miként alakította a környező népek terjeszkedése, és jelenleg milyen politikai és jogi keretek között élnek, valamint a nyelvtörténeti és nyelvjárási fejleményeikre, és ezek veszélyeztetettségének és revitalizációjának mai állapotára is. Irodalmiságuk szakadozott előtörténete, szóbeli hagyományaik feljegyzéseinek korszakonkénti áttekintése, az irodalmi nyelvezetek kialakítására tett többszörös próbálkozás szintén szót érdemel. Folklorjuk – mint szépirodalmuk legfontosabb ösztönzője és társa – mindenképp részletesebb bemutatást igényel, és ebben épp a finnugor kutatók gyűjtőmunkái töltenek be kiemelkedő szerepet.

A kereteket és beágyazódást nyújtó bevezető után az egyes irodalmi fejezetek központi része az irodalmi szövegek és események olyan elemzését tűzheti ki célul, melyben különböző perspektívák mentén felállított értelmezési tengelyek érvényesülnek, pl. az irodalmi fejlődés kultúrtörténeti korszakolása; hogyan és mely műveken, eseményeken keresztül támogatta az irodalom a közösségi tudatot, miként épültek ki a költői, prózai és drámai műfajok, miként befolyásolta a mai napig az orosz nyelven való írás az anyanyelvi írást, és mely művek és írók játszottak és játszanak mind a mai napig ebben szerepet.

Irodalmuk történeti periodizálásának árnyalása különböző egyéni szempontokat vehet igénybe egy olyan nagyobb léptékű ütemezésben, melyben az 1917-es októberi forradalom, az 1930-as évekbeli sztálini terror, a XX. Szovjet Pártkongresszus (1956), az 1970-es évek, majd a peresztrojka és a jelenlegi politikai feltételek szerepet kapnak. Egyes korszakokon belül különböző időszakos műfajok (pl. kommunista agitációs szövegek), ill. a nyelvészológia számára is releváns médiumok jelentkeztek (pl. plakát, szórólap), miközben az irodalom kétszeresen hármas műfaji tagoltsága (költészet, próza, dráma, valamint szóbeli, írásos és digitális) mindenképp kiépülni látszik. Azaz, a korabeli és kortárs állapotok felmérésében érdemes figyelni az irodalmak szóbeli (élő folklór), nyomtatott (napilapok, folyóiratok, könyvkiadók stb.), és később a digitális médiumainak összjátékára (facebook, wiki, weboldalak, digitalizált archívumok stb.), az irodalmi élet szerveződésének (pl. fesztiválok, slam-estek) és recepciójának (pl. az oktatásban) diakrón és szinkrón lehetőségeire. Az illető irodalom műfajstruktúrájának alaposabb áttekintésében érdemes szem előtt tartani, hogy a tematika mennyire határozta meg a formát, és stilisztikailag milyen jellemzőkkel bírnak. Ezekre jó lenne fejezetekként számos anyanyelvi példát is hozni, melyből az olvasó közvetlen benyomást nyerhet az adott irodalom nyelvi sajátosságaiba, poétikai funkciójába.

Női és gyerekirodalom, etnofuturizmus és multimedialitás, diaszpóra és ökokritika, valamint számos más szűrő érvényesíthető, melyek jelenléte vagy hiánya az illető irodalomtörténeti kutatásban jelentőséggel bír. Hogyan kapcsolódik az irodalom a többi művészeti ághoz (különösen a színházi és filmes világokhoz)? Mennyire nyitott a szomszédos és a távolabbi irodalmakra az orosz mellett? Milyen arányban készülnek fordítások (saját művek oroszra vagy egyéb művek az anyanyelvre)? Ezek és számos további kérdéskörök megvilágítása sokat mondhat az illető irodalom és közössége információáramoltatási lehetőségeiről.

Bemutatásuk záró részeiben ismét nyitni lehet a perspektíván, és kitekintés adható az adott irodalom jelenlevő és prognosztizálható kulturális, politikai, gazdasági, valamint spirituális kihívásaira. Az irodalom a nyelvi revitali-

zációban fontos szerepet kaphat, ebben annak oktatása, kreatív szemináriumokon való művelése, valamint uráli és nemzetközi kontextusban történő kölcsönös nyomon követése ösztönző szerepet tölt be.

Milyen uráli irodalomtörténet kell ma nekünk?

Az uráli irodalmak elsődleges, általános és emiatt reprezentatív és szelektív közös bemutatásához ki kell szabadítani a nyelveket, a műveket, a kultúrákat ideológiai kelepceből, meg kell engedni ezeket függetlenedni attól a történeti perspektívától és normarendszertől, melyet jól ismert monokultúrák vetítettek rájuk. Ezen irodalmaknak – olyan individuumok, amelyek saját történetiségük és kollektív történelmiségük kereszttüzében (Wolfgang Braungart metaforáját idézi Buschmeier 2014: 28) élni próbálkoznak – nemcsak etnikumuk nyelvi, kulturális és politikai kontextusainak évszázadokon át radikálisan változó létfeltételeire kell reflektálniuk, hanem problématerületeik leképezésében is folyamatosan változniuk kell.

Az uráli irodalmak bemutatási igényének szembe kell néznie az utóbbi évtizedekben a történeti érzék általános eltűnésével, az oktatás és kultúrpolitika szélsőséges pragmatizációjával, a tömegmédiák kiváltotta képibb információbefogadással. Függetlenítenie kell magát attól, amitől a lengyel irodalomtörténetnek Tomasz Burek szerint óvakodnia kell: azaz „nem az előírt akadémikus, konvencionális, mesterségesen kiérlelt, lekerekített és sima formák után kell nyúlni az éppen hogy nem konvencionális, meghíúsított, nehezen definiálható és megbotránkozást keltő” irodalom bemutatásának (454–455).

Lexikográfia

Miként egyensúlyozódjon ki a hermeneutikus elemzések és a majdnem-hogy lexikográfiai bemutatások viszonya? Míg névfelsorolásra, címlistákra a nemzeti irodalmak bemutatásának kereteiben egyáltalán nincs szükség, kisebbségi irodalmak esetében ezen felsorolások elősegíthetik a további kutatásokat. A nemzeti irodalmak történeteinek már megszülettek anyanyelvi és világnyelveken való bemutatásaik, és áttekinthetetlenül sok kisebb tanulmány jelent meg különböző tematikus kötetek, irodalmi lexikonok keretein belül. Ezen irodalmi historiográfiák bemutatását be kell ágyazni a jelentősebb idegen nyelvű tanulmánykötetek, antológiák, folyóiratok, digitális források áttekintésébe. Mindenesetre mindkét fejezettípus jelentős hányadának az egzempláris szövegvilágok elemzését, sajátos eseményeik és kiemelkedő sajátosságai részletes bemutatását kell tartalmaznia. Hogy mennyire és mi-

nek kapcsán térjenek ki egyes áttekintések a finnugor nyelvű irodalmak idegen nyelveken írt műveinek bemutatására (különösen az oroszul vagy a skandináv nyelveken írtakra), ezt sajátos mérlegelés döntheti el. Fontos kritérium lehet az illető mű tematikája és célközönségének szánt üzenete.

Záró kérdések

Hogyan sikerül áttekinteni nem is annyira a mennyisége miatt (mint amiről a nemzeti irodalmak kutatói joggal panaszkodnak), hanem inkább az egyes irodalmakhoz besorolt, ám nehezen fellelhető, elszórtan megőrzött dokumentumokat, melyek „az irodalom élő szubsztanciája – amelyen rögeszmés feladványok és feldolgozandó témák összessége hagyja rajta nyomát –, élő ideárium, (Irzykowski kifejezésével) *materia poeticája?*” (Burek 1993: 455). Ezeket hogyan tudja néhány kutató – aki összefogna egy kézikönyv pragmatikus kontextusában egy-egy irodalom bemutatásához – úgy összefoglalni, hogy annak legtöbb megnyilvánulási formáját módszertanilag izgalmasan tudja bemutatni? És ahhoz, hogy bepillantást engedjenek az (irodalmi) kultúrák kihívásainak mélységeibe, mennyire és hogyan kell érinteniük „a történeti folyamatok konkrét emberi, az egyéniség pecsétjével megjelölt, értékrempítő dimenzióját”, „a buktatók, a kitaposott ösvények és korlátok egymásra rétegződését...” (Burek 1993: 451, 454)?

Az, hogy milyen hamar lehet összehozni egy ilyen vállalkozást ezen irodalmak és főképp kutatóinak egymástól levő hatalmas távolsága, felkészültségi és mobilitási eltéréseik miatt, és egy ilyen vállalkozásnak miképp sikerülhetne a finnugrisztika oktatásán is túl jelentkező érdeklődést szolgálni, a jövő izgalmas kérdései közé tartozik.

Amire kérdések születnek, azok mögött ott rejlik az érdekeltség és a tetterekészség. Reméljük, hogy a téma jelenlegi problematizálása bátorítja ezen területek kortárs kutatóit. A nemzetközi uralisztika, az egyes irodalmak, uráli és világirodalmi komparatisták és érdeklődők mindenképp sokat nyernének általa. Az uráli irodalmak közös történeti bemutatásának, mely egyben irodalmi rekonstrukció és revindikáció is, fő közösségi célja kulturális propeudeutikák nyújtása, melyek bevezetést nyújtanak az irodalmi fejlemények követésével az adott kultúrába, annak értelmezésébe. Az így nyert irodalmi bemutatások kiemelései, történetiségének megvilágított tükröcserepei, sikerrel és bukással végződő eseményei betölthetik azt a feladatot, amire mottónk szerzője, Tomasz Burek úgy utal, mint manapság csupán irodalomtörténiszek által művelt társadalmi hivatásra: az imagináció művelése és a kultúrtörténeti tudat kitágítása.

Irodalom

- Burek, Tomasz 1993: Milyen irodalomtörténet kell ma nekünk? *Helikon* 1993/4: 447–459.
- Buschmeier, Matthias 2014: Pragmatischer Literaturgeschichte. Ein Plädoyer. In: Buschmeier, Matthias – Erhart, Walter – Kaufmann, Kai (Hrsg.), *Literaturgeschichte. Theorien – Modelle – Praktiken*. De Gruyter, Berlin – Boston. 11–29.
- Crane, Ronald S. 1971: *Critical and Historical Principles of Literary History*. University of Chicago Press, Chicago.
- Csepregi Márta 2006: Miféle testvérek? In: Normantas Paulius – Csepregi Márta: 14 testvér – Finnugor népek. Kossuth Kiadó, Budapest. 7–15.
<http://www.regulytarsasag.hu/nyelvrokonaink-14-testver/mifele-rokonok/>
- Domokos Péter 1985: A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Domokos, Péter 1987: *Handbuch der uralischen Literaturen*. *Studia uralo-altaica* 18. Szeged.
- Grimminger, Rolf (Hrsg.) 1980–2009: *Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur*. Vol. 1–12. Deutscher Taschenbuch Verlag, München.
- Hutcheon, Linda 2002: Rethinking the National Model. In: Hutcheon, Linda – Valdés, Mario (eds), *Rethinking Literary History: A Dialogue on Theory*. Oxford – New York. 3–49.
<https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/19081/1/Hutcheon-3.pdf>
- Jauß, Hans Robert 1977: *Literaturgeschichte als Provokation. Grundlegung einer Theorie. Mit Analysen und Bibliographie*. München.
- Palumbo-Liu, David 2008: The Occupation of Form: (Re)theorizing Literary History. *American Literary History* 20/4: 814–835.
- Perkins, David 1992: *Is Literary History Possible?* Johns Hopkins University Press, Maryland – London.
- Riessler, Michael 2015: Vom Matthäusevangelium zur Wikipedia Medien für das bedrohte Kildinsaamische. In: Alba Niño, María – Kailuweit, Rolf (Hrsg.), *Freiburger Romanistischer Arbeiten* 9: 127–158.
- Schönert, Jörg 2007: Literaturgeschichtsschreibung. In: Anz, Thomas (Hrsg.) *Handbuch der Literaturwissenschaft*. Vol. 2. Rombach, Stuttgart – Weimar. 267–284.
- Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.) 2008: *A magyar irodalom története I*. Gondolat, Budapest.
- Taidé, Jean-Yves – Cerquiglini-Toulet, Jacqueline – Lestringant, Frank – Forestier, Georges – Bury, Emmanuel 2007: *La littérature française*. Vol. 1: *Dynamique & histoire*. Gallimard, Paris.

- Todorov, Tzvetan 1981: *Introduction to Poetics 1. Theory and History of Literature*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Wellek, René 1946: *Six Types of Literary History. The Critical Significance of Biographical Evidence*. *English Institute Essays*. 107–126.
- Wellek, René 1973: *The Fall of Literary History*. In: Stempel, Wolf-Dieter – Kosselleck, Reinhart (Hrsg.), *Geschichte: Ereignis und Erzählung*. München. 427–440.

*

How to Present Uralic Literatures? Pragmatic Considerations

Starting with theoretical considerations about the theory and practice of literary historiography, the paper goes on with presenting very concrete suggestions regarding a handbook on Uralic literatures. When we entertain the thought of publishing such a handbook in a world language, we can imagine a unified introduction that allows space to highlight the cross-sectional themes (e.g., the importance of folklore, the art form of the epic, the several false starts and unfavorable ideological circumstances, language endangerment, multilingualism) and introduce the broad scale of the literary phenomena in question. This might be followed by a descriptive summary of each the East-West Siberian, Central Russian and larger Baltic zones' as well as the axis of national literatures' historical, cultural, economic, political and demographic dynamics. After these the chapters on each literature can follow, allowing further interesting questions of detail to emerge. In one respect, the framework itself would certainly provide a starting point, since the literary creations, attempts, incomplete lines of development, idiosyncratic art forms and points of deficiency, and local and international reception history reveal numerous points of interaction. Next to those issues, the presentation of these literatures must include "what is missing", or the factors preventing a closer connection, or because of which certain literary developments took separate paths: those, too, "speak"; those, too, are "documentation"; and they must also be analyzed in order that their literary qualities can be interpreted more broadly. While we can take literature in its narrower sense in the case of national literatures, in the case of the minority literatures it is worth expanding our esthetic criteria in a way, all forms of communication containing linguistic elements take on significance, in which the aesthetic criterion is realized with greater emphasis.

JOHANNA DOMOKOS

Az 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok az udmurt nyelvben

EKATERINA GEORGIEVA

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
ekaterina.georgieva@nytud.mta.hu

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban az udmurt nyelv egyik nem véges határozói mellékmondat-típusával foglalkozom, pontosabban a *-tož* szuffixummal képzett határozói igeneveket (konverbiumokat) vizsgálom. Ezen igenévnek temporális és nem temporális jelentései lehetnek. Nem temporális jelentése 'ahelyett, hogy'-mellékmondatoknak felel meg. Jelen dolgozatban behatóbban foglalkozom a *-tož* igenév 'ahelyett, hogy' funkciójával az erről a mellékmondattípusról szóló tipológiai megállapítások figyelembe vételével, illetve párhuzamot vonok ezen mellékmondat típus angol megfelelőjével. Azt vizsgálom, hogy milyen típusú 'ahelyett, hogy'-mellékmondatokat kódolhatnak az udmurt *-tož* igenevek, illetve milyen (szemantikai és szintaktikai) tulajdonságai vannak a *-tož* igeneves 'ahelyett, hogy'-mellékmondatoknak. Emellett fogok érvelni, hogy *-tož* igenevek preferencia-mellékmondatokat jelölnek, azaz buletikus modalitást fejeznek ki.

A dolgozatban használt adatok részben saját gyűjtésből származnak. Terepmunkáim során spontán, illetve elicitált példákat gyűjtöttem udmurt anyanyelvi beszélőktől. Emellett korpuszadatokat is felhasználok a Turku–Izhevsk Corpus-ból és az Udmurt Corpus-ból.¹

A tanulmány felépítése a következő: a 2. pontban röviden bemutatom az udmurt *-tož* igenevekről szóló megállapításokat az eddigi szakirodalom szerint, különös tekintettel funkcióikra és gyakoriságukra. A 3. pontban áttekintem a tipológiai szakirodalom megfigyeléseit az 'ahelyett, hogy' mellékmon-

¹ A Turku–Izhevsk Corpus a <http://volga.utu.fi/portal/cgi-bin/login.cgi> oldalon, az Udmurt Corpus pedig a http://web-corpora.net/UdmurtCorpus/search/?interface_language=en oldalon érhető el. A példákat saját átírásban, a Leipzig Glossing Rules szerinti glosszázással és magyar fordítással közlöm.

datokról, illetve összefoglalom az angol 'rather (than)'-mellékmondatokról született elemzéseket. Ezt követően pedig az udmurt *-tož* igeveves 'ahelyett, hogy' jelentésű mellékmondatokat vizsgálom behatóbban (4. pont). Az 5. pontban röviden bemutatom az *intije* névutóval alkotott 'ahelyett, hogy'-mellékmondatokat is, ezúton kiegészítve az udmurt 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok leírását. A tanulmányt az összegzés zárja (6. pont).

2. Az udmurt *-tož* igenév dióhéjban

Az udmurt *-tož* szuffixum nem véges igealakokat képezhet bármelyik igeből/igeosztályból. Megjegyzendő, hogy ezen igenév-szuffixum eltérhet az udmurt nyelvjárásokban, pontosabban *-tož*, *-toś*, *-ččož*, *-ččőž* vagy *-čőž* alakban fordul elő (Kel'makov 1998: 157–158).

A *-tož* igenév gyakoriságát illetően Perevoscsikov (1959: 71) arra utal, hogy produktív volta ellenére a *-tož* igenév ritkábban használatos, mint a többi udmurt határozói igenév (az udmurt nem véges igealakokról/mellékmondatokról ld. még Bartens 2000, Winkler 2001 és Georgieva 2012, 2016, 2017a, 2017b). A 2013 és 2016 között megvalósított négy terepmunkám során azt figyeltem meg, hogy ezen igenév valóban ritkán fordul elő a beszélt udmurt nyelvben, különösen temporális jelentésében (az igenév funkciójáról ld. alább). Ezzel szemben véleményem szerint a *-tož* igenév produktívan használatos az 'ahelyett, hogy' funkcióban.²

A *-tož* szuffixummal képzett nem véges predikátumok (többnyire) határozói mellékmondatokat alkotnak. Az udmurt leíró nyelvtanok alapján (pl. Perevoscsikov 1959, 1962, Winkler 2001, Kel'makov – Hännikäinen 1999, Tyimerhanova 2011) legalább két fő funkcióját különböztethetjük meg ennek az igenévnek. Ezek az 'amíg'-mellékmondatok és az 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok.³

² Egyelőre nem tudom alátámasztani ezeket a megfigyeléseket kvantitatív adatokkal. Azonban felhívnom a figyelmet arra, hogy a temporális *-tož* igevevek gyakoriságát a következő két tényező befolyásolhatja. Egyrészt a beszélt udmurt nyelvben használatos az orosz *poka* 'amíg' kötőszó is, amely tulajdonképpen kiváltja az udmurt igeveves szerkezetet. Másrészt a *-tož* igevevek lexikalizálódhatnak vagy grammatikalizálódhatnak. Például a nagyon gyakori *vañ uli-tož+Px* 'minden él-CVB1-Px' feltehetőleg 'élete végéig, életfogytig, egész életére' jelentésű kifejezés határozószóvá lexikalizálódott, a *vui-tož* 'ér-CVB1' pedig '-ig' jelentésű névutóvá válás útján halad (erről ld. Nyekraszova 2014, aki amellet érvel, hogy a komi-permják *vo-tödz* 'ér-CVB1' szintén '-ig' jelentésű névutóvá vált).

³ Mivel az igenév-szuffixum (legalább) kétféle funkcióban fordul elő, a példamondatokban a temporális *-tož* igevevek jelölésére a „CVB1” glosszát használom, az 'ahelyett,

Az (1)-es példában a *-tož* igenév 'amíg'-mellékmondatot fejez ki. A nem véges mellékmondat a főmondatban kifejezett cselekvés végpontját jelöli. Ebben a mondatban a *-tož* szuffixum a középcsepcai nyelvjáráásokra jellemző *-ččož* alakban fordul elő.

(1) ('amíg')

Mi žuč šamen um=no vala-šk-e val [škola-je mini-ččož].
 mi orosz -Ul NEG.1PL=ADD ért-PRS-PL AUX.PST iskola-ILL megy-CVB1
 'Mi nem is értettünk oroszul, amíg el nem kezdtük az iskolát.'

(terepmunka, 130804_003, 02:44, TS, Balezino járás)⁴

Ezzel szemben a (2)-es példa a *-tož* igenév 'ahelyett, hogy' funkcióját szemlélteti. A (2)-es mondatban a beszélő, aki egybeesik a mondat alanyával, azt fejezi ki, hogy a főmondatlal jelölt cselekvés kívánatosabb, mint a *-tož* igeneves mondatlall leírt cselekvés.⁵

(2) ('ahelyett, hogy')

Kot'mar kar, nen-e, mon otči ug
 bármi[ACC] csinál[IMP.2SG] anya-1SG én oda NEG[FUT.1SG]
mīn, [otīn uli-tož], šed tel'-in ul-o.
 megy[SG] ott él-CVB2 sötét erdő-INE él-FUT[1SG]
 'Csinálj amit akarsz, anya, én oda nem megyek, inkább élek sötét erdőben,
 mint hogy ott éljek.'

(Perevoscsikov 1962: 288)

hogy' funkciójukra pedig a „CVB2” glosszát. A tanulmányban mindig a példamondatok aktuális jelentését adom meg, amely a szövegkörnyezetből egyértelműen kiderül.

⁴ A terepmunka során gyűjtött spontán adatokat a következőképpen közlöm: a hangfelvétel dátuma (éé-hh-nn) és azonosítója, a példamondat elhangzásának ideje a rögzített felvételen (perc, másodperc), az adatközlő nevének kezdőbetűi (keresztnév, vezetéknév) és a gyűjtés helye. Az egyéb, hangfelvételen nem rögzített adatokat „spontán”-nal jelölöm, a lekérdezett példákat pedig „elicitált”-tal.

⁵ A (2)-eshez hasonló udmurt példákat egységesen 'inkább..., mint hogy' mondatokkal fordítom le magyarra, amelyek pontosan visszaadják/tükrözik a *-tož* igenevek ezen jelentését. Hangsúlyozni szeretném, hogy az udmurt példák nem tartalmaznak 'inkább' jelentésű határozószót, kivéve a (7)-es példa (ld. alább), amelyben az orosz *лучше* 'inkább' szerepel. A fordításokban azonban magyarul jólformált mondatokkal törekedtem megadni az udmurt igeneves szerkezetek jelentését, ezért mindegyikben szerepel az *inkább*.

Azonban fontos megjegyezni, hogy a leíró munkák eltérnek abban, hogy hányféle funkciót tulajdonítanak a *-tož* igenévnek. Például Winkler (2001: 61) nem is számol 'ahelyett, hogy' jelentésű *-tož* igenevekkel, csak 'amíg' jelentésűekkel. Továbbá az eddigi leírások arra törekedtek, hogy néhány példamondattal szemléltetve megadják az igenév jelentését, de nem alkalmazták a tipológiai szakirodalomban elfogadott osztályozási kritériumokat, illetve nem tértek ki a különböző funkciójú *-tož* igeneves mellékmondatok szintaktikai tulajdonságaira sem.

Az (1)-es és a (2)-es példa alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a *-tož* igenevek temporális és nem temporális jelentésűek lehetnek. Azonban hangsúlyozni szeretném, hogy ez nagyon leegyszerűsített osztályozás. Így például a temporális *-tož* igenevek tovább osztályozhatók, erre vannak utalások a szakirodalomban (ld. Perevoscsikov 1959 és Georgieva 2012, 2017a, 2017b), de eddig még nem született róluk olyan tipológiai indíttatású elemzés, mint az izsmai komi igenevekről (ld. Muraviev 2017).

A tanulmány további részében a *-tož* igenév 'ahelyett, hogy' funkciójával foglalkozom. A leíró munkák nagyon kevés figyelmet szenteltek ennek a mellékmondattípusnak. Perevoscsikov (1962: 288) szerint a (2)-eshez hasonló mondatokban két cselekvést szembesítünk egymással, és az igeneves mellékmondatnál leírt cselekvés kevésbé előnyös, ezért a főmondati cselekvéssel helyettesítendő (hasonlóképpen véli Tyimerhanova 2011 is).

Dolgozatomban arra próbálok választ adni, hogy milyen típusú 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok kódolására alkalmas ez az igenév. Ezt megelőzően azonban szükséges megismerni az 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok főbb típusaival a világ nyelveiben. Ennek érdekében a következő pontban bemutatom a tipológiai szakirodalomnak erre a mondattípusra vonatkozó megállapításait, valamint külön kitérek az angol 'rather (than)' kötőszavas mondatokra.

3. Az 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok tipológiai szemszögből

Az összetett mondatokról szóló tipológiai szakirodalom szerint a világ nyelveiben kétféle 'ahelyett, hogy'-mellékmondattípus figyelhető meg: az ún. helyettesítő mellékmondatok és az ún. preferencia-mellékmondatok. Emellett külön kitérek az angol 'rather (than)'-mondatokra, amelyek elemzése kiindulópont lehet az udmurt *-tož* igenevek leírása során.

Kortmann (1996) tipológiai indíttatású mondattani osztályozást javasol a határozói mellékmondatokra vonatkozóan. Elemzése és következtetései az európai nyelvek határozói mellékmondatain alapulnak. Célkitűzései között nemcsak az szerepel, hogy milyen típusú határozói alárendelő elemek („ad-

verbial subordinator”) használatosak az adott nyelvben a határozói mondatok kifejezésére (pl. kötőszók, előjárósók, határozósók), hanem azt is fel kívánja tárni, hogy milyen típusú/funkciójú határozói mellékmondatok figyelhetők meg az európai nyelvekben. Típusokon azt érti, hogy milyen szemantikai viszonyokat, milyen jelentéstartalmakat tudnak kifejezni a határozói mellékmondatok. A határozói mellékmondatok funkcióit négy nagy csoportba sorolja: az időhatározói mellékmondatok, az okhatározói/feltételes/megengedő mellékmondatok,⁶ a modális mellékmondatok és az egyéb mellékmondatok típusába. Külön megvizsgálja, hogy az európai nyelvek határozói alárendelő elemei kifejezhetnek-e többféle szemantikai funkciót (azaz megfigyelhető-e poliszémia), illetve azt is, hogy diakrónilag miből grammatikalizálódnak a határozói alárendelő elemek és nyelvtörténetileg hogy változnak a funkcióik. Az alábbiakban Kortmann (1996) két mondattípusával foglalkozom: a helyettesítő mellékmondatokkal és a preferencia-mellékmondatokkal.⁷ Ez a két mellékmondatípus az 'egyéb mellékmondatok' osztályába tartozik.

A helyettesítő mellékmondatok azt fejezik ki, hogy két lehetséges cselekvés között csak az egyik megy végbe annak ellenére, hogy a másik cselekvés elvárta lenne (Kortmann 1996: 88). A preferencia-mellékmondatok ezzel szemben azt jelölik, hogy két lehetséges cselekvés közül az egyik cselekvés preferált, ezért a másik cselekvés kevésbé előnyös vagy pedig valószínűtlenebb (Kortmann 1996: 89). Tehát a két mellékmondatípushoz különböző előfeltevések kapcsolódnak: a helyettesítő mondatok előfeltevése, hogy valamilyen oknál fogva a mellékmondatlalt leírt cselekvés elvárta lenne, amíg a preferencia-mellékmondatok előfeltevése az, hogy a mondat alanya preferálja a főmondatlalt leírt cselekvést, ezért a mellékmondatlalt leírt cselekvés szükségelenné/feleslegessé vagy lehetetlenné válik (Thompson 1972: 242).

Az angolban a helyettesítő mondatokat az *instead* 'ahelyett' kötőszó vezet be, amíg a preferencia-mellékmondatokat a *rather (than)* 'inkább, mint / mint hogy'. A kétféle mondatípus az alábbi angol mondatpár szemlélteti:

(3)

- a. *We stayed at home instead of going for a walk in the snow.* (helyettesítő)
'Otthon maradtunk ahelyett, hogy kimentünk volna sétálni a hóban.'
- b. *Rather than go there by plane, I would take the slowest train.* (preferencia)
'Inkább a leglassabb vonattal mennék, mint hogy repülővel menjek.'

(Kortmann 1996: 89)

⁶ Kortmann (1996: 80) terminusa „CCC”, azaz „causal, conditional, concessive and related interclausal relations”.

⁷ Kortmann (1996) terminusai: *substitution clause* és *preference clause*.

Kortmann (1996: 88) megjegyzi, hogy a kétféle mellékmondat típus nagyon közel áll egymáshoz, különösen akkor, amikor az alany szándékos/akaratlagos cselekvő („volitional subject referent”). Kortmann (1996: 205) azt is felveti, hogy a preferencia-mellékmondatokat a helyettesítő mellékmondatok egyik altípusának kell tekinteni. Megjegyzendő, hogy Givón (2001: 336) nem választja szét ezt a két mellékmondat típust. Kortmann (1996: 205) amellet érvel, hogy ha az alany szándékos/akaratlagos cselekvő, akkor preferencia-olvasatot kapunk. Azonban azt is megjegyzi, hogy a helyettesítő mellékmondatok és a preferencia-mellékmondatok esetén különböző határozói alárendelő elemek használatosak az általa vizsgált nyelvekben. Alább az angol *‘rather (than)’*-mellékmondatok alapján rámutatok arra, hogy szemantikai és szintaktikai tulajdonságaik alapján a preferencia-mellékmondatok elkülönülnek a helyettesíthető mondatoktól, ezért külön vizsgálandók.

Most nézzük meg közelebbről az angol *‘rather (than)’*-mondatokat. Gergel (2009: 245) szerint ezen mellékmondatoknak két fő típusuk van: az idiomatikus *‘would rather’* szerkezet és a preferencia kifejezésére használatos pusztá főnévi igeneves szerkezet.⁸ Ezt a két funkciót a következő angol példák szemléltetik, ld. (4) és (5).

(4) (*‘would rather’* szerkezet)

She would rather live in danger than die of loneliness and boredom.

‘Inkább élne veszélyben, mint hogy meghaljon a magánytól és az unalomtól.’

(Gergel 2009: 245, (3a))

(5) (preferencia jelentésű igeneves szerkezet)

Many of them went to jail rather than pay the fine.

‘Sokan közülük inkább börtönbe mentek, mint hogy kifizették volna a bírságot.’

(Gergel 2009: 245, (3b))

A *rather* ‘inkább’ mindkét esetben preferenciát, kívánságot kifejező modális mellékmondatok kódolására használatos, azaz buletikus modalitással van dolgunk (Gergel 2009: 245). A buletikus modalitás azt fejezi ki, hogy mi lehetséges vagy szükséges az egyén kívánságai szerint, tehát kívánságok, óhajok, fohászok kerülnek kifejezésre (Fintel 2006; Portner 2009).

Gergel (2009: 246) amellet érvel, hogy a (4) típusú szerkezet fontos szerepet játszott a *rather* ‘inkább’ határozószó grammatikalizációja során. Tud-

⁸ A *rather* ‘inkább’ további funkciói az ‘ahelyett, hogy’ jelentésű kontrasztív kötőelem és a pleonasztikus használatú *rather than (than ‘helyett’* jelentéssel) (Gergel 2009: 245).

niillik a *rather* eleinte temporális határozószóként funkcionált 'előbb, hamarabb, gyorsan' jelentéssel (Gergel 2009; Traugott – König 1991).⁹ A (4)-es példában a *rather* 'inkább' a *would* modális segédigével együtt jelenik meg. Gergel (2009: 246) felveti, hogy a grammatikalizáció során a határozószó vette fel a modális jelentés(árnyalato)t, és ennek következtében a mai angol nyelvben a *rather* 'inkább' modális segédige vagy más modális elem nélkül jelenhet meg, mint például az (5)-ös mondatban.

Gergel (2009) a következő megállapításokat teszi az angol 'rather (than)'-mellékmondatok szerkezte kapcsán. Egyrészt ezek hasonlító szerkezetek, a *rather* 'inkább' közép fokú alakban fordul elő (Gergel 2009: 253–255 amellett érvel, hogy ez fontos szerepet játszott a szerkezet történeti változása során). Másrészt a 'rather (than)'-mellékmondatokban nem véges predikátum szerepel (amely nemcsak puszta főnévi igenév lehet, mint az (5)-ös példában, hanem *-ing* gerundium is előfordulhat, ld. (6)). Ezen kívül megjegyzendő, hogy a 'rather (than)'-mellékmondatoknak nemcsak üres, hanem nyílt alanyuk is lehet, mint a (6)-os példában.

(6)

In a way rather than us reading the parables, the parables end up reading us.

'Valahogy ahelyett, hogy mi olvasnánk a példabeszédeket, a példabeszédek olvasnak minket.'

(Gergel 2009: 245, (5))

Feljebb azt láttuk, hogy az 'ahelyett, hogy' mellékmondatoknak két fő típusa van: a preferencia-mellékmondatok és a helyettesítő mellékmondatok. Habár a két mellékmondattípus közel áll egymáshoz, nem ugyanazokat a jelentéstartalmakat fejezik ki. Emellett megismerkedtünk az angol preferencia-mellékmondatok két altípusával. A fentebb összefoglalt tipológiai megfigyelések figyelembe vételével megválaszolandó, hogy az udmurt *-tož* igenevek használhatók-e mind a helyettesítő, mind a preferencia jelentésű mellékmondatok kódolására. Továbbá megvizsgálandó, hogy az angol 'rather (than)' kötőszavas preferencia jelentésű mellékmondatoknak mindkét típusa megtalálható-e az udmurtban. Ezen kérdésekre próbálok választ adni a következő pontban.

⁹ A határozószó (*h)raþe* volt, amelynek a közép fokú alakja grammatikalizálódott.

4. Az udmurt *-tož* igeneves 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok

Az alábbi pontokban részletesen vizsgálom az udmurt *-tož* igeneves 'ahelyett, hogy'-mellékmondatokat. Amellett érvelek, hogy jelentésük a fentebb bemutatott preferencia-mellékmondatoknak felel meg. Külön kitérek arra, hogy miben különböznek a *-tož* igeneves 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok a *-tož* igeneves temporális mellékmondatoktól. Azt állítom, hogy bizonyos (szintaktikai) feltételek teljesülése szükséges ahhoz, hogy 'ahelyett, hogy' jelentésűnek értelmezzük a *-tož* igeneves mellékmondatokat. Alább bemutatom, hogy melyek ezek a feltételek, és megállapításokat teszek a *-tož* igeneves 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok mondattani tulajdonságairól.

Ez azt is jelenti, hogy a preferencia-olvasat csak bizonyos kontextusokban merül fel, és a *-tož* igeneves mellékmondatok kétértelműek (lehetnek). Azonban hangsúlyozni szeretném, hogy a szöveggörnyezetből mindig egyértelműen kiderül, hogy temporális vagy nem temporális jelentéssel van-e dolgunk. Emellett látni fogjuk, hogy az 'ahelyett, hogy' jelentésű *-tož* igeneves mellékmondatok szintaktikai tulajdonságaik alapján elkülönülnek a temporális *-tož* igeneves mellékmondatoktól.

Elöljáróban megjegyzem, hogy az udmurt *-tož* igenévvel alkotott 'ahelyett, hogy' jelentésű mellékmondatokat úgy lehet megkülönböztetni a temporális jelentésben előforduló *-tož* igenevektől, hogy a főmondatban gyakran az orosz *лучше* 'inkább' határozószó is szerepel. A (2)-es példában ez nem figyelhető meg, azonban véleményem szerint ez azzal magyarázható, hogy a mondat írott szövegből származik (az írott szövegekben purizmus miatt törekszenek korlátozni az orosz szavak használatát). A beszélt udmurt nyelvben viszont elég gyakran használatos az orosz *лучше* 'inkább' határozószó, mint az alábbi spontán példában.

(7)

<i>I</i>	<i>soin</i>	<i>malpa-j</i>	<i>lučše</i>	<i>voobšče</i>	<i>ug</i>
és	ezért	gondol-PST[1SG]	inkább	egyáltalán	NEG[FUT.1SG]
<i>vetli</i>	<i>čukaže,</i>	<i>[dirtisa</i>	<i>dirtisa</i>	<i>bižili-tož].</i>	
jár[SG]	holnap	rohanva	rohanva	fut-CVB2	
'És ezért döntöttem (úgy), hogy holnap inkább nem is megyek, mint hogy rohangáljak.'					

(terepmunka, spontán)

Habár az orosz *lučše* 'inkább' határozószó megléte egyértelművé teszi, hogy az igeneves mellékmondat 'ahelyett, hogy', nem pedig temporális jelentésű, a következő pontban azt mutatom be, hogy ez nem az egyetlen különbség a temporális és az 'ahelyett, hogy' funkcióban használatos *-tož* igenevek között.

Amellett érvelek, hogy az udmurt *-tož* igeneves 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok általában egy modális főmondati predikátum mellett használatosak (4.1.). A 4.1. pontban bemutatott példák alapján az a következtetés vonható le, hogy az udmurt *-tož* igenevek preferenciát, azaz buletikus modalitást fejeznek ki. Külön megvizsgálom, hogy kinek a preferenciája (az alanyé vagy a beszélőé) kerül kifejezésre ezekben a mellékmondatokban (4.2. pont). Továbbá kitérek arra is, hogy az angol 'rather (than)' kötőszavas preferenciámellékmondatoknak a 3. pontban bemutatott mindkét típusa előfordul-e az udmurtban (4.3. pont).

4.1. A *-tož* igenevek és a főmondati predikátum

Ebben a pontban külön figyelmet szentelek az udmurt *-tož* igenévvel alkotott 'ahelyett, hogy' jelentésű mellékmondatok szerkezetét érintő néhány kérdésnek. Azt mutatom be, hogy milyen típusú predikátumok mellett fordulnak elő a *-tož* igeneves 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok.

Mint látni fogjuk, az 'ahelyett, hogy' funkcióban használatos *-tož* igenevek nem jelenhetnek meg bármilyen főmondati predikátummal. Ezzel szemben a temporális *-tož* igenevek esetén nincs ilyen megszorítás. Az (1)-ben szemléltetett temporális *-tož* igenév múlt idejű főmondati predikátummal fordul elő, de megjelenhet jövő idejűvel (8) vagy pedig modálissal (9). A (9)-es példában az *-(o)no* képzős nem véges ige található meg, amely szükségességet fejez ki.

(8)

Mi žuč šamen um=no valal-e [škola-je mĭnj -tož].
 mi orosz -ul NEG.FUT.1PL=ADD ért-PL iskola-ILL megy-CVB1
 'Mi nem is értünk oroszul, amíg el nem kezdjük az iskolát.'

(terepmunka, elicitált)

(9)

Miľemli žuč šamen vala-no evel [škola-je mĭnj-tož].
 mi.DAT orosz -ul ért-NEC NEG iskola-ILL megy-CVB1
 'Nekünk nem kell értenünk oroszul, amíg el nem kezdjük az iskolát.'

(terepmunka, elicitált)

A *-tož* igenévvel alkotott 'ahelyett, hogy' jelentésű mellékmondatok esetén azonban más a helyzet. Ugyanis megfigyelhető, hogy a főmondatban és a mellékmondatban gyakran ugyanaz az ige használatos, például a (2)-es mondatban 'ahelyett, hogy élnek' és 'élnek' szerepel. Emellett a főmondat gyakran jövő idejű, felszólító módú, feltételes módú, optatívuszi vagy modális predikátumot tartalmaz (vö. a (2)-es és a (7)-es példával, amelyben jövő idejű igealak szerepel a főmondat predikátumaként). Alább szemléltetem ezeket az eseteket egy-egy példával.

A (10)-es példában a főmondati predikátum felszólító módú, a (11)-esben pedig feltételes módú.

(10)

[...] [*so dori miji-tož*], *vid=no kul*.
 ő/az -hoz megy-CVB2 lefekszik[IMP.2SG]=ADD meghal[IMP.2SG]
 'Inkább feküdj le és halj meg, mint hogy hozzá (egy ilyen orvoshoz) menjél.'

(Turku Izhevsk Corpus/Kenesh/C/15: 263)

(11)

[*Mumikor-ez duri-tož*], *šekit už-ez uža-sal*.
 mestergerenda-ACC kovácsol-CVB2 nehéz munka-ACC dolgozik-COND[1SG]
 'Inkább nehéz munkát vállalnék, mint hogy a mestergerendát kalapáljam.'¹⁰

(Turku Izhevsk Corpus/Vordskem kyl/B/4: 120)

Az udmurtban az optatívusz a *med* 'hadd' partikulával és jövő idejű igével fejeződik ki, és kívánságot, óhajt jelent, azaz buletikus modalitást fejez ki. A (12)-es mondat ezt példázza.

(12)

Noš velosiped, [lapas ulin šišmi-tož], ton
 de kerékpár szín alatt rohad-CVB2 te
kad' žeč ad'ami-lj služit' med kar-o-z.
 mint jó ember-DAT szolgálni OPT csinál-FUT-3SG
 'De a kerékpár inkább szolgáljon egy jó embernek, mint te, mint hogy a színben rohadjon.'

(Turku Izhevsk Corpus/Kenesh/D/5: 1692–1693)

¹⁰ A mondat arra az udmurt népszokásra utal, amely szerint a fiúk, mielőtt katonának mennének, szalagot ütnek a ház mestergerendájába, amely ott marad, amíg a fiú haza nem jön a katonaságból. Tehát a mondat jelentése tulajdonképpen az, hogy a fiú nem akar katonának menni, inkább bármilyen nehéz munkát vállalna.

Most nézzünk meg egy olyan példát, amelyben modális predikátum szerepel. A (13)-as példában a szükségességet kifejező *-(o)no* képzős nem véges ige található meg. Hangsúlyozandó, hogy a mondat értelmezése szerint a beszélő ítéli szükségesnek a főmondatlal kifejezett cselekvést, tehát szintén buletikus modalitással van dolgunk.

(13)

<i>[Tače</i>	<i>nokin-li</i>	<i>kuletem</i>	<i>make-os-in</i>	<i>viři-tož],</i>
ilyen	senki-DAT	nem.szükséges	dolog-PL-INS	foglalkozik-CVB2
<i>šońer</i>	<i>gožjaškon</i>	<i>pravilo-os-ti</i>	<i>nauka</i>	<i>injet-ja</i>
helyes	írás	szabály-PL-ACC	tudomány	alap-ADV
<i>umoj-umoj</i>	<i>viłd-ono</i>	<i>viļem.</i>		
jelentős(en)	megújít-NEC	AUX.EVID		
'Úgy tűnik, inkább jelentősen meg kellene reformálni a helyesírási szabályokat a tudomány alapjai szerint, mint hogy olyan témákkal foglalkozzunk, amelyekre senkinek nincs szüksége.'				

(Turku Izhevsk Corpus/Vordskem kyl/J/3: 55–56)

Ennek alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy a *-tož* igenévvel alkotott 'ahelyett, hogy' jelentésű mellékmondatok használata szorosan összefügg a főmondati predikátum típusával. Pontosabban a *-tož* igenévvel alkotott 'ahelyett, hogy' jelentésű mellékmondatok buletikus modalitású főmondati predikátum mellett jelennek meg. Ezt igazolják a (10)–(13) alatt bemutatott példák.

Magyarázatra szorul a (2)-es, illetve a (7)-es példa, amelyekben jövő idejű predikátum szerepel. Amellett érvelek, hogy ebben az esetben is a főmondat modális. Emellett az szól, hogy a jövő idő nem predikciót vagy tervet fejez ki, hanem egy lehetséges eseményt. Azaz a (2)-es mondatban nem az kerül kifejezésre, hogy a beszélő/alany biztosan erdőben fog/tervez élni, hanem csupán azt, hogy a beszélő/alany kíváncsabbnak tartja az erdőbenélést. Ezt az elemzést alátámasztja az a megfigyelés is, hogy a világ nyelveiben a jövő idő gyakran modális jelentésárnyalatokat fejezhet ki (Dahl – Velupillai 2013). Így például az angol *will* segédige nemcsak a beszédpillanat után bekövetkezendő cselekvésre utal, hanem számos modális jelentést is jelölhet, többek között episztemikus modalitást vagy pedig generikus kijelentést (Portner 2009). Arra is találunk bizonyítékot, hogy a jövő idő az udmurtban is kifejezhet modális jelentéseket, például közmondásokban is előfordulhat, mint a

(14)-es példában.¹¹ A közmondások nem konkrét jövőbeli cselekvésre utalnak, hanem általános kijelentést fogalmaznak meg.

(14)

[Šed už lešti-tož], ven-en kolodča gud-o-d.
fekete munka[ACC] készít-CVB2 tű-INS kút[ACC] ás-FUT-2SG
'Inkább ás kutat tűvel, mint hogy rosszat cselekedj.' (tkp. kutat fogsz ásni)

(Turku Izhevsk Corpus/Vordskem kyl/C/7: 13)

A Turku–Izhevsk Corpus-ban találtam egy olyan példát, amelyben a főmondati predikátum jelen idejű, ld. (15). Azonban ez a példa nem mond ellent a megállapításaimnak, mivel a főmondat szintén egy általános kijelentést tesz, és egy többször előforduló (habituális) cselekvésre utal.

(15)

[So-in darmañti-tož], mon buš ženel'ik-jos
ő/az-INS vacakol-CVB2 én üres üveg-PL[ACC]
lukasa magazin-e nui-ško=no papiros-en vošti-ško.
gyűjtve bolt-ILL visz-PRS[1SG]=ADD dohány-INS cserél-PRS[1SG]
'Inkább üres üvegeket váltok vissza a boltban, és ezen a pénzen dohányt veszek, minthogy azzal (dohányültetéssel) vacakoljak.'

(Turku Izhevsk Corpus/ Kenesh/D/5: 383–384)

Az eddig bemutatott példák alapján helytállónak tűnik az az állítás, hogy az udmurt *-tož* igenevek 'ahelyett, hogy' jelentése szorosan összefügg a főmondati predikátum típusával, pontosabban az 'ahelyett, hogy' jelentésükhöz szükséges, hogy a főmondatban egy modális predikátum szerepeljen. Több példában azt is láttuk, hogy a főmondati predikátum buletikus modalitást fejez ki (vö. (10), (12), (13) példával). Ahogy a példamondatok fordításából is egyértelműen látszik, a *-tož* igeneves mellékmondatok mind preferenciát fejeznek ki, ezért buletikus modalitásúnak tarthatjuk ezt a mellékmondat típust. Alább kitérek ezen mellékmondatok jelentésére, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy kinek a preferenciája fejeződik ki a fenti példákban – az alanyé vagy a beszélőé.

¹¹ Az udmurt jövő időnek közmondásokban való használatát nyelvtörténeti változásokkal szokás magyarázni. Nevezetesen a jövő idő eredetileg jelen időként funkcionált (ld. Szerebrennyikov 1963). Véleményem szerint ez nem mond ellent a jelen tanulmányban megfogalmazott állításnak, miszerint az udmurt jövő idő modális jelentéstartalmaikat fejezhet ki, hiszen szinkrón szinten nemcsak közmondásokban, hanem más esetekben is kódolhat modális jelentést, vö. a (2)-es példával, illetve az udmurt optatívusz is jövő idejű igealakokkal fejeződik ki, ld. a fenti (12)-es példát.

4.2. Alanyi vagy beszélői preferencia

A (2)-es, a (7)-es, illetve a (10)–(15) alatti példák mind preferenciát, azaz bületikus modalitást fejeznek ki. Tehát az udmurt *-tož* igeneves 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok tulajdonképpen Kortmann (1996) preferencia típusának felelnek meg, nem pedig a helyettesítő típusának (ld. 3. pont).

Emlékezzünk vissza Kortmann (1996) megállapításaira, amelyek szerint a preferencia-mellékmondatok szemantikailag a helyettesítő mellékmondatok egyik altípusának tekinthetők. Továbbá véleménye szerint a preferencia-olvasat annyiban különbözik a helyettesítő jelentéstől, hogy az előbbi esetén a mondatban egy akaratlagos cselekvő szerepel, aki kifejezi a preferenciáját, amíg az utóbbiban nincs akaratlagos cselekvő (ld. 3. pont).

Thompson (1972: 242–243), Traugott – König (1991: 204–205) és Gergel (2009: 246) mellett érvelnek, hogy az angol 'rather (than)'-mondatokban mindig a mondat alanya fejezi ki a kívánságát. Ezért agrammatikusak azok a preferencia-mondatok, amelyekben nincs (logikai) alany. Ilyenek például az időjárás-predikátumot tartalmazó mondatok, amelyek alanyaként az angolban expletív névmás (*it*) használatos. Mivel az expletív alannak nem lehet saját akarata, ezért nem fejezheti ki kívánságait. Ennek következtében a szándékolt preferencia jelentésű (16)-os angol mondat helytelen.¹²

(16)

**It rains rather than snow.*

(Traugott – König 1991: 205, (29c))

Ennek fényében megvizsgálandó, hogy az udmurtban is csak az alany fejezheti-e ki a preferenciáját. Az előző pontban azt láttuk, hogy sok esetben a mondat alanyának a kívánsága fejeződik ki. Ilyenek voltak a (2), (7), (11), (15) példamondatok. Azonban az is szembeűnő, hogy ezekben a példákban az alany egyes szám első személyben van, tehát megegyezik a beszélővel. A (17)-es a (11)-es példa mintájáról készűlt, azaz egy feltételes módű igealak szerepel főmondati predikátumként. A (17)-esben az alany egyes szám harmadik személyű. Adatközűlőim értelmezése szerint az alany preferálja a főmondattal kifejezett cselekvést, tehát alanyi preferenciával van dolgunk.

¹² Megjegyzendő, hogy a fentebb idézett tanulmányok másképpen értékelik a mondatot: Thompson (1972: 243) egy kérdőjellel (megjegyezve, hogy a mondat szemantikailag deviáns), Gergel (2009: 246) pedig „#” jellel.

(17)

[*Armi-je mĭnj-tož*], *Pet'a šekĭt už-ez uža-sal-(ĭz)*.
 hadsereg-ILL megy-CVB2 Petya nehéz munka-ACC dolgozik-COND-(3SG)
 'Petya inkább nehéz munkát vállalna, mint hogy katonának menjen.'

(terepmunka, elicitált)

Azonban kicsit más a helyzet, ha a főmondati alany egyes szám második személyben van. Ugyanis a preferencia-mondatokban a második személyű alanyok gyakran általános alanyként értelmezhetők, ld. a (14)-es példát. Figyeljük meg azt is, hogy ez egy közmondás, amely általános tanulságot fogalmaz meg, amelyet a beszélő ítéel előnyösebbnek/szükségszerűnek. Tehát a (14)-es mondatban nem a második személyű általános alany, hanem a beszélő fejezi ki a preferenciáját. Ezért a mondat jelentése tulajdonképpen felszólító móddal ragadható meg (ld. a magyar fordítást), habár formailag a főmondatban jövő idejű ige szerepel. A (10)-es példában is valószínűleg egyes szám második személyű általános alannal van dolgunk, továbbá a beszélő az, aki azt állítja, hogy jobb meghalni, mintsem egy ilyen orvoshoz elmenni.

Az adatközlőim szerint az alábbi elicitált mondat kétértelmű. Az egyik lehetséges jelentése az, hogy a (nem általános) egyes szám második személyű alany preferálja a nehéz munkát, mint a katonaságot (ez az értelmezés a (17)-es példához hasonló). A másik értelmezése pedig az, hogy általános alany szerepel a mondatban (tkp. 'az ember'), és ilyenkor a beszélő fejezi ki preferenciáját.

(18)

[*Armi-je mĭnj-tož*], *ton šekĭt už-ez uža-sal-(ĭd)*.
 hadsereg-ILL megy-CVB2 te nehéz munka-ACC dolgozik-COND-(2SG)
 'Inkább nehéz munkát vállalnál, mint hogy katonának menj.'
 'Az ember inkább nehéz munkát vállalna, mint hogy katonának menjen.'

(terepmunka, elicitált)

Amikor a főmondati predikátum felszólító módban vagy optatívszban van, akkor a beszélő kívánsága kerül kifejezésre, ld. a (10)-es és a (12)-es példát. A (12)-es példában is a beszélő az, aki kifejezi azon kívánságát, hogy a kerékpár inkább egy jó embernek szolgáljon, ne pedig a színben rohadjon. A (12)-es példa különösen érdekes, mivel a mondat alanya élettelen (*velosiped* 'kerékpár'), ezért nem rendelkezik saját akarattal, és következésképpen nem is fejezheti ki a preferenciáit. Azonban emlékezzünk vissza Kortmann

(1996) megállapításaira, hogy a preferencia-olvasatnak a feltétele, hogy a mondatban akaratlagos alany szerepeljen, aki kifejezné a preferenciáját. Ezzel szemben azt látjuk, hogy az udmurtban nem szükséges az akaratlagos alany megléte a preferencia-mondatokban. Mivel a (10)-es és a (12)-es példában a főmondati predikátumok felszólító módban, illetve optatívuszban fordulnak elő – és a felszólító mód, valamint az optatívusz pedig alapvetően a beszélő kívánságát, óhaját jelöli –, nem meglepő, hogy ezekben a példákban a beszélő preferenciája kerül kifejezésre. Azt is fontos megjegyezni, hogy a (10)-es és a (12)-es példában a felszólító mód, illetve az optatívusz nem parancsot fejez ki, azaz nem performatív jellegű (ld. Portner 2009), hanem a beszélő által előnyösebbnek tartott lehetséges szituációt (amely lehet, hogy nem teljesül).

Magyarázatra szorul a (13)-as mondat is. A (13)-as példában a főmondatnak és a mellékmondatnak üres alanya van, amely generikus/általános alanynak minősül. Ez azt jelenti, hogy a mondat alanya egy tág csoportra utal, amely 'mi, mindenki'-vel írható körül, tehát valószínűleg a beszélő is beletartozik. A (13)-as mondatban szintén a beszélő fejezi ki a preferenciáját, hogy jobbnak tartja a helyesírási szabályok megreformálását, mint az értelmetlen munkák végzését.

Ennek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az udmurt preferencia-mellékmondatokban nemcsak az alany kívánsága kerülhet kifejezésre, hanem gyakran a beszélőé is. A beszélő preferenciája fejeződik ki például azokban az esetekben, amikor a főmondati predikátum felszólító módban vagy optatívuszban van, illetve akkor, amikor generikus kijelentéssel van dolgunk. Emellett az is szembetűnő, hogy az udmurt *-tož* igeneves preferencia-mellékmondatokban gyakran egyes szám első személyű alany szerepel. Ilyenkor az alany és a beszélő egybeesik, tehát nem tudjuk eldönteni, hogy kinek a preferenciáját fejezi ki az igeneves mellékmondat.

Az előző két pontban azt láttuk, hogy az udmurt *-tož* igeneves 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok szemantikailag preferenciát, vagyis buletikus modalitást fejeznek ki. Továbbá azt figyeltük meg, hogy szintaktikailag *-tož* igeneves preferencia-mellékmondatok modális főmondati predikátumok mellett használatosak. Alább kitérek arra, hogy az udmurt *-tož* igeneves preferencia-mellékmondatok az angol 'rather (than)'-mondatok melyik típusának feleltethetők meg.

4.3. Az udmurt preferencia-mellékmondatok típusai

A 3. pontban bemutattam, hogy az angol preferencia-mellékmondatoknak két típusuk van: a 'would rather'-szerkezet és a preferencia jelentésű igene-

ves szerkezet. Fentebb azt láttuk, hogy az udmurt *-tož* igenevek akkor kapnak preferencia-olvasatot, amikor modális predikátum szerepel a főmondatban. Ezen megállapítás összhangban van Gergel (2009) állításaival is az angol 'would rather'-szerkezetekről, amelyekben szintén modális segédige szerepel (vö. a (4)-es példával). Ez arra utal, hogy az udmurt *-tož* igenévvel alkotott 'ahelyett, hogy' jelentésű mellékmondatok inkább az angol 'would rather'-szerkezeteknek feleltethetők meg, nem pedig a 'rather (than)' preferencia jelentésű igeneves szerkezeteknek (vö. az (5)-ös példával).

Az (5)-ös példával szemléltetett angol preferencia-mellékmondat annyiban különbözik a 'would rather'-mondatoktól, hogy az előbbiben a főmondati predikátum nem modális, hanem múlt idejű igealak (de a mellékmondat mégis preferenciát fejez ki). Kérdéses, hogy az angol (5)-ös mellékmondat-típus kódolására alkalmas-e az udmurt *-tož* igenév. A Turku–Izhevsk Corpus-ban nem találtam olyan *-tož* igeneves példát, amelyben a főmondat predikátuma múlt idejű igealak lenne, és amely egyértelműen 'ahelyett, hogy' jelentésű lenne.

A terepmunkáim során próbáltam lekérdezni olyan 'ahelyett, hogy'-mondatokat, amelyekben a főmondati ige múlt időben használatos. Ennek érdekében többféle feladatot alkalmaztam, mint például orosz mondatok udmurtra való lefordításából álló feladatok, igazságérték-megítélési tesztek stb. Összességében azt figyeltem meg, hogy a beszédprodukcióra irányuló feladatokban az adatközlőim csak jövő idejű, illetve más modális főmondati predikátumok mellett használják a *-tož* igeneveket 'ahelyett, hogy' jelentésben. Azonban rákérdezvén olyan példamondatok lehetséges jelentéseire, amelyekben múlt idejű főmondati predikátum szerepel, az adatközlőktől azt a választ kaptam, hogy ilyen esetben is lehetséges az 'ahelyett, hogy'-olvasat.

Emlékezzünk vissza Kortmann (1996) definícióira, amelyek szerint a helyettesítő mondatok azt fejezik ki, hogy két lehetséges cselekvés közül csak az egyik megy végbe. Ezzel szemben a preferencia-mellékmondatok jelentése az, hogy a főmondatlal leírt cselekvés előnyösebb/preferált. Fontos megjegyezni azonban, hogy múlt időben a preferencia és a helyettesítő jelentés összemósódhat. Ha ugyanis a főmondatban múlt idejű ige szerepel, ez azt is jelenti, hogy a főmondatlal leírt cselekvés megtörtént és előtérbe lép a helyettesítő olvasat, amely szerint az egyik cselekvés helyett a másik cselekvés ment végbe. Ezzel szemben az előző pontokban bemutatott példákban – amelyekben a főmondati predikátum modális – nemcsak a mellékmondatlal kifejezett cselekvés nem megy végbe, hanem valószínűleg a főmondatlal leírt cselekvés sem. A feljebb tárgyalt udmurt példákban a főmondatban összefoglalt cselekvések egy lehetséges/hipotetikus, de nem mindenképpen bekövet-

kező eseményre utalnak, amelyet az alany/beszélő előnyösnek minősít a mellékmondatkal kifejezett cselekvéssel szemben. Tehát modális (ideértve a jövő idejűt is) predikátum esetén kontrafaktuális cselekvésekkel van dolgunk, és ez előhívja a preferencia-olvasatot. Alább két lekérdezett példamondatot veszek szemügyre, amelyek szemléltetik ezeket a kérdéseket.

A (19)-os mondatban főmondati predikátumként a szükségességet jelölő *-(o)no* képzős nem véges ige és a *val* 'volt' múlt idejű segédige szerepel. Adatközlőim szerint a mondat kétértelmű: preferencia-, illetve helyettesítő mellékmondatként értelmezhető. Preferencia-olvasata azt fejezi ki, hogy jobb lett volna, ha Petya tegnap dolgozott volna, de ő ezt nem tette meg, hanem a kanapén pihent egész nap (és a kanapén való ülés kevésbé előnyösnek minősül). Hangsúlyozandó, hogy ebben az esetben is a beszélő fejezi ki a véleményét, pontosabban rosszallja Petya viselkedését, nem pedig maga Petya. Tehát a mondat azt fogalmazza meg, hogy Petyával szemben egy általános elvárás/követelmény volt, hogy dolgozzon, ne pedig pihenjen, azonban ő nem tett eleget ennek az elvárásnak. Ezzel szemben a helyettesítő olvasat szerint a mellékmondatkal leírt cselekvést a főmondatlal összefoglalt cselekvéssel helyettesítjük (például ilyen kontextusban: „Petya tegnap pihenni szeretett volna, de azt parancsolták neki, hogy dolgozzon a kertben, ezért dolgozott, ahelyett, hogy pihent volna.”).

(19)

<i>Tolon</i>	<i>[čuknaišen</i>	<i>žitož</i>	<i>d'ivan</i>	<i>vilin</i>	<i>puki-tož]</i>
tegnap	reggeltől	estig	kanapé	-n	ül-CVB2
<i>Pet'a-li</i>	<i>bakča-in</i>	<i>uža-no</i>	<i>val.</i>		

Petya-DAT veteményeskert-INE dolgozik-NEC AUX.PST

'Petyának tegnap a veteményeskertben kellett volna dolgoznia, nem reggeltől estig a kanapén ülnie.' (preferencia-mellékmondat)

'Petyának tegnap ahelyett, hogy reggeltől estig a kanapén ült volna, a veteményeskertben kellett dolgoznia.' (helyettesítő mellékmondat)

(terepmunka, elicitált)

Most nézzük meg a (20)-as példát, amely annyiban különbözik a (19)-es mondatától, hogy az utóbbiban modális, amíg az előbbiben nem modális, múlt idejű főmondati predikátum szerepel. Mint feljebb láttuk, a (19)-es példa esetén elérhető a preferencia-olvasat. Megjegyzendő, hogy a (20)-as esetén a preferencia-olvasatban az alany fejezné ki kívánságát, azaz Petya maga gondolja azt, hogy jobb dolgozni, mint egész nap pihenni, ld. a mondat magyar

fordítását. Azonban adatközlőim szerint a (20)-as mondat esetén a helyettesítő olvasat domináns, a preferencia-jelentés valószínűtlenebb.

(20)

<i>Tolon</i>	<i>[čuknaišen</i>	<i>žitož</i>	<i>d'ivan</i>	<i>vilin</i>	<i>puki-tož]</i>
tegnap	reggeltől	estig	kanapé	-n	ül-CVB2

Pet'a *bakća-in* *uža-z.*

Petya veteményeskert-INE dolgozik-PST.3SG

??'Petya tegnap inkább a veteményeskertben dolgozott, mint hogy

reggeltől estig a kanapén ült volna.' (preferencia-mellékmondat)

'Petya tegnap a veteményeskertben dolgozott ahelyett, hogy

reggeltől estig a kanapén ült volna.' (helyettesítő mellékmondat)

(terepmunka, elicitált)

A 4. pontban az udmurt *-tož* igeneves 'ahelyett, hogy' jelentésű mellékmondatokat vizsgáltam. Azt mutattam be, hogy 'ahelyett, hogy' jelentésük tulajdonképpen a tipológiai szakirodalomban tárgyalt preferencia-mellékmondatoknak felel meg. Továbbá azt is láttuk, hogy az udmurt *-tož* igeneves preferencia-mellékmondatok nem bármilyen főmondati predikátummal használatosak, hanem leginkább modális főmondati predikátumok mellett fordulnak elő. Ezért amellet érveltem, hogy az udmurt *-tož* igeneves preferencia-mellékmondatok az angol 'would rather' szerkezetekhez hasonlítanak. Végül azt vizsgáltam, hogy az udmurt *-tož* igeneves preferencia-mellékmondatoknak lehet-e olyan használatuk, mint az angol preferencia jelentésű igeneves mondatoknak. Arra a következtetésre jutottam, hogy az udmurt *-tož* igenevek múlt idejű preferencia-mellékmondatokat is ki tudnak fejezni, de akkor is szükséges a modális predikátum megléte a főmondatban. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a *-tož* igenév kizárólag buletikus modalitású mellékmondatokat kódol, helyettesítő mellékmondatokat alapvetően nem fejez ki.

Felmerülhet az a kérdés, hogy akkor hogyan fejeződnek ki a helyettesítő mellékmondatok az udmurt nyelvben. Az alábbiakban röviden bemutatok egy másik 'ahelyett, hogy' jelentésű mellékmondattípust annak érdekében, hogy teljes képet kapjunk az udmurt 'ahelyett, hogy'-mellékmondatokról.

5. Az udmurt *intije* névutós 'ahelyett, hogy' jelentésű mellékmondatok

A 3. pontban összefoglalt tipológiai megállapítások szerint az 'ahelyett, hogy'-mellékmondatoknak két típusuk van: a preferencia-mellékmondatok és a helyettesítő mellékmondatok. Eddig azt láttuk, hogy a *-tož* igenév (csak/főleg) a preferencia-mellékmondatok kifejezésére használatos. A tipológiai szakirodalom alapján egyrészt azt várnánk el, hogy a helyettesítő mellékmondatok is (valamilyen módon) kifejezhetők legyenek. Másrészt az sem lenne meglepő, ha egy és ugyanaz a kötőszó/igenév jelölné mind a két mellékmondatípust (mivel a preferencia-mellékmondatokat a helyettesítő mellékmondatok egyik altípusának tekintik). Mint látni fogjuk, az udmurtban még egy mellékmondatípus létezik, amely 'ahelyett, hogy' jelentés kifejezésére használatos, nevezetesen az *intije* '(a)helyett' névutóval alkotott mellékmondatok.¹³ Alább röviden ismertetem ezen mellékmondatípust.

Az *intije* '(a)helyett' névutónak három fő funkcióját különböztethetjük meg. Ezen névutó egyrészt névszói csoportokkal fordulhat elő, mint a (21) alatti példában.

(21)

<i>Kik</i>	<i>kıržan</i>	<i>intije</i>	<i>artıst-jos</i>	<i>7 kıržan</i>	<i>bıdest-i-zı.</i>
két	dal	helyett	művész-PL	7 dal[ACC]	elvégez-PST-3PL

'Két dal helyett a művészek hét dalt énekeltek.'

(Udmurt Corpus/Удмурт дунне, 2011.10.282011)

Másrészt nominalizációval (cselekvésnévvel) alkotott 'ahelyett, hogy' jelentésű mellékmondatokat vezethet be. Terepmunkáim során azt figyeltem meg, hogy inkább az *-(o)n* nominalizáció használatos az *intije* névutóval, azonban a Turku–Izhevsk Corpus-ban és az Udmurt Corpus-ban mind az *-(e)m*, mind az *-(o)n* nominalizáció előfordul. Ezek a mellékmondatok leggyakrabban helyettesítő jelentésűek, mint az alábbi (22)-es példában.

¹³ Az *intije* névutó morfológiailag szegmentálható: *inti-je* 'hely-ILL'. Minthogy az orosz *вместо* '(a)helyett' előjárószó/kötőszó hasonló felépítésű, elképzelhetőnek tartom, hogy az udmurt névutó az orosz *вместо* mintájára alakult ki, illetve azt is lehetségesnek tartom, hogy az udmurt névutó funkciói is megegyeznek az orosz *вместо* funkcióival, beleértve az 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok kifejezésére szolgáló funkciót is. Azonban ezen kérdések meghaladják jelen tanulmány célkitűzéseit, és további kutatásokat igényelnek.

(22)

[[*Nil-iz vordsk-em-li]* *šumpot-em intije]* *Arsen*
 lány-3SG születik-NMLZ1-DAT örül-NMLZ1 helyett Arsen
L'ubi vile *nirjše ki-ze urd-em.*
 Ljubi -rA először kéz-3SG.ACC felállít-EVID[3SG]
 'Ahelyett, hogy örült volna, hogy a lánya megszületett, Arsen először karját
 kinyújtva megfenyegette Ljubit.'

(Turku Izhevsk Corpus/Kenesh/G/9: 583–584)

Azonban az *intije* '(a)helyett' névutóval alkotott mellékmondatok nemcsak helyettesítő funkcióban lehetnek használatosak, hanem néha preferencia-jelentésben is. Tehát ez a mellékmondat típus tulajdonképpen ugyanazt a funkciót töltheti be a mondatban, mint a *-tož* igeneves preferencia-mellékmondatok. A (23)-as példa jelentésében közel áll a (13)-as mondathoz, mivel mindkét esetben egy általános kijelentéssel van dolgunk. Továbbá a mellékmondat alanyát mindkét esetben általános alanyként értelmezzük.

(23)

[*žožitšk-on, tros verašk-on intije]*
 panaszkodik-NMLZ2 sok beszélget-NMLZ2 helyett
zemos už-jos luñi kule.
 valódi munka-PL lenni kell
 'Inkább valódi munkáknak kell lenniük, mint hogy panaszkodjunk
 és sokat beszéljünk.'

(Udmurt Corpus/Удмурт дунне, 2009.11.272009)

Ennek alapján úgy tűnik, hogy az *intije* névutóval alkotott mellékmondatok az „univerzális” 'ahelyett, hogy'-mellékmondatoknak tekinthetők, mivel mind helyettesítő, mind preferencia-funkcióban használatosak lehetnek. Ezzel szemben a *-tož* igeneves mellékmondatok kifejezetten preferenciát fejeznek ki.

6. Összegzés

Ebben a tanulmányban az udmurt nyelv *-tož* igeneves mellékmondatait vizsgáltam. Ezen igenév többféle funkcióban lehet használatos, amelyeket legegyszerűbben temporális és nem temporális funkcióknak lehet nevezni. A nem temporális funkciójuk az 'ahelyett, hogy' jelentésű mellékmondatok

kifejezése. Az erre a mondattípusra vonatkozó tipológiai szakirodalom alapján azt állapítottam meg, hogy a *-tož* igenévvel alkotott 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok az ún. preferencia-mellékmondatoknak felelnek meg. Ezek a mellékmondatok kívánságot, azaz buletikus modalitást fejeznek ki. Pontosabban az alany vagy a beszélő azt fejezi ki, hogy a főmondatl leírt cselekvés előnyösebb, mint az igeneves mellékmondatl leírt cselekvés. Továbbá megállapításokat tettem az udmurt *-tož* igeneves preferencia-mellékmondatok szerkezetéről. Amellett érveltem, hogy a *-tož* igeneves preferencia-mellékmondatok leggyakrabban modális főmondati predikátum mellett használatosak. Ezért arra a következtetésre jutottam, hogy az udmurt *-tož* igeneves preferencia-mellékmondatok az angol 'would rather'-szerkezeteknek felelnek meg. Végül a *-tož* igeneves preferencia-mellékmondatok leírását kiegészítettem az *intije* névutóval alkotott mellékmondatok rövid ismertetésével. Az *intije* névutóval alkotott szerkezetek mind helyettesítő, mind preferencia-jelentésben előfordulnak. Dolgozatomban egy kevésbé vizsgált udmurt mellékmondattípussal foglalkoztam tipológiai szempontból, így jelen tanulmány az udmurt mondatl leírásához is hozzájárul.

Rövidítések

AUX	segédige
ACC	akkuzatívusz
ADD	additive
ADV	adverbiális (eset)
CVB1	temporális funkcióban használt <i>-tož</i> igenév
CVB2	'ahelyett, hogy' funkcióban használt <i>-tož</i> igenév
DAT	datívusz
EVID	evidenciális
FUT	jövő idő
ILL	illatívusz
IMP	felszólító mód
INE	inesszívusz
INS	insztrumentális
NEC	szükségességet kifejező nem véges ige
NEG	tagadás
NMLZ1	az <i>-(e)m</i> képzős nominalizáció
NMLZ2	az <i>-(o)n</i> képzős nominalizáció
OPT	optatívusz
PL	többes szám
PRS	jelen idő
PST	múlt idő
SG	egyes szám

Irodalom

- Bartens, Raija 2000: Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 238. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Dahl, Östen – Velupillai, Viveka 2013: The Future Tense. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. (<http://wals.info/chapter/67>)
- Fintel, Kai von 2006: Modality and Language. In: Borchert, Donald M. (ed.), *Encyclopedia of Philosophy* (2nd ed.), vol. 10. MacMillan Reference USA, Detroit. 20–27.
- Georgieva, Ekaterina 2012: Igeneves szerkezetek az udmurt nyelvben. MA szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Georgieva, Ekaterina 2016: Kitett alanyok az udmurt nem-finit mellékmondatokban. In: Gécseg Zsuzsanna (szerk.), *LingDok Kötet 15*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 31–50.
- Georgieva, Ekaterina 2017a: Converbs in Udmurt – a Unified Class? Előadás a 2nd Budapest Linguistics Conference c. konferencián. (2017. 06. 01.) Budapest.
- Georgieva, Ekaterina 2017b: Person Agreement on Converbs in Udmurt. In: Kiefer, Ferenc – Blevins, James – Bartos, Huba (eds), *Perspectives on Morphological Organization: Data and Analyses (Empirical Approaches to Linguistic Theory 10)*. Brill, Leiden. 86–122.
- Gergel, Remus 2009: On a Modal Cycle. In: van Gelderen, Elly (ed.), *Cyclical Change*. (Linguistik Aktuell/Linguistics Today 146.) John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 243–264.
- Givón, Talmy 2001: *Syntax: An Introduction*. Volume II. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Keľmakov, Valentin 1998: Валентин Кельмаков, Краткий курс удмуртской диалектологии. Издательство Удмуртского Университета, Ижевск.
- Keľmakov, Valentin – Hännikäinen, Sara 1999: Udmurtin kielioppia ja harjoituksia. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Kortmann, Bernd 1996: *Adverbial Subordination: A Typology and History of Adverbial Subordinators Based on European Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Muraviev, Nikita 2017: Semantic and Pragmatic Properties of the 'until' Clauses in three Finno-Ugric Languages. Előadás a SLE c. konferencián. (2017. 09. 11.) Zürich.

- Nyekraszova, O. I. 2014: О. И. Некрасова, Синтактические свойства деепричастий коми языка. Вестник ТГПУ 151: 68–75.
- Perevoscsikov, P. N. 1959: П. Н. Перовощиков, Деепричастия и деепричастные конструкции в удмуртском языке. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.
- Perevoscsikov, P. N. (szerk.) 1962: П. Н. Перовощиков (ред.), Грамматика современного удмуртского языка I. Фонетика и морфология. Удмуртское книжное издательство, Ижевск.
- Portner, Paul 2009: Modality. Oxford University Press, Oxford.
- Szerebrennyikov, B. A. 1963: Б. А. Серебренников, Историческая морфология пермских языков. Наука, Москва.
- Thompson, Sandra A. 1972: Instead of and Rather Than Clauses in English. Journal of Linguistics 8/2: 237–249.
- Traugott, Elizabeth C. – König, Ekkehard 1991: The Semantics-Pragmatics of Grammaticalization Revisited. In: Traugott, Elizabeth C. – Heine, Bernd (eds), Approaches to Grammaticalization I. John Benjamins, Amsterdam. 189–218.
- Tyimerhanova, N. N. (szerk.) 2011: Н. Н. Тимерханова (отв. ред.), Удмурт кыллэн кыкабтодосэз (морфологиез): тодослыко-дышетскон издание. Издательство „Удмуртский университет“, Ижевск.
- Winkler, Eberhard 2001: Udmurt (Languages of the World. Materials 2012). Lincom Europa, Munich.

Preference and Substitution Clauses in Udmurt

In this paper I deal with the *-tož*-converbs in Udmurt (Finno-Ugric; Permian). According to the Udmurt descriptive grammars, the *-tož*-converbs can have a temporal as well as a non-temporal meaning. Based on the typological classification of adverbial subordinate clauses proposed by Kortmann (1996), I distinguish two types of semantically similar, but not identical clauses, namely *preference clauses* (i.e. 'rather than' clauses) and *substitution clauses* (i.e. 'instead of' clauses). I demonstrate that the non-temporal function of the Udmurt *-tož*-converbs corresponds to preference clauses. Moreover, I make observations regarding the structure of the Udmurt preference clauses. I argue the *-tož*-converbs have a preference meaning when the matrix clause contains a modal predicate. Hence, they resemble the English 'would rather' constructions (Gergel 2009). Furthermore, I show that these clauses express bouletic modality, similarly to preference clauses in English (Gergel 2009). I also investigate whether it is the subject or the speaker who expresses their desires in the Udmurt preference clauses. It has been argued that preference clauses in English require a volitional subject referent (Kortmann 1996, Gergel 2009). In Udmurt, on the contrary, the *-tož*-converbs often express the speaker's wishes rather than the subject's preference. Finally, I briefly discuss another type of 'rather than' and 'instead of' clauses in Udmurt, namely the one formed with the postposition *intije*. I demonstrate that the *intije*-clauses typically function as substitution clauses, but can also have a preference meaning. The Udmurt data presented in this paper come partly from own fieldwork as well as from corpora.

EKATERINA GEORGIEVA

Némely uráli mássalhangzókról

HONTI László

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest

0. Bevezetés

E tanulmányban olyan kérdésekről értekezem összefoglaló jelleggel, amelyekkel másutt már foglalkoztam, de érdemesnek látom új szempontokkal kiegészítve, csokorba fűzve közzétenni hangtörténeti felismeréseimet. Ennek oka, hogy a Róna-Tas – Berta könyvében (RTA 2011a, RTA 2011b) közöltek arra indítottak, hogy az ottani állásfoglalások etimológiai és hangtörténeti vélekedéseit szükség esetén kommentáljam, amit legutóbbi könyvemben (Honti 2017) meg is tettem, de a könyv tematikája miatt nem térhettem ki minden fontos részletre, és azóta újabb kérdésekre is találtam választ.

E tanulmányban a következő mássalhangzók kerülnek terítékre: δ , δ' , ϑ , ϑ' , Λ , Λ' , s , \check{s} (t , j , h). Mivel az általam feldolgozott tanulmányok és a témával kapcsolatos saját írásaim több, olykor nehezen hozzáférhető fórumokon jelentek meg, szokásomhoz híven bőséges idézetekkel kívánom megkönnyíteni esetleges olvasóim dolgát. Egyúttal arra is törekszem, hogy utaljak az itt előadottak előzményeire. Ezért és amiatt, hogy némely könyvtárakban viszonylag hiányos a szakirodalom állománya, azt is közlöm, ha egy-egy tanulmány esetleg két helyen is megjelent.

Az Λ , az Λ' és a ϑ a kulcsfigurái ezen dolgozatomnak, amelyek közül az első kettő az osztják szurguti és kazimi nyelvjárásában fonémák. Elsőként Castrén szurguti grammatikájában találunk az Λ -lel kapcsolatos közlést, de palatalizált párjáról nem szólt: „Die Consonanten ϑ und δ bezeichnen zwei aspirirte Laute, von denen der eine wie *tl* oder *thl*, der andere wie *dl* oder *dhl* ausgesprochen wird, z. B. *âđan* oder *âdlan* (*âdhlan*) Morgen, *ka** oder *katl* (*kathl*) Tag”¹ (Castrén 1858/1969: 6). Az északi nyelvjárásterületen anyagot

¹ Vö. Trj *âłəŋ* 'Morgen', *kätł* 'Tag' (DEWOS 83, 571).

gyűjtött Ahlqvist munkáiban is feltűnik ez a hang *l* betűvel jelölve, de palatalizált párjára nem bukkantam az ő leírásaiban sem.² Ahlqvist a Bol'soj Atlym és Obdorszk közti területen dolgozott nyelvmestereivel, egyebek közt berjovóiakkal is (Ahlqvist 1880: V); ezek közt valószínűleg kazimiak is voltak, az *l* betűs adatok nyilván tőlük származnak. Ahlqvist írásaiban nem találtam ennek a hangnak fonetikai ismertetését, talán nem is foglalkozott ezzel, miként vogul gyűjtése esetében sem ismertette az általa alkalmazott betűjelek fonetikai értékét (erről ld. Yrjö Wichmann, in: Ahlqvist 1894: XI). Az *Λ* és az *Λ'* hangok jelölésére Karjalainen vezette be a lambda (*λ*) csonkított változatát: *Λ*, *Λ'* (vö. Karjalainen 1905: XII, XIV, KT XXVII–XXVIII). Ezt a jelölésmódot a szakemberek legnagyobb része elfogadta és alkalmazza, de Verte ezek helyett másokat vezetett be, a legfőbb változatokat így jelölte: *Λ* = *ℓ* (Verte 1979), *L* (Verte 1985, 1990), *l* (Verte 1986), *Λ'* = *λ* (Verte 1979), *L'* (Verte 1985, 1990), *l'* (Verte 1986);³ sajnálatos ez a különutas megoldás, mert az ilyen eljárás rejtvényfejtésre kényszeríti az olvasót.

A következőkben azon érveimet sorolom föl, amelyek az alapnyelvi *δ* és *δ'* törlése és az alapnyelvi *ð* és *ð'* felvétele mellett szólnak. Mondandómat a következő problémák tárgyalása során adom elő:

1. Az állítólagos U/FU alapnyelvi **δ* és **δ'*.
2. Az U/FU alapnyelvi **ð* és **ð'*.
3. Az U/FU alapnyelvi **s* és **š* ugor folytatói.

1. Az állítólagos U/FU alapnyelvi **δ* és **δ'*

A 0. pontban felsorolt mássalhangzókba akkor botlottam bele, amikor kísérletet tettem arra, hogy a számomra fölöttébb problematikusnak tűnő alapnyelvi **δ* és **δ'* rekonstrumok fonológiai státuszával foglalkozzam. Ennek lényege, hogy vannak az uráli nyelvek bizonyosan ősi szókészletében olyan, **δ* és **δ'* mássalhangzókat tartalmazó rekonstruktumok, amelyek nagyon tarka mássalhangzó-megfelelést mutatnak. Ilyenek pl. a következők (egyszerűsített közlésmódban): ma. *velō* 'Mark' ~ osztj. *weləm* ~ zürj. *vem* ~ lapp *âdâ* ~ finn *ydin*, ma. *hagy* 'lassen' ~ osztj. *kāj-* ~ zürj. *kol'-* ~ lapp *guodde-* ~ finn *katoa-*. Ismereteim szerint elsőként Genetz próbálkozott az ilyen szavak szóbelseji (és ma már persze gyakran tövégi) mássalhangzóinak alapnyelvi előzménye meghatározásával, és ő *đ* (= *δ*)-féle hangot tett föl, ezt pedig ekképpen

² Vö. *lak* 'Ring, Kreis', *lou* 'Pferd', *laklem* 'spucken' (Ahlqvist 1880: 92, 99) ~ Kaz *lak*, 'Ring', *Λow* 'Pferd', *Λak-* 'schiessen' (DEWOS 822, 730, 864).

³ Vertének az osztják *Λ* és *Λ'* leírását részletesen idéztem egy korábbi tanulmányomban (Honti 2016: 49–50).

indokolta meg: „... on oletettava suom.-ugrilaiselle alkukielelle omituinen, suomen *d:n* sekä *l:n* ja *r:n* kaltainen soinnillinen konsonantti... puheena oleva äänne ei ollut varsinainen dentaali, vaan alveolaarinen, joko spirantti niinkuin suomen länsimurteissa tänäkin päivänä, tai mahdollisesti bilateraalin eksplósíva, sentapainen kuin ostjakin Surgutin murteen *ḍ*, pohjoismurt. *ṛ*” (Genetz 1896: 11). Setälä is foglalkozott ezzel a kérdéssel, de ő annak is tulajdonított jelentőséget, hogy egyes nyelvek alapján e spiránsnak volt palatalizált párja, tehát **ḡ* (Setälä 1896: 418–419).

A Genetzről és Setäléről származó magyarázat mélyen beleivódott az uralisztikába, évtizedeken át **ḡ* és **ḡ'* rekonstrukciókkal számoltak a szakemberek. Elsőként Steinitz (1952: 37, 1980: 139) fejezte ki kétségét, és ezt követően születtek ellenvélemények (vö. Honti 1983: 118, 1992, 2012: 44–46, 2013a: 8–13). Legutóbb Korhonen érvelt amellett, hogy mégsem kell ezeket törölni az alapnyelvi rekonstrukciók közül: „Andererseits kann man z. B. dem uralischen oder finnisch-ugrischen Phonemsystem nicht solche Phoneme wie *ü*, *i*, *ḡ*, *ḡ'* nur deshalb absprechen, weil sie stark merkmalshaft und sekundär sind” (Korhonen 1990: 170–171). Korábban Merlingen is nyilatkozott erről a kérdéssel, öszerinte az archaikus, régies nyelvek többféle laterális fonémával is rendelkezhettek, és az alapnyelvek több tízezer évvel ezelőtt régiesebbek („altertümlicher”) voltak mai képviselőiknél (Merlingen 1984: 332–333, még vö. Korhonen 1990: 170–171). Felfogását aktualizálta az uráli nyelvekre is így: „Auch dort [im Uralischen, H. L.] treten in einzelnen Sprachen und in bestimmten Fällen Laterale (*l*, *ʟ* [= *ʟ*, H. L.]) auf, wo sonst *s*, *š*, *t*, *j* (usw.) stehen. Auch dort haben die Väter dieser Wissenschaft aus dem Vorrat der ihnen bekannten Laute geschöpft und aus den Entsprechungen Sibilanten und (im Inlaut) *ḡ*-Laute rekonstruiert (immerhin waren die Entsprechungen deutlich genug, um nicht – wie in der Indogermanistik – beiseitegeschoben werden können” (Merlingen 1984: 334). Ezekkel a kijelentésekkel nehéz mit kezdenem, legfeljebb annyit fűzhetek hozzájuk, hogy a mindössze néhány ezer évvel ezelőtti nyelvek nyilván ugyanúgy funkcionáltak, mint a maiak, tehát aligha lehettek ellentétesek a maiak általános elveivel, törvényszerűségeivel. Ráadásul Merlingen meglehetősen pontatlanul nyilatkozott a „mi” nyelveinkről, táblázatában (Merlingen 1984: 334) pedig hibák vannak.

A Korhonen nézetét tartalmazó tanulmány után megjelent írásaimban éppen ezt a felfogást igyekeztem a nyelvi adatok elemzésével megcáfolni (talán sikerült is; ld. a fenti irodalmi utalásokat). Ha lett volna **ḡ* és **ḡ'* az alapnyelvben, ellentmondana annak a fonológiai elvnek, hogy a valamilyen szempontból jelölt (merkmalhaft, marked) fonéma jelenléte feltételezi a megfelelő jelöletlen (merkmallos, unmarked) meglétét, vagyis ha a **ḡ* és **ḡ'* fonémák

léteznek egy idiómában, akkor $*\vartheta$ és $*\vartheta'$ fonémáknak is kell lenniük. A „2. Az U/FU alapnyelvi $*\vartheta$ és $*\vartheta'$ ” című pontban (és már jó ideje) javasolom ezeket felvenni az alapnyelvi fonémakészletbe.

Vajon a $*\vartheta$ nem igazolható-e mégis a sokak által az alapnyelvre rekonstruált $*\delta$ és $*\delta'$ egykori meglétét, hiszen így legalább a $*\delta$ esetében számolhatnánk azzal, hogy mégis megvolt a $\vartheta \leftrightarrow \delta$ „zöngés–zöngétlen” oppozíciónak a zöngétlen alaptagja, a ϑ ? Úgy hiszem, ez ellen két érvet hozhatok fel, az első elég gyenge, de a második komoly megfontolást érdemel:

1. Ha volt is $*\vartheta \leftrightarrow * \delta$ oppozíció, nem tudok olyan szócsaládról, amelyben $*\vartheta$ -t rekonstruálhatnánk, azaz hogy lett volna $*\vartheta' \leftrightarrow * \delta'$ oppozíció is. Persze lehetett, de mivel erősen jelölt fonéma lett volna, még ritkább lett volna, mint a $*\vartheta$; a bizonyítóanyag hiánya természetesen nem jelenti automatikusan hajdani létezésének lehetetlenségét.

2. Ennél nyomósabb érv az, hogy az eddig föltett zöngés $*\delta$ és $*\delta'$ elemnek a rokon nyelvek egy részében – a várakozásnak ellent nem mondó l mellett – zöngétlen t a képviselője (vö. Honti 1992: 209). Ezek helyett egy korábbi írásomban a $*_{\Lambda}$ -t és a $*_{\Lambda'}$ -t javasoltam rekonstruálni, noha ezek sem mutathatók ki egyetlen rokon nyelvből sem az illető alapnyelvi szavak folytatóiban, fonetikailag és fonológiaiilag azonban ellentmondásmentesen illeszkednek a rendszerbe (Honti 1992). Sőt, Bakró-Nagy vizsgálatai szerint az ilyen fonémákat ismerő osztják nyelvjárások szótagszerkezetei igazolják az $*_{\Lambda}$ és az $*_{\Lambda'}$ valószínű voltát, és ő is a $*\delta$ és a $*\delta'$ valószínűtlensége mellett foglalt állást (Bakró-Nagy 2001: 21–22). További előnye e rekonstrukciónak, hogy érthetővé teszi a t zárhangfolytatót éppen úgy, mint az l likvidát.

Esetleg felmerülhet a kérdés, vajon a $*\delta$ -ként és $*\delta'$ -ként ($= *_{\Lambda}$, $*_{\Lambda'}$) rekonstruált elemek helyén nem számolhatnánk-e ugyancsak $*\vartheta$ -val és $*\vartheta'$ -val? A válasz egyértelmű nem, hiszen a $*\delta$ ($= *_{\Lambda}$) mássalhangzónak és az általam posztulált $*\vartheta$ -nak az uráli nyelvek túlnyomó többségében különböző folytatóik vannak. (Minderről ld. Honti 2016: 51.)

2. Az U/FU alapnyelvi $*\vartheta$ és $*\vartheta'$

Már kezdő kutatóként nagyon gondolkodóba ejtett Mikola Tibor egy előadása, amely nem sokkal később meg is jelent (Mikola 1976). Mondandójának elvi alapját így fogalmazta meg: ha két rokon nyelvben olyan lexémák találhatók, amelyek szemantikailag jól illenek egymáshoz, de nem mutatnak szabályos hangmegfelelést, vajon nem tartozhatnak-e mégis egy családba. „Ahol egy látszólag áthidalhatatlan hangtani szakadékot látunk, de ahol minden egyéb körülmény az egyeztetés mellett szól, ott legalább meg kell kísérelni hidakat

építeni” (Mikola 1976: 211). Ebben Kiparsky egy megjegyzése inspirálta: „ich bleibe dabei, daß bei scheinbar unüberbrückbaren semantischen Klüften zunächst einmal versucht werden soll, Brücken zu schlagen” (Kiparsky 1966: 75). Mikola a következő szavakat kívánta három etimológiai együttesbe vonni: (1) ma. *toll* stb. ~ finn *sulka* stb., (2) ma. *él*, finn *elä-* ~ mord. *éa-él'* stb., (3) ma. *száj*, finn *suu* ~ osztj. V *lul*, Vj *jul*, Trj *лул* 'száj' (i. h.). Mikola azonban nem tett hangtani, hangtörténeti javaslatokat e szavak összetartozásának igazolására. A ma. *toll* stb. és a finn *sulka* viszonyáról alább szólok, a ma. *él*, finn *elä-* ~ mord. *éa-* összekapcsolásának nem látom akadályát (ld. Honti 2016: 53–54) Keresztes (1987: 181–182, még vö. Rédei 1980: 260) meggyőző érvelése alapján, míg a ma. *száj* és finn *suu* ~ szónak nem lehet etimológiai megfelelője az osztj. V *lul*, Vj *jul*, Trj *лул* 'száj', ez ugyanis teljes bizonyossággal a finn *huuli* 'ajak' finnségi és lapp megfelelőinek kifogástalan testvére (Rédei 1988a, 1991a: 93–95, UEW 1: 903). Nyelvcsaládunk legfrissebb etimológiai szótárainak egyike meg sem említi a finn *elä-* rokonaként a mordvin *éa-* igét (ld. *elä-*, SSA 1: 103b–104a), a finn *huuli* megfelelői közt az osztj. *lul* csak kérdőjellel található meg (SSA 1: 195a).

Mikola nyomán kezdtem töprengeni a ma. *toll* és a finn *sulka* viszonyán, valamint az azonos megfelelést mutató ma. *tó* és a finn *suo* 'mocsár' etimológiai kapcsolatán. Most röviden ismertetem ezek tudománytörténeti megítélését. A *tó* és a *suo* összetartozását a 19. század végéig fogadták el, később azonban a nyilván felismert hangtani nehézség miatt elutasították, majd Janhunen (1981: 257) esetleg szabálytalan hangképviseletüként sorolta be a finn szót a *tó* rokonságába, Sammallahtinál (1988: 540b) pedig nem is szerepel a *suo*. Sammallahti (1988: 540b) kérdőjellel vonja a *sulka* szót a *toll* rokonságába, Janhunen (1981: 241) pedig – ha jól értem – elfogadja a *sulka* és a *toll* összetartozását, de azt abszurdumnak tekintem, hogy a finn *tuuli* 'szél' szót is esetleg idevonhatónak véli. A legújabb finn etimológiai szótár Sammallahti nézetét képviseli a *sulka* esetében (SSA 3: 211b), a *suo* szócikkében pedig Janhunen nézetét vallja (SSA 3: 213–214).

Az idézett két magyar–finn szópár szókezdő mássalhangzójának alapnyelvi előzményében nem számolhatunk olyan szókezdő mássalhangzóval, amelyből hagyományos hangtörténeti ismereteink birtokában magyarázható lenne a magyar *t* (< **t*) és a finn(ségi) *s* (< U/FU **s*, **ś*). Olyan alapnyelvi mássalhangzót kell posztulálni, amely fonetikailag igazolhatja e szavak összetartozását, még ha nem is maradt meg a mai nyelvekig ama mássalhangzó. Az pedig csak a **ṭ* lehet, hiszen mind a *ṭ* > *s*, mind a *ṭ* > *t* bőven van adatolva a világ nyelveiben, fonetikailag természetes változásról van szó. Ennek értelmében tehát a ma. *tó* ~ finn *suo* < U **ṭow*ʒ 'See, Teich' (vö. **tow*ʒ, UEW 1:

533), a ma. *toll* ~ finn *sulka* < U **ṭulka* 'Feder, Flügel' (vö. **tulka*, UEW 1: 535) egyértelműen testvérszónak tekintendő. Ezzel a kérdéssel többször is foglalkoztam, mivel itt csak a legfontosabb részletekre tértem ki, megemlítem, hol találhatók ezzel kapcsolatos más észrevételeim: Honti 2001, 2004, 2012: 52–57, 2013a: 18–23, 2013b, 2016: 52–57, 2017: 98.

Ennek kapcsán kell megjegyezni, hogy az új, hang- és jelentéstani szempontból igazolt etimológiai magyarázatok olykor nehezen kerülnek be a tudományos vérkeringésbe (mint pl. az ezen pontban tárgyaltak), máskor pedig a képtelenségek találnak könnyedén utat (pl. (angol *whale* ~ német *Walfisch* < IE **hwala* 'Walfisch' < U **kala* > finn *kala* ~ ma. *hal*, ld. Honti 2015: 487–488; finn *löytä* 'talál' < ősgermán **χleutan*, ld. Honti 2017: 124–126).

Végezetül azt kell megjegyezni, hogy a nyelvcsalád ősi szókincséből megmaradt anyagból – egyelőre – csak két lexéma utal **ṭ*-ra, és csak szókezdő helyzetben, olyan szó pedig nincsen, amely **ṭ'*-ra engedne következni.

3. Az U/FU alapnyelvi **s* és **š* ugor folytatói

Anderson 1893-ban megjelent könyvében részletesen foglalkozott nyelvcsaládunk dentális spiránsaival, és ezek kérdésében lényegesen más következtetésekre jutott, mint előtte Budenz, ami kettejük közti írásbeli nézeteltérésbe torkollott. A vitát az robbantotta ki, hogy Budenz pl. a magyar *ő* ~ obi-ugor *t*, finn *h* hangmegfelelést eredeti dentális zárhanggal (*t*-vel vagy *d*-vel) vélte értelmezhetőnek (pl. ma. *egér* ~ osztj. *tengere* ~ finn *hiire*, ma. *öv* ~ vog., osztj. *täu*, *teu* ~ finn *häne* (sic!) 'ő'; MUSz 767, 845; Budenz 1879: 312–313), míg „Anderson... a vogul–osztjáknak a korántsem természetes *s* : *t* (spirans : explosiva)-féle hangváltozást tulajdonítja, azt vélvén, hogy a finnben egy olyan kezdő *s*-ből, amely előbb *t* volt, alig vált volna *h* (szerinte tehát pl. a vog. osztj. *tengere* 'egér' csak az eredetibb *sengere*-ből lett, a melyből egyszersmind a f. *hiire* indult ki” (Budenz 1879: 312–313); megjegyzendő persze, hogy Budenznek a cáfolatul előadott érvelése téves. Ez reflexió volt Andersonnak a következő kijelentésére: „einem *s* der übrigen finnischen sprachen steht im ostjakisch–vogulischen sehr häufig *t*, resp. *thl*⁴ oder *l* gegenüber, während im magyarischen der anlautende consonant in solchen fällen meistens geschwunden ist, vgl. z. b.... ostj. *teñer*, vog. *täñer*, magy. *egér* maus” (Anderson 1879: 30–31, ** jegyzet).

⁴ Λ.

Az tehát mindenképpen Anderson felismerése, hogy az általa is idézett ősi szavakban szókezdő spiráns (szibiláns) (*s, *š) volt, de annak nem találtam nyomát a témát tárgyaló könyveinek egyikében (Anderson 1879, 1893) sem, miként képzelte el ezen mássalhangzóknak az ugor nyelvekben bekövetkezett változásait. Ez a rejtély sokáig megoldatlan maradt, vö. „A finnugor alapnyelvben megvolt jésített *š az ugor alapnyelvben elveszítette jésítettségét, egyszerű alveoláris hanggá vált, míg a finnugor alapnyelvből örökölt jésítetlen *s valamilyen pontosan meg nem állapítható új hanggá fejlődött, olyanra, amelyből utóbb a vogulban *t*, az osztjáknak nyelvjárásonként változó *l*, *Λ*, *t*, *ɟ* lett, a magyarban pedig elveszett” (Zsirai 1937: 146, 1994: 148). A megnyugtató megoldást Steinitznek köszönhetjük: „In den ugr. Sprachen ist *š und *s zusammengefallen in einem im Urgr. wohl *ð*-artigen Laut... Für das Urgr. sind also anzunehmen: *č č ð* (< *š, *s) *s* (< *š)” (Steinitz 1952: 28, 1980: 130), „*š und *s > urgr. *ð. Im Ostj. erscheint mundartlich (Likr.) *ð*, häufiger jedoch spirantisches *Λ*, das in den Randdialekten > *l* (Erweiterung der Enge), in den mittleren Dialekten > *t* (Schliessung der Enge: wog.-südostj. Isoglosse *t*). In allen diesen Dialekten ist fiugr. *š und *s – mit *l* zusammengefallen. Eine Sonderstellung nehmen die östlichen Vj. VK ein, in denen im Anlaut *š – *s > *j*, aber **l* > *l* (inlaut., auslaut. aber *š – *s > *l*)” (Steinitz 1952: 29, 1980: 131).

Steinitz rendkívül fontos felismerése azonban tartalmaz egy kellemetlen hibát is, amelyet a DEWOS-ba is beépített, és ezáltal többeket akaratlanul megtévesztett (ld. Csepregi 2014: 26), ti. a Likriszovszkojében beszélt szurguti nyelvjárásváltozatban nem lehetett *ð* fonéma, Karjalainen nyelvmestere ugyanis beszédhibás volt, a többi szurguti nyelvjárásban meglévő *Λ* helyett *ð*-t, az *Λ* helyett pedig *ð*-t, *s*-t, *z*-t és *ž*-t ejtett (ld. KT XV, Honti 1981: 101), amit az magyaráz, hogy informánsa selypített, „seine Zunge lispete”. Az *Λ* helyetti likriszovszkojei *ð*-nak döntő szerepe lehetett abban, hogy Steinitz „U/FU *s × *š > *s > *ð” változással számolt. A két szibiláns egybeesése és annak változása teljesen természetes esemény ugyan, de az ugor alapnyelvi *ð-nak a likriszovszkojei nyelvjárásban való megőrződése csak látszat, a történeti valóság ettől gyökeresen különbözik (Honti 1981: 101).

Tudománytörténeti nyomozásom során az derült ki, hogy talán Papp István iktatta be a *h*-t a „korai Ug *s > kései Ug *ð > ősma. *h > ma. *∅*” változássorba: „Unkarissa suomalais-ugrilaisen *s:n* (taikka siitä syntyneen *ð:n*) oletetaan kadonneen (väliasteena ehkä *h*), joten äännekehityksen kulku olisi ollut *s* > (*ð*) *h* > *∅*” (Papp 1968: 88, részben hibásan közölve: Papp 2014: 75), FU „š > ð > h > *∅*” (Papp 1968: 89, 2014: 76).

Közismert tény az uralisztikában, hogy az ugor * ϑ fonémának a következő folytatói vannak a leánynyelvekben: osztják: V O l, Vj j, \emptyset -, Sur Kaz Δ , Irt Ni KO t; vogul: t; magyar: \emptyset .

Ezek a leggyakoribb megfelelések, de mindhárom nyelvben van néhány másféle folytató is. Most ezeket veszem sorra.

3.1. Tudtommal elsőként Anderson figyelt föl arra a ma. *aszik* ige osztják megfelelője kapcsán, hogy az osztjában s- található, amikor a másik két ugor nyelv több egyéb szavának alapján más mássalhangzónak kellene szerepelnie: „Da die anlautsverhältnisse hier genau dieselben sind wie bei *arasz*, *târas*, *sôres* spanne, vgl. n° 11,⁵ so könnten diese wörter als ein neues beispiel für die von uns vorausgesetzte metamorphose der dentalen spirans gelten, wenn nicht ein anderer umstand dagegen spräche. Im lappischen nämlich gibt es ein wort, das nach form und bedeutung ebenso gut zum magyarischen passt wie die ostj.-vogul., das aber mit einem vocal beginnt, vgl.:... Lapp. N. *āstat* vertrocken...”⁶ (Anderson 1893: 161a).

Steinitz jött rá arra, minek köszönhető a szókezdő osztják s váratlan megjelenése: „In Fällen wie (fiogr. **sõks*-, **sõys*-) ostj. V. *sõyas* usw. wog. S *tõks* usw., ung. *ősz*, wotj. *sizil*, *šizil*, tšer. KB *šəžə*, U M *šižə*, md E *sokš*, *šokš*, *šoks*, M *šokš*, *šoks*, fi. *syksy*, lp. N. *čâk'čâ* liegt in mehreren Sprachen (ostj., tšer., lp., wotj. *š*-, md. *š*-) Assimilation des anlautenden s- an das inlautende **š*- vor (beachte die Parallelförmigkeiten im Wotj. und Md.)” (Steinitz 1952: 28, 1964: 130). Tehát már Steinitz felfedezte az osztják jelenség okát, vagyis Vértes (1970: 319) és Honti (1983: 115–117) csak újra fölfedezte... A mordvinban és a votjában azonban csak a szibilánsok közti alkalmi asszimilációról van szó, nem pedig egy mássalhangzónak meghatározott fonetikai feltételek közötti követezete s metamorfózisáról, mint az osztjában!

Az osztjában az Ug * ϑ -t képviselő szavakban szókezdő helyzetben Δ helyett több alkalommal s- található (ld. alább a példákat; még vö. Collinder 1960: 96). Az ezt igazoló adatokat már évtizedekkel ezelőtt igyekeztem összeállítani (Honti 1972: 22), most pedig továbbiakkal egészítem ki a jegyzéket. „... az osztják külön életében $\vartheta > s$, ha a következő szótagban s (< finnugor *š*) állt (Hartmut Katz erről ugyanígy vélekedik; szóbeli közlés” (Honti 1972: 24), ld. még Vértes (1970: 319). Íme az adattár:

⁵ Ld. Anderson 1893: 12ab.

⁶ E lapp ige idekapcsolása természetesen téves.

- osztj. V *sāwās*, Trj *sāpās*, Irt *supās*, Kaz *sopās*, O *sopās* 'Netznadel' (DEWOS 1358) ~ vog. K *tōs* 'fatú hálókötéshez' (M-WWb 663a), TJ *tās*, KU *tō's*, P *təs* (~ *tōst* pl.) 'Netznadel' (K-WWb 946ab) < OUg **ṭāpās*;
- osztj. V *sort*, DN *surt*, O *sorās*, de: vog. AK *tōrās*, Szo. *tōras* ~ ma. *arasz* < FU **sor3* ~ **sor3-ś3* 'Spanne', „Auf Grund der Ableitung auf **ś3* im Tscher., Ostj. O, Wog. und Ung. kann vorausgesetzt worden, daß das Grundwort **sor3-ś3* früher auch in anderen Dialekten der ostj. Sprache vorhanden war, später aber durch V *sort* usw., das das Ableitungssuffix *t* enthält, verdrängt wurde" (UEW 1: 448);
- osztj. V *sos-*, DN *sās-*, Kaz. *sōs-*, O *sās-*, de: vog. TJ *tāš-*, AK P *tōš-*, Szo *tōs-* ~ ma. *aszik* < Ug **ṭas3-* 'dorren, trocknen' (UEW 2: 844);
- osztj. V *sōγās*, Trj *sāγās*, Irt Kaz O *sewās* 'Hinterteil, Hintersteven des Bootes' (DEWOS 1324) ~ vog. TJ *tās*: *kāpt*. 'Hintersteven des Bootes', TJ *tās*, TČ *t'ās* 'Heck, hinterer Bootssteven' (K-WWb 946b) < OUg **ṭēγās*;
- osztj. V *sōγās*, DN *sēwās*, Kaz *sūs*, O *sus*, de: vog. TJ *tūks*, AK *tāχs*, P *tāks*, Szo *taks* ~ ma. *ősz* < FU **sikše* (**sükše*) 'Herbst' (UEW 1: 443).

3.2. Néhány vogul szóban is *s-* jelentkezik, noha *t-* lenne várható. „... a vogul külön életében szókezdő helyzetben *ṭ* > *s*, ha a szó magas hangrendű volt, és az első szótag határán *j* volt” (Honti 1972: 24). „A m. nyj. *ev*, *év* 'Eiter' (l. MSzFE) vogul megfelelőiben szókezdő *s*-t találunk: TJ *sāj*, AK *sāj*, P *sej*, Szo. *saj*, ugyanakkor az osztják megfelelőiben *t-*, *l-* stb. van. Az MSzFE szerint az *s* m e g ő r z ő d é s e a *j* palatalizáló hatásával magyarázható. Ha ez igaz, a m. *ujj* 'Ärmel' vogul megfelelőiben is *s*-nek kellene lennie, de mégis *t*-t találunk: TJ *tajət*, ÉV *tēt* (plur. *tajtət*), DV *tēt*, P *tajt*, Szo. *tājət* (< **sōja*, CompGr. 409). A m. *hét* 'sieben' vogul megfelelői szintén *s* kezdetűek: TJ *sāt*, AK *sāt*, P *sāt*, Szo. *sāt*, míg az osztjában *t-*, *l-* stb. van (ld. MSzFE). Az MSzFE szerint: »Az ősvogulban az eredeti **s-* a rákövetkező palatális magánhangzó hatására jésült, majd a fgr. **ś-* folytatóival együtt depalatalizálódott: **s-* > **ś-* > **s-*...«. Ha ez igaz volna, azt várhatnánk, hogy hogy a m. *ősz* 'Herbst' vogul megfelelőiben is *s*-t találunk, ám ezek *t*-vel kezdődnek: TJ *tūks*, AK *tāχs*, P *tāks*, Szo. *taks*. Ebből máris kiviláglik, hogy az MSzFE magyarázata nem kielégítő, a két eset igazolására felhozott *ér* - *v* e k csak együtt igazak: szókezdő helyzetben a vogulban csak akkor áll *s* (~ osztj. *t-*, *l-* stb., m. *∅*), ha a szó palatális hangrendű és az első szótag határán *j* van, vagy *j* enyészett el. A vog. *sāt* stb. szóban korábban *pt* mássalhangzókapcsolat volt, amelynek *p* eleme *j*-n keresztül tűnt el. A mássalhangzó előtti *p* egyéb esetekben is eltűnt: (MSzFE) m. *íz* 'Geschmack' ~ vog. TJ *āt*, AK P *āt*, Szo. *at*, de: osztj. V *ewəl*, DN *epət*, Kaz. *epəl*, O *epəl* (e szócsaládban ere-

detileg *ps* volt, amely az ugorban *pθ*-vé vált), (FUV) fi. *hapsi* 'langes Haar' ~ vog. TJ *āt*, Szo. *āt*, de: osztj. V *awət*, DN *upət*, Kaz. *opət*, O *opət*" (Honti 1972: 23).

3.3. Az „U/FU *š és *s > Ug *s > Ug *θ > ma. sz” fejlemény létrejöttét Steinitz tévesen ítélte meg, összerinte ugyanis: „*š und *s > urugr. *θ > ung. 1. Ø im Anlaut und nach Konsonanten; 2. s intervokalisch” (Steinitz 1952: 30, 1980: 132). A 2. fejlemény lenne érdekes témám szempontjából, de Steinitz ennél többet nem szól róla, a hozzátartozó jegyzet semmit sem tartalmaz erről, pedig igen szívesen látnék példát is, de nyilván a *fészék*-re gondolt, az általa közölt fonetikai környezetnek azonban semmi köze sincs a bekövetkezett hangváltozáshoz.

Rédei egyebek közt az MSzFE-ben is közölt álláspontot fogalmazta meg egy hangtörténeti tanulmányában: „Il faut se garder de poser une évolution proto-ougrienne *-s- > hongrois -sz- sur la foi du mot *fészék* 'nid'. Nous sommes, en effet, en présence d'un changement *-s- > *-ś- > hongr. -sz- survenu sous l'effet de l'entourage vocalique palatal, dans un dialecte du proto-ougrien” (Rédei 1972: 233, jegyzet).

„Rédeinek a *fészék* kapcsán előadott magyarázatáról időközben kiderült, hogy alaptalan, és fonetikailag másként, de teljesen autentikus módon magyarázható: »Zur Zeit der Auflösung der ugrischen Grundsprache lautete 'Nest, Vogelnest' infolge des Wandels *s > *θ etwa **peθz*, das sich im Urungarischen durch anlautendes *p > f zu **feθz* entwickelte. Und bei dieser Entwicklungsphase sind wir zu dem Schlüssel des Rätsels des Sibilanten in ung. *fészék* gelangen: → s/fV___ welcher Lautwandel eigentlich als eine Art partielle Assimilation der stridency nach aufzufassen ist (θ ist [-strident], s und f sind dagegen [+strident]) und so ist eine ungarische Form **fesz* zustande gekommen, dessen s wegen eines stellungsbedingten Wandels als vollkommen regelmäßig anzusehen ist und aus der die gegenwärtige Form *fészék* durch Anknüpfung des Ableitungssuffixes k (< **kkz*)⁷ an den Stamm und durch die Dehnung des Vokals in erster Silbe erzeugt ist« (Honti 1983: 115; még vö. UEW 1: 375). Erre a hangváltozásra csak ezt az egy magyar adatot ismertük eme tanulmányom megjelenésekor, de három analóg motor-tajgi-karagasz etimológia megerősíti e kivételesnek tűnő hangváltozás szabályszerűségét, amely etimológiák, igaz, nem pontosan ilyen eredményt mutatnak (Helimskij 1987). A *fészék* szóban a hangtani környezetből fakadó részleges asszimilációként bekövetkezett FU *-s- > Ug *-θ-

⁷ Ugor kori eseményről lévén szó, helyesen így kell lennie: **kz*.

> ma. -sz- változással még *ezüst* és *vész* szavunkban is számolhatunk, ezekről l. 51. Az alapnyelvi szibilánsok képviseléseiről” (Honti 2017: 40–41).

Az *ezüst* z-je hasonló változássoron át született meg: „megkockáztatom, hogy a finnugor alapnyelvben lehetett **äsš-waškø* hangalakú, ’valamilyen világos színű fém’ jelentésű összetétel is. Ez a rekonstruktum a permi szók (zürj. *ez-ış* ~ votj. *az-veš*, zürj. *oz-ış* ~ votj. *uz-veš*) kifogástalan előzménye lehet, de a vogul (*ôä’tβas*, *a’tβš*, *âtβâs*) szó megengedné a FU **ätš-waškø* formát is, míg a magyar (*ezüst*) csak ezt az utóbbit az általános hangtörténeti tendenciákra gondolva. Mégis az **äsš-waškø* alakot tartom nagyon valószínűnek, főleg a permi adatok miatt. E rekonstruktum esetén a magyar szó z-je a *fészék sz*-éhez hasonlóan értelmezhető (l. 7. *izzik*): az ugor alapnyelvben FU **äsš-waškø* > Ug **äðš-waškø* változásnak kellett történnie, majd az ősmagyarban az összetétel második tagjának *š*-e a képzési hely tekintetében részlegesen magához hasonította a **ð*-t: Ug **äðš-waškø* > ősma. **äsš-wašø*, és ebből formálódhatott szórványos **-s-* > **-z-* zöngésüléssel szavunk mai alakja. Ezen alapnyelvi szónak az egyes elemei az utódnyelvekben (a permi-ben, a vogulban és a magyarban) elhomályosultak, és ezért nem várt hangváltozásokat is elszenvedhettek” (Honti 2017: 94).

Egy orosz kutatónak, Napolskichnak a permi nyelvek ’ezüst’ és ’ón, cin’ jelentésű szavairól írott cikke (Napolskich 2010) sajnálatos módon elkerülte a figyelmemet, amikor a 2017-ben megjelent könyvemen dolgoztam. Ebben azt a lehetőséget villantja föl, hogy a permi és a magyar adatok előtagja (FU?) **ōš* alapalakra vezethető vissza (2010: 456–457), amely szónak ’weiß’ lehetett a jelentése. Az **ō* természetesen nonszensz mind a permi, mind a magyar szempontjából, az **š*-re pedig a magyar *sz* miatt van szüksége, hiszen az depalatalizálódott **s*-szé (= ma. *sz*). Az ötlet alapja szemantikai szempontból racionális, de egyébként minden tekintetben elfelejthetők e szerző etimológiai fejtegetései (nem először, vö. pl. Widmer 2002). A vogul szót aligha lehet a permiektől és a magyartól elválasztani, kétségtelenül első szótagi palatális magánhangzóval kell számolni, a mássalhangzó bizonyosan **s* volt, ebből magyarázható mind a permi *z*, mond a vogul *t*, a magyar *z*-re pedig ld. az előző bekezdésben előadottat. Így alapalakul csak FU **äsš* vagy **esš* ’weiß, grau’ jöhet szóba (az első szótagi magánhangzót illetően vö. Itkonen 1954: 278, 306, Lytkin 1964: 159).⁸ Mind az U/FU **ä*, mind az **e* esetében vannak *ō*-t tartalmazó magyar képviselések, bár jóval ritkábban, mint *e*-t tartalmazók (ld. Csúcs et al. 1991: 16, 21). Nagyon valószínűnek

⁸ Az itt tárgyalt permi szavakra sem Itkonen (1954), sem Lytkin (1964) permi hangtörténeti munkájában nem bukkantam rá.

gondolom, hogy az *ősz* 'weiß, grau' magánhangzójának alakulásában az *ősz* 'Herbst' főnévnek szerepe lehetett, lévén mindkettő az idő múlására impliciten utaló szó. Így bővült a rekonstruált finnugor alapnyelvi szókészlet egy valószínű taggal, amelynek ma. *ősz* 'weiß, grau' tagját etimológiai szótáraink (TESz 3: 42ab, EWUng 2: 1089a) ismeretlen eredetűként könyvelték el.

3.4. A ma. *fészék* szó előzményében „Ug **peðš* > korai ősm. **peðš* > kései ősm. **fedš* > ma. *fészë-k*” hangváltozások történtek (Honti 1983: 113–117, 2013a: 24). Egyes kollégák kifogásolták részben a **ð* feltevését az ugor alapnyelvre, részben azzal nem értettek egyet, hogy az Ug **ð* > ősm. **h* (> ma. *ø*) hangváltozás lehetséges volna.

Valamikor Kálmán Béla erős kétséget fogalmazott meg az ugor kori **ð*-val kapcsolatban is, szerintem azonban vele ellentétben „A *ð* ... egyáltalán nem volt a »rendszerbe nem illő«, »a rendszerből kirívó« hang, amely »már a bomlás csíráját hordozta magában« (Kálmán MNy. LXI, 390, 391),⁹ mégpedig azért nem, mert volt a mássalhangzó-rendszerben *t* (< finnugor *t*) és *s* (< finnugor *š*), illetve *k* ~ *γ*, *p* ~ *w* mellé a *t* ~ *ð* nagyonis illet” (Honti 1972: 24).

Vértes Edit hozzászólt az általam előadott magyarázathoz. Egy hosszabb idézetben kell kommentálnom két állítását. „Egy cikkében Vértes Edit a ma. *fészék* hangtani magyarázatára is kitér: »A minden uráli nyelvből adatolt *fészék* rekonstrukciójában szereplő **-s*-ből sem a magyar *-sz-*, sem a vogul *-t'* nem származtatható. A négy modern etimológiai szótár közül csak az UEW. tér ki a magyar problémájára; indokolása, hogy az *sz* a várható *ø* helyett az *f* részleges asszimiláló hatásának tulajdonítható, nem meggyőző, hiszen a FU *s*-ből az ugor korban *ð*-nak kellett keletkeznie, s ebből az ősmagyarban a *p* > *f* fejlődés lezajlása után – melyről nem tudjuk, hogy megelőzte vagy követte a *ð* > *ø* változást – miért asszimilálódott volna *sz*? Az állítás analógiával nem támasztható alá. A várható vogul *t* helyett a megfelelő palatalizált hangra sehol sincs magyarázat. Aligha tulajdonítható ez az első szótag *i*-jének, mert a vogulban az *-it-* hangkapcsolat nem ritkaság... vö. még *kit* 'kettő', *pit* 'fekete', *tit* 'fa töve, torkolat'... de l. a *t'*-t a *víz* vogul megfelelőjében« (Vértes 1994: 454). Erre három pontban is reagálnom kell: (1) A *fészék sz*-ének általam adott magyarázata **s* > **ð* változással számol, a **ð* > **s* (= *sz*) változásra pedig plauzibilis fonetikai okot mutattam be, ti. a *ø*-/f- ún. érdes (strident) képzésű mássalhangzó, szemben a nem érdes képzésű *-ð*-val, amely a szókezdő mássalhangzó hatására részlegesen asszimilálódva vált az ugyancsak

⁹ Kálmán 1965: 390, 391.

érdes képzésű *-s-* (= *sz*) szibilánssá. Noha az ugor hangtörténet csak hiányosan van kidolgozva, azt azonban teljes bizonyossággal tudjuk, hogy az $*s \times *š > *s > *ð$ és a vele szinte szinkron $*ś > *s$ változás ugor kori hangtörténeti esemény volt, míg a $*ð > *h > \emptyset$ és a $*p- > *φ- > f-$ ősmagyar kori. A lényeg, hogy az $*φ-/ *f-$ és a $*ð$ egyidejűleg léteztek az ősmagyar kezdetén, vagyis megvolt a részleges asszimiláció feltétele, és tudott dolog, ha egy változás feltétele fennáll, akkor vagy bekövetkezik a változás, vagy nem...¹⁰ (2) A vogul *So pit* 'fekete' szűk nyelvjárási elterjedtségű, nyilván kései osztják eredetű folklórszó (DEWOS 1136, M-WWb 444a, K-WWb 663a). (3) A *víz* vogul megfelelőjének *t'*-jét sem magyarázza az MSzFE (3: 696), a TESz (3: 1166–1167), az UEW (1: 570) és az EWUng (2: 1648) sem, mert triviális dologról van szó. Az *i* melletti $t > t'$ változást igazolja a Vértés által is említett '2' számnév tadvai alakja, amelyről a jelek szerint nem tudott: KU P *So kit* 'két' ~ TJ *kit'* 'id.', KU P *kitəγ*, *So kitij* ~ TJ *kitəw* 'mindkettő' (pl. MSzFE 2: 360); ilyen vált(ak)ozást mutató megfelelések nem ritkák a vogulban, elég csak belepillogni a vogul szótárakba, hogy erről meggyőződhesen a kételkedő. Ráadásul Helimcskij (1987) idézett analógiája bizony analógia, ha nem is a magyarból... Persze ennek ellenére a teljesség kedvéért valóban érdemes lett volna szólni erről a szórványos hangváltozásról is legalább az MSzFE-ben és az UEW-ben, elvégre nem mindenkitől várható el a vogul nyelv ismerete (sem). Még vö. 25. *ezüst*.

Egyébként az ősosztják $*ð V s 3 >$ osztják $*s V s 3$ változást már Vértés megállapította: »Ha a finnugor, ill. uráli $*ś$, $*s$, $*š$ hármasság helyett az uráli és finnugor $*ð$, $*s$ ($?*ś$) kettősséget fogadjuk el, akkor eddigi szibilánst tartalmazó etimológiai összeállításaink változatlanul helyesek maradnak, csak a rekonstruált alakokat kell revideálnunk. Részletesebben: a finn-permi, finn-volgai vagy az ezeknél későbbi alapnyelvekre készített rekonstrukciók (permi, volgai, finnségi, őslapp stb.) teljesen változatlanok maradnak; az ugor, a finnugor és az uráli rekonstrukcióba az $*s$ és az $*š$ helyére $*ð$, s esetleg még a fgr., uráli $*ś$ helyére $*s$ kerül. Az etimológiai összeállítások változatlansága mellett a helyenként szükséges magyarázatok módosulhatnak: pl. *aszik*, nem ugor $*s s s s$ - alapalakból származtatható (ahol az *s* semmi esetre sem rekonstruálható ugor korinak, csakis finnugornak), hanem $*ð s s s$ - ugor alakból; a szókezdő osztják *s-* pedig, a hangszabályszerűen várható *l-*, *t-*, *i-* helyett annak tudható be, hogy a szóközépi $*-s-$ asszimiláló hatására a $*ð$ -ból, a szo-

¹⁰ Ennek remek példája, hogy míg a $ð V(C(V))s$ szekvencia $s V(C(V))s$ hangsorra lett az osztjában, a magyarban viszont $\emptyset V(C(V))s$ látható, pl. Ug $*ð s s 3-$ 'trocknen' > osztj. V *sāsa-* ~ *sos-* ~ ma. *asz-ik*, Ug $*ð ö γ s s 3$ 'Herbst' > osztj. V *sōγas* ~ ma. *ősz*.

kástól eltérő módon, a szibiláns elem őrződött meg az ősosztjákban, és így a további fejlődése az **s* folytatóiéval esett egybe. Hasonló módon az *ősz* és finnugor megfelelőinek előzménye így nem **sükeše* (CompGrUgr. 414)¹¹ lehetett, hanem talán **ðškšš*, vagy még inkább **ðšksš*, ahol az osztják szókezdő *s*- az előzőéhez hasonló módon magyarázható, a mordvin *s* ~ *ś* esetleg lehetséges magyarázatát l. fent 316–8. lapon» (Vértes 1970: 319). Ez pontosan megegyezik az általam is javasolt, az ősosztjákban az első és második szótag határán lévő *s* előtti **ð*- > *s*- változással (Honti 1983: 115–117, l. 7. izzik), a lényeges különbség kettőnk felfogása között abban van, hogy Vértes, amint az idézetből egyértelműen kiviláglik, az uráli–finnugor alapnyelvi **s*, **ś* és **š* helyett „uráli és finnugor **ð*, **s* (?**ś*) kettősséget” tett fel, ahol a **ð* az **s* és az **š* helyett állna, míg a hagyományos **ś* helyét nála az **s* foglalná el, de hogy a zárójeles „?**ś*” mi fán terem, nem derül ki. Miként arra sem adott r a c i o n á l i s magyarázatot (dolgozatának általa hivatkozott 316–318. oldalán), miként értelmezendő az a meglehetősen sok uráli és finnugor kori lexéma, amelyekben a kezdetektől fogva **ś*-szel számolnak a szakemberek. Ilyen pl. az U **paśš* (**paśkš*) 'Loch, Öffnung, Spalt, Riß' (UEW 1: 357), a FU **keśš*- 'reißen' (UEW 1: 151), és az éppen általa is emlegetett FU **sikše* (**sükkše*) 'Herbst' (UEW 1: 443) is" (Honti 2017: 172–173).

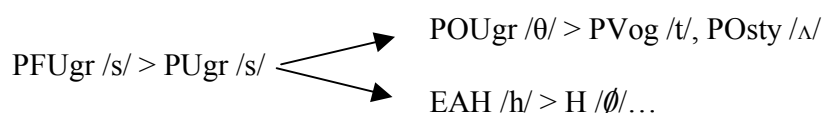
Rédei (1972: 233–234) szerint „POu/PFOu **s*, **š* > proto-ougrien **ð* (> hongrois *ø*)...”, és Sammallahti is így vélekedhetett, vö. FU „**süksi* > **θüksi* > *ősz*” (Sammallahti 1988: 517, 518), eltekintve attól a nyilvánvaló hibától, hogy Sammallahti a FU alapalakot mindkét helyen **süksi* formában közölte a helyes **sükkši* helyett.

Katz (1973: 283) is tagadta, hogy a feltett hangváltozás megvalósulhatott volna, szerinte ugyanis: „egy **ð* > **h* (> *ø* a magyarban) valószínűtlen” (ld. Honti 1979a: 203, ugyanígy Honti 1979b: 7).

Az uráli/finnugor alapnyelvi szibilánsoknak (**s*, **š*, **ś*) az ugor alapnyelvben bekövetkezett változását Róna-Tas egészen radikális módon utasította el: „PUgr /s/ disappeared through EAH /h/ to /θ/: PUgr **säppə* > EAH **häppə* > H *epe* 'bile', but PUgr /ś/ changed to /s/ in EAH after the change of PUgr /s/ to /h/” (RTA 2011b: 1095). „In word-initial position PFUgr /s/ was preserved in PUgr, becoming voiceless interdental /θ/¹² in POUgr, and disappearing in H in 29 cases (21 PFUgr + 8 PUgr). For general phonological reasons I have to suppose that PUgr had /s/ and not /θ/. /s/ changes frequently to /h/, while this is not the case with /θ/.

¹¹ Collinder 1960: 414.

¹² = *ð*.

PFUgr **särz* > PUgr **särz* (> POUgr **θērz* > PVog **tār*, POsty **ʌer*) > EAH **härz* > H *ér* 'vein, artery'" (RTA 2011b: 1027, ld. még 1015; ld. még Honti 2017: 169).

Róna-Tas ekképpen magyarázta *fészék* szavunk hangalakját: „PUgr had /s/ in intervocalic position, which was preserved only under special conditions: PFUgr > PUgr **pesz* > EAH **pesz* > H *fészék* 'nest' under the influence of the spirant /φ/” (RTA 2011b: 1095), itt azonban a tényleges változási sor így nézett ki, amit már korábban is előadtam: U **pesä* > Ug **peðš* > ma. **peðš* > **pesš* > **fesš* > *fészé-k* (vö. Honti 1983: 113–117, 2013a: 23–24, ld. még 2017: 169).

„A Róna-Tas által előadott magyarázatot három érveléssel is elháríthatom. (1) Az uráli/finnugor alapnyelvi szibilánsok módosulásának két első szakasza (az **s* × **š* > **s* > **θ* és az **ś* > **s*) teljes bizonyossággal egységes ugor kori változásnak látszik, amelyet Helimskij (1982: 119, 123–125) és Salminen (2002: 49) vélekedésével ellentétben nem értelmezhetünk korábbi, a hasonló összamojéd változással térben és időben közös, egymással összefüggő hangtörténeti fejlődésként (vö. Honti 2014: 220–221). (2) Az U/FU **s* > Ug **θ* > OUg **θ* (> vog. **t* ~ osztj. **ʌ*) ~ ősma. **h* (> ma. ∅) változás mellett Róna-Tas szerint az ősma. **pVs* szekvencia kivételként megőrizte volna a szibilánszt, ha speciális feltételként ez a hangszekvencia értendő, de ennek nincsen fonetikai motivációja. (3) Az *ezüst* is kétségtelenül az én magyarázatomat igazolja” (Honti 2017: 169); az *ezüst*-ről ld. alább.

Való igaz, hogy az „*s* > *h*” gyakori változás, a „*θ* > *h*” pedig nem. A sok nyelv leggyakoribb változásait, „frekvenciáit” számba vevő Szerebrennyikov (1974: 93) is csak egy esetet, éppen a feltételezett „Ug **θ* > ősma. *h* > ma. ∅”-t említhette meg. El kell fogadnunk, hogy nagyon ritka változásról lehet szó, de a déli lappban és a perzsában, továbbá egyéb délnyugati iráni nyelvekben bizony bekövetkezett (ld. alább).

A lapp is igazolja a „*θ* > *h*” változás lehetőségét, ott ugyanis egyes nyelvjárások régi skandináv jövevényszavaiban található a *p* helyett *h*. „... the initial *d*- or *t*- versus *h*- in words such as Kola *tam'bâ*, Skolt Lapp – Arjeplog *dab'bâ*, etc. Arvidsjaur *hab'bâ* ... 'the marrow-bone above the reindeer's knee

(radius and ulna)'... (Finnish *tymä*).¹³ In Southern Lapp it has probably passed to *h*- through a voiceless dental spirant, cf. *huwrə*- 'thunder'... < ON *pór(r)*, whereas in the northern and eastern dialects, as also in Finnish, the spirant has coincided with the original dental stop" (Bergsland 1967: 43, még vö. Collinder 1960: 61–62). „In the 14th century *p* became Norwegian *t*-, and no doubt Southern Lapp *h*-..." (Bergsland 1962: 39). Az iráni nyelvekben is több alkalommal van adatolva a „*ð* > *h*” változás (ld. Oranszkij 1979: 99–101).

Továbbá: „A finn nyelvjárási »*ðð* ~ *ð* > keleti *ht* ~ *t* (*ðð* ~ *ð* > nyugati *tt* ~ *t*)« változás (Rapola 1966: 190 kk.) azt mutatja, hogy a »*ð* > *h*« változás a finnben is, még ha korlátozottan is, de mégis csak adatolva van! Lényegében ezt erősíti meg az, hogy a korai ősfinn **tr* hangkapcsolat zárhangja gyengefokú változatának a nyugati nyelvjárásterületen *h* képviselője van, keleten viszont megmaradt a *tr*; tehát **tr* > **ðr*/**ðr* > nyugati *hr* ~ keleti *tr* (Rapola 1965: 138, 1966: 216–218), pl. *kehrä* ~ *keträ* 'orsó, korong' (SKES 1: 176b, SSA 1: 336b), *ohra* ~ *otra* 'árpa' (SKES 2: 420a, SSA 2: 259b)” (Honti 2017: 174).

Mindebből az következik, hogy az „Ug. **ð* > ősma. **h* > ma. *Ø*” változás nem vethető el, sőt, bizonyosságnak tekintendő, vagyis Ug **ð*-val számolnunk kell, és ennek a magyarban nyilvánvalóan közbülső **h* fokon keresztül *Ø* lett a folytatója. Ezen ugor kori hangváltozást illetően ld. még Honti 1979b: 7, 1999: 124–134, vö. továbbá Honti 2017: 173).

A ma. *ezüst* „finnugor alapnyelvi előzményeként az **äsš-waškə* alakot tartom nagyon valószínűnek. Az ugor alapnyelvben FU **äsš-waškə* > Ug **äðš-waškə* változásnak kellett történnie, majd az ősmagyarban az összetétel második tagjának *s*-e a képzési hely tekintetében részlegesen magához hasonította a *ð*-t, vagyis: Ug **äðš-waškə* > ősma. **äsš-waškə*, és ebből formálódhatott szavunk mai hangalakja” (Honti 2017: 169).

„Frissiben fedeztem föl, hogy van még egy, harmadik szavunk is, amely a feltehető **ð* nem érdes réshangnak érdes réshang közelségében ugyancsak érdes réshanggá való változását igazolja. Ez pedig a *veszik*, *vész* 'umkom-

¹³ Az SSA (3: 346ab) a finn *tymä* családjába vonta kérdőjellel az osztj. V *ejəm* stb., vog. So *ēləm* stb., ma. *enyv* 'Leim' (így UEW 2: 835) szavakat is. Ez az egyeztetés a mérvadó források közt utoljára Bárczinál (SzófSz 65a) látható, a FUV¹, a FUV² és a SKES (5: 1452ab) meg sem említette, az UEW pedig elutasította az eltérő szókezdetek miatt, ld. U **šimä* (**šümä*) 'Leim' (UEW 1: 66), Ug **äðš-mə* (**äðmə*) 'Leim' (UEW 2: 835). Az SSA magyarázata: „Vog ostj ja unk sanat kuuluvat yhteen ja ne palautuvat asuun **äðmə* t. **iðmə*; tähän yhteyteen ne kuuluvat siinä tapauksessa, että sanan alussa on tapahtunut metateesi”; ez nagyonis reális feltevésnek látszik, elfogadható tehát ez a magyarázat.

men, sich verlieren', *vész* 'Not, Unglück', *veszekszik* 'zanken', *veszély* 'Gefahr' szócsaládunk, amelynek kérdőjeles rokonaként a votj. *vez-* 'sich entfernen, sich aus dem Staube machen' szót tartja számon a szakirodalom, és amely magyar–votják szópár FU **wäs-* 'verschwinden, verlorengelien' alapalakból vezethető le (UEW 1: 566). Ezen egyeztetés Bereczkitől származik, aki csak azt állapította meg, hogy »... jelentéstani szempontból sincs nehézsége a magyar és a votják ige összetartozásának« (Bereczki 1964: 385). A hangtani megfelelés az akkori hangtörténeti ismeretek fényében azonban szabálytalannak tűnt, amelyre első modern etimológiai szótárunk hívta fel a figyelmet, és próbálta magyarázni: »Az egyeztetés csak akkor fogadható el, ha a magyar *-sz-* – a rákövetkező palatális magánhangzó hatására bekövetkezett jésülés eredményeként – fgr. **-s-* ugor (nyelvjárási) vagy korai ősmagy. **-ś-* > ősmagy. **-sz-* fejlődési sor végső állomásának tekinthető. Ugyanilyen fejlődési sort teszünk fel *fészék* szavunkban...« (MSzFE 3: 688). Hasonlóan ítélte meg ezen etimológiát a TESz (3: 1126b) is. Az EWUng (1626a–1628b) pedig lényegében elutasította az egyeztetést. Az UEW (1: 566) az MSzFE-hez hasonlóan vélekedik, sőt a magyar szibiláns sorsát illetően a ma. *fészék* szóra hivatkozik, és az olvasót az U **pesä* 'Nest' szóhoz utasítja (UEW 1: 375) meglehetősen következtelen módon, hiszen ott már az általam közölt megoldás olvasható. E három magyar szó (*ezüst*, *fészék*, *vész*) nemcsak egyértelműen igazolja az általam feltett érdeshangúsodást, hanem a **ð* zöngéség tekintetében is igazodhatott a hangváltozást indukáló érdes mássalhangzóhoz, tehát egyrészt: (**pVs* >) **φVð*¹⁴ > **φVs* > **fVs* (*fészék*), másrészt: **wVð* > **wVs* > **vVz* (*ezüst*, **vezð* > **veszð* > *vész*). A *vész* esetében eredetileg tehát **vezð*-nek kellett lennie az előzménynek, de nyilván a (UEW 1: 569: FU **wetä-* 'führen, leiten, ziehen' >) *vez-et* igével való homonímiát elkerülendő **veszð* jött létre» (Honti 2017: 169–170).

Amikor a *fészék sz-*ének magyarázatát megfogalmaztam, sajnálattal kellett megállapítanom, hogy az „Ug **ð* > ma. *sz*” változásra csak ez az egy adat van. Erre a(z akkori) tényre Helimskij (1987: 58) is utalt, Kotliarov (2009: 233) és Róna-Tas (2011b: 1027) ugyancsak. Mivel immáron három magyar szóban is ezzel kell számolnunk, ez a statisztikai jellegű érv elesik.

„Helimskij az általam a *fészék sz-*ére adott **φVð* > **φVs* magyarázathoz (Honti 1983: 115–117, l. 7. *izzik*) fűzött kommentárban párhuzamként közölte, hogy három motor-taigi-karagasz szóban a várható **pVs* > **hVs* helyett **pVs* > **bVs* változás történt (Helimskij 1987: 58–59). Ezeket és a más szóbelseji mássalhangzót tartalmazó példákat (Helimskij 1987: 58) összevetvén

¹⁴ A **p-* > **φ-* > **f-* hangváltozáshoz vö. Honti 2013a: 4, 3. jegyzet.

arra gyanakszom, hogy e déli szamojéd csoportban a zöngétlen -s- disszimilációs hatására következett be a *p*- > *b*- zöngésülés a **pVs* hangkapcsolatban. A nagyon gyér nyelvi anyag miatt nem sikerült ellenőriznem, vajon ugyanez érvényesült-e a **kVs* és a **tVs* szekvenciákban is” (Honti 2017: 171).

Hasonlónak tűnhet első pillantásra a ma. *fal* ~ finn *pato* (< FU **paδ3*; UEW 1: 347) viszonya, ennek a szóbelseji mássalhangzója a finnugor alapnyelv idején ugyanis a hagyományos rekonstrukció szerint **δ* (a **ð* zöngés párja) volt (Honti 1983: 118), ennek folytatójában azonban története során nem lehetett ősma. **paδ3* szekvencia, mivel (1) az UF/U **p*- > ősma. **φ*-hangváltozást megelőzte volna az „U/FU **δ* > Ug **l*” változás, vö. a hagyományos felfogás szerint: „FU **paδ3* > Ug **pal3*”, (2) igyekeztem bebizonyítani, hogy az uráli–finnugor alapnyelvben nem lehetett **δ* (és **ð*), helyette **λ*-nek (és **λ*-nek) kellett lennie, vagyis a ma. *fal* finnugor kori előzménye **paλ3* volt.

Irodalom

- Ahlqvist, August 1880: Über die Sprache der Nord-Ostjaken. Sprachtexte, Wörtersammlung und Grammatik. Forschungen auf dem Gebiete der uralaltaischen Sprachen. Dritter Theil. Finnische Literaturgesellschaft, Helsinki.
- Ahlqvist, August 1894: Wogulische Sprachtexte nebst Entwurf einer Grammatik. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 7.
- Anderson, Nikolai 1893: Wandlungen der anlautenden dentalen spirans im ostjakischen. Ein beitrage zur ugrofinnischen lautlehre. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VIIe série. Tome XL, N° 2 et dernier. Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, St.-Pétersbourg.
- Bakró-Nagy Marianne 2001: A hangtani rekonstrukció valószínűsége. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.), Budapesti Uráli Műhely II. Szófejtő Műhely. 1999. szeptember 8–10. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 15–24.
- Bárczi Géza 1941: Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. = SzófSz.
- Bergsland, Knut 1962: The Lapp Dialects South of Lappland. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 125: 27–39.

- Bergsland, Knut 1967: Lapp Dialectal Groups and Problems of History. In: Hoff, Ingeborg (ed.), Lapps and Norsemen in Olden Times. Universitetsforlaget, Bergen. 32–53.
- Bereczki Gábor 1964: Etimológiai megjegyzések. Nyelvtudományi Közlemények 66: 385–388.
- Budenz József 1873–1881: Magyar–ugor összehasonlító szótár. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = MUSz.
- Budenz József 1879: Nikolai Anderson: Studien zur vergleichung der ugrofinnischen und indogermanischen sprachen. Nyelvtudományi Közlemények 15: 309–324.
- Castrén, M. Alexander 1858/1969: Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnis. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Anton Schiefner. Zweite verbesserte Auflage. Nordische Reisen und Forschungen 6. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg. 1858. / Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig. 1969.
- Collinder, Björn 1955: Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Almqvist & Wiksell, Stockholm. = FUV¹.
- Collinder, Björn 1960: Comparative Grammar of the Uralic Languages. Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- Collinder, Björn 1977: Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages. Second Revised Edition. Helmut Buske Verlag, Hamburg. = FUV².
- Csepregi Márta 2014: Az obi-ugrisztika egyik rejtélye. Folia Uralica Debreceniensia 21: 13–23.
- Csúcs, Sándor – Honti, László – Salánki, Zsuzsa – Varga Judit 1991: Statistik der uralischen Lautentsprechungen. Linguistica, Series B, Documenta, 1. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
- FUV¹ = Collinder 1955.
- FUV² = Collinder 1977.
- Genetz, Arvid 1896: Suomalais-ugrilainen *ä* ensimmäisen ja toisen tavuun vokaalien välissä. Suomi 3/13: 3–12.
- Helimskij, Je. A. 1982: Е. А. Хелимский, Древнейшие венгерско–самодийские языковые параллели (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Наука, Москва.
- Helimskij, Je. A. 1987: Е. А. Хелимский, Правило Хонти для венг. *fészek* и его аналог в маторско–тайгийско–карагасском языке. Советское финно-угроведение 23: 57–60.

- Helimskij, Je. A. 2000: E. A. Хелимский, Правило Хонти для венг. *fészek* и его аналог в маторско-тайгийско-карагасском языке. In: Хелимский, Е. А. Компаративистика, уралистика. Лекции и статьи. Языки русской культуры, Москва. 218–220.
- Honti László 1972: Észrevételek a finnugor alapnyelvi szibilánsok és affrikáták képviselőiről. Nyelvtudományi Közlemények 74: 3–26.
- Honti László 1979a: Az ugor nyelvek jellemző vonásai (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez). Nyelvtudományi Közlemények 81: 225–245.
- Honti, László 1979b: Characteristic Features of Ugric Languages (Observations on the Question of Ugric Unity). Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 29: 1–26.
- Honti, László 1981: Zur Frage nach der Herausbildung der ostostjakischen Mundarten im Lichte der Lautgeschichte. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 31: 87–106.
- Honti, László 1983: Zur ugrischen Lautgeschichte (Beiträge zur relativen Chronologie einiger Lautwandel in den ugrischen Sprachen). Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 33: 113–122.
- Honti László 1986: A vogul *s* és *š* U/FU alapnyelvi szibiláns előzményei. Nyelvtudományi Közlemények 88: 258–263.
- Honti László 1992: Adalék a magyar *l* ~ finn *t* megfelelésének és alapnyelvi előzményének magyarázatához. In: Derék Pál – Riese, Timothy – Sz. Bakró-Nagy Marianne – Hajdú Péter (szerk.), Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag – Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Institut für Finno-Ugristik der Universität Wien – MTA Nyelvtudományi Intézet, Wien – Budapest. 209–213.
- Honti László 1999: Az obi-ugor konszonantizmus története. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 9. JATE, Szeged.
- Honti, László 2001: Ung. *tó* 'See' ~ fi. *suo* 'Morast', ung. *toll* ~ fi. *sulka* 'Feder' (Ein Beitrag zum Konsonantismus der U/FU Grundsprache). Linguistica Uralica 37: 241–244.
- Honti László 2004: „The missing link”, avagy rokon-e a magyar *toll* és a finn *sulka*? In: Mészáros Edit – Szeverényi Sándor – Wagner-Nagy Beáta (szerk.), Mikola-konferencia 2002. SzTE Finnugor Tanszék, Szeged. 75–84.
- Honti László 2012: Hangtörténeti és szemantikai megfelelés az uralisztikai etimológiai kutatásban. Nyelvtudományi Közlemények 108: 43–60.
- Honti, László 2013a: Comments on Uralic Phonology. Acta Linguistica Hungarica 60: 1–68.

- Honti László 2013b: „The missing link”, avagy rokon-e a magyar *toll* és a finn *sulka*? In: Fóris Ágota (szerk.), Magyar nyelvtörténeti tanulmányok. Károli Könyvek. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest. 139–151.
- Honti László 2014: Elnöki zárszó – Nyelvtörténet szekció. In: Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.), Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. MTA BTK MÓT Kiadványok 1. MTA Bölcsészettudományi Központ, Budapest. 219–222.
- Honti László 2015: Ernst Kausen nyelvcsaládkönyveiről. Die indogermanischen Sprachen. Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2012. Die Sprachen der Welt. Teil I: Europa und Asien. Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2013. Die Sprachen der Welt. Teil II: Afrika – Indopazifik – Australien – Amerika. Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2014. Nyelvtudományi Közlemények 111: 480–495.
- Honti László 2016: Uráli etimológiai és hangtörténeti jegyzetek. Nyelvtudományi Közlemények 112: 7–75.
- Honti László 2017: A magyar és a nyugati őtörök szóképzleti kapcsolatairól. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Itkonen, Erkki 1954: Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. Finnisch-Ugrische Forschungen 31: 149–345.
- Itkonen, Erkki – Joki, Aulis J. 1975: Suomen kielten etymologinen sanakirja V. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/5. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = SKES 5.
- Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (szerk.) 1992: Suomen sanojen alkuperä 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen Julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.
- Janhunen, Juha 1981: Uralilaisen kantakielen sanastosta. Journal de la Société Finno-Ougrienne 77: 219–274.
- Kálmán Béla 1965: A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása. Magyar Nyelv 61: 385–398.
- Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko – Moisio, Arto 2013: Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt und geordnet von A. K., bearbeitet von V. E., herausgegeben von A. M. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. Kotimaisten Kielten Keskusten Julkaisuja 173. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten Keskus, Helsinki. = K-WWb.

- Karjalainen, K. F. 1905: Zur ostjakischen Lautgeschichte. I. Über den Vokalismus der ersten Silbe. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 23.
- Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H. 1948: Ostjakisches Wörterbuch I–II. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* X. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. = KT.
- Katz, Hartmut 1972: Zur Entwicklung der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22: 141–153.
- Katz, Hartmut 1973: Noch einmal zur Entwicklung der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen. *Советское финно-угроведение* 9: 273–290.
- Keresztes, László 1987: Geschichte des mordwinischen Konsonantismus. *Studia Uralo-Altaica* 27. JATE, Szeged.
- Kiparsky, Valentin 1966: Etymologie gestern und heute. *Kratylos* 11: 68–78. (Mikola 1976 alapján idézve.)
- Korhonen, Mikko 1990: Glottogenetik und Sprachgeschichte. In: Keresztes László – Maticsák Sándor (szerk.), *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum*. 1 A. Sessiones plenares. Debrecen. 159–178.
- Kotliarov, Ivan 2009: Laws of Non-Indo-European Languages. *Studia Etymologica Cracoviensia* 14: 227–235.
- KT = Karjalainen – Toivonen 1948.
- Kulonen, Ulla-Maija (szerk.) 1995: Suomen sanojen alkuperä 2. L–P. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen Julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.
- Kulonen, Ulla-Maija (szerk.) 2000: Suomen sanojen alkuperä 3. R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556 – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen Julkaisuja 62. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 3.
- K-WWb = Kannisto et al. 2013.
- Lakó György 1968: Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock. *Uralic and Altaic Series* 80. Akadémiai Kiadó, Budapest – Bloomington.
- Lytkin, V. I. 1964: В. И. Лыткин, Исторический вокализм пермских языков. Наука, Москва.
- Merlingen, Werand 1984: Laterale in altertümlichen Sprachen. In: Gschwantler, Otto – Rédei, Károly – Reichert, Hermann (Hrsg.), *Linguistica et Philologica. Gedenkschrift für Björn Collinder (1894–1984)*. Braumüller, Wien. 331–337.

- Mikola Tibor 1976: Hangtan és jelentéstan az etimológiában. Nyelvtudományi Értekezések 89. Akadémiai Kiadó, Budapest. 209–212.
- Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla 1986: Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. = M-WWb.
- MUSz = Budenz 1873–1881.
- M-WWb = Munkácsi – Kálmán 1986.
- Napolskich, Vladimir 2010: Über die Herkunft der Benennungen 'Silber' und 'Blei/Zinn' in den permischen Sprachen. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 32–33: 447–460.
- Oranszkij, I. M. 1979: И. М. Оранский, Введение. In: В. С. Расторгуева (отв. ред.), Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. Наука, Москва. 10–128.
- Papp István 1968: Unkarin kielen historia. Tietolipas 54. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Papp István 2014: Magyar nyelvtörténet. Kézirat.
http://mnytud.arts.unideb.hu/ukh/papp_ukh.pdf. Debrecen.
- Rapola, Martti 1965: Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin. I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 197. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Rapola, Martti 1966: Suomen kielen äännehistorian luennot. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 283. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Rédei, Károly 1972: L'évolution en hongrois des mots à structure proto-ouralien et finno-ougrienne $VC_s/\text{§}V$ et $CVC_s/\text{§}V$. Études Finno-Ougriennes 8: 231–236.
- Rédei Károly 1980: Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 82: 260–264.
- Rédei, Károly 1988a: Suomen *huuli*-sanán alkuperästä. Virittäjä 92:177–178.
- Rédei, Károly 1988b: Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Rédei Károly 1991a: Szófejtések. Nyelvtudományi Közlemények 92: 83–111.
- Rédei, Károly 1991b: Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band III. Register. Zusammengestellt von Attila Dobó und Éva Fancsaly. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 3.
- Róna-Tas András 2017: Vítás magyar etimológiák. Válasz Honti Lászlónak. Nyelvtudományi Közlemények 113: 37–84.

- Róna-Tas, András – Berta, Árpád 2011a: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 1: Introduction, Lexicon: »A–K«. *Turcologica* 84. X + 1–618 S. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = RTA 2011a.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád 2011b: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 2: »L–Z«. Conclusions, Apparatus. *Turcologica* 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. = RTA 2011b.
- RTA 2011a = Róna-Tas – Berta 2011a.
- RTA 2011b = Róna-Tas – Berta 2011b.
- Salminen, Tapani 2002: Problems in the taxonomy of the Uralic languages in the light of modern comparative studies. In: A. E. Кибрик (ред.), Лингвистический беспредел. Сборник статей к 70-летию А. И. Кузнецовой. Издательство Московского университета, Москва. 44–55.
- Sammallahti, Pekka 1988: Historical Phonology of the Uralic Languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 478–554.
- Setälä, Emil 1896: A finn-ugor δ és $*\delta'$. *Nyelvtudományi Közlemények* 26: 377–437.
- SKES 1 = Toivonen 1955.
- SKES 2 = Toivonen et al. 1958.
- SKES 5 = Itkonen – Joki 1975.
- SSA 1 = Itkonen – Kulonen 1992.
- SSA 2 = Kulonen 1995.
- SSA 3 = Kulonen 2000.
- Steinitz, Wolfgang 1952/1980: Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus. Separatum ex Actis Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis. Series B. *Linguistica* 1. Stockholm. 1952. 15–39. In: Steinitz, Wolfgang, *Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. Ostjakologische Arbeiten*. Band IV. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag. 1980. 117–141.
- Steinitz, Wolfgang 1966–1993: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–15. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
- Szerebrennyikov, B. A. 1974: Б. А. Серебренников, Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.
- SzófSz = Bárczi 1941.
- Toivonen, Y. H. 1955: Suomen kielen etymologinen sanakirja I. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XII/1. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = SKES 1.

- Toivonen, Y. H. – Itkonen, Erkki – Joki, Aulis J. 1958: Suomen kielen etymologinen sanakirja II. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII/2. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = SKES 2.
- UEW 1 = Rédei 1988b.
- UEW 3 = Rédei 1991b.
- Verte, L. A. 1979: Л. А. Верте, Латеральные фонемы фонемы [l], [ʎ], [ʟ] в казымском диалекте хантыйского языка. In: В. М. Наделяев (отв. ред.), Фонетика сибирских языков (Сборник научных трудов). АН СССР, Новосибирск. 14–27.
- Verte, L. A. 1985: Л. А. Верте, Основные характеристики консонантной системы языка казымских ханты. Советское финно-угроведение 21: 38–46.
- Verte, L. A. 1986: Л. А. Верте, Ассимиляция согласных в языке казымских ханты. In: В. М. Наделяев (отв. ред.), Фонетика языков Сибири и сопредельных регионов. Наука, Новосибирск. 84–88.
- Verte, L. A. 1989: Л. А. Верте, Фонологическая трактовка консонантизма языка казымских ханты. In: Veenker, Wolfgang (Hrsg.), Viertes Internationales Symposium „Uralische Phonologie“ 4.–8. September 1989 in Hamburg. Thesen zu den Vorträgen und Referaten. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica 8. Societas Uralo-Altaica, Hamburg. 195–199.
- Verte, L. A. 1990: The Kazym-Hanty Noise Consonants. In: Г. В. Федюньева (отв. ред.), Материалы VI международного конгресса финно-угроведов. Том 2. Наука, Москва. 457–459.
- Vértes Edit 1970: Rekonstrukció és valószínűségszámítás. Nyelvtudományi Közlemények 72: 297–322.
- Vértes Edit 1994: Kikövetkeztetett alapnyelvi szibilánsaink problémáihoz. Magyar Nyelv 90: 453–455.
- Widmer, Paul 2002: Nugae uralo-tocharicae. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 24–25: 172–178.
- Zsirai Miklós 1937/1994: Finnugor rokonságunk. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. / Trezor Kiadó, Budapest.

About Certain Uralic Consonants

This paper was motivated by some statements concerning Uralic etymology and historical phonology, viz. the judgements on various consonants of the Uralic / Finno-Ugric protolanguage published in Róna-Tas – Berta 2011a, 2011b. The author's critical views have already been presented in a monograph (Honti 2017), however, due to the main topic of the book, the arguments regarding sound history were not fully specified there. Furthermore, several new findings have to be added to the detailed presentation. Criticizing some earlier theories, the paper describes the environments of sound changes regarding the non palatalized sibilants in the Ugric languages. With respect to the Proto-Uralic consonant system, the author discusses, on the one hand, the arguments of the deletion of $*\delta$ and $*\delta'$ and, on the other hand, acceptance of $*\Lambda$ and $*\Lambda'$. He also describes the sound change concerning the Proto-Uralic $*\vartheta$, resulting finally in $*h$ in Hungarian.

LÁSZLÓ HONTI

Betegségnevek vizsgálata a finn bibliafordításokban

JUHOS Meri

Debreceni Egyetem
juhos.meri@arts.unideb.hu

1. Bevezetés

A Szentírásban számos betegség és veleszületett fogyatékoság meglepően pontos leírása található meg. A Biblia szerint a betegséget – tehát az emberi test azon tulajdonságát, hogy megbetegedni képes – az emberiség a bűnös Ádámtól örökölte. Sok esetben viszont maga Isten sújtja betegségekkel a Föld élőlényeit, jelzésként vagy büntetésként. Az atyai fegyelmezés eszközeként értelmezi az Egyiptomra mért tíz csapást, valamint különböző kórok rászabadítását az izraelitákra, amennyiben azok nem engedelmeskednek Isten szavának. Emellett meglepően sok egészségügyi törvény is helyet kap a Szentírásban, amelyek közül több a mai orvostudomány szempontjából is megállná a helyét. Ezek elsődleges célja a legyek és más hordozók által terjesztett járványok, a nem megfelelően előkészített étellel bevitt fertőzések, valamint a nemi úton terjedő kórságok megelőzése volt. Mózes 3. könyvében részletes diagnosztikai leírást találunk a fertőző betegségek meghatározásáról, a tisztátalannak minősített ember elkülönítéséről. Jézus gyógyításainak történeteiben is számos betegségről, fogyatékoságról olvashatunk, illetve gyakori az is, amikor a betegséget a Sátán művének vagy más természetfeletti (nem feltétlenül isteni) beavatkozásnak tulajdonítják. Bizonyos helyeken nem jelölik meg pontosan a betegségeket (pl. Lázár feltámasztása esetén), de túlnyomó többségben megnevezik, sőt, részletesen jellemzik is azokat.

Kutatásom célja a régi és újabb finn bibliafordítások betegségneveinek motiváció és eredet szerinti vizsgálata. A névadás motivációja segít rávilágítani a korábbi évszázadok orvostudományi ismereteire, illetve az átlagember tapasztalataira. Különösen érdekes lehet a finn nyelvterületen ismeretlen betegségek neveinek fordítása.

2. A Biblia korának orvostudománya

Az orvosi foglalkozás egyáltalán nem volt ismeretlen sem az ókori Izraelben, sem más bibliai területeken. Már Mózes könyveiben is szó esik a különféle betegségekről. Lukács evangélista polgári foglalkozása is orvos volt, ez magyarázatként szolgálhat arra, miért tudott ennyire pontos leírást adni sok betegségről, legfőképpen Jézus gyógyításainak történeteiben (összesen 23 görög orvosi szót használt). A héber orvosok gyógyszerei elsősorban gyógynövények voltak, de emellett több helyen olvashatunk egészségügyi böjtről és más étrendi előírásokról is. A külsőleges gyógyszereik közé tartoztak a különféle olajok és borogatások, valamint a bort is alkalmazták ilyen célokra, ld. pl. Ez. 47:12 (a bor csersavtartalma miatt valóban gátolja a fertőzéseket). Érdekes, hogy míg az Izrael körüli területeken csak kezdetleges egészségügyi szabályozások voltak, addig Izraelben rendkívül részletes és a mai tudomány állása szerint is használható törvényeket hoztak a betegségek megelőzésére. A közegészségügy fontosnak tartotta a különböző törvények rendkívül szigorú betartását a járványok elterjedésének megakadályozása érdekében (Short 1966: 37; Taylor 2009: 226–244; Vis 1950: 242; Weissenrieder 2003).

Mózes 3. könyvében külön fejezet részletezi, hogy miként kell elkülöníteni a fertőző betegeket, illetve hogyan kell megkülönböztetni a fertőző kórképeket a nem fertőzőtől (Móz. 3.14–16). A fertőzőnek minősített embert vesztegzár alá kellett helyezni, aminek az időtartama átlagosan hét nap volt. A vesztegzárat csak az arra hivatalosan felkért személy (általában pap) engedélyével lehetett elhagyni. Emellett a tisztátalannak nyilvánított ruhákat, edényeket és más tárgyakat is karantén alatt kellett tartani, míg tulajdonosuk fertőző vagy nem fertőző volta tisztázódott. A tisztátalanság általánosságban azt jelentette, hogy az adott ember vagy tárgy fertőz vagy potenciálisan fertőző lehet. Ehhez nem kellett feltétlenül betegnek lenni, hiszen az is tisztátalannak számított, aki holttestet érintett (függetlenül attól, hogy mi volt a halál oka) vagy az a nő, aki gyereket szült (4. Móz. 19:11–13) (Fröhlich – Bácskay 2010: 6–8).

A katonai táborokban le kellett fedni az ürüléket, ami segített megelőzni a tífuszhoz hasonló járványokat (5. Móz. 23:9–14). A törvény értelmében össze kellett törni azokat az edényeket, amelyek tisztátalan emberrel vagy állattal érintkeztek, kizárva ezzel a fertőzött étel és ivóvíz által közvetített betegségeket (3. Móz. 11:32–38). Mivel a Biblia helyszínei szubtrópusi éghajlaton találhatók, fokozottan kellett figyelniük a különböző rovarok által terjesztett kórságokra, s a bélférgek is gyakoriak ezeken a területeken. Az ételek, húsok

hűtésére nem volt lehetőség, így azok felhasználását is szabályokhoz kötötték, így a levágott állat húsát csak egy napig tartották fogyaszthatónak. Emellett tilos volt disznó- és nyúlhúst fogyasztani, valószínűleg azért, mert ez a két állat több feregajtának a potenciális terjesztője volt (3. Móz. 11: 4–8) (Short 1966: 40–41). A nemi erkölccsel kapcsolatban is találunk leírásokat, amelyek legfőképpen a szexuális úton terjedő betegségek ellen nyújtottak védelmet (2. Móz. 20: 14; 3. Móz. 18).

A Biblia a szellemet érintő betegségeket elkülöníti a testi bajoktól (Jakab 5: 13–20), emellett a megtévelyedést, a helytelen döntéseket is gyakran tartják a szellem betegségének, pl. Jézus szerint a bűnösök is a szellemi betegek közé sorolhatók (Luk 5: 29–32). Ilyen esetekben a gyógykezelés a helyi vének összehívása és a segítségükkel való imádkozás, a megoldás közös keresése volt, ami emlékeztet egy mai pszichoterápiás ülésre.

A meglepően fejlett közegészségügyi előírások és az orvosi hivatás gyakorlása ellenére a Biblia keletkezésének korában Palesztina területén is általános volt az a nézet, hogy a betegségeket természetfeletti tényezők is kiválthatják. Ezek lehettek Isten, a Sátán vagy más lények, ördögök és démonok művei (Buttrick – Keith – Butterick 1993: 1/847). Isten tehát egyaránt képes volt bármilyen testi vagy szellemi bajtól megszabadítani az embert, de ha a céljai úgy kívánták, nem riadt vissza a betegségek, járványok büntetésként való magyarázatától sem (5. Móz. 28: 58–61).

A Szentírás különbséget tesz a pszichológiai betegségek és az ördögtől való megszállás között is. Míg a Sátán Isten engedélyével betegíthette meg az embert (Jób 2: 6, 7), az ördögi megszállás általában Istentől független esemény volt. A legtöbb ókori pogány nép kultúrájával ellentétben a héber orvosok nem alkalmaztak mágiát, sem különféle ráolvasásokat, noha néhány betegséget egyértelműen ördögi tevékenységnek fogtak fel. A későbbiekben Jézus és gyógyító társai is elhatárolták magukat az okkultizmustól (ApCsel 19: 18, 19).

Ezek alapján az ókori Izrael orvostudománya egyfajta átmenetet képezett a környező népek varázslattal átszőtt hiedelemvilága és a gyakorlatias gyógyítás között. A területen egyedülálló egyistenhitnek rendkívül fontos szerepe volt abban, hogy a betegségek okai közül kizárják a különféle rossz szándékú szellemek befolyását, akaratlanul is a kézzelfoghatóbb megoldásokat keresve. Ennek ellenére maradtak olyan betegségek, amelyek eredete ismeretlen maradt a kor gyógyítói számára. Ezek közé általában a különböző szellemi kórképek, pszichológiai betegségek tartoztak (pl. epilepszia), amelyeket jobb híján az ördögi jelenléttel azonosítottak. Ennek az oka talán arra vezethető vissza, hogy néhány esetben a törvények nem voltak elegendők

egyedül járványok megakadályozására, másrészt nem minden járvány volt belső keletkezésű, könnyen behozatta azt egy kívülről érkező karaván vagy más csoport. Ilyen esetekben – mivel az izraeliták hitük szerint mindent megtettek a betegségek elkerülése érdekében – a járvány kitörése nem rajtuk múlt, isteni beavatkozásnak kellett tehát történnie.

3. Betegségnevek a Bibliában

A Bibliában számos helyen tesznek említést különféle betegségekről. Ezeknek egy része konkrét tünetegyüttesre utal, míg vannak olyan esetek, ahol a betegség Isten büntetése. Ez főként egyes próféták (pl. Ezékiel, Jeremiás) könyveiben figyelhető meg. Mózes 3. könyvében külön törvény található a fertőző betegségekről, amely a pap teendőit, a „diagnosztizálás” menetét, illetve a beteg elkülönítését írja elő. Az Újszövetségben leginkább Jézus és a tanítványok gyógyításai kapcsán találhatunk betegségneveket.

A Bibliában gyakran „betegség” címen említik az emberi test bármilyen hibás működését, veleszületett fogyatékoságát is. A WHO meghatározása szerint a betegség (morbus) fogalma: „Olyan állapot, amelyben az életfolyamatok a normálistól jelentősen és tartósan eltérnek”. A betegségek típusai a meghatározás szerint organikus (szervi, a szerkezeti elváltozások okozzák a működésbeni változásokat), illetve funkcionális (a működési zavart nem szerkezeti eltérés okozza, pl. magas vérnyomás). Ezzel szemben a „Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló ENSZ Egyezmény” az alábbi módon különíti el a fogyatékoságot a betegségektől: „A fogyatékoság nem betegség, hanem egy állapot, ami a fogyatékosággal élő személyek és az attitűd-beli, illetve a környezeti akadályok kölcsönhatásának következményéből adódik.” A fentebb említett definíciók alapján tehát dolgozatomban leszűkítettem a vizsgált körképeket, kizárva a testi fogyatékoságokat (vakság, sükettség), illetve azokat a betegségeket, amelyek fogyatékos állapotokat idéznek elő (pl. csontrendszeri elváltozások).

4. Vizsgálatom tárgya: a finn bibliafordítások

Agricola első, nyomtatásban megjelent műve, az *Abckiria* (1543) nemcsak ábécéskönyvként funkcionált, hanem katekizmusként is használható volt, ugyanis tartalmazta a tízparancsolatot, az apostoli hitvallást és egyéb fontosabb imákat. Az *Újtestamentum* 1548-ban jelent meg, majd a turkui püspök belekezdett az *Ótestamentum* fordításába is, de idő előtti halála miatt ezt már nem tudta befejezni.

A teljes Biblia lefordítása ezután csaknem 100 évvel később történt meg. 1602-ben Károly király bizottságot kezdett szervezni az Ótestamentum finnre ültetésére. A bizottság tagja volt többek között az akkori turkui püspök, Eerik Sorolainen és Markus Helsingius. Ez a munka megghiúsult, a teljes bibliafordítás végül csak 1642-ben készült el (*Coco Pyhä Ramattu* [Teljes Szent Biblia]). Ez a könyv közel 300 éven át volt használatban, de túl nagy és túl drága volt, emiatt már 1685-ben megjelent kisebb, olcsóbb változata, amelyet *Sotaraamattunak* [Hadi Biblia] neveztek. Ez a kiadás állt legközelebb Agricola fordításához.

A későbbiekben a finn nyelv fejlődése egy új bibliafordítást tett szükségessé. Ez volt a *Vanha Kirkkoraamattu* [Régi Templomi Biblia], amely 1776-ban jelent meg. Ez a fordítás is az 1642-es kiadáson alapult, de a szöveg számos helyen javításra került. A javítás legnagyobb része nyelvtani-ortográfiai jellegű volt (pl. a *c* betűt következetesen *k*-ra cserélték), de előfordultak tartalmi változtatások is. Egészen 1938-ig ez a kiadás szolgált az evangélikus-lutheránus egyház hivatalos Bibliájaként, annak ellenére, hogy időközben jelentek meg még újabb kiadások.

1852-ben Gabriel Geitlin (1804–1871) és Matthias Akiander (1802–1871) professzorok egy új kiadás elkészítésével bízták meg a Bibliatársaságot. A feladatra kiválasztott személy, Anders Wilhelm Ingman (1819–1877) fordítása 1859-ben *Koetusraamattu* [Próbabiblia] néven került kiadásra. Az új Biblia azonban nem nyerte el mindenki tetszését. Ingman nem tudott elég jól finnül ahhoz, hogy stilsztikailag is helyesen dolgozza át a szövegeket, emiatt ez a fordítás háttérbe szorult, és továbbra is az 1776-os kiadást használták egészen 1861-ig, amikor a Finn Szenátus ismét megbízatást adott egy új fordításra. Azonban a Bibliatársaság tagjainak előrehaladott kora és a szenátus által kiírt teljesíthetetlen határidő miatt ez a próbálkozás megghiúsult.

A következő törekvés a Szentírás újbóli kiadására már az új Bibliafordítói Bizottság hatáskörébe tartozott. Az új bizottság először az Újtestamentum átdolgozását tűzte ki célul, amelyet az 1913-as zsinaton ideiglenes verzióként fogadtak el. A hivatalos döntés meghozásához a bírálók igényt tartottak az Ótestamentum javított változatára is, amelyet végül az 1933-as zsinaton hagytak jóvá. Ezek után az apokrif iratok feldolgozása és az Újtestamentum ismételt javítása következett, míg a teljes Bibliát csak 1938-ban adták ki.

Az 1960-as évek végén a fordítói technikák fejlődésének hatására Heikki Räisänen, Raimo Huikuri és a Finn Bibliatársaság főtítkáráként ismert Esko Rintala vezetésével ismét munkacsoportot hoztak létre, a cél az Újszövetség modern finnre való átültetése volt. Az 1972-ban létrejött új kiadás érthető volt a modern finn köznyelvet beszélők számára, ami jelentősen megkönnyí-

tette a szövegek értelmezését az átlagemberek körében is. Ezután az Ótestamentum újbóli kiadása következett, de ebbe a munkába az apokrif iratok már nem kerültek bele. Az egyházi zsinat hivatalosan 1992-ben fogadta el ezt a verziót, amelyet a mai napig használnak az egyházközösségekben és a hívők otthonaiban egyaránt. A hiányzó apokrifekkel kibővített legújabb kiadás 2007-ben került jóváhagyásra, de ez ezeken a szövegrészleteken kívül már nem tartalmaz eltérést az 1992-es Bibliához képest. (A bibliafordításokról részletesebben ld. piplia.fi.)

5. A finn betegségnevek elemzése

A betegségneveket az 1642-es, 1776-os, 1933-as és 1992-es bibliafordításból gyűjtöttem össze. A kiindulópontul szolgáló első fordításból húsz betegségnevet választottam ki elemzésem tárgyául. Ebben a régi szövegben nem mindig lehetett pontosan meghatározni, milyen konkrét betegségről van szó. Ennek egyrészt az akkori orvostudomány fejletlensége lehetett az oka, másrészt a történetek többségében a hangsúly nem magán a betegségen van, hanem azon, hogyan kapcsolódnak a betegségek Istenhez (büntetés, Jézus gyógyító szerepe stb.). A későbbi fordítások természetesen már jóval pontosabban, diagnosztikailag felismerhetőbben határozzák meg azokat a betegségeket, amelyekre korábban csak gyűjtőnéven vagy felületesen utaltak.

Az egyes szócikkek a következőképpen épülnek fel: címszó (az 1642-es fordítás szövegű alakja), a címszó jelentése magyarul, helye a Bibliában, majd konkrét példák a szó előfordulására a különböző bibliafordításokból (1642, 1776, 1933, 1992), illetve az 1990-ben kiadott magyar nyelvű protestáns Biblia azonos helyén található fordítás. Ezután az elnevezések motivációit vizsgálom, majd a szavak eredetével foglalkozom (itt a címszavakat a mai finn helyesírás szerint adom meg).

1) AJOS 'daganat, forradás' (3. Móz. 13:10)

- 1642:** Ja cosca pappi näke ja löytä walkian *ajoxen* tullexi hänen ihoons / ja carwat walistunexi / ja uden lihan olewan *ajoxes*.
- 1776:** Ja koska pappi näke valkian *ajoksen* tulleeeksi hänen ihoonsa, ja karvat vaalistuneeksi, ja elävän lihan olevan *ajoksessa*.
- 1933:** Ja jos pappi tarkastaessaan huomaa ihossa valkoisen *nystyrän*, jonka kohdalta karvat ovat muuttuneet valkoisiksi, ja liikaa lihaa kasvavan *nystyrään*.
- 1992:** Jos ihossa on valkoinen *kyhmy*, jossa ihokarvat ovat muuttuneet valkoisiksi, ja jos *kyhmy* on vereslihalla.
- 1990m:** Ha a pap úgy látja, hogy fehér *daganat* van a bőrön, és az a szőrt fehérre változtatta, a *daganatban* pedig vadhús van.

A daganat itt nem a mai értelemben vett, közismert néven rákként ismert kórképre utal, sokkal inkább a bőrön található duzzanatra, forradásra. Ezt jelzi a vadhús említése is, amely nagy kiterjedésű forradások velejárója lehet. A későbbi fordításokban a *nystyrä* 'gümő, göröngy' és *kyhmy* 'csomó' jelenik meg. Az elnevezés motivációja leginkább a látvány, mivel a nagyobb forradások körül a bőr megduzzad, bepirosodik. Mivel a forradás nem vont maga után karantént, a papnak nem volt szüksége konkrétabb diagnózisra, így a tünet elnevezésére sem fordítottak nagyobb figyelmet a szöveg lefordításakor. Mindvégig általános, csupán a bőr egyenetlenségére utaló szavakat találhatunk mind a régi, mind az új fordításokban.

Az *ajos* belső keletkezésű szó, vö. *ajaa* 'turvota, tulehtua, märkiä; megdagad, begyullad'. Az alapszó balti finn eredetű, rokon nyelvi megfelelői az inkeriben, a karjalaiban és a vepszében is 'gyulladás' jelentésűek (SSA 1: 63). Ugyancsak belső keletkezésű a *nystyrä* is, vö. *nysty* 'näppylä, pieni kohoma; duzzanat, pörsenés' (SSA 2: 248). A *kyhmy* a *kuhmu* 'csomó, göröngy' alakváltozata, ez is balti finn eredetű szó, vö. karj. *kuhmu*, ve. *kuhm*, é. *kuhm* (SSA 1: 425, 461).

2) ARPI 'forradás, heg' (3. Móz. 13:28)

- 1642:** Nijn se on *arpi* palanen jälken / ja papin pitä duomidzeman hänen puhtaxi: sillä se on *arpi* palanen jälken.
1776: Niin se on *arpi* palaneen jälkeen, ja papin pitää tuomitseman hänen puhtaaksi; sillä se on *arpi* palaneen jälkeen.
1933: On se palohaavasta syntynyt *nystyrä*, ja pappi julistakoon hänet puhtaaksi; se on palohaavan *arpi*.
1992: jos vaalea *laikku* on pysynyt ennallaan eikä ole laajentunut ja jos sairas väri on kadonnut, laikku on palovammasta jäänyt *kohouma*.
1990m: Ha viszont megmaradt a helyén a fehér *folt*, nem terjedt tovább a bőrön, sőt meghalványodott, akkor csak az égési seb *daganata* az.

Az *arpi* az első fordításokban az égések utáni forradást, duzzanatot jelölte. Ez nem fertőző, tehát elkülönítést nem igényelt. A szó jelentése hasonló az *ajos* 'forradás' szóéhoz, de a szövegkörnyezet alapján az valószínűleg a nagyobb kiterjedésű, esetlegesen vadhúst is tartalmazó, a pap számára ezáltal jóval „gyanúsabb” bőrtünet, mint a kisebb, már gyógyulófélben lévő *arpi*.

Az *arpi* balti finn eredetű szó, vö. inkeri, karj. *arpi* 'arpi', é. *(h)arm* 'arpi, naarmu; karcolás, horzsolás', lív *ärb*, *arb* 'haava; seb' (SSA 1: 83). A *laikku* 'täplä; folt, petty' (ld. még *laikka* 'säle, suuri täplä; folt, nagy petty' ~ karj. *laikku*, é. *laik*, lív *laik* 'ua.') a germán **blaika* átvétele, vö. sv. *blek* 'sápadt,

világos’ (SSA 2: 36). A *kohouma* belső keletkezésű szó, vö. *kohota* ’nousta, kuohua; kiemelkedik’ ~ ink. *kohota*, karj. *kohota*, é. *kohuda* ’ua.’ (SSA 1: 408). A *nystyrä*-t ld. az (1) címszó alatt.

3) CUUTAUDI ’holdkórosság, epilepszia’ (Mát. 17:15)

- 1642:** Herra / armada minun poicani / sillä hän on *cuutaudillinen* / ja cowin wai-watan / sillä hän lange usein tuleen / ja usein myös weteen.
- 1776:** Herra, armahda minun poikaani, sillä hän on *kuutaudillinen* ja kovin vai-vataan; sillä hän lankee usein tuleen ja usein veteen.
- 1933:** Herra, armahda minun poikaani, sillä hän on *kuunvaihetautinen* ja kärsii kovin; usein hän kaatuu, milloin tuleen, milloin veteen.
- 1992:** Hän on *kuunvaihetautinen*, ja hänen tilansa on kovin huono. Hän kaatuu usein, milloin tuleen, milloin veteen.
- 1990m:** Uram, könyörülj a fiamon, mert *holdkóros*, és nagyon szenved, mert gyakran esik a tűzbe, gyakran a vízbe is.

Az epilepszia régóta ismert és dokumentált betegség az emberiség történetében, bár az eredete egészen az újkorig ismeretlen volt az orvostudomány számára. Sokáig azt hitték, hogy ismeretlen – isteni vagy démoni – erők állnak a kór mögött, ennek megfelelően a „gyógyítására” is egyfajta ördögűző szertartást végeztek. A Bibliában direkt és indirekt előfordulásai találhatók, elsősorban Jézus gyógyításainak történeteiben, de bizonyos tünetek (legtöbbször csodás látomások) részletes leírásai utalnak arra, hogy a híres próféták és királyok közül is többen szenvedhettek epilepsziában. Ilyen pl. Saul eszméletvesztése (Sámuel 1.19.24.), vagy Szent Pál ájulása és látászavarai (2. Kor. 12.7.; Gal. 4.04.; ApCsel. 9.3. stb.). Az *epilepszia* szó görög eredetű,¹ de az Újszövetségben egyszer sem találkozunk vele, ugyanis Jézus csodatételeinek leírásaiban a ’holdkórosság’ szóval írják le a betegséget. – A finn fordításokban eleinte *kuutaudillinen* ’holdkóros’, később *kuunvaihetautinen*, azaz ’holdfáziskóros’ a beteg. A magyar fordításokban (köztük a Károli-fordításban is) szintén a *holdkóros* szót találjuk, de bizonyos modern fordításokban már az *epilepszia* kifejezést használják.

A mai orvostudományban már elkülönül a holdkórosság (fi. *unissakäynti* ’szó szerint: alvajárás’) és az epilepszia (fi. *kaatumatauti* ’szó szerint: eleső betegség’). Utóbbihoz hasonló logikát képvisel a régi magyar *eskór* kifejezés is, ami arra utal, hogy a beteg gyakran összeesik, rángatózik. A fentebb idézett biblíarészletben is leginkább abból lehet sejteni, hogy valójában nem egyszerű alvajárásról, hanem epilepsziáról van szó, mert a beteg gyakran

¹ gör. *epilepsia* < *epilambanein* ’utolér, meglep’

„tűzbe vagy vízbe esik”. Ezután Jézus kiűzi a fiúból az ördögöt, ami visszamutat arra a hitre, hogy akkoriban az idegrendszer különböző betegségeit a megfelelő orvosi tudás híján démonok által előidézett kórnak tartották. Azonban a későbbiekben több helyen különválasztják az epilepsziát az ördög tevékenységétől, pl. a Máté 4:24 esetében, ahol külön kiemelik, hogy a démonoktól megszállottakat és az epilepsziásokat is meggyógyította Krisztus.

Hogy a betegség neve miért lett a legtöbb korabeli feljegyzésben holdkórosság, arra a régi hit ad magyarázatot. Ez arra a régi babonára vezethető vissza, hogy a holdfázisok váltakozásai hatással vannak az emberek egészségére, így az ismeretlen eredetű, általában periodikusan jelentkező tünetekkel rendelkező betegségeket is a hold periódusainak változásaival hozták összefüggésbe.

A *kuutauti* összetett szó. Előtagja uráli eredetű, vö. U **kuŋe* 'Mond; Monnat' > fi. *kuu*, é. *kuu*, ?lpL *kuojiti-*, osztj. *χᾶw*, magy. *hó*, tvg. *kī'ada* (UEW 211; SSA 1: 455). Utótagja a germán eredetű *tauti* 'betegség, kór', vö. germ. **dauði*, ónorv. *dauði*, ósvéd *dōdhe* 'halál; gyilkos járvány', sv. *död* (SSA 3: 277). A *vaihe* 'fázis, periódus, stádium (régén: szünet)' feltehetőleg a korai közfinn **vaješ* szóra megy vissza, ez a *vaja* 'välipaikka, tyhjä kohta, rako; köztes hely, üres rész, köz' szó származéka (vö. é. *vahe* 'väli, välimatka; szünet, távolság, útszakasz', lív *va'lit* 'väli; köz, hézag') (SSA 3: 390).

4) HAAWA 'seb, fekély' (Jel. 16:11)

- 1642:** Ja pilckaisit Jumalata Taiwasta / heidän kipuns ja *haawains* tähden / ja ei tehnet parannusta heidän teoistans.
- 1776:** Ja pilkkasivat taivaan Jumalaa kipuinsa ja *haavainsa* tähden, ja ei tehneet parannusta töistänsä.
- 1933:** Ja pilkkasivat taivaan Jumalaa tuskiensa ja *paiseittensa* tähden, mutta eivät tehneet parannusta teoistansa.
- 1992:** Mutta herjasivat taivaan Jumalaa tuskansa ja *haavojensa* tähden.
- 1990m:** Kínjaik és *fekélyeik* miatt káromolták a menny Istenét.

A mai finn *haava* 'seb' jóval kevésbé veszélyes elváltozást jelez, mint a Jelenések könyvének idején. A *paise* 'kelés, kelevény, tályog, fekély' jobban kifejezi a betegség fájdalmas és fertőző mivoltát, a legújabb kiadásban mégis visszatértek az ártalmatlanabb sebet jelölő *haava* szóhoz.

A *haava* germán eredetű szó, feltehetően középkori svéd közvetítéssel került át a finnbe és más balti finn nyelvekbe, vö. **hawwa* > **haggwa* 'vágás; seb; ütés'. Ld. még ink. *hāva*, karj. *hoava*, vót *āva*, é. *haav* (SSA 1: 127). A *paise* a *paisu-* 'turvota, kasvaa; megduzzad, megnő' ige származéka. Balti finn eredetű szó, vö. ink. *paisua* 'nousta (vesi), turvota; felemelkedik (víz),

megduzzad’, é. *paisuda* ’paisua, turvota; tulvoa; megdagad, megduzzad, megárad’, ve. *paiže* ’kelés, fekély’, vót *paize(g)* ’ua.’ (SSA 2: 291).

5) KELLAINEN TAUDI ’sárgaság’ (5. Móz. 28:22)

- 1642:** Herra lyö sinua paisumilla / wilutaudilla / poltella / palolla / poudalla / myrkyllisellä ilmalla / *kellaisella taudilla*.
1776: Herra lyö sinua kuivataudilla, lämpimällä taudilla, poltteella, palavuudella, kuivuudella, kuumuudella ja *keltataudilla*.
1933: Herra lyö sinua hivutustaudilla, kuumeella, poltteella ja tulehduksella, kuivuudella, nokitähkillä ja viljan ruosteella.
1992: Herra lyö teitä hivuttavalla taudilla, kuumeella ja tulehduksilla, polttavalla helteellä ja kuivuudella, viljaruosteella ja nokitähkällä.
1990m: Megver az Úr sorvadással, lázzal és gyulladással, forrósággal és szárazsággal, aszályal és gabonaroszdával.

A *keltainen tauti* ’sárga betegség’, *keltatauti* ’sárgaság’ a mai orvosi nyelvben is használatos kifejezések, elsősorban a májfunkciók zavara miatt kialakuló bőr- és nyálkahártya-elszíneződést jelölik. Az 1642-es és az 1776-os fordításban több más betegséggel együtt Isten által kimért büntetésként jelenik meg, azonban ez a kifejezés a későbbi fordításokból hiányzik. A magyar fordítás sem közli ezt a betegséget, ahogy a régi latin szövegben sem található meg. Lehetséges, hogy az 1642-es fordítók saját ötlettől vezérelve bővítették ki az átkok sorát ezzel – a szövegkörnyezetbe egyébként teljesen beleillő – betegséggel?

A *keltainen* balti eredetű szó, vö. litv. *gieltà* ’sárga szín, sárgaság’, ld. még é. *kold* ’zsurló, sárga’, *kollane* ’sárga szín’ (SSA 1: 347). A *tauti* ’betegség’ szót ld. a (3) szócikkben.

6) LAIHUS ’sorvadás’ (Ézs. 10:16, Ján. 5:3., 5. Móz. 28:22, 3. Móz. 26:16)

- 1642:** Sentähden on Herra Zebaoth lähettävä *laihuden* hänen lihawittens secaa / ja sytyttävä hän cunnians palaman cuin tulen.
1776: Sentähden on Herra, Herra Zebaot, lähettävä *laihuuden* hänen lihavainsa sekaan, ja sytyttävä hänen kunniansa palamaan kuin tulipalon.
1933: Sentähden Herra, Herra Sebaot, lähettää hänen lihavuuteensa *näivetystaudin*, ja hänen kunniansa alle syttyy tuli niinkuin tulipalo.
1992: Ei, vaan Jumala, Herra Sebaot, lähettää *hivuttavan taudin* tuon maan lihaviin ylimyksiin, ja loiston alla kytee polte kuin tulen polte.
1990m: Ezért az Úr, a Seregek Ura *sorvadást* bocsát Asszíría kövéreire Ezért az Úr, a Seregek ura sorvadást bocsát Asszíría kövéreire, és dicsősége alatt tűz lobban, lobogó tűz.

A Bibliában Isten számos esetben sújtja az emberiséget különböző betegségekkel, amelyek általában nagy szenvedést és pusztulást hoznak. Ezek egyike a sorvadás, amely meglehetősen nehezen definiálható, mivel több kórképet is jellemeztek ilyen tünettől. A *laihus* (mai finn *laihuus* 'soványság') feltehetőleg az éhínséggel áll összefüggésben, nem konkrét betegséggel. Vannak azonban olyan szöveghelyek, ahol a sorvadás mint valódi betegség vagy tünet jelentkezik, és itt már jóval nehezebb meghatározni, valójában mit is takarhat ez a kifejezés. János evangéliuma szerint a Bethesda nevű gyógyító medencében „betegek, vakok, sánták és sorvadásosak” tömege feküdt, várva, hogy az angyal felkavarja a medence vizét és ezáltal meggyógyuljanak. A kérdéses helyen azonban a finn fordításokban egész más található: *halwatuita* 'bénák' (1642, 1776), *näivetystauti* 'sorvadáskór' (1933). Utóbbi azonosságot mutat a latin *atopia* tüneteivel,² de az 1992-es változatban újra a 'bénák' szerepelnek. A sorvadás és a bénaság mint közös tünet jellemezheti az izomsorvadásos megbetegedéseket, de erre bizonyíték egyik említésben sincs. Ezzel szemben a Mózes 5. könyvének (5. Móz. 28:22: „megver az Úr sorvadással”) 1642-es finn fordításában *paisualla*, azaz 'kifekélyesedéssel' büntet az Úr. Ugyanitt az 1776-os fordításban a *kuivataudi* 'száraz betegség' áll, ami azonos egy, a magyar nyelvben a tuberkulózisra használt régies kifejezéssel. Az 1933-as Bibliában *hivutustauti* 'sorvadaskór', a 1992-es fordításban *hivuttava tauti* 'sorvasztó kór' szerepel, amelyek már egyértelműen a sorvadással, azaz a tuberkulózissal mutatnak azonosságot.

A *laihuus* belső keletkezésű szó, vö. *laiha* 'sovány, szikár'. A *laiha* balti eredetű szó, vö. litv. *liesas*, lett *liess* 'ua.' (SSA 2: 36). A *näivetystauti* a *näivä* 'puolikuiva, kostea, sitkeä; félszáraz, nyirkos, szívós' származékszava, vö. karj. *näivälleh* 'kostea; nyirkos', ve. *näivištuda* 'nahistua, pehmetä; bőrsődik, megpuhul'. Valószínűleg balti jövevényszó, vö. litv. *naivà*, *neivà* 'vai-kea sairus; riutuminen; súlyos betegség, sorvadás' (SSA 2: 250). A *hivuttavan tauti*, *hivutustauti*, *hivuttava* betegségnevek a *hivuttaa* 'hieroa, hangata, hiertää; dörzsöl, súrol' igére mennek vissza (vö. *hioa* 'seper', ld. még ink. *hiuttä* 'csiszol, reszel') (SSA 1: 144). A *tauti* 'betegség' szót ld. a (3) szócikkben.

7) MATO 'rákos fekély' (2. Tim. 2:17)

- 1642:** Ja heidän puhens syö ymbärildäns nijncuin ruumin *mato*.
1776: Ja heidän puheensa syö ympäriltänsä niinkuin ruumiin *mato*.
1933: Ja heidän puheensa jäytää ympäristöään niinkuin *syöpä*.

² A sorvadás (lat. *atopia*) leggyakrabban a tuberkulózissal van összefüggésben.

1992: Ja heidän oppinsa leviää kuin *syöpä*.

1990m: ...s szavuk úgy terjed, mint a *rákos fekély*.

A rákos megbetegedések korántsem lehettek ismeretlenek a Biblia idejében, azonban csak a fentebb idézett egyetlen helyen lehetünk biztosak abban, hogy az általunk is ismert betegségről van szó. A *mato* leginkább mint büntetés, bosszú jelenik meg, illetve az emberben gyökerező gonoszság megjelenéseként is találkozhatunk vele. Hasonlatként mindig valamilyen aljas, pusztító dologként van jelen. A 20. századi fordításokban a *syöpä* 'rák' kifejezést használják.

A *mato* feltehetően germán jövevényszó (vö. gót *maþa*, ófn. *mado*), eredeti jelentése 'käärme [kígyó; féreg]' lehetett (SSA 2: 154). Általánosságban használhatták káros, pusztító dolgokra, amelyek között betegségek is lehetnek. Kapcsolatba hozható a lpL *muohtsē* 'moly' szóval (SSA 2: 154). Az 1642-es finn Biblia egy másik részében (Hós 5:12) a *koi* 'moly' szó betegséggént, ragályként is értelmezhető, és a pestissel szerepel egy mondatban, ami arra utal, hogy hasonlóan pusztító dologról van szó: „Minä olen Ephraimille nijncuin *coi* / ja Judan huonelle widzaus [Ezért én olyan leszek Efraimnak mint a *moly*, és Júda házának mint a rothadás].” – Nem kizárt, hogy a rákos megbetegedések valódi okozóit nem ismerve valóban az Isten által küldött csapásnak, féregnek tekintették, amely belülről rágja, eszi az embert. A moly szintén olyan kártevő, amely képes „felelni”, azaz elpusztítani az ember ruháit, használati tárgyait. – A *syöpä* az ősi eredetű *syö-* 'eszik' ige származékszava, vö. karj. *syöjä* 'pistävä hyönteinen; tuhohyönteinen; suoliloinen; fullánkrovar, bélféreg, parazita', é. *sööja* 'syöpätauti; rákbetegség' (SSA 3: 235). A fentebbihez hasonlóan: 'betegség, ami felemészti, megeszi az embert' (vö. magy. „eszi a rák”).

8) RACKO 'daganat, fekély, hólyag' (3. Móz. 13:19)

1642: Ja sijte sijhen siaan tule jotakin walkiata eli punaista *racko*.

1776: Ja sitte siihen siaan tulee jotakin valkiaan eli punaista *rakkoa*, se pitää katsottaman papilta.

1933: Ja paiseen sijalle tulee valkoinen *nystyrä* tai vaaleanpunainen *pilkku*, näyttäytyköön hän papille.

1992: mutta paiseen paikalle ilmaantuu valkoinen *kyhmy* tai punertavanvalkoinen *laikku*

1990m: ... és a fekély helyén fehér *daganat* vagy rózsaszínű *folt* támad.

A mai orvosi nyelvben egyszerűen hólyagként ismert *rakko* a korai bibliafordításokban jóval súlyosabb, fertőző fekélyre utalhatott. A bőrön megjele-

nő, a magyar Bibliában fekélynek, daganatnak és foltnak nevezett tünet ezek közül minden bizonnyal a fekélyhez állhatott a legközelebb. Az 1933-as Bibliában a *nystyrä* 'gümő, göröngy' és a *pilkku* 'folt' fordul elő, míg az 1992-es változatban a *kyhmy* 'csomó' és *laikku* 'folt' kifejezést találjuk ugyanitt. A fertőző betegségekre vonatkozó törvényben részletesen leírják a beteg szabadon bocsátásának, illetve elkülönítésének feltételül szolgáló tüneteket, vagy az azoktól való mentességet, így érthető, hogy a fordítók igyekeztek a lehető legrészletesebben definiálni azokat.

A **rakko** balti finn eredetű szó, vö. karj. *rakko* 'vesi- tai märkärakkula; gennyés hólyag, vízhólyag', vót *rakko*, é. *rakk* 'ua.'. Alapjelentése: 'hólyag' (SSA 3: 43). A **pilkku** 'petty, folt' (vö. karj. *pilkka* 'täplä, laikku; petty, folt', vót *pilkku* 'pilkka, täplä; folt, petty', é. *pilk* 'täplä; petty') a germán eredetű **blika* szóra megy vissza, vö. sv. nyj. *blick* 'vaalea pilkka puussa; fán lévő világos folt' (SSA 2: 363). A *nystyrä* és *kyhmy* szavakat ld. az (1) címszó alatt; a **laikku**-t ld. a (2) címszó alatt.

9) RUPÍ 'ótvar' (3. Móz. 21:20)

- 1642:** Taikka ryhäselkä / eli caihisilmä / eli carsoi eli pisamainen / taikka **rupinen** / eli riwinoma.
1776: Taikka ryhäselkä, eli pienukainen, eli karsoi, eli pisamainen, taikka **rupinen**, eli rivinoma rauhaisista.
1933: Kyttyräselkäinen tai surkastunut, silmävikainen tai ihotautinen tai **rupinen** tai kuohittu.
1992: Jonka silmäterä on samentunut tai jolla on ihottuma, **rupitauti** tai vialliset kivekset.
1990m: Se aki púpos vagy vézna, hályogos szemű, viszketeges, **sömörös** vagy sérvés.

Mózes 3. könyvében a fertőző betegségekre vonatkozó törvény szövegében számos helyen megjelenik az ótvar, előfordulnak viszont olyan említések, ahol a lepra (*spitaali*) szinonimájaként is használják. A magyar fordításban található „poklos kiütés” arra utal, hogy a fertőző betegségekre használt „poklosság” egyfajta gyűjtőfogalomként szolgált, és nem különböztették meg pontosan a tünetegyüttes kiváltó okát. Ez magában a törvény elnevezésében is megmutatkozik (vö. magy. „poklos betegségekre vonatkozó törvény”, fi. „spitaalitautia koskeva laki”), ahol a máshol lepraként megnevezett *spitali* kifejezetten a betegség fertőző mivoltára utal. Az ótvar és a lepra azonosítása leginkább a tünetek látványa (hólyagok, bőrtünetek) alapján történt, a „diagnosztizálást” végző személy nem tudta vagy nem akarta pontosan megkülön-

böztetni a kettőt, ugyanis a lényeg a fertőzőnek titulált ember azonnali elkülönítése volt, bármilyen kór is okozta a fertőzést.

A *rupi* a germán eredetű *χrufōn* vagy *χrubōn* alakú szó átvétele, vö. ónorvég *hrufa* 'egyenetlen, rendezetlen'. Az ótvar (és a himlő) másik finn neve, a *rupuli* is ebből a szóból ered (SSA 3: 109). Ennek alapján feltételezhető, hogy az elnevezés motivációja szimplán a külső tünetek megfigyelése volt, az, hogy valójában milyen betegségről volt szó, gyakran nem is derült ki. A *rupinen* a *rupi* melléknévképzős alakja.

10) RUTTO 'pestis' (Zsolt. 91:6)

- 1642:** Sitä *rutto* joca pimeisä lijcku / ja sairautta cuin puolipäiwänä turmele.
1776: Sitä *ruttoa*, joka pimeässä liikkuu, ja sairautta, joka puolipäivänä turmelee.
1933: Et *ruttoa*, joka pimeässä kulkee, et kulkutautia, joka päiväsydännä häviötä tekee.
1992: Et *ruttoa*, joka pimeässä kulkee, et kulkutautia, joka päiväsydännä häviötä tekee.
1990m: Sem a homályban lopózdó *dögvésztl*, sem a délben pusztító ragálytól.

A pestis az egyik leggyakrabban említett betegség a Bibliában, az Ószövetségben és az Újszövetségben összesen 12 helyen fordul elő. Leggyakrabban Isten büntetéseként jelenik meg, vagy a pusztítás, halál metaforájaként találkozhatunk vele. Azon kevés betegségnevek közé tartozik, amely változatlanul maradt meg a különböző bibliafordításokban. Az általam vizsgált összes fordításban a *rutto* szó található, függetlenül attól, hogy a konkrét betegségekre céloznak (ld. a tíz csapás) vagy átvitt értelemben valakinek vagy valaminek a pusztító, halált hozó mivoltát akarták kifejezni (vö. ApCsel 24:5: tämä mies on tuhoisa kuin *rutto* 'ez a férfi pusztító, akár a pestis').

A *rutto* közfinn eredetű szó (vö. karj. *rutto*, vót *rutto*, é. *rutt*, lpN *rot'to*), de eredeti jelentése 'gyors, sebes, sietős' volt. Csak később vált a közismeretlen gyorsan terjedő és gyorsan halált okozó járvány megnevezésévé; vö. inkeri *ruttō* 'gyorsan', karjalai *rutto* 'gyors, heves', észt *rutt* 'gyors' (SSA 3: 112). A magyar *seb* és *sebes* szavak közös eredete is hasonló analógiára vezethető vissza.

11) SPITALI 'lepra' (Luk. 5:12)

- 1642:** Ja tapahtui / cosca hän oli yhdes Caupungis / Cadzo / nijn sijnä oli yxi mies *spitalita* täynnäs.
1776: Ja tapahtui, kuin hän oli yhdessä kaupungissa, katso, niin siinä oli mies *spitalia* täynnä.

- 1933:** Ja kun hän oli eräässä kaupungissa, niin katso, siellä oli mies, yltänsä *pitalissa*.
- 1992:** Eräässä kaupungissa Jeesus kohtasi miehen, joka oli yltä päältä *spitaalini* saastuttama.
- 1990m:** Amikor Jézus az egyik városban járt, egy *leprával* borított ember meglátva őt, arca borult.

A lepra szintén gyakori betegség volt a bibliai időkben, emiatt a betegségekre vonatkozó legtöbb előírásban, illetve a gyógyítás során találkozhatunk vele. Legrészletesebben a Mózes 3. könyvében található fertőző betegségekre vonatkozó törvényben írják le, kitérve arra is, hogy miként kell az arra jogosult személynek (általában papnak) elkülönítenie a leprát más betegségektől. A törvény szövegében azonban gyakran nehéz megkülönböztetni, hogy mikor gondoltak konkrétan a leprára mint betegségekre, és mikor említik különböző fertőző betegségeket jelölő gyűjtőnévként. Maga a törvény finn neve („spitaalitautia koskeva laki”) is gyűjtőnévként, a fertőző betegségek összességére alkalmazza ezt az elnevezést, míg a későbbiekben (főként a gyógyításokat leíró részekben) már csak a leprára. A törvényben nem egyszer kérdéses, hogy a lepráról vagy az ótvarról, netán más, bőrtüneteket okozó kórképről van-e szó.

A törvény lényege tehát nem a konkrét betegségek elkülönítése volt, hanem annak a meghatározása, hogy az adott tünetcsoport fertőző-e, azaz a beteget el kell-e különíteni vagy sem. Így érthető, hogy nem törődtek mindig azzal, hogy éppen mi okozza a tüneteket, elég volt megállapítani azt, hogy veszélyeztet-e a beteg a közösség tagjait vagy sem. Az ótvarral való összetévesztés tehát nem jelentett semmit, mivel mindkét betegség fertőző lévén a beteget azonnal tisztátalannak nyilvánították. A szifilisszel való rokonításnak is meglehetett a maga oka: a szifilisz harmadik stádiumában olyan bőrelváltozások jelentkeznek, amelyek nagymértékben hasonlítanak a leprára.

Gyakran találkozunk olyan leírással is, ahol a lepra nemcsak az emberi bőrt, hanem a ruhákat vagy a házak falát is el tudja borítani, így ezeket égetéssel kell megtisztítani. Feltehetően ez valamilyen penész lehetett, de mivel „tisztátalan” volt, a lepra mint gyűjtőnév erre is vonatkozhatott.

A *spitaali* korai újsvéd eredetű (vö. sv. *spetälsk*), amely a lepra mellett a szifilisz megnevezésére is használatos volt (SSA 3: 206). Eredetileg a szót nem a lepra megnevezésére használták, hanem a leprások számára elkülönített karanténokra, kórházakra (vö. lat. *hospital*). A kor kezdetleges orvostudománya számára is viszonylag hamar világossá vált a lepra terjedésének módja, ennek megfelelően a betegeket igyekeztek elkülöníteni.

12) SYDÄMEN KIUCU 'elmebetegség, elmezavar' (5. Móz. 28:28)

- 1642:** Herra lyö sinun tyhmydellä / sokeudella ja *sydämen kiuculla*.
1776: Herra lyö sinun hourauksella, sokeudella ja *sydämen tyhmyydellä*.
1933: Herra lyö sinua hulluudella, sokeudella ja *mielisairaudella*.
1992: Herra lyö teitä sokeudella ja hulluudella.
1990m: Megver az Úr tébolyodással, vaksággal és *elmezavarral*.

Mózes 5. könyvében az isteni igazságszolgáltatás eszközére használatos a *sydämen kiucu* 'a szív haragja' kifejezés, de mivel súlyos betegségekkel került egy szövegkörnyezetbe, itt is fennállt a gyanú, hogy valójában betegségről van szó. Az 1776-os fordításban a *tyhmyys* 'téboly' szerepel, ez valamilyen elmekórtani tünetre utal. Az 1933-as Bibliában már konkrétabb kifejezés található: *mielisairaus* 'elmebetegség' (vö. a magyar fordítás *elmezavar* szava, különválasztva a *téboly*nak nevezett tünetegyüttestől). A Biblia keletkezésének idején számos betegségnek természetfeletti okot (istenti vagy sátni beavatkozást) tulajdonítottak, valamint elterjedt volt az a nézet is, hogy az ember elméjének állapotáért a szív felelős. Így magyarázható, miért szerepel a szív egy elmekórtani esetet leíró kifejezésben.

A *sydän* uráli eredetű szó, vö. U **šidä(-m3) ~ šüdä(-m3* 'Herz' > lpN *čädä*, md. *šed'ej*, cser. *šüm*, vtj. *šulem*, zrzj. *šelem*, osztj. *sēm*, vog. *šäm*, magy. *szív*, jur. *šej* (UEW 477; SSA 3: 203). A *kiukku* 'harag, méreg' (~ karj. nyj. *kiukku* 'ua') germán jövevényszó: *kiuku* 'önfejlőség; rossz lélek' (SSA 1: 401).

13) SYHELMÄ 'viszketegség, rüh' (5. Móz. 28:27)

- 1642:** Herra lyö sinun Egyptin paisumilla / häpiälisillä weripahgoilla / ruwilla ja *syhelmällä* / nijn ettes parane.
1776: Herra lyö sinun Egyptin paisumilla, häpiälisillä veripahkoilla, ruvilla ja *syhelmällä*, niin ettes taida parantua.
1933: Herra lyö sinua Egyptin paiseilla ja ajoksilla, *ihottumalla* ja ruvella, joista et parannu.
1992: Herra lyö teitä paiseilla, kuten hän löi egyptiläisiä, hän lyö teitä ajoksilla, *ihottumalla ja syhytaudeilla*, eivätkä ne koskaan parane.
1990m: Megver az Úr egyiptomi fekélyvel, keléssel, *viszketegséggel és rühességgel*, amelyekből nem tudsz kigyógyulni.

Mózes 5. könyve tartalmazza azokat a következményeket (betegségeket), amelyek az izraelitákat sújtani fogják, ha nem engedelmeskednek Istennek. A *syhelmä* és a *syhytauti* a mai orvosi nyelvben a 'rüh' megfelelője. Már a legelső fordítás is pontosan meghatározza a betegséget, elkülönítve azt más fertőző bőrbetegségektől, így az ótvartól is. Az 1933-as fordításban a bizonytalanabb *ihottuma* 'kiütés' jelenik meg.

A *syyhelmä* balti finn eredetű szó, a deskriptív *syyhyä* 'viszket' származékszava (vö. ink. *sühküä* 'syyhyttää, kutittaa', karj. *syyhyö, syhytä* 'viszket', észt *sühitada* 'viszket') (SSA 3: 209). Az *ihottuma* 'kiütés' az *iho* 'bőr' szó származéka, vö. ink. *iho* 'bőr', karj. *iho* 'arc, arcvonás, élő ember teste' (SSA 1: 214). A *syyhytauti* 'viszketegség' előtagja a *syyhyä* ige származéka. Az utótagot ld. a (3) szócikkben.

14) TYHMYS 'téboly, hallucináció' (5. Móz. 28:28)

- 1642: Herra lyö sinun *tyhmydellä* / sokeudella ja sydämen kiuculla.
 1776: Herra lyö sinun *hourauksella*, sokeudella ja sydämen tyhmydellä.
 1933: Herra lyö sinua *hulluudella*, sokeudella ja mielisairaudella.
 1992: Herra lyö teitä sokeudella ja *hulluudella*, ja te joudutte pois tolaltanne.
 1990m: Megver az Úr *tébolyodással*, vaksággal és elmezavarral.

Bár a *tyhmyys* szót a mai finn nyelvben 'butaság, ostobaság' jelentésben használják, a Bibliában Isten büntetéseinek egyikeként jelenik meg. Mivel ezek a büntetések általában súlyos betegségek, gyaníthatóan a *tyhmyys* sem csak az általános emberi butaságra utaló kifejezés ezekben a szövegekben. A *houraus* (1776) jelentései: 'félrebeszélés; lázalom'. Magas láz esetén a beteg hallucinálhat, félrebeszélhet, amit hihettek az isteni kinyilatkoztatás vagy épp az igazságszolgáltatás eszközének is. A későbbi fordításokban egy kevésbé pontos meghatározás, a *hulluus* 'bolondság, örültség' szerepel. Ez szintén azokra a hagyományokra vezethető vissza, miszerint a szellem betegségeit az anyagi világon túli (isteni vagy démoni) erők okozzák. Ez esetben maga az Úr az, aki így teljesíti be akaratát.

A *tyhmyys* belső keletkezésű szó, alapszava a balti finn eredetű *tyhmä* 'buta, ostoba', vö. karj. *tyhmä*, é. nyj. *tühm* (SSA 3: 343). A *houraus* a *houria* 'össze-vissza beszél, zagyvál' ige származéka, vö. karj. *hourie, hourata* 'ua.', ink. *hoavri* 'ostobaság, fecsegés' (SSA 1: 157). A *hulluus* a *hullu* 'bolond, örült' szóból származik, vö. ink., karj. *hullu* 'ua.'; lapp *oll* 'rossz, haszontalan' (SSA 1: 165).

15) WADZANKIPU 'vérhas' (ApCsel 28:8)

- 1642: Nijn tapahdúi että Publiuxen Isä sairasti wilutautia ja *wadzankipua*.
 1776: Niin tapahtui, että Publiuksen isä sairasti vilutautia ja *vatsankipua*.
 1933: Ja Publiuksen isä makasi sairaana kuumeessa ja *punataudissa*.
 1992: Publiuksen isä makasi vuoteenomana; hänellä oli kuumetta ja paha *vatsatauti*.
 1990m: Történt pedig, hogy Publiusz apja lázrohamoktól és *vérhastól* gyötörve ágyban esett.

A vérhas meglehetősen gyakori betegségnek számított a Biblia keletkezésének helyén és idején, ennek ellenére csak egyetlen helyen tesznek róla említést. Az 1642-es fordításban egyszerűen 'hasfájásként' (mai helyesírással *vatsankipu*) jelölik, azonban a mellette található *wilutauti* 'lázgörcs' alapján arra következtettem, hogy nem egyszerű gyomorrontásról van szó, hanem egy súlyosabb kórképről. A magas láz, görcsök és hasmenés egyértelműen a vérhas tünetegyüttese, ami kezelés nélkül halálos betegségnek számított.

Az 1933-as Apostolok Cselekedeteiben *punatauti* 'piros betegség' szerepel, ezt ma is használják a véres székletet okozó betegségek gyűjtőneveként. Ez tehát pontosabban fejezi ki a kérdéses betegséget, egyúttal megadja a magyarázatot arra, hogy miért kellett isteni segítség a beteg meggyógyításához (egy egyszerű hasfájásnál nem valószínű, hogy szükség lett volna Pál gyógyítására). Az 1992-es fordításban azonban ismét egy kevésbé konkrét fogalom, a *vatsatauti* 'hasi betegség' szerepel, ami nem más, mint az egyszerű gyomorrontás.

A *vatsankipu* összetett szó, előtagja a finnugor vagy balti finn eredetű *vatsa* 'has, gyomor' (vö. é. *vats*, ink. *vatsa*, karj. *vattiša*, ??vog. *vaš* < **waća*) (UEW 547; SSA 3: 419). Utótagja, a *kipu* belső keletkezésű szó, alapszava a balti finn *kipeä* 'beteg', vö. é. *kibe* 'keserű, kemény, égő, fájós, bajos' (SSA 368). A *punatauti* előtagja a finnugor eredetű *puna-* (*punainen*) 'piros' szóra megy vissza (ez a nyelvjárásokban és a régi finnben eufemizmusként is használatos volt 'vér' jelentésben), vö. FU **puna* 'Haar' > fi., é. *puna* 'Röte', md. *pona*, cser. *pun*, osztj. *pun*, vog. *pon* 'Haar', magy. *fan(szőr)* (UEW 402; SSA 2: 426). Az utótagot ld. a (3) szócikkben.

16) WALKEA RUPI 'sömör, vitiligo' (3. Móz. 13:39)

1642: Se on *walkea rupi* tullut hänen ihoons.

1776: Ja pappi näkee sen rauvenneeksi, niin on *valkia rupi* tullut hänen ihoonsa, ja hän on puhdas.

1933: On se vaaratonta *valkoista ihottumaa*, joka on puhjennut ihoon; hän on puhdas.

1992: Häneen puhjennut ihottuma on *pälvitautia*.

1990m: A bőrön fakadt *sömör* az.

Az 1642-es fordításban található, magyarra 'fehér ótvarként' fordítható betegség a már fentebb is tárgyalt fertőző betegségekre vonatkozó törvényben szerepel. Azonban a 'fehér' előtag, illetve az a meghatározás, hogy az ilyen beteg nem fertőz, kizárja a máshol már említett ótvarral való azonosságot. A magyar Bibliában itt a *sömör* szó található. A törvényben található leírás (sima és fehér bőrfelület, nem fertőz) azonban ellentmond ennek. Az

1933-as fordításban a kérdéses helyen *valkoinen ihottuma* 'fehér kiütés' szerepel, továbbá külön ki van emelve, hogy ez a tünet veszélytelen, tehát a beteg szabadon bocsátható. Az 1992-es kiadás pedig megadja a konkrét választ a betegség mivoltával kapcsolatban, ugyanis itt már egy ma is ismert szó, a *pälvitauti* ('fehér foltos betegség') szerepel, ami nem más, mint a *vitiligo* nevű ártalmatlan, fehér színű bőrelváltozás régebbi meghatározása.

Az, hogy az ótvartól ennyire eltérő, laikus által is könnyen megkülönböztethető betegség nevében miért jelenik meg a fertőző ótvar neve, a betegségek neveinek általános fogalomként való használatával magyarázható. A *rupi* 'ótvar' szócikkben már kitértem arra, hogy ezt a betegséget gyakran keverték a Bibliában a leprával, holott ezek is meglehetősen jól elkülöníthetők egymástól. Az ok valószínűleg az lehetett, hogy az 'ótvar' kifejezést általánosságban is használták a bőrtünetekre, és mivel mind a leprának, mind a vitiligónak vannak bőrtünetei (noha azok nagyon eltérőek), a köznép számára ezek bőrbetegségek, azaz *rupi*-k voltak. A későbbi fordításokban már bizonyára azért használtak más kifejezéseket, hogy az ezekből adódó keveredést megelőzzék és pontosabb képet adjanak az adott betegségről.

A *valkea rupi* szókapcsolat első eleme finn-permi vagy finnugor eredetű szó, vö. **walʒ* 'Glanz; glänzen' > fi. *vaalea*, ?*valo*, vtj. *val'*, zrz. *vol'k*, ?osztj. *wal'i-*, ?vog. *olk-*, ?magy. *világ*, *virág* (UEW 554; SSA 3: 384, 399). A *rupi* etimológiáját ld. a (9) szócikkben. A *valkoinen ihottuma* 'fehér kiütés' első eleméhez vö. *valkea* 'fehér, világos' ~ ink. *valkie* 'fehér', karj. *valkie* 'fehér', é. *valge* 'fehér' (SSA 3: 379). Az *ihottuma* elemet ld. a (13) szócikkben. A *pälvitauti* előtagjának jelentése eredetileg 'hómentes terület a földön' volt, ebből alakult ki később a 'folt' jelentés. Talán balti eredetű, vö. lett *pal've* 'fátlan rész a mocsarakban' (SSA 2: 457). Az utótagot ld. a (3) szócikkben.

17) WERIPAHKA 'vérömleny, vérdaganat' (5. Móz. 28:27)

- 1642: Herra lyö sinun Egyptin paisumilla / häpiälisillä *weripahgoilla* / ruwilla ja syhelmällä / nijn ettes parane.
- 1776: Herra lyö sinun Egyptin paisumilla, häpiällisillä *veripahkoilla*, ruvilla ja syyhelmällä, niin ettes taida parantua.
- 1933: Herra lyö sinua Egyptin paiseilla ja *ajoksilla*, ihottumalla ja ruvella, joista et parannu.
- 1992: Herra lyö teitä paiseilla, kuten hän löi egyptiläisiä, hän lyö teitä *ajoksilla*, ihottumilla ja syyhytaudeilla, eivätkä ne koskaan parane.
- 1990m: Megver az Úr egyiptomi fekélyvel, *keléssel*, viszketegséggel és rühességgel, amelyekből nem tudsz kigyógyulni.

A *veripahka* szó a mai finn nyelvben is megtalálható, jelentése 'vérömleny'. Ez a tünet gyakran fordul elő újszülötteknél, de fejsérülések esetén felnőtteknél is megfigyelhető. Szó szerinti jelentése 'vérdaganat'. Az 1642-es és 1776-os fordításokban a *häpiäinen* 'gyalázatos, csúf' jelzővel együtt található meg, ami arra utal, hogy valamilyen súlyosabb, netalán fertőzőképes tünetről van szó. Ezt alátámasztja az is, hogy a Bibliában Istennek tulajdonított betegségek általában súlyosak, nem ritkán halálos kimenetelűek.

A későbbi fordításokban az *ajos* 'daganat; forradás' kifejezés jelenik meg, ami itt kevésbé tűnik helyénvalónak, mivel a többi helyen (ld. az *ajos* szócikket) kevésbé súlyos, mint a vele egy mondatban felsorolt további kórképek. Utalhat viszont magára a látható tünetre, ami az adott testrész megduzzadása, (de a betegséget kiváltó ok pedig hasonlóan több, a Bibliában előforduló tünet leírásához, nem kerül megemlítésre). A magyar fordítás a *kelés* szót tartalmazza, ami – bár a vérömlenyől nagyon eltérő dolog – jobban beleillik a Szentírásban bőségesen található isteni büntetések listájába.

A *veripahka* összetett szó, első eleme a finnugor eredetű *veri* 'vér' (vö. FU **wire* 'Blut' > é. *veri*, lpN *várrâ*, md. *ver*, cser. *wər*, vtj. *vur*, zrlj. *vir*, osztj. *věr*, vog. *wür*, magy. *vér* (UEW 576, SSA 3: 427); 'csomó, görcs, dudor' jelentésű utótagja az uráli eredetű **pakša* 'Knoten, Knollen, Knorren; Auswuchs' (> é. *pahk*, md. *pakške*, szlk. *pakte*) szóra megy vissza (SSA 2: 286, UEW 350). Az *ajos* szót ld. az (1) szócikkben.

18) WESITAUTI 'vízkór' (Luk. 14:2)

- 1642: Ja cadzo / sijnä oli *wesitautinen* ihminen hänen edesäns.
- 1776: Ja katso, siinä oli *vesitautinen* ihminen hänen edessänsä.
- 1933: Ja katso, siellä oli *vesitautinen* mies hänen edessään.
- 1992: Tuli *vesipöhöä* sairastava mies.
- 1990m: Íme, ott egy *vízkóros* ember került elébe.

A *vesitauti* 'vízkór' több fordításban is szerepel, az 1992-esben a *vesipöhö* 'vízhólyag' áll a helyén. A mai orvosi nyelv mind a finnben, mind a magyarban a latinból átvett *edema*, *ödéma* szót használja. Az ödémás duzzanat számos különböző betegségnek lehet a kísérőtünete. Itt sem tudhatjuk pontosan, hogy mi is okozta a bajt, a lényeg a tüneten, és azon van, hogy Jézus sikeresen meggyógyította. A korabeli ember feltehetően nem is tudta, hogy milyen kórképek okozhattak hasonló tüneteket, emiatt sem volt valószínű, hogy pontosan le tudták volna írni a betegség lezajlását.

A *vesitauti* összetett szó, első eleme az uráli eredetű *vesi* 'víz' (vö. U **wete* 'Wasser' > é. *vesi*, md. *ved'*, cser. *wət*, vtj. *vu*, zrlj. *va*, vog. *wit'*, magy.

víz, jur. *wit* stb.) (UEW 570, SSA 3: 429). Utótagja a *tauti* 'betegség, kór, ld. a (3) szócikkben. A *vesipöhö* utótagja deskriptív szó: 'duzzanat, víz hólyag, ödéma', vö. é. *pöhö* 'rothadó' (SSA 2: 444).

19) WIDZAUS 'rothadás' (Hós 5:12)

- 1642:** Minä olen Ephraimille nijncuin coi / ja Judan huonelle *widzaus*.
1776: Minä olin Ephraimille niinkuin koi, ja Juudan huoneelle *turmelus*.
1933: Minä olen Efraimille kuin koi ja Juudan heimolle kuin *mätä*.
1992: Minä olen Efraimille kuin jäytävä tauti, Juudan heimolle kuin *märkivä haava*.
1990m: Ezért én olyan leszek Efraimban, mint a moly, és Júda házában, mint a *rothadás*.

A 'rothadás' kifejezés meglepően gyakori a Bibliában, elsősorban metaforikus értelemben, mint Isten büntetése jelenik meg, jelentése elsősorban a halál utáni lebomlás, megsemmisülés. Mivel azonban a magyar nyelvben is gyakran fordulnak elő hasonló, képletes elnevezések az egyes betegségekre (ld. sorvadás), gyanítható, hogy a finn nyelvű szövegben is lehet ennek a szónak valamilyen konkrétabb, betegséget jelölő formája. A *vitsaus* a pestis régebbi elnevezése, azonban ma már kevésbé ismert, a *rutto* szót használják helyette. A későbbi fordításban a *turmelus* 'csapás, szenvedés, romlás' (ld. a tíz csapás elnevezése), a *mätä* 'korhadás, rothadás', majd a *märkivä haava* 'gennyes seb' kifejezés jelenik meg.

A *vitsaus* alapszava a germán eredetű *vitsa* 'ág, vessző' (SSA 3: 465). A jelentésfejlődés a következő lehetett: 'vessző' > 'vesszőzés, vesszővel való verés, büntetés' > 'szenvedés' > 'betegség'. Mivel a pestis ezekben a szövegrészletekben nem a konkrét betegség, hanem annak büntetés jellege, a vele való szenvedés hangsúlyozása miatt szerepel, valószínűleg azonosították a 'csapás, büntetés' szavakkal. A későbbiekben azonban a fordítók különválasztották ezeket és míg az elvont, 'isteni büntetés' szintű csapásoknál maradt a *vitsaus* kifejezés, a konkrétabb, betegséget jelölő részeknél kicserélték azt egy jellegzetes börtünetre, a 'fekély' egyik formájára. Mivel a pestis egyik jellegzetes tünete a bőrön jelenik meg (bubópestis), nem kizárt, hogy a *vitsaus* így vált a pestis egyik régies elnevezésévé, egyben a szenvedés szinonimájává. A *turmelus* 'rontás, rombolás' alapszava a *turma*, vö. karj. *turmella* 'elront, árt, kárt tesz', é. *turm* 'pusztulás' < germ. *turma* 'megdőnt' (SSA 3: 314). A *mätä* 'korhadás, rothadás' (vö. ink. *mätä* 'rothadás', é. *mäda* 'rothadás, korhadás') az SSA szerint a *mäti* 'békaporonty' szóval áll kapcsolatban, ami eredetileg 'lány' jelentést is hordozott (SSA 2: 167). A *märkivä haava* 'gennyező seb' a *märkä* 'nedv' (vö. ink. *märkä*, karj. *märkä* 'ua.')

szóra megy vissza. Ez valószínűleg balti eredetű, vö. litv. *mērka* 'nedvesség', lett *merkti* 'beáztat' (SSA 2: 166). A második elemet ld. a (4) szócikkben.

20) WILUTAUTI 'lázgörcs' (Luk 4:38)

- 1642:** Meni hän Simonin huonesen / mutta Simonin anoppi sairasti cowin *wilutautia*.
1776: Mutta Simonin anoppi sairasti kovin *wilutautia*, ja he rukoilivat häntä hänen edestänsä.
1933: Ja Simonin anoppi sairasti kovaa *kuumetta*, ja he rukoilivat Jeesusta hänen puolestansa.
1992: Simonin anoppi oli kovassa *kuumeessa*, ja Jeesusta pyydettiin auttamaan häntä.
1990m: Simon anyósát pedig magas *láz* gyötörte.

A *wilutauti* szó konkrét jelentése 'hidegrázás, hideglelés' (tünete a magas lázzal járó reszketés). A későbbi fordításokban a *kuume* 'láz' kifejezés szerepel. A *wilutauti* szó a *horkka* 'malária' nevű betegséget is jelöli. Ezek alapján a *wilutauti* bármelyik, magas lázzal járó betegség gyűjtőneve is lehetett, ha a tünetek azonosak voltak, nem tartották fontosnak azt, hogy elkülönítsék, mi is okozta a magas lázat és a hidegrázást. A maláriával való rokonítás is arra utal, hogy pusztán egy azonos tünet elég volt ahhoz, hogy teljesen eltérő betegségeket egyazon gyűjtőfogalom alá vegyenek.

A *wilutauti* összetett szó, előtagja a balti finn eredetű, deskriptív *vilu* 'fagyos', 'hideg', vö. ink. *vilu* 'viileä, kylmä', karj. *vilu* 'kylmä; autio; kylmyys, halla, pakkanen', é. *vilu* 'viileä, vilpoinen, kolea' (SSA 450). Utótagja a *tauti* 'betegség, kór', ld. a (3) szócikkben. A *kuume* 'láz' a *kuuma* 'forró' szó származékszava, vö. ink. *kūma* 'forró, hideg', karj. *kuuma* 'ragyogó, tűzforró, forró' (SSA 1: 498).

6. Összefoglalás

Dolgozatomban az 1642-es bibliafordítás húsz betegségnevét elemeztem (tizenegy az Ószövetségben, öt az Újszövetségben; négy pedig mindkettőben megvolt). Ezek között nincsenek általános (betegség, kór) kifejezések és veszületett fogyatékoságot jelölő fogalmak. A vizsgált szavakat összevetettem a további három finn nyelvű kiadásban (1776, 1933/38, 1992) talált kifejezésekkel. A betegségneveket a következő szempontok alapján vizsgáltam: az egyes bibliafordítások azonos szöveghelyein található lexémák; a névadás motivációja; a szavak eredete.

Mivel az 1642-es bibliafordítás elkészülte a finn irodalmi nyelv megszületésével javarészt egyidőben történt, ez a szöveg a későbbiek folyamán elavulttá vált. Ez megkövetelte, hogy időről időre újabb fordításokat adjanak ki, amelyek eredményeként az első kiadásban szereplő szavak egy része – így az általam vizsgált betegségnevek is – kicserélődött. Az elnevezések meglehetősen változatosak a különböző időben megjelent fordításokban, aminek részint a finn nyelv változása, részint az orvostudomány fejlődése az oka, de az eltérő fordítói bizottságok is igyekeztek a saját elgondolásuk szerint lecserélni a szavakat. A legkevesebb változtatás a második, 1776-os kiadásban található, ezek nagy része inkább formai (betűk, írásmód). A legszámtöbb változás az 1933/38-as fordításban vannak, itt összesen 15 szó cserélődött le, azonban ebből csak hat maradt meg a legújabb kiadásban is. A változtatások milyensége nem egységes, bizonyos esetekben törekedtek a pontosságra, míg néhány helyen a betegség beazonosíthatóságának voltát figyelmen kívül hagyták, annak ellenére, hogy korábban már találtak az adott betegségre pontos szót. Előfordult, hogy míg az egyik fordításban sikeresen azonosították a betegséget, a következőben mégis visszatértek a korábbi, pontatlan elnevezéshez.

Mivel a Biblia keletkezésekor az ún. „orvos” (tényleges gyógyító vagy a betegek átvizsgálására jogosult pap, egyéb kijelölt személy) legfőbb diagnosztikai eszközei a saját érzékszervei voltak, nem meglepő módon a legtöbb betegséget a látható vagy más módon (tapintással, szaglással) érzékelhető tünetek alapján nevezték el. Ezek az elnevezések azonban nem mindig voltak pontatlanok, sőt, sok esetben a mai ember számára is beazonosíthatóan jelölik meg a betegségeket. Mivel a nagy járványok idején a papoknak és orvosoknak nem volt lehetősége fejlettebb eszközökkel megvizsgálni a beteget (pl. vérvizsgálat), muszáj volt az érzékszerveikre hagyatkozniuk és ezáltal rendkívül részletes leírásokat hagytak ránk az egyes tünetekről, valamint arról, hogy mi alapján ítélték fertőzőnek egyes pácienseket. Főleg a bőrtüneteknél volt fontos az elváltozás színe, tapintása, az adott helyen kinövő szőr színe és minősége, ez utóbbit például a napjainkban már nem találjuk meg a diagnosztikai kritériumok között.

Megfigyelhető, hogy a fertőző, tehát elkülönítést igénylő betegségek esetén gyakran használtak általános kifejezéseket, aminek nem feltétlenül az volt az oka, hogy nem tudták volna megkülönböztetni az egyes kórképeket. A bibliai törvényekben és leírásokban a hangsúly nem mindig a betegség kiváltó okán vagy pontos megnevezésén van, hanem azon, hogy fertőző-e vagy nem, így ez alapján alkottak gyűjtőneveket az egyes tünetcsoportoknak.

Az 1642-es fordítás általam vizsgált húsz betegségnevéből tíz látvány, hat a beteg érzékelése, tapasztalata alapján és öt valamilyen más asszociáció alapján került elnevezésre.

– Látvány alapján történő elnevezés: *ajos* 'seb, forradás', *arpi* 'forradás', *haawa* 'seb, fekély', *kellainen taudi* 'sárgaság', *laihus* 'sorvadás', *rupi* 'ótvár', *racko* 'duzzanat, hólyag, fekély', *walkoinen rupi* 'fehér ótvár; vitiligo', *weripahka* 'vérömleny', *wesitauti* 'vízkór'.

– A beteg tapasztalatai alapján történő elnevezés: *syhelmä* 'viszketegség, rüh', *tyhmys* 'téboly', *wadzankipu* 'vérhas' (szó szerint 'hasfájás'), *widzaus* 'csapás, rothadás, szenvedés', *wilutauti* 'lázgörcs' (szó szerint 'hidegrázásos betegség').

– Asszociáció alapján történő elnevezés: *cuutaudi* 'holdkórosság, ma: epilepszia' (periodikusan jelentkező rosszulletek, amit a Hold fázisainak változásával hoztak összefüggésbe); *mato* 'rákos fekély', eredetileg 'kígyó, férgek', amit később 'romlás, kár' értelemben használtak. Az asszociáció alapja minden bizonnyal az évessel való kapcsolat: a féreg „megeszi” a termést, ez a kifejezés pedig mind a magyarban, mind a finnben ismert a rákkal kapcsolatban (vö. fi. *syöpä*); *rutto* 'pestis': az eredeti szó jelentése 'gyors, sebes' ami könnyen kapcsolatba hozható a pestis gyorsan terjedő, gyorsan halált okozó tulajdonságával; *spitali* 'lepra': az elnevezés alapja a leprakórházként használt terület neve, amit később magával a betegséggel azonosítottak. A fertőző betegségekre vonatkozó törvény neve (*spitaalitautia koskeva laki*) viszont azt is mutatja, hogy a karantént nemcsak a leprával azonosították, hanem az összes fertőző (tehát karanténköteles) betegre vonatkozott. *Sydämen kiucu* 'szív haragja = elmezavar': valószínűleg azon a régi hiedelemen alapul, hogy a gondolatok és az érzések a szívből származnak, ezáltal a kóros viselkedés, hallucinációk stb. okozója is a szív.

A névadás motivációja hűen ábrázolja a kor orvostudományi ismereteit és azokat a diagnosztikai kritériumokat, amelyek a kor orvosának, ill. gyógyításra kirendelt papjának a feladatát alkották. Gyakran találkozunk gyűjtőnevekkel, amelyek mindenekelőtt a betegség fertőző vagy nem fertőző (ezáltal karanténköteles vagy elkülönítést nem igénylő) csoportokra osztották a hozzájuk forduló pácienseket. A fertőző betegségekre vonatkozó törvény meglepően részletesen jellemzi a különböző tüneteket, míg az Újszövetségben, ahol leginkább Jézus gyógyításaival kapcsolatban találunk betegségeket, már nem törekszik a részletességre.

A szavak etimológiai csoportosítása azt mutatja, hogy a fordítók igyekeztek a lehető legtöbb betegséget finn szóval kifejezni, az 1642-es fordításban a húsz esetből mindössze ötben használtak idegen eredetű szót. Ezek kivétel

nélkül germán eredetűek, és a svéd közvetítésével kerültek be a finn nyelvbe (*haava, mato, rupi, vitsaus, spitaali*). Az első négy régebbi jövevényszó, egyedül a *spitaali* minősült a saját korában idegen elemnek.

Irodalom

- Bokor József (szerk.) 1926: A Pallas nagy lexikona. Az egészség enciklopédiája. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- Buttrick, George Arthur – George, Keith – Butterick, Crim 1993: The Interpreter's Dictionary of the Bible. Abingdon Press, New York.
- Fröhlich Ida – Bácskay András 2010: Az ókori közel-keleti orvosi szövegek kutatásának helyzetképe. In: Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. 1: 6–22.
- Häkkinen, Kaisa 1994: Agricolaista nykykieleen. Suomen kirjakielen historia. WSOY, Helsinki.
- Häkkinen, Kaisa – Vaittinen, Tanja 2007: Agricolan aika. BTJ-kustannus, Helsinki.
- Heininen, Simo 1999: Mikael Agricola raamatunsuomentajana. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 761. SKS, Helsinki.
- Ikola, Osmo 1988: Agricolan äidinkieli. In: Koivusalo, Esko (toim.), Mikael Agricolan kieli. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 25–68.
- Itkonen-Kaila, Marja 1997: Mikael Agricolan Uusi testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Orr, James (ed.) 1979: The International Standard Bible Encyclopaedia. Wm. B. Eerdmans Publishing Co., Michigan, <http://www.internationalstandardbible.com>
- Short, A. Rendle 1966: The Bible and Modern Medicine, a Survey of Health and Healing in the Old and New Testaments. Paternoster Press, London.
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija 1992–2000: Suomen sanojen alkuperä 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- Taylor, E. 2009: Roots, Remedies and Properties of Stones: The Essenes, Qumran and DS Pharmacology. In: Journal of Jewish Studies 60/2: 226–244. Oxford Centre for Hebrew and Jewish Studies, Oxford.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.) 1986–1988: Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Vis, William R. 1950: Medical Science and the Bible, Modern Science and the Christian Faith. Van Kampen, Wheaton.
- Weissenrieder, A. 2003: Images of Illness in the Gospel of Luke: Insights of Ancient Medical Texts. Mohr Siebeck, Tübingen.

Online források:

www.szentiras.hu
www.finbible.fi
www.piplia.fi/raamattu/raamattu-suomessa/kaannostyo-suomessa/
www.raamattu.fi
www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/pallas/html/index.html

*

Analysis of Disease Names in Finnish Bible Translations

The aim of this paper is to discuss the denomination of diseases in Finnish Bible translations. My study is mainly based on the first complete Finnish Bible translation from 1642. I analysed the names of 20 diseases and compared them with those denominations which are in the same place in the latter translations (1776, 1933/38, 1992). The aspects of the comparative analysis were the etymology of disease names, the motivation of naming and the variations of the names in different Finnish translations.

MERI JUHOS

Létezik-e városi kutatás az uralisztikában? (Magyarországi kutatások)¹

MÁCSAI Boglárka

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
boglarka.macsai@gmail.com

„When you can’t find something, but you expect it to be there,
you can waste months looking for something that doesn’t exist.”
(Everett 2008: 21)²

A címben feltett kérdésre a tanulmány mottója rögtön választ is ad, még ha nem is kellően cizelláltan. Jelentős múlttal rendelkező uralisztikai városkutatási hagyományok ugyanis nem léteznek, s ennek természetesen megvannak a maga nyelvészeti, társadalmi és politikai okai. Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy az uráli nyelveket beszélő etnikumokat is elérte az urbanizáció a 20. században, amely jelentős változásokat hozott a városi és vidéki társadalmak életében egyaránt. A városokra egyébként is jellemző sokszínűség a migrációval és az urbanizációval egyre fokozottabbá vált, hiszen olyan társadalmi rétegek és etnikai csoportok számára is elérhető lett, amelyeknek korábban nem volt az (Niedermüller 1999: 112). A többnyelvű város jelensége számtalan tudományos kérdést vetett fel minden nyelvterületen a nyelvpolitikától kezdve, az identitásban betöltött szerepén keresztül a kreolizáció vagy a nyelvvesztés mechanizmusáig. Azonban e jelenségre tudományos reflexiók a hazai uralisztikában csak a 21. században kezdtek el születni – azok sem nagy számban. Jelen tanulmány ennek a kérésnek az

¹ A tanulmány a „Kisebbségi nyelvek az urbanizáció folyamatában: a városi többnyelvűség összehasonlító vizsgálata sarkkörü öshonos közösségekben” című, NKFIH-107869 számú projekt keretei között jött létre.

² „Amikor nem találsz valamit, amiről feltételezed, hogy ott van, akkor pazarolhatsz hónapokat arra, hogy olyasvalamit keress, ami nem is létezik.” – Schön Zsófia könyvének mottójától megihletve, ld. Schön 2017.

okait tárgyalja, valamint az uralisztikában mostanság kialakuló városnyelvészeti irányokat kívánja összegezni, különös tekintettel az MTA Finnugor és Nyelvtörténeti Osztályának a „Kisebbségi nyelvek az urbanizáció folyamatában: a városi többnyelvűség összehasonlító vizsgálata sarkkörüi őshonos közösségekben” című NKFIH-projektjére.³

Az áttekintés lehetőségeinek szűk határokat szab az a módszertani probléma, hogy a kutatók hogyan definiálják a várost mint kutatott terepet és a városi lakost mint adatközlőt – többnyire sehogy. A szerzők nagy része intuitív módon használja ezeket a fogalmakat, pontosabban az adott ország hivatalos közigazgatási besorolásaira támaszkodva, vagyis figyelmen kívül hagyva a helyi, émikus városértelmezéseket. Erre a kérdésre később még visszatérek.

A városdefiníciók hiányánál azonban nagyobb nehézséget okoz azoknak az adatközlőknek a település szerinti besorolása, akik nem születésüktől fogva élnek városban, hanem később költöztek oda – mint például az egyetemisták –, vagy esetleg változó időszakonként ingáznak a vidék és a város között.⁴ Ez a fajta életmód és a migráció további újkeletű formái megkérdőjelezzik a tudomány eddig használt közösség- és térelméleteit (vö: Nagy 2015: 64), így a falu-város opposíció is egyre inkább relációvá kezd válni, amelynek végpontjait az emberek mozgása köti össze, egymáshoz való viszonyukat pedig a mozgás dinamizmusa határozza meg. Éppen ezért az így szerzett nyelvi hatások sem elhanyagolandók a városkutatási kérdések során. Mivel az ezekbe a csoportokba tartozók jelentős urbánus hatásoknak vannak kitéve, miközben vidéki életmódjukat is folytatják kisebb-nagyobb mértékben, egyértelműen vidéki vagy városi nyelvjárások adatközlőiként feltüntetni őket módszertani csúsztatás. Ilyen esetekben megfontolandó lenne hovatarozásukat a város és a vidék relációjában feltüntetni, reflektálva az itt vagy ott eltöltött idő mennyiségére is. Mindezek híján azonban kénytelen voltam elfo-

³ Szeretnék köszönetet mondani Berecz Ágostonnak, Janurik Boglárkának, Schön Zsófiának és Tanczos Orsolyának, hogy ötleteikkel segítették e tanulmány megszületését. Továbbá köszönöm a „Kisebbségi nyelvek az urbanizáció folyamatában: a városi többnyelvűség összehasonlító vizsgálata sarkkörüi őshonos közösségekben” című NKFI-projekt résztvevőinek, Duray Zsuzsának, Horváth Csillának, Várnai Zsuzsának, illetve Fekes Lászlónak és Nagy Zoltánnak, hogy dolgozatomat gondosan elolvasták, és kritikájukkal hozzájárultak annak végső formájához.

⁴ Ennek legjellemzőbb formája az ún. *vahtovanyije* munkaforma, amely során kéthetes vagy hónapos váltásokban ingáznak a dolgozók otthonuk és munkahelyük, egy nagyváros vagy egy olajkitermelő-terület között.

gadni a publikációkban feltüntetett település-besorolásokat, s azokat az adatközlőket tekinteni városi lakosnak, akiket a szerző akként tüntetett fel.

Az anyaggyűjtés gerincét a magyarországi uralisztika főbb orgánumai adták, úgymint a *Folia Uralica Debreceniensia* (DE), a Nyelvtudományi Közlemények (MTA), a *Néprajz és Nyelvtudomány* (2005-től *Nyelvtudomány; SzTE*) és a *Finno-Ugric Languages and Linguistics* folyóiratok számai (PPKE). Ezenkívül áttekintettem az öt finnugor tanszékkel vagy szemináriummal rendelkező egyetem (ELTE, DE, PPKE, PTE, SzTE) nyelv tudományi doktori iskoláinak disszertációit, továbbá egyes, az uralisztika témaköreiben megjelent kiadványokat. A kutatás során a magyarországi oktatásrendszerben végzett vagy tanuló szerzők munkáit vettem számba – így kerültek be az ismertetésbe két oroszországi származású kutató publikációi. A fellelt szakirodalmat kifejezetten szociolingvisztikai kontextusban tárgyalom, így a történeti jellegű munkák nem kaptak helyet a dolgozatban.⁵

Az áttekintésben a kisebbségben élő etnikumokkal foglalkozó elemzésekre fókuszáltam, vagyis a három nagy, nemzetállammal rendelkező, a finn, az észt és magyar városi nyelvhasználatot tárgyaló munkák nem részei az összegzésnek. Mivel ezek többnyire nem az uralisztika égisze alatt, hanem önállósult, saját szakmai infrastruktúrával rendelkező diszciplínák keretei között születnek, más tudománytörténeti kontextusokba illeszkednek. Ebből ki folyólag nem láttam célszerűnek összemosni őket jelen dolgozat témájával.

Az első fejezetben a nemzetközi és hazai szociolingvisztika főbb kutatási irányvonalait tekintem át. A második fejezetben az uralisztika városkutatási hagyományait, illetve annak hiányát és okait elemzem, továbbá bemutatom a fellelhető, várossal foglalkozó munkák szerény palettáját. Végül a fentebb is említett NKFIH-projekt városi vonatkozásait tárgyalom, amely során a város mint kulturális fogalom kérdéseire is kitérek.

A reggeli napfelkelte – Városi kutatás a szociolingvisztikában

„Városi szociolingvisztika? Úgy hangzik kissé, mint az ’előzetesen előre-fizetni’ vagy a ’reggeli napfelkelte’ (...) – tautológia. A szociolingvisztika alapvetően városi volt mindig is” – írja Florian Coulmas (2017: 12). Még ha ez az állítás nem is fedi teljesen a valóságot, tény, hogy a város elsődlegesen a szociolingvisták terepe, ezért érdemes végignézni, mely városi kutatásokat tekintik a diszciplína kiindulópontjának, illetve hogy mit értenek városi kutatás alatt általában. A következőkben ezek közül a három legfontosabb terü-

⁵ Ez a kitétel csupán Buzgó Anita két, a 19. századi Tornio városának keresztnévadásai szokásairól szóló tanulmányát érinti (Buzgó 2013, 2014).

letre kívánok fókuszálni: a nyelv és identitás kapcsolatára, a városi dialektusokra és a nyelvi tájképre vonatkozó kutatásokra.

A korai városnyelvészet (*urban linguistics*) az 1960-as évekre tehető, tárgya kizárólagosan a nyelv közösségi identításban betöltött szerepe volt, s olyan fogalmakkal operált, mint a rejtett presztízs, a vernakuláris norma vagy a nyelvjárási kiegyenlítődés. Négy jelentősebb munkát érdemes megemlíteni, amelyek a városi szociolingvisztika úttörőinek számítanak, iránymutatásuk pedig meghatározta a korabeli vizsgálatok tárgyát és módszereit is.

William Labov New York-i kutatása számít a városnyelvészet origójának, amely során Labov egy társadalmi réteg nyelvi változatának alakulását követte nyomon (Labov 1966). Felmérésében azt kívánta igazolni, hogy a New York-i beszédben ismét megjelent az *r* magánhangzók utáni kiejtése. A jelenségnek négy fontosabb tulajdonságát állapította meg: felsőbb társadalmi rétegek felől terjed lefelé; fiatalabb generációk beszédében gyakoribb, minél formálisabb a beszédhelyzet, annál többször fordul elő, illetve hogy az *r* kiejtése a szóvégeken jellemzőbb. Labov ezt a nyelvi jelenséget presztízsszimbólumként értelmezte, amely az ugyanahhoz a felsőbb társadalmi réteghez tartozók közös identitását erősítette meg.

Peter Trudgill egy nagyobb léptékű kutatás keretei között vizsgálta ugyanezt a problémát, s Labovtól kölcsönözve a kifejezést, kidolgozta a *rejtett presztízs* szociolingvisztikai fogalmát (Trudgill 1974). Trudgill az angliai Norwichben élő, munkásosztályba tartozó férfiak beszédét elemezte, amelynek sajátossága a nem sztenderd változatok preferálása volt a sztenderd változatokkal szemben. A férfiak ezzel csoportjukra jellemző férfias és durva értékrendjüket kívánták kifejezni, míg a nők – Trudgill szerint – a társadalomban betöltött bizonytalanabb helyzetüket ellensúlyozták a sztenderd nyelvi formák gyakoribb választásával.

A Milroy szerzőpáros másképp közelítette meg ugyanezt a kérdést, a rejtett presztízs helyett pedig a *vernakuláris norma* fogalmát használta (Milroy – Milroy 1978). Az észak-írországi Belfast három, munkásosztály lakta területén végzett kutatásukban arra keresték a választ, hogy milyen stabil nyelvi normahalmaz alakul ki és marad fenn ugyanabban a rokonsági szociális hálóban vagy közösségben. Ezt a nyelvi normahalmazt nevezték vernakuláris normának: „Nem annyira a társadalmi pozíciót, inkább a szolidaritás és a kölcsönösség értékeit szimbolizálják, és nincsenek nyilvánosan kodifikálva vagy elismerve”, de mindenképpen szemben állnak a középosztály normáival (uo. 35–36). Vagyis végkövetkeztetéseik során újfent a nyelv identításban betöltött szerepe rajzolódott ki.

Végül pedig Penelope Eckert a nyelvi változatokat megint csak egy másik szemszögből vizsgálta, s arra volt kíváncsi, hogy hasonló értékrendű, idejük nagy részét együtt töltő beszélők hogyan fejezik ki összetartozásukat beszédükben is (Eckert 1989). Kutatását egy detroiti középiskola diákjai között végezte. A diákok Eckert által megkülönböztetett két csoportja, a menők (*jocks*) és a kiégettek (*burnouts*) nem csupán értékrendjükben, öltözködésükben vagy viselkedésükben hasonlítottak egymásra, hanem nyelvhasználatukban is. Szókészletük azonosságán túl bizonyos magánhangzókat is másképp ejtettek, ez a fajta nyelvhasználat pedig felülírta a nemek szerinti vagy az eltérő társadalmi háttér okozta különbségeket.

A korai, első hullámos városi kutatások tehát egyértelműen a nyelv és a közösségi identitás szerepére koncentráltak, legyen szó gender-, társadalmi vagy szubkulturális hovatartozásról. Kimutatták, hogy mindezek az identitásrétegek a nyelvhasználatban is visszatükröződnek, a csoportok tagjai pedig az általuk kialakított és használt nyelvváltozat szabályait, ha nem is tudatosan, de következetesen használják. Ebben az időszakban kevés szó esett az etnikai identitás és a nyelv kapcsolatáról, azonban az urbanizáció és a migráció folyamatainak felerősödésével, illetve a multietnikus nagyvárosok megnövekedésével ezek a szempontok is bekerültek a kutatások látóterébe. Nagy hangsúlyt kapott a városban élő különböző etnikumok nyelvhasználatának egymásra gyakorolt hatása, azok identifikációs szerepe, illetve a nyelvi tájképvizsgálatok formájában a nyelv vizualitásának tanulmányozása.

Az újhullámos kutatások egy meghatározó irányvonala a dialektusok feltérképezése lett. Ezek megnevezésére a szakirodalom egyaránt használja a városi dialektus (*urban dialect*), városi köznyelv (*urban vernacular*), városi kontaktus-nyelvjárás (*urban contact dialect*), stíluslektus (*stylect*), szociolektus (*sociolect*), etnolektus (*ethnolect*) és multietnolektus (*multiethnolect*) terminusait (vö. Wiese; Cheshire – Nortier – Adger 2015). Ezeket a megnevezéseket kisebb-nagyobb jelentésbeli eltérésekkel, illetve az adott vizsgálat módszertanától és kérdésfelvetésétől függően alkalmazzák a kutatók. A továbbiakban mindezek összességére én a *városi dialektus* kifejezést fogom használni a fogalmi zűrzavar és a félreértések elkerülése végett.

A szociolingvisztika a városi dialektusok két fajtáját különböztette meg: az egyik az úgynevezett *koiné*, amikor különböző dialektusok összességéből születik egy új köznyelv, a másik pedig egy már meglévő helyi dialektus nyelvi kontaktusok által kialakult új változata (Wiese). Előbbire példa Paul Kerswill, Jenny Cheshire és Ann Williams kutatásának tárgya, akik az 1967-ben alapított angol városban, Milton Keynesben végezték vizsgálatukat (Kerswill – Williams 2000). Mivel a városalapítás későinek volt mondható, a város la-

kossága pedig friss közösségnek számított, alkalmas volt arra, hogy a különböző dialektális háttérű betelepülők nyelvhasználatának változásait górcső alá vegyék. Logikusnak tűnhetett volna, hogy a gyerekek az iskolában tanult sztenderd nyelvet kezdjék el használni közös nyelvként, ám ehelyett gyorsan kialakítottak egy saját, városukra jellemző nyelvváltozatot (Kerswill – Williams 2002). Ez a koinézáció vagy *nyelvjárási kiegyenlítődés* volt hivatott kifelé és befelé is kommunikálni a gyerekek új és közös identitását. A második típusra Wölck kutatását említhetjük példaként (2002), aki New York német, olasz és lengyel bevándorlóinak nyelvhasználatát vizsgálta, s megállapította, hogy nem csupán az örökségi nyelvben, de a befogadó ország többségi nyelvében is új nyelvi változások voltak megfigyelhetők. Itt érdemes megemlíteni, hogy a városi dialektuskutatások komoly hagyományokkal rendelkeznek Afrikában is, ahol a nagyvárosok lakosságának nyelvhasználatát nem csupán az egykori gyarmatosító országokból érkezők, de a belső, afrikai vidékről városba költözők is nagy mértékben alakítják (vö. Abdulaziz – Osinde 1997; Kiessling – Mous 2004; McLaughlin 2009).⁶

A városi szociolingvisztika harmadik fontos területeként a nyelvi tájképre (*linguistic landscape, linguascape*) irányuló vizsgálatokat említhetjük, amelyek legfontosabb terepe a város, illetve az iskolák. Landry és Bourhis leg többet idézett, klasszikusnak számító definíciója szerint „a nyelvi tájkép egy adott terület vagy régió nyilvános, illetve kereskedelmi jelein megmutatkozó nyelv láthatóságára és megjelenésére utaló fogalom” (Landry – Bourhis 1997: 23). Azonban a manapság mainstreamnek számító kutatások a „nyelvi tájkép” kifejezés alatt a tér, a hely, a fizikai környezet és a vizualitás írott nyelvvel való kapcsolatát és annak társadalmi, illetve politikai kontextusát értik. Ez az új, tágabb értelmezés interdiszciplináris potenciáljánál fogva sokat ígér nemcsak a nyelvészet, hanem az antropológia, szociológia, politológia, földrajz, de akár a pszichológia tudományágainak egyaránt, hiszen számtalan további kérdést vet fel az identitás, az emlékezet, a proxemika vagy a viselkedéstan területein is. Az új irányzat módszertani újításokat is eredményezett: a legtöbb kutatás elsődleges és gyakran kizárólagos eszköze a digitális fényképezőgép lett, a kontextusok feltárásához pedig sokszor elegendőnek bizonyul az internet és különböző jogszabályok áttekintése. Hovatovább a mélyebb, társadalmi összefüggéseket és értelmezéseket is feltáró projektek továbbra sem nélkülözik a terepmunka eddig bevett, alapvető eszközeit sem (mint például interjúkészítés). Ahogy Alastair Pennycook, Brian

⁶ További összefoglaló szakirodalom nyelv, identitás és városi dialektus témakörben: Svendsen 2015.

Morgan és Ryuko Kubota írja: „Annak érdekében, hogy megértsük a jelek tájképben betöltött szerepét, a jelek etnográfijára [signography, ethnographies of signs] van szükségünk, nem pedig a jelek feltérképezésére [cartography, maps of signs]” (Pennycook – Morgan – Kubota 2013: xi).⁷

E három fő irányzatot, az identitás-, a dialektus- és a nyelvitájkép-vizsgálatokat tekinthetjük a legmeghatározóbbnak a nemzetközi szociolingvisztika városi kutatásainak tekintetében. A magyarországi szociolingvisztika több ponton is kapcsolódott ezekhez az érdeklődési területekhez. A tudományág hazai képviselőinek munkásságát az 1988 óta megrendezett Élőnyelvi Konferencia-sorozat előadásai és kötetei tükrözik a leghívebben. Ezek a konferenciák elsősorban a magyarországi és határon túli magyar kutatásokra összpontosítottak, de idővel kiegészültek uráli témájú szekciókkal és műhelyekkel is.⁸ A konferenciasorozat több évtizedes fennállása folyamán érintette már az identitás, a kontaktusváltozatok, a kódváltás, a nyelv választás vagy a két-nyelvűség témáit is, utóbbi alkalmakkal pedig az online és digitális felületek vizsgálata is egyre nagyobb teret kapott. Noha a határon túli magyarok között végzett felmérések komoly túlsúlyban vannak más témákhoz képest, ám a városi kutatás, főként a városi dialektuskutatás sem idegen a magyar szociolingvistáktól – elég, ha csak Kontra Miklós egyéni vagy másokkal közösen végzett budapesti, illetve szegedi vizsgálataira gondolunk (Kontra 1990; Kontra – Vargha 2014; Berente – Kontra – Sinkovics 2016; Kontra – Németh – Sinkovics 2017).

Az itthon kicsit később megjelenő nyelvitájkép-kutatás friss hajtásait az MTA Nyelvtudományi Intézetének Többszínűségi Kutatóközpontja igyekezett összefogni a 2013-ban megrendezett „A nyelvi tájkép elmélete és gyakorlata: Kárpát-medencei kisebbségi körkép” műhelykonferencia keretei között.⁹ E konferencia programját áttekintve látható, hogy a szociolingvisták e témában is beemelték a várost a kutatott területek közé, amely az azt követő konferenciák alkalmával is megmaradt.¹⁰ Vagyis noha nem a városi nyelvészet uralja a hazai szociolingvisztika széleskörűnek mondható palettáját, a

⁷ További összefoglaló szakirodalom nyelvi tájkép témakörben: Blommaert 2013: 1.

⁸ Az Élőnyelvi Konferenciák helyszínei és témái itt olvashatók:

https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%89%C5%91nyelvi_konferencia%C3%A1k

⁹ A konferencia honlapja: <http://www.nytud.hu/nyelvitajkep/index.html>

¹⁰ Ld. pl. „Nyelvi tájkép, nyelvi sokszínűség” műhelykonferencia, Sapientia EMTE Csíkszeredai Karának Humántudományok Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, 2017. szeptember 22–23., Csíkszereda; <http://csik.sapientia.ro/hu/hirek/nyelvi-tajkep-nyelvi-sokszinuseg-muhelykonferencia>

város mégsem számít ignorált terepnek, időnként pedig műhelyek, publikációk és könyvek is születnek a témában.

Eloroszosodott. Na és? – Városi kutatás az uralisztikában

Habár a szociolingvisztika már a 20. század második felében a város felé fordult, az uralisztika ekkor még mindig csupán a vidékkel foglalkozott. Éppen ezért célravezető rögtön azzal kezdeni, hogy miért nem tartozik a városi kutatás a diszciplína kedvelt területei közé, sőt, egyáltalán van-e a létjogosultsága az ennek hiányára vonatkozó számonkérésnek. Ennek legfontosabb mutatói az adott tudomány érdeklődési preferenciái, illetve az érintett területek lakosságának falusi-városi megoszlása.

Előjáróban mindenképpen meg kell említeni, hogy a magyarországi uralisztika esetében egy igen szűk szakmai körrel van szó, amely nyilvánvalóan nem képes minden egyes szakterületet lefedni. Az alapvetően összehasonlító-történeti érdekeltségű tudományág művelői nem feltétlenül érdeklődnek szociolingvisztikai kérdések iránt, már csak azért sem, mert képzésükből a szociolingvisztikai modul kimaradt, vagy csak minimális arányban szerepelt – így annak hagyományai sem alakulhattak ki. A diszciplína fókuszában a nyelvjáráskutatás, a nyelvrokonság összehasonlító kérdései és a veszélyeztetett nyelvek lejegyzése állt, az uralisták pedig a javarészt vidéken élő falusi, illetve nomád, félnomád életmódot folytató etnikumok nyelvhasználatára koncentráltak. A város mint terep periferiára szorult, hiszen olyan nyelvi olvasztótégelyként definiálódott, ahol a nyelvjárások és kisebbségi nyelvek egyaránt felolvadnak a többségi nyelvhasználatban, így azok nem is kutathatók eredményesen (Veselinova – Booza 2009: 146). Következésképpen a hatékony adatgyűjtés az ún. NORM-adatközlőkkel valósulhatott csak meg igazán, ennek a gyakorlatnak az öröksége pedig napjainkig kihat.

A NORM mozaikszó (*nonmobile, old, rural male*) a Chambers – Trudgrill (1998) szerzőpáros nevéhez követhető, akik szerint a nyelvjáráskutatás alapvetően előnyben részesíti a születésüktől fogva ugyanazon a helyen, falun élő, idős férfiakkal való adatfelvételt. Az immobilitás és a falusi lakóhely biztosítja, hogy az adott személy beszéde mentes legyen a városi hatásoktól és a régió nyelvjárását tükrözze vissza, vagyis mintegy konzerválja annak „eredeti”, de legalábbis korábbi állapotát.¹¹ Az adatközlők idős koránál fogva a közelmúlt nyelvjárásai is kutathatóvá válnak, férfiként pedig – korábbi kutatások eredményeiből kiindulva – autentikusabban (bármit jelentsen is ez)

¹¹ Értelemszerűen ez a patrilokális társadalmakban élő férfiakra vonatkoztatható csak, ahol a fiatal házaspár a férj lakóhelyére költözik.

beszéltek, mint a nők általában (Chambers – Trudgrill 1998: 29–31).¹² Ez a kiindulópontnak tekinthető meghatározás természetesen mindig alkalmazkodott az adott terep feltételeihez, így például a réntartó nomádok esetében nyilvánvalóan nem a lokalitás, hanem a bejárt területek vagy a közösség állandósága volt fontos. Mindenesetre a város mint terep háttérbe szorult, bár a censusok adatai alapján már korábban is indokolt lett volna a városnyelvészeti problémák feltérképezése.

Ha megnézzük a falusi-városi lakosság arányának változását a 20. század folyamán, a városba irányuló migráció már az 1980-as évektől sürgető okot adhatott volna kutatói kérdések megfogalmazására. Az urbanizálódás során jelentős szerepet játszott a gazdag kőolajlelőhelyek felfedezése és kitermelése is, amelynek hatására komoly gazdasági és társadalmi változások mentek végbe (Funk 2014). A 100. oldalon lévő táblázat az uráli nyelvcsaládba tartozó oroszországi etnikumok városi lakosságának növekedését egyértelműen jelzi,¹³ s plasztikusan tükrözi azt az urbanizációs folyamatot, amelynek okán a városi kutatás egyre inkább központi témává vált és válik egyes tudományterületeken. Nehéz és félrevezető lenne konkrét évet kijelölni a városiasodás kezdetére, azonban jól látható, hogy míg a korábbi éveket jelölő értékek fokozatosan növekednek, addig az 1980-as évektől más tendenciákat figyelhetünk meg. A táblázatban felsorolt etnikumok felének városi lakossága változatlanul növekszik a 2010-es népszámlálásig, ám a többi etnikum urbanizációs csúcspontja az 1989-es censusra tehető. Az egyes kisebbségek városi-vidéki lakosságarányának változásai és különbségei külön elemzést igényelnek – itt most legyen elég annyi, hogy az 1989–2010 közé eső időszakban a városi népesség már valóban számottevő nagyságra tett szert, a folyamat betetőzése pedig tudományos reflexiót is igényelt volna. Azonban a 80-as évek politikai olvadása, valamint később a Szovjetunió szétesése (1991) elterelte a nyelvészek figyelmét a városiasodás újkeletű jelenségeiről, hiszen a megnyílt határok és a beutazás procedúrájának egyszerűsödése új, eddig elzárt, ráadásul archaikusnak nevezhető területeket tettek elérhetővé. A kutatóknak így

¹² Ez utóbbi kijelentés ugyancsak finomításra szorul az uralisztikai adatfelvételek esetében, ugyanis a női adatközlők is jelentős számban képviseltetik magukat, hiszen életmódjukra az immobilitás legalább annyira jellemző volt, mint a férfiakéra.

¹³ Sokkal árnyaltabb, s az uralisztika számára talán relevánsabb képet festene egy olyan táblázat, amely az adott nyelvek *beszélőinek* városi-falusi megoszlását mutatná be, ám ilyen statisztika híján be kell érünk az etnikumokról szóló censusadatokkal. Ám véleményem szerint a nyelvvesztés, a nyelvhalál vagy az eloroszosodás kérdésköreinek fényében ezek az adatok is beszédesek, és vizsgálhatók az uralisztika esetében is.

lehetőségük nyílt az uráli nyelvek és nyelvjárások szisztematikusabb gyűjtésére, így változatlanul a vidékre irányult érdeklődésük.¹⁴

	1939	1959	1970	1979	1989	2002	2010
enyec					43	21,5	25
hanti	3	9	15	23	30	35	38
karél	13,5	30	45	55	62	56	58
komi	5,5	29	36,5	44,5	49,5	47,5	48
k.-permják	5,5	14	23	32	40,5	39	37
manysi	3	10	26	36	46,5	52	57
mari	4	11	20,5	31	41,5	42	42,5
mordvin	17,5	26,5	36	44,5	54	51	51
nganaszan		5	18,5	11	28	20	36,5
nyenyec	3,5	8	13,5	15	18	19	21
számi	6	21	30	37,5	40	43	44,5
szölkup	4	9	15	19,5	26	18,5	21
udmurt	9	22	32	41,5	48	46,5	44,5
vepsze	15	29	55,5	64	49	56	56,5

Az uráli nyelvcsaládba tartozó oroszországi etnikumok városi lakosságának aránya százalékban megadva az oroszországi népszámlálások tükrében. A vastagon szedett értékek az adott etnikumok városi lakosságának legmagasabb pontját jelölik.

Forrás: www.demoscope.ru¹⁵

Noha a városi lakosság jelentősen megnövekedett az utóbbi harminc évben, az uralisták, főként a fiatalabb generáció csupán 2010 után kezdett el érdeklődni a városi lakosság nyelvhasználatára, figyelemre méltó áttörésről pedig mind a mai napig nem beszélhetünk. Az ez előtti években csupán Salánki Zsuzsa 2007-ben megvédett doktori disszertációja az egyetlen, várossal is foglalkozó munka (Salánki 2007). Salánki doktori dolgozata számít az első, s ezidáig egyetlen mérföldkönek e tekintetben, hiszen az azt követő városnyelvészeti kutatások közül több is Salánki kutatásának eredményeit ci-

¹⁴ Nem volt ez másképp az uráli nyelvet beszélő etnikumok néprajzi, illetve antropológiai kutatásai során sem, hiszen a határok megnyílásával a kutatók elsősorban a „tradicionális” kultúrával foglalkozó, hiánypótló monográfiák megírására vállalkoztak inkább, mintsem a városi lakosság vizsgálatára (Nagy 2015: 62–63).

¹⁵ Az enyecekről csupán az 1989-es census óta vannak hivatalos adatok, vö. <https://www.eki.ee/books/redbook/enets.shtml>

tálja. Az udmurt nyelv szociolingvisztikai helyzetével foglalkozó értekezés nyelvészeti anyaga öt gyűjtőhelyről származik, melyek közül a három fő udmurt nyelvjárást egy-egy járás falvai reprezentálják, a városi lakosságot pedig az udmurtiai fővárosban, Izsevszkben, illetve a mozgsgai járásközpontban, Mozségban élő udmurtok által felvett adatok képviselik. Míg az előbbi várost körülbelül 650 ezren, addig az utóbbit 45 ezren lakták a vizsgálat idején, mindebből pedig a lakosság 25–30%-a vallotta magát udmurtnak mindkét helyen. A kutatás során megkérdezett 192 adatközlő közül 56-an voltak városiak, vagyis az adatok körülbelül 30%-a vonatkozik a városi nyelvhasználatra (uo. 76). A népszámlálási adatok szerint az udmurtok 46,5%-a élt ekkor városban,¹⁶ vagyis Salánki kutatása, ha nem is teljesen, de mégis arányosan koncentrált az urbánus szférára is. A vizsgálat városi-vidéki nyelvhasználatra tett legfontosabb megállapításai közé tartozik, hogy bár a városiak között nagyobb arányban fordulnak elő a csak orosz nyelven beszélők, azonban az udmurtul is beszélők a nyelvújítási szavakat hamarabb és szívesebben használják, mint a vidékiek. Vagyis az a feltételezés, hogy a városban élők elveszítenék anyanyelvüket, csak részben igazolható Salánki munkájában, hiszen a nyelvújítás mint revitalizációs eszköz használata az anyanyelv végig gondolt és tudatos használatára utal.¹⁷

A Salánki disszertációját követő városi kutatások nagyjából három nagyobb csoportba sorolhatók. Az első csoportba tartoznak azok a vizsgálatok, amelyek Salánkihoz hasonlóan a kisebbségi nyelvelsajátítás lehetőségeivel foglalkoznak urbánus kontextusban, vagyis témáik között szerepelnek a nyelvsocializáció vagy a kódváltás problémái. A másik csoport a nyelveket az online térben veszi górcső alá, ennek városi vonatkozásait lentebb fejtem ki. Végül pedig meg kell említeni a nyelvi tájkép-kutatásokat, amelyek még csupán most törnek utat maguknak a hazai uralisztikában, éppen ezért java-részt publikálatlan eredményeik nehezen citálhatók.

¹⁶ perepis2002.hu

¹⁷ Manapság már találunk több olyan kutatást is, mint Salánkié, amelyek fókuszában ugyan nem kifejezetten a városnyelvészet áll, de az adatfelvétel már a városi lakosságra is kiterjed (mint pl. Asztalos 2016: 136; Schön 2017: 430; Szeverényi – Wagner-Nagy 2011: 399). Mindezen munkák számbavételének határt szab, hogy a tanulmányok szerzői, noha megemlítik városi adatközlőiket, mégsem hangsúlyozzák adatfelvételük újszerűségét, vagy nem kezelik külön csoportként a városi nyelvhasználókat – így a kutató tekintet akaratlanul is átsiklik olykor a városkutatás számára releváns adatok felett. Mindazonáltal tapasztalataim szerint ezek a cikkek még mindig jelentős kisebbségben vannak a „klasszikus”, csak vidéki nyelvhasználókkal foglalkozó kutatásokkal szemben.

A nyelvi szocializációval foglalkozó írások ékes példája a szintén Salánki Zsuzsa, illetve Alexander Jegorov neve alatt jegyzett cikk az udmurt gyermeknyelv és nyelvelsajátítás lehetőségeiről (Jegorov – Salánki 2016). A tanulmány első része az udmurt nyelv jelenkori helyzetét tárgyalja, s főként azt a tendenciát vizsgálja, amelyben az udmurt városi értelmiség kezdeményezéseinek hatására az anyanyelv ismerete és használata egyre nagyobb presztízzsel bír a városi udmurt lakosság körében. Ennek folyományaként mutatják be a szerzők egy Izsevszkben élő kétnyelvű család esetét, ahol a családi nyelv egyértelműen udmurt, azonban a környezetnyelv orosz, a gyermek nyelvhasználata pedig kód-, illetve bázisváltó mondatokban gazdag. A szerzők szerint a kétnyelvű nyelvelsajátítást jelentősen elősegítené egy udmurt gyereknyelvi adatbázis – a kutatás végső céljaként ennek létrehozását ígérik.

Horváth Csilla a manysi nyelvelsajátítás lehetőségeivel már az intézményi szinten foglalkozik, s az Ugor Állami Egyetem, valamint az alternatív vonalba tartozó Liling Szójum [Élőpatak] Központ oktatási stratégiáit veti össze (Horváth 2013; 2014). Az összehasonlítás legfontosabb megállapításai közé tartozik, hogy „míg a közoktatás figyelmen kívül hagyja az urbanizáció hatására megváltozott szociolingvisztikai körülményeket, és a manysi nyelvoktatás létrejöttékor bevezetett módszerek alkalmazásával próbál eredményt elérni, az alternatív intézmény tapasztalati úton próbál megfelelő oktatási modellt kidolgozni, így hosszabb távon alkalmasabbnak tűnik arra, hogy a városban is lehetővé tegye a manysi nyelv elsajátítását” (Horváth 2013: 51).

Tatyjana Jefremova több oldalról is megközelíti a városi marik nyelvhasználatát. 2011-ben közölt, nyelvi attitűdöket tárgyaló cikkében arra az elmentmondásra mutat rá, hogy bár a városi marik elismerik a mari nyelv továbbadásának fontosságát, és tudatában vannak a nyelvcseré folyamatának, mégis a saját nyelvhasználatukban és a mindennapi nyelvválasztásban kevesen tesznek erőfeszítést a mari nyelv támogatására (Jefremova 2011). 2013-as dolgozatában ennek a nyelvcserének a mondattani kontaktusjelenségeit elemzi. Ezeknek a kontaktusjelenségeknek a használata nemtől, kortól és végzettségtől függetlenül igen gyakori, ellenben megítélése már változó: a nők, a fiatalok és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők sokkal kritikusabban viszonyulnak a kódváltó nyelvhasználatához (Jefremova 2013).

Ezekből a kutatásokból már valamennyire kirajzolódnak a városi nyelvi revitalizációra tett kevésbé hatékony helyi stratégiák. A helyiek szándéka, hogy anyanyelvüket megőrizzék és gyakorolják a városban is, elhal a társadalmi hatások és korszerűtlen módszerek eredménytelenségében. Kivételként említhetjük az udmurt városi elit, illetve a manysi Liling Szójum alternatív kezdeményezéseit, amelyek a kortárs helyzetre reagálva korszerű technikák

bevonásával próbálják elősegíteni a kisebbségi nyelvek oktatását és presztízs-növekedését. A városi kutatással foglalkozó munkák második csoportja olyan területtel foglalkozik, amelyen keresztül ez még inkább megvalósíthatónak látszik.

Larisza Sirobokova doktori disszertációját (Sirobokova 2011a) e csoport előhírnökének tekinthetjük, mert bár dolgozata egy udmurt falu lakosságának udmurt–orosz kétnyelvűségét tárgyalja, azonban a bevezető fejezetekben az internet és a 21. századi nyelvi revitalizáció kapcsolatára is kitér. Ahogy Sirobokova elsőként kimutatta az uralisztikában, webes felületekkel és internethasználattal azért érdemes és fontos foglalkozni városnyelvészeti vonatkozásban, mert a felhasználók elsősorban a városi fiatalság köréből kerülnek ki, s nagy szerepet játszanak a kisebbségi nyelvek városi nyelvhasználatában (uo. 65). Ez a megállapítás kivétel nélkül érvényes a lentebb felsorolt online tartalmakat vizsgáló kutatások eredményeire. Az online médiafelületek nyelvezte abban különbözik a szintén városi székhelyű offline média tartalmaitól, hogy nem követeli meg az irodalmi nyelv következetes használatát, s ez a kötetlenség pontosabban tükröz(het)i vissza az adott felhasználó nyelvhasználatát is.¹⁸ Ahogy az Udmurto4ka bloggere „Eloroszosodott. Na és?” című bejegyzésében írja: „Nos, azt mondják, az írásaimban túl sok az orosz szó, szintaxis egyáltalán nincs, a szókincs nulla. (A nyelvészek mondják ezt. Ki más :) Eloroszosodott. De én ugyanúgy írok, ahogy beszélek. Így számomra könnyebb írni, és olvasni sem nehéz az írásaimat (sokan mondják, hogy könnyű olvasni).”¹⁹

¹⁸ Éppen ezért jelen tanulmányban sem szerepelnek az offline médiával foglalkozó publikációk, hiszen noha a televízió, rádió és újságok intézményei a városokban találhatók, illetve városi lakosokat foglalkoztatnak, nyelvhasználatra irányuló preferenciáik az irodalmi nyelvet helyezik előtérbe, vagy azt kívánják kialakítani. Kivételként kell megemlíteni Sipos Mária 2006-ban publikált cikkét a hanti újságírás nyelvéről, pontosabban „a hagyományos életformához nem kapcsolható, vagyis a városi élet és az iparosodás jelenségeinek, fogalmainak, intézményeinek és szereplőinek megnevezésére szolgáló szavakról és szó szerkezetekről” (Sipos 2006: 103). Kozmács István 2013-as tanulmányában kísérelte meg összevetni az Udmurt Dunnye nevű udmurt hetilap sajtónyelvét a beszélt nyelvvel, de az általa vizsgált, pontosabban Salánki Zsuzsa disszertációjából kölcsönzött, beszélt nyelvre vonatkozó adatoknak is csupán egy része származott városi adatközlőktől (Kozmács 2013). Másutt szintén Kozmács mutatott be egy kimondottan beszélt nyelvi, feltehetően városi hatásra bekövetkezett sajtónyelvi változást (Kozmács 2016).

¹⁹ http://udmurto4ka.blogspot.hu/2013/09/blog-post_23.html

Az Oroszországban beszélt uráli nyelvek között az udmurt nyelvű webes térhódítás arányaiban a legelőrehaladottabb. Sirobokova szerint az udmurt internethasználat már olyannyira kiterjedtnek számít, hogy udmurt nemzeti internetről is beszélhetünk, hiszen számtalan műfajban és platformon képviseltetik magukat, legyen szó blogolásról, Wikipédiáról vagy internetes médiáról (Sirobokova 2011a: 65–71; 2011b: 301–305), de idetartoznak a Facebook, a Twitter, az Odnoklasnyiki vagy a VKontaktye udmurt nyelvű bejegyzései és kommentjei is – utóbbi különböző kisebbségi nyelvekre áttett verzióiról nem is beszélve. Bártfai Csaba online udmurt nyelvhasználatról szóló megállapításai szerint pedig az udmurt nyelv az egyik legláthatóbb uráli nyelv a weben. Az internet egyre fontosabb szerepet tölt be az udmurt nyelv és kultúra promotálásában, illetve a városi udmurt offline közösségek kialakításában és fenntartásában is (Bártfai 2017).

Oszkó Beatrix és Larisza Ponomareva a komi-permják online média helyzetét foglalták össze néhány bekezdésben a nyelv és média kapcsolatával foglalkozó cikkükben (Oszkó – Ponomareva 2013: 513–515), Horváth Csilla pedig egy alkalommal a manysi (Horváth 2015a), egy másik alkalommal pedig az obi-ugor (Horváth 2015b) internetes nyelvhasználatról tartott konferencia-előadást. Horváth következtetései új eredményekkel is szolgálnak a fentiekhez képest, főként az online és offline nyelvhasználat egymásra hatásával kapcsolatban: a felhasználók online érintkezéseik során új nyelvi szabályokat hoznak létre, s azokat átültetik a nyelv offline használatába is. Mindemellett több olyan felhasználó is akad, aki manysi nyelvtudását csak online felületeken használja, vagy ennek hatására kezdett el érdeklődni anyanyelve iránt. Ezáltal újfent igazolást nyer, hogy a kisebbségek városi közösségei jelentős szerepet töltenek be a nyelvi revitalizációban, azáltal pedig az etnikumok és identitásuk kialakításban és megerősítésében is.²⁰

A harmadik legjelentősebb terület, amely iránt az uralisztika művelői egyre inkább érdeklődést mutatnak, a nemzetközi szociolingvisztikában már gyökeret eresztett nyelvi tájképkutatás. A bő évtizedes lemaradás miatt azonban az ezzel foglalkozó első projektek jelenleg is zajlanak, az eredmények pedig még publikálatlanok, vagy csupán konferenciákon hallhatók – leszá-

²⁰ A 19. Élőnyelvi Konferencián (2016. szeptember 7–9., Sapientia EMTE Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, Marosvásárhely, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár, illetve a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Kolozsvár) „Uráli nyelvek a digitális térben” címmel külön műhelyt szenteltek a témának, ám mivel a digitális tartalom alatt nem kizárólagosan online tartalmat értünk (a városi vonatkozásokról nem is beszélve), a műhely előadásaira nem térek ki részletesebben.

mítva a lentebb bemutatásra kerülő projekt már megjelent tanulmányait (Duray 2016; Horváth 2016; Várnai 2016; Duray – Horváth – Várnai 2017). Bártfai Csaba megjelenés alatt álló nyelvtájkép-vizsgálata az izsevszki, főként az Udmurt Állami Egyetem környezetének nyelvi tájképére koncentrál, amelyben a domináns orosz mellett az udmurt szimbolikus és az angol nyelv globalizációs dimenzióit elemzi (Bártfai 2016).²¹

Ha összegezzük ezeket a munkákat, láthatjuk, hogy a szociolingvisztikai kutatásokhoz képest az uralisztika a városi terepet hosszú ideig szinte teljesen mellőzte, bár egyes kérdésfelvetések már utat törtek maguknak. Az online média nyelvhasználatának elemzése mindenképpen a tudományág egyre inkább meghatározó irányának tekinthető, és a nyelvi tájképvizsgálatok is egyre nagyobb teret nyernek. Mindezek relációjában az identitás (városi, etnikai, társadalmi stb.) és nyelv kapcsolatára irányuló elemzések megírása, illetve a városi dialektuskutatás szorgalmazása sokat lendítene a hazai uralisztika szerény városkutatási hagyományain.

Az új irány – a „Kisebbségi nyelvek az urbanizáció folyamatában: a városi többnyelvűség összehasonlító vizsgálata sarkkörüli őshonos közösségekben” című NKFIH-projekt

Az MTA Finnugor és Nyelvtörténeti Osztályának jelenleg is futó kutatása, a „Kisebbségi nyelvek az urbanizáció folyamatában: a városi többnyelvűség összehasonlító vizsgálata sarkkörüli őshonos közösségekben” című NKFIH-projekt egyedülállónak számít, hiszen szisztematikus és összehasonlító vizsgálat mindeztáig nem született a témában. A projekt célja, hogy „a városokban élő őshonos kisebbségek nyelvi és kulturális identitásának alakulását ele-

²¹ Hovatovább, a magyarországi, nyelvészettel foglalkozó ismeretterjesztő internetes portálok, mint például a Rénhírek vagy a Nyelv és Tudomány több ízben is reflektáltak az oroszországi városi nyelvi tájkép jelenségeire, hacsak egy fotó erejéig is. Lásd pl. <http://renhirek.blogspot.hu/2008/07/mari-felirat-joskar-olban.html>, <http://renhirek.blogspot.hu/2008/07/perepecs-azaz-udmurt-tlitt-lepny.html>, <http://renhirek.blogspot.hu/2008/07/mari-nyelv-reklmtbla.html>, <http://renhirek.blogspot.hu/2008/07/harry-potter-az-rben.html>, <https://www.nyest.hu/renhirek/reklam-a-finnugoroknak>. – Mellékesen jegyzem meg, hogy több más városnyelvészeti témájú bejegyzés is született ezeken az oldalakon: <http://renhirek.blogspot.hu/2010/04/villamos-udmurt-hangja.html>, <http://renhirek.blogspot.hu/2009/08/mari-nyelv-nepszerusitese-utjan.html>, <https://www.nyest.hu/renhirek/moksa-tavaszi>, <https://www.nyest.hu/renhirek/beszel-e-udmurtul-az-udmurt-telapo>, <https://www.nyest.hu/renhirek/udmurt-getto>.

mezze észak-uráli városi őshonos kisebbségek körében, s megvizsgálja, hogy a vizsgálatba bevont kisebbségi közösségek tagjai milyen módon alkalmazkodnak a többnyelvű környezethez városi körülmények között.”²² Ezzel a kutatás nem titkolt szándéka, hogy „egy kurrens szociolingvisztikai kutatási területet beemeljen az uráli stúdiumok közé, s hogy csatlakozzon ehhez a viszonylag új irányhoz.”²³

A kutatásban részt vevők három városban végeznek nyelvészeti terepmunkát: Horváth Csilla a Hanti-Manszijszkban élő manysi, Várnai Zsuzsa a Dugyinkában élő tundrai nyenyec és nganaszan lakosság között, Duray Zsuzsa pedig az északi számik lakta Hettában. Mindhárom város közigazgatási központ, ám kiterjedésüket és lakosságukat tekintve már sokkal különbözőbbek. A 2016-os adatok szerint a Hanti-Manysi Autonóm Körzet közigazgatási központjaként működő Hanti-Manszijszknak mintegy 97 000 fős lakossága van, összetételét tekintve pedig igen vegyes. A jelentős többségben lévő orosz népesség mellett számtalan kisebbség is megtalálható, közöttük az obi-ugor nyelvű hantik és manysik, akik a város lakosságának 5%-át teszik ki (Horváth 2016). Dugyinka a Krasznojarszki Határterület Tajmiri (Dolgán-Nyenyec) járásának központja, lakossága a 2016-os adatok szerint 23 559 fő. A többségi orosz jelenlétén kívül számos más etnikum is él a városban, az őslakos kisebbségek pedig 5,3%-os arányban képviseltetik magukat: legnagyobb számban nyenyec és dolgánok, ezenkívül nganaszanok, evenkik és enyecek (Várnai 2016). A finnországi Enontekiö település 1872 főt számlált 2016-ban, ebből 199-en vallották magukat száminak; Hettának, a közigazgatási központnak pedig 555 bejelentett lakosa volt ebben az évben.

Amint látható, a választott helyszínek nagyon eltérő feltételekkel rendelkező és különböző nagyságú városok, ezért érdemes rögtön azzal kezdeni, hogy mi határozza meg urbánus jellegüket, s mi az a közös keresztmetszet, amely mentén a kutatás összehasonlítja ezeket a terepeket. Célravezető az adott társadalmak émiikus kategóriáival megismerkedni, vagyis megnézni azt, hogy mit tekintenek városnak az érintett országok és őshonos közösségek. A városi államigazgatási rang, vagyis hogy melyik országban milyen kritériumai vannak a városi státusznak, már közelebb visz bennünket ezeknek a helyi városfogalmaknak a megértéséhez. Eggyel beljebb haladva pedig maguk a közösségek városról alkotott elképzelései árnyalják tovább a képet. Ez

²² „Kisebbségi nyelvek az urbanizáció folyamatában: a városi többnyelvűség összehasonlító vizsgálata sarkkörü őshonos közösségekben” című NKFI 107869 számú projekt.

²³ Uo.

utóbbiról tudunk a legkevesebbet, hiszen annak részletes feltérképezése külön antropológiai kutatást igényelne, de annyi biztosan megállapítható, hogy a „hagyományos” életmód kérdéséhez köze van.

Az oroszországi települések városi rangot 12 ezer fős lakosság elérésével kaphatnak, azonban egyes települések bizonyos történelmi okokra hivatkozva a meghatározott lakosságlétszám alatt is elnyerhetik a városi státuszt. Az oroszországi városok körülbelül egyötöde tartozik ebbe a csoportba. Másrészt akadnak olyan települések is, amelyek lélekszáma bőven meghaladja a 12 ezer főt, ám bizonyos előnyök megtartása végett mégsem törekednek a városi rang megszerzésére.²⁴ Hanti-Manszijszk és Dugyinka nem számítanak kivételnek semmilyen tekintetben, vagyis városi államigazgatási ranggal bírnak.

Finnországban a városi rang elnyerése nincs lakosságszámmal kötve. Az ország közigazgatási felépítésében a legkisebb egység a *kylä*, azaz a falu, eggyel felette pedig az úgynevezett *kunta*, amely jogilag nem különbözik a *kaupunki*-től, azaz a várostól. Vagyis a *kunta* önkormányzattal rendelkező, önálló, a várossal megegyező jogokkal bíró adminisztratív egység, amely több települést egyesít magában.²⁵ A 311 *kunta* között található Enontekiö, melynek közigazgatási központja Hetta. Hetta hivatalosan *kirkonkylä*, azaz templomos falu, utalva a megnevezéssel a központ múltbéli és jelenkori vallási és kulturális funkcióira.

Ha a közösségek émikus fogalmai felől közelítünk a városi mibenlét definiálásához, kissé árnyaltabb képet kapunk, amely nincsen teljes átfedésben a jogi kategóriákkal. Mindhárom terület esetében a letelepedett életmód, később pedig nemcsak a falu, hanem a város is új alternatívát jelentett az őshonos közösségek számára a hagyományos életmóddal (halászat, vadászat, rén-szarvastenyésztés) szemben, még ha nem is elsősorban az egyéni választás, hanem sokkal inkább a kényszerítő gazdasági és társadalmi körülmények eredményeképpen. A városi élettérből teljesen kiszorultak a korábbi életmódok fenntartásának lehetőségei, így maga a város fogalma a hagyományos életmód feladásának gondolatával telítődött a helyiek számára. Így akár egy hivatalosan faluként vagy templomos faluként definiált település is lehet városias a helyiek számára, amennyiben az ott élők nem élnek ezekkel a megélhetési lehetőségekkel.²⁶ Ugyanakkor ez nem azt jelenti, hogy a városban

²⁴ <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/14851>

²⁵ A finn besorolás azonban nem fedí át az Európai Unió városdefinícióját, amely a lakosság száma mellett a népsűrűségi adatokat is figyelembe veszi.

²⁶ Saját terepemen, Baskortosztánban is hasonló tapasztalatokat szereztem a helyiek városdefiníciójáról. A közigazgatási központban élőket a falusiak következetesen váro-

élők a vidéktől teljesen elszigetelődnek, hiszen sokan visszajárnak, nem pusztán rokonlátogatás okán, hanem a fent említett tradicionális tevékenységek gyakorlása céljából is.

Különösen igaz ez a finnországi számikra, és erre a helyzetre reflektált Anna-Riitta Lindgren kutatása is. Lindgren városi számiknak (*urbaanisaamelainen*) nevezte azokat a számikat, akik Lappföld nagyobb közigazgatási központjaiban – így Hettában is – élnek, és fogalmilag megkülönböztette őket azoktól a számiktól, akik Lappföldön kívüli nagyobb finn városokban (*kaupunkisaamelainen*), és a fővárosban, Helsinkiben élnek (*pääkaupungin saamelainen*) (vö. Lindgren 2000). E megközelítés szerint a városi számik egyfajta átmenetet képeznek a nagyvárosokban élő és az őshonos területek elszórt közösségeiben javarészt hagyományos életmódot folytató számik között, hiszen civil foglalkozásuk mellett sokszor réntartással vagy számi kézművességgel is foglalkoznak.

Következésképpen a három terep urbánus jellegét a tradicionális életmódtól való eltávolodás hozza közös nevezőre: az őshonos közösségek a hagyományos tevékenységeket csak részben, vagy egyáltalán nem ápolják – városi életet (is) élnek. Ez az életforma jelentős változásokat eredményez a nyelvhasználatban és az etnikai identitásban egyaránt. Ezek a változások összhangban állnak a városi nyelvi tájképpel is: a nyelvi tájkép nemcsak visszatükrözi mindazokat, hanem alakítja is őket. A nyelvi tájkép kialakításában persze jelentős szereppel rendelkezik az adott ország nyelvpolitikája is, de nem kizárólagosan. Így például mind Hanti-Manszijszkban, mind Dugyinkában, mind pedig Hettában azonos arányban láthatók kisebbségi feliratok: javarészt az őshonos közösségek oktatási és kulturális intézményein. Noha a finnországi nyelvtörvény egyértelműen támogatja a kétnyelvűséget minden területen, ezt Hettában mégsem használják ki maradéktalanul. Azaz mindhárom helyszínen a nyelv és identitás összefonódása egyértelműen az oktatásra és a kultúrára korlátozódik (Duray – Horváth – Várnai 2017); a kutatás eddigi eredményei legalábbis ezt mutatják.

A 2019-ben záruló projekt tervei között szerepel az őshonos közösségek nyelvhasználatának és identitásának kapcsolatáról árnyaltabb képet kapni a nyelvi tájképtől függetlenül is. A jelenlegi és jövőbeni terepmunkák elsősor-

sinak nevezték, noha a központ hivatalosan *szeło*, azaz templomos falu ranggal rendelkezett. A központban élőknek nem volt háztáji gazdálkodása, hanem vásárolták vagy faluról kapták az alapvető élelmiszereket a falusiakkal ellentétben, akik ételeik nagy részét önálló gazdálkodással saját maguk állították elő – a városi-falusi különbség lényegét pedig ezekben a különböző életmódokban vélték felfedezni.

ban ezekre a kérdésekre kívánnak fókuszálni. Így a projekt által egy szisztematikus, több nyelvet érintő szociolingvisztikai analízis válik valóra, amelynek módszertanából és eredményeiből a jelen és jövőbeli uralisztikai városnyelvészeti kutatások egyaránt profitálhatnak.

Konklúzió

Dolgozatom céljaul a magyarországi uralisztika városkutatási hagyományainak, illetve azok hiányának tárgyalását és okainak feltárását tűztem ki. Az első fejezetben a nemzetközi, illetve hazai szociolingvisztika városnyelvészetre vonatkozó tudománytörténetét tekintettem át annak érdekében, hogy megvilágítsam a tárgykörbe tartozó főbb témákat és irányvonalakat. Ezt követően arra kerestem a választ, hogy miért ignorálta az uralisztika oly hosszú ideig az urbánus lakosság nyelvhasználatának problémaköreit, illetve melyek azok a tényezők és jelenségek, amelyek okot adhattak volna ennek ellenkezőjére. Ennek folyamánaként bemutattam a hazai orgánumban fellelhető, várossal foglalkozó tanulmányokat és azok eredményeit, illetve megvilágítottam, hogy ezek mennyire illeszkednek a korábban ismertetett szociolingvisztikai trendekbe. Végül pedig a „Kisebbségi nyelvek az urbanizáció folyamatában: a városi többnyelvűség összehasonlító vizsgálata sarkkörüi őshonos közösségekben” című NKFIH-projekt városi vonatkozásait igyekeztem elhelyezni a tárgyalat tudománytörténeti és -elméleti kontextusban, hangsúlyozva ezzel a kutatás újszerűségét a hazai uralisztikában.

Összegzőképpen megállapítható, hogy noha a szakterület hosszú ideig mellőzte a várost mint terepet, az utóbbi évtizedben egyre többen kezdtek el érdeklődni iránta, csatlakozva ezzel a recens szociolingvisztikai trendekhez. Nemcsak az urbanizáció, hanem a digitalizáció, az online világ, illetve a vizualitás témakörei is nagyobb teret kapnak a tudományágban, külön-külön és egymással összefüggésben vizsgálva is. Bízom benne, hogy tanulmányommal nem pusztán az uralisztikai városnyelvészet tátongó úrrjét sikerült bevilágítani, hanem annak felfedezésre váró izgalmas galaxisait is.

Irodalom

- Abdulaziz, Mohamed H. – Osinde, Ken 1997: Sheng and Engsh: Development of Mixed Codes Among the Urban Youth in Kenya. *International Journal of the Sociology of Language* 125: 43–63.
- Asztalos Erika 2016: A fejevégű grammatikától a fejkezetű felé: generációs különbségek a mai udmurt beszélőközösségben a szórendhasználat és -megítélés terén. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia 3.* Szent István Társulat, Budapest – Piliscsaba. 126–156.
- Bártfai, Csaba 2016: Ч. Бартфай, Лицо Удмуртского государственного университета – лингвистический ландшафт в Ижевске. XVI Международного симпозиума «Диалекты и история пермских языков во взаимодействии с другими языками». 2016. október 27–28. Sziktivkar. [Konferencia-előadás.]
- Bártfai, Csaba 2017: Причины выбора удмуртского языка в социальных сетях. In: Федина, М. С. (ред.), *Электронная письменность народов Российской Федерации: опыт, проблемы и перспективы.* 2017. március 16–17. Сыктывкар. [Konferencia-előadás.]
- Berente Anikó – Kontra Miklós – Sinkovics Balázs 2016: Egy szegedi ő-ző, e-ző és mekegő beszélő nyelvhasználatának és nyelvi attitűdjeinek összefüggései. In: Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.), *Standard – nem standard: variációk egy nyelv változataira.* Antológia Kiadó, Lakitelek 97–107.
- Blommaert, Jan 2013: *Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes. Chronicles of Complexity.* Multilingual Matters, Bristol – Buffalo – Toronto.
- Buzgó Anita 2013: Tornio keresztnévadási szokásai a 19. század második felében. *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 23–36.
- Buzó Anita 2014: 19. századi családnevek vizsgálata egy kétnyelvű városban. *Folia Uralica Debreceniensia* 21: 3–12.
- Chambers, J. K. – Trudgill, P. 1998: *Dialectology.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Cheshire, Jenny – Nortier, Jacomine – Adger, David 2015: *Emerging Multiethnolects in Europe.* Queen Mary, University of London.
<http://linguistics.sllf.qmul.ac.uk/linguistics/media/sllf---new/departement-of-linguistics/33-QMOPAL-Cheshire-Nortier-Adger-.pdf>

- Coulmas, Florian 2017: Urbanisation and Linguistic Multitude. In: Smakman, Dick – Heinrich, Patrick (eds), *Urban Sociolinguistics. The City as a Linguistic Process and Experience*. Routledge, New York. 12–25.
- Duray Zsuzsa 2016: Az északi számi vizuális nyelvhasználata a finnországi Hettában. *Folia Uralica Debreceniensia* 23: 17–38
- Duray, Zsuzsa – Horváth, Csilla – Várnai, Zsuzsa 2017: Visual Multilingualism in the Arctic Minority Context of Indigenous Urban Communities (Enontekiö, Dudinka and Khanty-Mansiysk). *Journal de la Société Finno-Ougrienne* [megjelenés alatt].
- Eckert, Penelope 1989: *Jocks and Burnouts: Social Identity in the High School*. Teachers College Press, New York.
- Everett, Daniel E. 2008: *Don't Sleep, There Are Snakes. Life and Language in the Amazonian Jungle*. Pantheon Books, New York.
- Funk, Dmitrij 2014: Д. Функ, Коренные народы севера – горожане арктических широт. Введение к специальной теме номера. *Сибирские исторические исследования* 2: 8–14.
- Horváth Csilla 2013: A városi manysi nyelvoktatás kérdései és válaszai. In: Váradi Tamás (szerk.), VI. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 51–62.
- Horváth Csilla 2014: Régi problémák, új megoldások: manysi nyelvtanítás az alternatív és közoktatási intézményekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 67–78.
- Horváth, Csilla 2015a: Mansi at Home, in the Office and on the Web: A Comparison of Online and Oral Use of the Mansi Language. XII International Congress for Finno-Ugric Studies, Oulu. [Konferencia-előadás.]
- Horváth, Csilla 2015b: Ob-Ugric Languages on Web2.0 Domains: a Bottom-up Expansion of Online Language Use. – The Bridges of Media Education VII, Novi Sad. [Konferencia-előadás.]
- Horváth Csilla 2016: Hanti-mansijszki nyelvi tájkép. *Folia Uralica Debreceniensia* 23: 69–85
- Jefremova, Tatyjana 2011: Nyelvi attitűdök egy oroszországi finnugor nép, a városi marik körében. In: Kiss Zoltán – Ladányi Mária – Petykó Márton (szerk.), *A pszicholingvisztikától a beszédtechnológiáig. Tanulmányok az alkalmazott nyelvészet hagyományos és új témaköreiből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 17–28.
- Jefremova, Tatyjana 2013: Mondattani kontaktusszerkezetek megítélése és használata a városi marik beszédében. In: Csepregi Márta – Kubinyi Kata – Jari Sivonen (szerk.), *Grammatika és kontextus: Új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III*. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 181–193.

- Jegorov, Alekszander – Salánki Zsuzsa 2016: Udmurt gyermeknyelv: hallhatunk még ilyet? Nyelvvelsajátítás és nyelvi veszélyeztetettség a sztenderd tükrében. In: Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.), *Standard – nem standard: variációk egy nyelv változataira*. Antológia Kiadó, Lakitelek. 191–201.
- Kerswill, Paul – Williams, Ann 2000: Creating a New Town Koine: Children and Language Change in Milton Keynes. *Language in Society* 29/1: 65–115.
- Kiessling, Roland – Mous, Maarten 2004: Urban Youth Languages in Africa. *Anthropological Linguistics* 46/3: 1–39.
- Kontra Miklós 1990: Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány* 5: 512–520.
- Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs 2017: Szeged nyelve a 21. század elején. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kontra, Miklós – Vargha, S. Fruzsina 2014: Are There Speakers of the /ɛ/ vs. /e/ Dialect in Budapest? In: Barysevich, Alena – D’Arcy, Alexandra – Heap, David (eds), *Proceedings of Methods XIV: Papers from the Fourteenth International Conference on Methods in Dialectology*, 2011. Peter Lang, Frankfurt am Main. 14–24.
- Kozmács István 2013: Az udmurt sajtónyelv egyes jellemzőiről In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásaiából*. Gondolat Kiadó, Budapest. 479–499.
- Kozmács István 2016: Az udmurt sajtónyelv és a sztenderd: az udmurt sztenderd nyelvváltozat kialakulása és mai változásai. In: Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.), *Standard – nem standard: variációk egy nyelv változataira*. Antológia Kiadó, Lakitelek. 201–217.
- Labov, William 1966: *The Social Stratification of English in New York City*. Center for Applied Linguistics, Washington DC.
- Landry, Rodrigue – Bourhis, Richard Y. 1997: Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study. *Journal of Language and Social Psychology* 16/1: 23–49.
- Lindgren, Anna-Riitta 2000: *Helsingin saamelaiset ja oma kieli*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- McLaughlin, Fiona (ed.) 2009: *The Languages of Urban Africa*. Continuum, London.
- Milroy, James – Milroy, Leslie 1978: Belfast: Change and Variation in an Urban Vernacular. In: Trudgill, Peter (ed), *Sociolinguistic Patterns in British English*. E. Arnold, London. 19–36.

- Nagy Zoltán 2015: Szibéria néprajza és a város. Akik kimaradtak az összefoglalókból. In: Szeverényi Sándor – Szécsényi Tibor (szerk), *Érdekes nyelvészet*. JATEPress, Szeged. 57–72.
<http://ling.bibl.u-szeged.hu/erdekes/05-NagyZ.pdf>
- Niedermüller Péter 1999: Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. *Replika* 38: 105–120.
- Oszkó Beatrix – Ponomareva Larisza 2013: A komi-permják nyelv és a média. In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk), *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból*. Gondolat Kiadó, Budapest. 500–518.
- Pennycook, Alastair – Morgan, Brian – Kubota, Ryuko 2013: Series Editors' Preface. In: Blommaert, Jan (ed.), *Ethnography, Superdiversity and Linguistic Landscapes. Chronicles of Complexity. Multilingual Matters*, Bristol – Buffalo – Toronto. ix–xiii.
- Salánki Zsuzsa 2007: Az udmurt nyelv mai helyzete. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. [Kézirat.]
- Schön, Zsófia 2017: *Postpositionale Konstruktionen in chantischen Dialekten*. Universitätsbibliothek, Ludwig-Maximilians-Universität, München.
- Sipos Mária 2006: A hanti újságírás nyelvről. *Folia Uralica Debreceniensia* 13: 103–116.
- Sirobokova, Larisza 2011a: Az udmurt–orosz kétnyelvűség. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. [Kézirat.]
- Sirobokova, Larisza 2011b: Ethnic Identity and Udmurt People. In: Grünthal, Riho – Kovács, Magdolna (eds), *Ethnic and Linguistic Context of Identity: Finno-Ugric Minorities. Uralica Helsinkiensia* 5. Helsinki. 295–321.
- Svendsen, Bente Ailin 2015: Language, Youth and Identity in the 21st Century: Content and Continuities. In: Nortier, Jacomine – Svendsen, Bente Ailin (eds.), *Language, Youth and Identity in the 21st Century. Linguistic Practices Across Urban Spaces*. Cambridge University Press, Cambridge. 3–24.
- Szeverényi, Sándor – Wagner-Nagy, Beáta 2011: Visiting the Nganasans in Ust-Avam. In: Grünthal, Riho – Kovács, Magdolna (eds), *Ethnic and Linguistic Context of Identity: Finno-Ugric Minorities. Uralica Helsinkiensia* 5. Helsinki. 385–405.
- Trudgill, Peter 1974: *The Social Differentiation of English in Norwich*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Várnai Zsuzsa 2016: Az őslakos kisebbségi identitás vizuális megjelenése egy arktikus szibériai városban. A nyelvi tájkép vizsgálata Dugyinkában. *Folia Uralica Debreceniensia* 23: 275–292.

- Veselinova, Ljuba Nikolova – Booza, J. C. 2009: Studying the Multilingual City: a GIS-based Approach. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 30/2: 145–165.
- Wiese, Heike: *Urban Contact Dialects*. [Kézirat.]
- Wölck, Wolfgang 2002: Ethnolects – Between Bilingualism and Urban Dialect. In: Wei, Li – Dewaele, Jean-Marc – Housen, Alex (eds), *Opportunities and Challenges of Bilingualism*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 157–170.

*

Does Urban Linguistics Exist in Uralistics? A Summary of Hungarian Research

The paper aims to recover the political and academic reasons of the lack of urban linguistic traditions in Hungarian uralistics and to introduce some new research works on the subject with special focus on the „Minority languages in the process of urbanization: A comparative study of urban multilingualism in Arctic indigenous communities” NKFIH-project (K-112476). Firstly, I provide a short summary of the international sociolinguistic research history on urban fields. Secondly, I discuss urban linguistic research in uralistics. Finally, I review the aims and results of the project mentioned above and define the cultural notion of „urban” in the concerned fields.

BOGLÁRKA MÁCSAI

18. századi Nyizsnyij Novgorod-i mordvin nyelvemlékek

MATICSÁK Sándor

Debreceni Egyetem
maticsak.sandor@arts.unideb.hu

1. Nyizsnyij Novgorod és a mordvin írásbeliség

1721 fontos dátum az orosz vallás- és oktatástörténetben. I. (Nagy) Péter cár ebben az évben vonta az ortodox egyházat a Szent Sinódus irányítása alá. Az általa kiadott manifesztum, a pravoszláv egyház jogi helyzetét rendező Духовный Регламент [Lelki szabályzat] többek között arról is rendelkezett, hogy az egyházi személyek gyermekeit kötelező taníttatásban kell részesíteni. Felhívására rögtön reagálva Pityir, Nyizsnyij Novgorod és Alatir püspöke még ugyanazon év márciusában megalapította a Nyizsnyij Novgorod-i vallási szemináriumot, amely egy görög és egy szláv tagozattal, valamint egy előkészítő iskolával kezdte meg működését. Az első kettőbe azok a tehetségesnek bizonyult gyerekek járhattak, akiknek már volt valamiféle előképzettségük, de a többség az előkészítőben kezdte iskolai tanulmányait. A leendő egyházi emberek, vallástudósok, néptanítók iskolája hamar népszerűvé vált. 1743-ban nagyobb épületbe költöztek, ez 1823-ban leégett, a helyén 1826 és 1829 között új épületet emeltek. A szeminárium 1918-ig, a bolsevik hatalomátvételig működött. Az iskola a Szovjetunió bukása után, 1993-ban nyitotta újra kapuit.

A szeminárium az egyik legjobb oroszországi iskola volt, állandóan megújuló oktatási programmal, széles kínálattal. Az általános társadalomismereti tárgyak mellett fizikát és matematikát is tanítottak, s rendkívül nagy hangsúlyt fektettek a nyelvoktatásra: görög, latin, héber, francia és német szerepelt a tantárgyak között. A programot festészet, ikonkészítés és testnevelés színesítette.

A Nyizsnyij Novgorod-i vallási szeminárium a Középső-Volga-vidék finnugor és törökségi népeinek írásbelisége szempontjából is fontos szerepet játszik: a 18. századi nyelvemlékek jelentős része e helyhez fűződik. Az

írásbeliség megteremtésében igen fontos szerepet játszott Damaszkín, aki 1783 és 1794 között Nyizsnyij Novgorod püspöke volt.

Damaszkín (1737–1795) (eredeti neve Dimitrij Szemjonov, később felvette a Rudnyev nevet) nyelvészeti tehetsége már a moszkvai szláv–görög–latin iskolában (ez az 1687-ben alapított intézmény volt korának legmagasabb képzést nyújtó intézménye) is megmutatkozott. Ennek elvégzése után, 24 évesen a retorika és a görög nyelv tanára lett. Néhány év múlva, 1765-ben Szentpétervárra hívták, majd egy évre rá Göttingenbe küldték, négy fiatal diák felügyelőjeként. Itt ő is egyetemi előadásokat hallgatott (a vallástörténettől a matematikáig), megtanult németül és franciául, elsajátította az óhébert is, s közben még a Nesztor-krónikát is lefordította németre. Hazatérése után, 1772-ben Pétervárott kinevezték a filozófia, a történelem és a retorika professzorává. 1774 végén Moszkvába költözött, ahol a szláv–görög–latin iskola tanára lett. Életének új fejezete 1775-ben köszöntött rá, amikor szerzetesnek állt, felvéve a Damaszkín nevet. 1778-ban az iskola rektora lett. 1783-tól ő irányította a Nyizsnyij Novgorod-i püspökséget. A tudományok iránt elkötelezett, a tanítás modernizálását és a népoktatást fontosnak tartó Damaszkín a helyi szemináriumban jelentős változásokat vezetett be: nagy hangsúlyt fektetett a környék nyelveinek, a tatárnak, a mordvinnak és a csuvasnak az oktatására. A szemináriumban ő indította el az ún. disputákat, melynek során egyházi szövegeket olvastak oroszul, latinul, görögül, németül, franciául és az előbb említett három helyi nyelven. Damaszkín maga is igyekezett elsajátítani ezeket a nyelveket, főleg a mordvinnal foglalkozott behatóan. 1794-ben kegyvesztetté vált, Moszkvába költözött, és ott is halt meg.

2. Nyizsnyij Novgorod-i mordvin nyelvemlékek

Damaszkín és a Nyizsnyij Novgorod-i értelmiség munkásságának eredményeképp a 18. század utolsó két évtizedében számos mordvin nyelvemlék készült Nyizsnyij Novgorodban.

– Damaszkín működése egybeesett a felvilágosult cárnő, II. Katalin uralkodásának idejével (1762–1796). Katalin szívügyének tekintette a birodalom népeinek és nyelveinek leírását. A cárnő Damaszkínt kérte fel arra, hogy szerkesszen szótárt a Nyizsnyij Novgorod-i püspökség népei által beszélt nyelvekről. A püspök ennek eleget is tett, **1785**-ben elkészítette igen vaskos, kétkötetes szótárát (*Словарь языков разных народов*).¹ A mű első kötete

¹ Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис. По высочайшему соизволению и по-

orosz–tatár–csuvas–erza-mordvin szótár 1038 oldalon, a második rész pedig orosz–cseremiszi szójegyzék 746 oldalon. Az anyag nagyon sokáig kéziratban maradt, két példánya ismeretes, az egyiket Nyizsnij Novgorodban, a másikat Pétervárott őrzik. A szótár mordvin részét A. P. Feoktyiszov 1971-ben rendezte sajtó alá (*Русско–мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии*). (A szótárról ld. még Maticsák 2012a: 33–34, 155–193; 2017: 36–37, 165–204.)

– Szinte Damaszkini szótárával egyidőben jelent meg – és szintén Katalin cárnő kezdeményezésére – Peter Simon Pallas (1741–1811) 200 nyelvű szójegyzéke (nyelvenként 285 tárgy, fogalom megnevezésével), a *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa* / *Сравнительные словари всех языков и наречий* (1786–87). Ehhez Pallas sok segítséget kapott a kollégáitól. A neves történész, nyelvész, könyvtáros és újságszerkesztő, L. I. Backmeister 1773-ban, a Nyizsnij Novgorod-i akadémiai gimnázium inspectoraként felhívást intézett az orosz tudósokhoz, kérve, hogy küldjenek neki minél több „új” nyelven fordításokat az általa megadott mintaszövegek alapján. Ennek mordvin része (*Речи для перевода на мордовской языкъ*) számneveket, és előregyártott mondatokat tartalmazott. Johann Rehbinder, a Nyizsnij Novgorod-i kormányzó is küldött Pallasnak egy kéziratot szójegyzéket,² amely 287 orosz lexémának adja meg a tatár, cseremiszi és erza-mordvin megfelelőjét. Ugyanő moksa anyagot³ is továbbított, amelyet Pallas szintén bedolgozott szótárába (Feoktyiszov 1968: 23–29, 92–93).

– A Nyizsnij Novgorod-i szeminárium ünnepi kötete (*Торжество Нижегородской семинарии*)⁴ 1787-ben látott napvilágot Moszkvában. A kötet az orosz, latin és görög mellett német, francia, ill. tatár, csuvas és mordvin

велению ее императорского величества премудрой государыни, Екатерины Алексеевны, императрицы и самодержицы всероссийской. По алфавиту российских слов расположенный и в Нижегородской семинарии от знающих оные языки священников и семинаристов, под присмотром преосвященного Дамаскина епископа Нижегородского и Алатурского сочиненный 1785-го года.

² Перевод нижеобъявленных слов теми языками и диалектами, кои употребляются между народами губернии Нижегородскую и Пензенскую населяющими (слова российские по-татарски, по-черемисски, по-мордовски).

³ Перевод нижеобъявленных слов мордовским разговором, каков употребляется в Пензенском наместничестве.

⁴ Торжество Нижегородской семинарии о вступлении на всероссийский престол ее императорского величества, благочестивейшей государыни императрицы Екатерины Алексеевны, самодержицы всероссийской, по двадцатипятилетнем царствовании ее величества происходившее в оной семинарии июня 30 дня, 1787 года.

nyelvű szövegeket tartalmaz. Feoktyisztov (1976: 59–60) ezt az erza szöveget a 18. századi mordvin irodalom egyik legsikerültebb alkotásának tartja.

– Kézírtos formában maradt fenn egy szöveggyűjtemény *Действие Нунжегородской духовной семинарии* címmel, 1788-ból. Jelen dolgozatomban ezt a szöveget elemzem részletesen.

– Ugyancsak 1788-ból származik a katekizmus orosz szövege, erza-mordvin fordítással, két hasábra szerkesztve (*Краткій катихизисъ*).⁵ Ennek a szintén kéziratban megőrződött fordításnak ismerjük a szerzőjét, a szöveg végén meg van nevezve a mordvin származású Ivan Tyihov, a Nyizsnyij Novgorod-i szeminárium hallgatója. Feoktyisztov értékelése szerint ez a szöveg is a régi mordvin fordításirodalom egyik kiemelkedő teljesítménye (Feoktyisztov 1968: 12–18).

– Szintén nagyon fontosnak ítéli Feoktyisztov (1968: 32–43) a *Священная исторія*⁶ mordvin fordítását. Készítője a Nyizsnyij Novgorod-i szeminárium hallgatója, Szemjon Berezovszkij volt, 1790-ben. A kéziratban fennmaradt mű kérdések és feleletek formájában íródott, két hasábrban, az elsőben van az orosz, a másodikban a mordvin szöveg. A mű legfőbb értéke a sok új szó, melyek egy része ma is használatos.

– Mintegy 2000 szót tartalmaz az a kézírtos orosz–erza-mordvin szójegyzék, amely a *Слова, взятые из разговоровъ для перевода на мордовской языкъ / Валтъ саузь кортамста путумкъсъярзя кель ланкъс* címet viseli. Ezt a szólistát a Nyizsnyij Novgorod-i szeminárium diákja, Grigorij Szimilejszkij készítette, s minden biztonnyal el is küldte Damaszkín püspöknek. A 130 leckére osztott lista tanítási célokra készült, és a mindennapi élet szókincsét öleli fel. Feoktyisztov e mű keletkezési idejét 1791 előttre teszi (Feoktyisztov 1968: 47–52).

– A *Символь вѣры* mordvin fordítását⁷ szintén Grigorij Szimilejszkij készítette 1791-ben. A kéthasábrs, kéziratban maradt mű bal oldali részén az orosz, jobbján pedig az erza-mordvin szöveg található. Ugyanabban az évben elkészült az orosz szöveg másik erza-mordvin fordítása is, szerzője egy retorika szakos diák, Grigorij Novoverov (Feoktyisztov 1968: 43–47).

⁵ Краткій катихизисъ, переведенный на мордовскій языкъ съ наблюдениемъ российскаго и мордовскаго просторѣчія, ради удобнѣйшаго онаго познанія во пріятіи святаго крещенія.

⁶ Священная исторія. Краткими вопросами и отвѣтами сочиненная и переведенная на мордовской языкъ 1790 года марта 14 дня.

⁷ Символь вѣры. Переведень на мордовской языкъ. Кирдима кямимань, путозь эрзя кель ланкъс.

– 1798 májusában I. Pál cár Nyizsnyij Novgorodba látogatott, ennek tiszteletére adták ki a *Всерадостное торжество* című kötetet,⁸ amelyben a korábbiakhoz hasonlóan orosz, latin, görög és német vallási szövegek mellett csuvas és mordvin anyag is szerepel. A mordvin szöveg az orosz szolgai fordítása, nincs különösebb irodalmi értéke, ennek ellenére néhány terminológiai újítást fedezhetünk fel benne (Feoktyisztov 1976: 62–64).

– Viszonylag nagy terjedelmű a mintegy 2500 szót tartalmazó orosz–erza szójegyzék (*Словарь языка мордовского*) a 18. sz. végéről. Szerzője ismeretlen. Sok archaikus, ma már csak egyes nyelvjárásokban használatos szó lelhető fel benne; viszont kevés orosz jövevényszót tartalmaz (Feoktyisztov 1968: 52–58).

Dolgozatomban az 1788-ban keletkezett szöveg, a *Действие Нижегородской духовной семинарии*⁹ 55 szavas mordvin részével foglalkozom. Ezt a szöveget A. P. Feoktyisztov közölte először (1968: 8–12), a monográfiájában rövid elemzést is adott róla. Írásomban lényegesen részletesebben, több szempont alapján mutatom be a szöveget (vö. Maticsák 2012b). Előrebocsátom, hogy a szöveg erza dialektusban íródott, ezt a 7.3. pontban fogom igazolni.

A *Действие*¹⁰ voltaképpen egy többnyelvű szöveggyűjtemény, amelyet a dicsőítő ódák stílusában állítottak össze. A műben arról tudósítanak, hogy Damaszkín püspök, Rehbindér kormányzó¹¹ és más jelentős személyek 1788.

⁸ Всерадостное торжество, которым благочестивейшего, самодержавнейшего, великого государя императора Павла Первого по священном миропомазании и короновании на всероссийский императорский престол, совершившемся в 5 день апреля 1797 года, всемилостивейше посещающего Нижний Новгород, благоговейнейше приветствует Нижегородская семинария мая дня 1797 года. Москва, 1797.

⁹ Действие Нижегородской духовной семинарии, происходившее во оной при окончании годичного учения в присутствии Дамаскина, епископа Нижегородского и Алаторского, генерала-губернатора Нижегородского и Пензенского Ивана Михайловича Ребиндера, и прочих знаменитых особ 1788-го года июня 30-го дня.

¹⁰ Or. *действие* 'működés, ténykedés, cselekvés, cselekmény'.

¹¹ A Rehbindér-család eredetileg Westfáliából származik, de már a 15. században áttették székhelyüket a Baltikumra. A nemesi család egy része Finnországban élt: Henrik Rehbindér (1604–1680) a finn hadsereg főparancsnoka volt, Reinhold Johan Rehbindér (1741–1824) országgyűlési képviselő, Otto Reinhold Rehbindér (1795–1855) szenátor stb. Reinhold Johann von Rehbindér (oroszul Иван Михайлович Ребиндер, 1733–1792) 1783-tól haláláig volt a Nyizsnyij Novgorod-i és a Penzai főkormányzóság kormányzója.

június 30-án részt vettek a szeminárium tanévzáró ünnepségén, ahol rövid szövegeket adtak elő kilenc nyelven: oroszul, görögül, latinul, németül, franciául, tatáruul, csuvasul, mordvinul és cseremisziul. A mordvin szöveg egy 11 soros anyag, amely a kézirat 7–8. lapján olvasható. Az eredeti munkát a Nyizsnyij Novgorod-i levéltárban őrzik (2013. fond). A szöveg szerzője ismeretlen.

3. Az 1788-as *Действие...* olvasata

Az eredeti szöveg: *Мязень тантемань мари ней минекъ сядейнекъ. Покисть кульцуныцять и паро промкъ вьсемене вадря минянекъ неяви. Минекъ тонавтомонь кульцонодо ней парсте, теде паро тявьде арась мязеякъ; тонавтомо ломанень и пазнень вяльть паро неяви. Минь теса тонавтозь радувукинутанокъ сюпалгавтыванокъ, и вяльть пекъ ляздованокъ. А тонъ инекше пазъ вьевть вьсемень, конать теса тонавтлить эсь славазотъ церкованень инезоро аванень.*

Feoktyisztoz orosz fordítása: Что за наслаждение испытывают теперь наши сердца. Великие слушатели и доброе собрание наилучшими нам представляются. О нашей учебе слушайте теперь хорошо, лучше этого дела нет ничего; обучение людей и богу превосходным кажется. Мы здесь, обучаясь, радуемся, обогащаемся и получаем огромную пользу. А ты, вышний боже, сделай сильными всех, которые здесь учатся во славу тебе, церкви, царице.

Magyar fordításban: Milyen örömet érez most a mi szívünk. A nagy [fontos?] hallgatók és a jó gyülekezet mindennél kedvesebbnek tűnik nekünk. A mi tanításunkat hallgassátok most jól; ennél a munkánál jobb nincs semmi sem; az ember(ek) tanítása az istennek is föltöbb jónak tűnik. Mi itt tanulva örvendez(z)ünk, gazdagod(j)unk, és szerföltt nagyon gyarapod(j)unk. És te, nagyságos isten, erősíts mindnyájunkat, akik itt tanulunk a te dicsőségére, (és) az egyházéra és a cáranyáéra.

4. Helyesírási kérdések

A korai mordvin szövegek legtöbb ortográfiai következetlensége a palatalizáció jelölésében/nem jelölésében rejlik. Az általam vizsgált szöveg ebből a szempontból szinte kifogástalan. A szerző következetesen használja a lágy-ságjelet szóvégen (*аванень, вьсемень, ломанень, минь, мязень, пазнень, тантемань, тонавтомонь, церкованень; вяльть, тонавтлить; арась, эсь; тонавтозь*) és szó belsejében (*вяльть, кульцонодо, кульцуныцять*)

egyaránt, valamint jól alkalmazza a я és ю betűket is (*кульцуныцятъ, ляздованокъ; сюпалгавтыванокъ*). Egy hibát ejt mindössze: *пазнень*, а *пазнэнь* helyett. – A mai helyesírás palatális környezetben már nem jelzi a *k* és *v* lágyságát (*некъ* és *тявьде*), de ezt még Paasonen is jelölte a 19–20. század fordulóján.

Az orosz helyesírásban a 20. század elejéig meglévő szóvégi keményjelet is következetesen használta a szerző: *ляздованокъ, минекъ, минянекъ, мяззякъ, радувукинутанокъ, сюпалгавтыванокъ, сядейнекъ; кульцуныцятъ, покитъ, славазотъ; пазъ; промксъ; тонъ*.

A szöveg olyan erza dialektusban íródott, melyben az alsó és középső nyelvállású /ä/ és /e/ hang megtalálható (ez egyébként a 17–18. századi erza nyelvmélekek nagy részére jellemző). Előbbi hang jelölésére a я betű szolgál: *вяльть, вясемеде, вясемень, минянекъ, мязень, сядейнекъ, тявьде*.

A szövegben mindössze két elírás van. A szerző *инекше* alakot írt *инешке* helyett, ill. *инезоро* formát használt *инязоро* helyett.

Összességében tehát e 18. század végi szöveg helyesírását meglepően jóra értékelhetjük.

5. A szöveg morfológiai tagolása

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	
<i>мязень</i>	<i>тантемань</i>	<i>мари</i>	<i>ней</i>	<i>минекъ</i>	<i>сядейнекъ</i>	
micsoda-ACC	öröm-ACC	érez-PRS.3SG	most	1PL.GEN	szív-PX.1PL	
(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
<i>покитъ</i>	<i>кульцуныцятъ</i>	<i>и</i>	<i>паро</i>	<i>промксъ</i>	<i>вясемеде</i>	<i>вадря</i>
nagy-PL	hallgat-PART.PRS.PL	és	jó	gyűlés	minden-ABL	jó/szép
(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)
<i>минянекъ</i>	<i>неяви</i>	<i>минекъ</i>	<i>тонавтомонь</i>	<i>кульцонодо</i>	<i>ней</i>	<i>парсте</i>
1PL.DAT	tűnik-PRS.3SG	1PL.GEN	tanítás-ACC	hallgat-IMP.2PL	most	jól
(21)	(22)	(23)	(24)	(25)		
<i>теде</i>	<i>паро</i>	<i>тявьде</i>	<i>арась</i>	<i>мяззякъ</i>		
ez-ABL	jó	munka-ABL	nincs	micsoda=is		
(26)	(27)	(28)	(29)	(30)	(31)	(32)
<i>тонавтомомо</i>	<i>ломанень</i>	<i>и</i>	<i>пазнень</i>	<i>вяльть</i>	<i>паро</i>	<i>неяви</i>
tanítás	ember-GEN	is	isten-DAT	nagyon	jó	tűnik-PRS.3SG

(33)	(34)	(35)	(36)	(37)	(38)	(39)	
<i>минь</i>	<i>теса</i>	<i>тонавтозь</i>	<i>радувукинутанокъ</i>	<i>сюналгавтыванокъ</i>	<i>и</i>	<i>вяльть</i>	
1PL	itt	tanul-GERUND	örül-PRS.1PL	gazdagodik-PRS.1PL	és	nagyon	
(40)	(41)	(42)	(43)	(44)	(45)	(46)	(47)
<i>пекъ</i>	<i>ляздованокъ</i>	<i>а</i>	<i>тонъ</i>	<i>инекше</i>	<i>пазь</i>	<i>вieveтъ</i>	<i>вясемень</i>
nagy	hasznosul-PRS.1PL	és	2SG	íneške	isten	erősít-IMP.2SG	mindnyájunk-ACC
(48)	(49)	(50)	(51)	(52)			
<i>конать</i>	<i>теса</i>	<i>тонавлить</i>	<i>эсь</i>	<i>славазотъ</i>			
aki-PL	itt	tanul-PRS.3PL	saját	dicsőség-ILLAT-PX2SG			
(53)	(54)	(55)					
<i>церкованень</i>	<i>инезоро</i>	<i>аванень</i>					
egyház-DAT	nagy úr	anya-DAT					

6. A szöveg részletes elemzése

Az elemzés során hat szempontot vettem figyelembe:

- Az adott szó morfológiai tagolása, a szuffixumok pontos definiálásával. Ehhez Keresztes László chrestomáthiáját (1990) és az erza leíró nyelvtanokat (Grammatika 1980, Erzáń keľ 2000 = EK) használtam fel.
- A szó (vagy annak szótári alakjának) előfordulása a korai nyelvemlékekben: Witsen (1692), Strahlenberg (1730), Müller (német 1759, orosz 1791), Ricskov (1762), Lepjohin (1771–1805), Pallas (1786–87) szójegyzékeinek, útleírásainak mordvin anyaga, ill. főként Damaszkín 11 000 lexémát tartalmazó szótára (1785) (a forrásokat részletesebben ld. FeoktyisztoV 1963; Maticsák 2012a: 17–34, a pontos könyvészeti adatokat ld. a bibliográfiában). (A moksa alakokat M-mel jelölöm, az erzákat jelöletlenül közlöm.)
- Az erza szóalak előfordulása Paasonen nagy nyelvjárási szótárában (MdWb). Paasonen az adatait a 19–20. század fordulóján gyűjtötte, de a szótár csak 1990 és 1996 között látott napvilágot. A szótár adatai latin betűsek, ezt az írásmódot megtartottam.
- A szó mai alakja. Itt három szótár adatait adom meg, ezek: az erza–orosz nagyszótár (ERV, 1993), az erza–finn középszótár (ESS, 1995) és a Mé-száros–Sirmankina-féle erza–magyar szótár (EMSz, 2003). Ezek cirill betűs adatok.

- e) Az adott szó moksa megfelelője. Ehhez a cirill betűs moksa–oroszlás szótárt (MRV, 1998) és a moksa–finn középsszótárt (MSS, 1998), valamint Juhász Jenő 1961-es, latin betűs lejegyzésű szótárát (JJ) használtam. Az elemzés végén az erza és moksa adatok egybevetésével egyértelműen igazolom, hogy a szövegemlék erza dialektusban íródott.
- f) A szó eredete. A mordvin etimológiákhoz az uráli etimológiai szótár (UEW, 1986–88) anyaga mellett Keresztes László etimológiai szójegyzékét (MdKons, 1986), a Versinyin-féle etimológiai szótárt (ESM, 2004–2011) és a finn etimológiai szótárt (SSA, 1992–2000) használtam fel.

(1) *мязень*

- Kérdő és (vele alakilag egybeeső) vonatkozó névmás (Grammatika 261; EK 124; Keresztes 1990: 65, 201).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *мязень* (Dam 68, 82, 212, 216, 242, 277, 298).
- Paas. *mežeh* / *mežeh*¹² 'какой?, который? / welch ein? was für ein?' (MdWb 1212).
- Mai erza alakja: *мезень* '[вопрос.] какой, что за; [относ.] что' (ERV 372); 'milyen?, amilyen' (EMSz 223).
- Moksa megfelelője: *мезень* 'из чего; какой, что за' (MRV 372); *mižeh* 'miféle' (JJ 95).
- Alapalakja a *meže* 'mi; ami' névmás (MdWb 1209; ERV 371; EMSz 223; ESS 92), a *mežeh* ennek (genitivus-)accusativusi alakja. A *meže* kiindulópontja az alapnyelvi **mz* 'was; Sache' névmástő, vö. fi. *mikä*, é. *mis*, lpN *mī*, cser. *ma*, vtj. *ma*, zrlj. *mij*, osztj. *měj*, *měj* stb., vog. *män*, *mana* stb., magy. *mi*, szlk. *mi*. A mordvin szó -*ž* konzonánása névmási szuffixum (UEW 296; MdKons 85; SSA 2: 164).

(2) *тантемань*

- A *тантей* szó -*ма* denominális nomenképzős derivátumának (jelentése itt: 'kellemesség; öröm') accusativusi alakja (a képzőről: Cigankin 1981: 41–42; Maticsák 2014: 174–176; a rgról: Keresztes 1990: 53–54).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *тантейма* 'сладость' (Dam 262).
- Paas. E *tañtejma* 'вкус / Geschmack' (MdWb 2264).
- A mai szótárakban ez a képzős alak nem fordul elő. Az alapalak: *тантей* 'вкусный, ароматный; сладкий; принятый' (ERV 644); 'maukas, makea; miellyttävä' (ESS 165); 'ízletes, ízes, finom; édes; kellemes' (EMSz 359).

¹² E / M

- Moksa megfelelője: *танцти* 'вкусный; ароматный, душиатый' (MRV 705); 'makea' (MS 179); *tañt'st'i* 'édes' (JJ 175).
- A *тантей* a *тансть* 'вкус; аромат' (ERV 644); 'íz; édesség' (EMSz 359); 'maku; aromi' (ESS 165); *tañst'* 'сладость; чувство вкуса; запах / Süsse; Geschmackssinn; Geruch' (MdWb 2262) szóval kapcsolható össze. Az *-st'* főnévképző (vö. *tañks* 'сладость; вкус / Süsse; Geschmack' (MdWb 2263), az *-ej* pedig melléknévképző. A *tañt'*- szótó¹³ ismeretlen eredetű. Versinyin (ESM 430) felveti ugyan ennek tatár eredetét (*tām* 'вкус'), de ez hangtanilag nem igazolható.

(3) *мари*

- A *маря-* ige alanyi ragozás, jelen idő egyes szám 3. személyű alakja (Grammatika 285; EK 146, 157; Keresztes 1990: 39–40).
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: *мари* 'преслышит' (Dam 125), 'чувствует' (Dam 311).
- Raas. EM *ma'ams* 'слышать, слушать, замечать, чувствовать, ощущать / hören, vernehmen, merken, spüren, empfinden, fühlen' (MdWb 1181).
- Mai erza alakja: *марямс* 'услышать; чувствовать, ощущать' (ERV 365); 'kuulla; tuntea' (ESS 91); 'hall, meghall; érez, érzékel, észlel, tapasztal' (EMSz 220).
- Moksa megfelelője: *марямс* 'слышать, услышать, расслышать; чувствовать, почувствовать, ощущать' (MRV 364); 'tuntea (kipua tms.), aistia; kuulla' (MSS 107); *ma'ams* 'érezni; hallani' (JJ 91).
- Ismeretlen eredetű szó (ESM 233).

(4, 19) *ней*

- Határozószó.
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: *ней* 'теперь' (Dam 285), 'уже, теперь' (Dam 295).
- Raas. *nej / ni, nej* 'теперь, ныне / jetzt, nun' (MdWb 1384).
- Mai erza alakja: *ней* 'теперь' (ERV 409); 'nyt' (ESS 102); 'most' (EMSz 244).
- Moksa megfelelője: *ни* 'уж, уже' (MRV 413); 'jo' (MSS 121); *ni* 'már' (JJ 103).
- Finn-permi eredetű szó, vö. FP **nikz ~ nükz* 'gegenwärtig; jetzt, schon' > fi. *nyky, nyt*, é. *nüüd*, vj. *ni*, zj. *nin* (UEW 707; MdKons 93; ESM 285; SSA 2: 246, 248).

¹³ *tañt'-st' > tañst'*

(5, 16) минекъ

- A *минь* többes szám első személyű személyes névmás genitivusi alakja (Grammatika 252, 255; EK 127; Keresztes 1990: 198).
- Előfordulása a korai nyelvm emlékekben: *минек*, *минекъ* 'наш' (Dam 105, 110, 158).
- Paas. *mińek* / *miń* 'наш' / unser' (MdWb 1263).
- A névmás mai erza gen-acc. alakja: *минек*, *mińek* (Grammatika 255; EK 127; Keresztes 1990: 198).
- Moksa megfelelője (gen-acc.): *минь* 'наш' (MRV 383); 'meidän' (MSS 112); *miń* 'mi' (JJ 96).
- Eredetét ld. a (33) szócikkben.

(6) сядейнекъ

- A *сядей* főnév többes szám első személyű birtokos személyragos alakja (Grammatika 199; EK 89, 92; Keresztes 1990: 58).
- Előfordulása a korai nyelvm emlékekben: M *sidi* 'Hart' (Witsen 625); *sfidei* 'Herz' (Müller 1759: 391), *сьедей* 'сердце' (Müller 1791: 87); E *сядеи*, M *сѣди* (Pallas 142); *сядей* 'сердце' (Dam 46, 79, 257).
- Paas. *śed'ej* / *śed'i* 'сердце' / Herz' (MdWb 2116).
- Mai erza alakja: *cedeй* 'сердце' (ERV 573); 'sydän' (ESS 148); 'szív' (EMSz 325);
- Moksa megfelelője: *cedu* 'сердце' (MRV 607); 'sydän' (MSS 163); *śed'i* 'szív' (JJ 148).
- Uráli eredetű szó: U *śiďä(-mз) ~ śüďä(-mз) > fi. *sydän*, lpN *čādā*, cser. *šüm*, vtj. *śulem*, zrzj. *śeļem*, osztj. *śēm*, vog. *šām*, magy. *szív*, jur. *šej* stb. (UEW 477; MdKons 139; SSA 3: 228).

(7) покиштъ

- A *покиш* melléknév többes számú alakja (Grammatika 145; EK 75; Keresztes 1990: 55–56).
- Előfordulása a korai nyelvm emlékekben: *pokščh* 'groß' (Müller 1759: 405), *покишъ* 'большой' (Müller 1791: 97); *покиш* 'великий' (Dam 49), 'большой' (Dam 44).
- Paas. E *pokš* 'большой; старший' / gross; älterer, Ältester' (MdWb 1725).
- Mai erza alakja: *покиш* 'большой; взрослый; старший' (ERV 493); 'iso, suuri' (ESS 125); 'nagy' (EMSz 290);
- Moksa megfelelője nincs, vö. *оцю* 'большой, крупный' (MRV 451); 'iso, suuri' (MSS 130); *otšu* 'nagy' (JJ 199).

- Ismeretlen eredetű szó. Versinyin (ESM 373) kérdőjellel összekapcsolja a fi. *paksu* 'vastag, erős, testes, kövér', é. *paks* 'id.', vtj. *бадъым* 'большой; nagy', zřj. *наськыд* 'широкий; széles' szavakkal. Az SSA (2: 298) a *paksu* szót csak a balti finnig vezeti vissza. A zřj. *наськыд* (~ vtj. *наськым* 'широкий, обширный; széles, tágas', zřj. *нась* 'открытый; nyitott, nyílt', vtj. *нась* 'дыра, отверстие; nyílás, rés') a permi **pas* 'открытый' szóból ered (KESK 217), ez szemantikailag nem kapcsolható össze a mordvin lexémával.

(8) кульцуныцятъ

- A *кульцуныця* folyamatos melléknévi igenév többes számú alakja. Az ige-név a *кунцоло-* ige (*и-*zó) nyelvjárási *кулцуно-* alakjának *-ыця* képzős formája (Grammatika 347–350; EK 217–219; Keresztes 1990: 68).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *кулцуныця* 'слушатель' (Dam 264), *кулцыныця* 'подслушиватель' (Dam 207).
- Paas. *kuncoloms* (~ *kulconoms*, *kunculumts*, *kuľcunums*) / *kuľtsəndəms* 'слушать, прислушиваться, подслушивать / anhören, zuhören, horchen' (MdWb 952).
- Mai erza alakja: *кунсоломс* 'слушать; слушаться, послушаться' (ERV 315); 'kuunnella; totella' (ESS 80); '(meg)hallgat, (oda)figyel; engedelmeskedik' (EMSz 189); *кунсолюця* 'слушающий; слушатель; hallgató'.
- Moksa megfelelője: *кулхцондомс* 'слушать, послушать, выслушать; слушаться, послушаться' (MRV 302); 'kuunnella; totella' (MSS 86); *kuľʹtšəŋkšəms* 'hallgatni' (JJ 75).
- Az alapige az előmd. *kūle-* alakra megy vissza, vö. FU/?U **kule-* 'hören; ?Ohr' > fi. *kuule-*, é. *kuule-*, lpN *gullā-*, cser. *kola-*, vtj. *kyl-*, zřj. *kyl-*, osztj. *χol-*, vog. *χōl-*, magy. *hall-*, ?jur. *χā* stb. (UEW 197; ESM 181, 184; SSA 1: 456). A *kūle-* tőhöz az ősmordvinban egy **-śə-* képzőelem kapcsolódott (MdKons 71).

(9, 28, 38) и

- Kötőszó (Grammatika 394–395).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *и* 'и' (Dam 46, 48, 64, 84, 108, 117, 252).
- Paas. EM *i* 'и / und' (MdWb 437).
- Mai erza alakja: *и* 'и' (ERV 201); 'myös, -kin' (ESS 54).
- Moksa megfelelője: *и* 'и' (MRV 198); 'ja, myös' (MSS 51); *i* 'és, is' (JJ 39).
- Orosz eredetű kötőszó, vö. or. *и* 'és'.

(10, 22, 31) *наро*

- Melléknév.
- Előfordulása a korai nyelvm emlékekben: *наро* (Dam 42, 46, 49, 50; Pallas 278).
- Paas. *paro* / *parā* 'добрый, хороший / gut' (MdWb 1545).
- Mai erza alakja: *наро* 'хороший, богатый; хороший, добротный, доброкачественный, прочный (прил.); добро; богатство (сущ.); хорошо (нареч.); хорошо, ладно (частица)' (ERV 458); 'hyvä' (ESS 115); 'jó; rendes, derék; helyes' (EMSz 270).
- Moksa megfelelője: *нара* 'добро, доброе дело; хороший' (MRV 463); 'hyvä; omaisuus' (MSS 134); *parā* 'jó' (JJ 114).
- Finn-permi eredetű szó: FP **para* 'gut' > fi. **para* (*parempi, paras*), é. *parem*, lpN *buorre*, cser. *purə*, vj. *bur*, zj. *bur* (UEW 724; MdKons 106; SSA 2: 313, 314; tévesen ESM 334).

(11) *промокс*

- A *промо-* 'összegyűlik, gyülekezik' ige -*кс* deverbális nomenképzős alakja (Grammatika 104–105; EK 36; Cigankin 1981: 35–40).
- Előfordulása a korai nyelvm emlékekben: *промокс* 'зборище' (Dam 102), 'собрание' (Dam 121, 238, 284), 'собор' (Dam 267), 'сход' (Dam 281).
- Paas. *puromks* ~ *promks* / *purəmks* 'сходка / Zusammenkunft, Versammlung' (MdWb 1645).
- Mai erza alakja: *промокс* 'собрание, сход' (ERV 519); 'kokous' (ESS 132); 'gyűlés, összejeövetel, értekezlet' (EMSz 301).
- Moksa megfelelője: *пуромкс* 'собрание, митинг' (MRV 549); 'kokous' (MSS 152).
- Ismeretlen eredetű szó. Versinyin (ESM 379) összeveti a zrj. *нур* 'плот; tutaj' (összetételekben: 'куча; rakás, kupac') szóval. A zürjén szó az őss-permi **pur* alakra megy vissza, eredeti jelentése 'halom, rakás' lehetett (ld. KESK 232).

(12) *вясемеде*

- A melléznevek felsőfokú alakjának képzésére szolgáló elem: *вясемеде вадря* 'a legjobb' (Grammatika 236). Eredetileg a *весе* 'minden, összes' általános névmás¹⁴ ablativusi alakja (Keresztes 1990: 65; EK 135–137). Alapalakja a *veše* 'весь, целый, все / ganz, all, alle' (MdWb 2627); *весе* 'весе, вся, все' (ERV 128); 'koko, kaikki' (ESS 29); 'mind, minden, minden-

¹⁴ A Grammatika (263) terminológiájával: „определяющее местоимение”.

- ki, mindannyian; egész, összes' (EMSz 87), ennek denominális nomenképzős alakja a *vešeme* (a képzőről: Maticsák 2014: 175–177).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *вясемеде маласо* 'ближе всѣх' (Dam 42), *вясемеде берянь* 'хуже всѣх' (Dam 125, 288, 306).
 - Paas. E *vešeme* 'весь, все, все / alle, all', *vešemed'e pokš* 'наибольшая / (aller)grösster' (MdWb 2628).
 - Mai erza alakja: *весеме* 'весь' (ERV 128); 'kaikki' (ESS 29); 'minden, összes' (EMSz 87).
 - Moksa megfelelője nincs, vö. *сембе* 'весь, вся, все, все' (MRV 617); 'kaikki' (MSS 165); *šembe* 'összes, minden' (JJ 146).
 - Uráli eredetű szó: U *weńcz* ~ *wečz* 'ganz, all' > ?vj. *voč*, ?zj. *vač*, ?magy. *össze*, tvlg. *bánsa* (UEW 568; MdKons 187; tévesen ESM 50).

(13) *вадря*

- Melléknév.
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *вадря* 'хороший' (Dam 305), *вадря* 'добро' (Pallas 275).
- Paas. E *vad'ra* 'миловидный, красивый; хороший; отличный / hübsch, schön; gut; vortrefflich' (MdWb 2510).
- Mai erza alakja: *вадря* 'хороший; добровестный; доброкачественный; пригодный' (ERV 97); 'hyvä, kaunis, kelpo' (ESS 21); 'jó, szép, rendes, helyes' (EMSz 65).
- Moksa etimológiai megfelelője: *вадя, вадряв* 'ровный, гладкий; приглаженный' (MRV 79); *вадря(в)* 'sileä, tasainen; rasvainen' (MSS 23); *vad'rauc* 'sima' (JJ 198). Vö. *цебяръ* 'хороший; благопринятый, добрый' (MRV 816).
- Paasonen a *vad'rams* 'гладить / glatt machen, glätten, streicheln' ige szócsaládjába sorolja (MdWb 2509–10). Hasonlóképpen jár el Versinyin is (ESM 36): az EM *вадяжа, вадряв* 'гладкий; sima, sík', ill. a fentebb említett moksa szavak *вадь-, вадръ-* tövével kapcsolja össze (a jelentésfejlődésre: 'sík' > 'egyenletes' > 'jó').

(14) *минянекъ*

- A többes szám első személyű névmás dativus-allativusa, vö. *miñeñek* (Keresztes 1990: 198).
- Paas. *miñeñek* / *mñd'eñək* 'нам / uns' (MdWb 1263).
- Mai erza alakja: *миненек* 'nekünk; hozzánk' (EMSz 229).
- Moksa megfelelője: *миндейнек* (Grammatika 255; МК 104), *miñd'ejñək* (Keresztes 1990: 198); *miñd'ejñək* 'minekünk' (JJ 96).
- A személyes névmás uráli eredetű, ld. (33) szócikk.

(15, 32) неяви

- A *неяво-* ige alanyi ragozás, jelen idő egyes szám 3. személyű alakja (Grammatika 285; EK 146, 157; Keresztes 1990: 39–40). Ez a *нее-* ige reflexív alakja. vö. *неемс* 'видеть, увидеть; испытывать, испытать' (ERV 408); 'nähdä' (ESS 102); '(meg)lát' (EMSz 243).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *неяви* 'кажется' (Dam 115).
- Paas. *ñejavoms / ñejävəms* '(мочь) видеться, увидаться, замечаться, виднеться / gesehen, erblickt werden (können)' (MdWb 1388).
- Mai erza alakja: *неявомс* 'видеться; выглядеть; казаться' (ERV 411); 'näkyä' (ESS 102); 'látszik, látható' (EMSz 245).
- Moksa megfelelője: *няевомс* < *няемс* 'видеть, увидеть, разглядеть, заметить; повидаться, встретиться' (MRV 425); *няевомс* 'näkyä, olla näkyvissä' (MSS 126); *ñejävəms* 'látszani' (JJ 102).
- Az alapalak (*ñeje-*) finnugor eredetű szó, vö. FU **näke-* > fi. *näke-*, é. *näge-*, lpN *niegâdi-*, vj. *naal-*, osztj. *ni-*, vog. *ñäwl-*, magy. *néz-* (UEW 302; MdKons 93; ESM 283; SSA 2: 249, 250).

(17) тонавтомонь, (26) тонавтомо

- A *тонавто-* ige *-мо* deverbális nomenképzős derivátumának genitivusi (17), ill. nominativusi (26) formája (Cigankin 1981: 41–42; Grammatika 155, 161–163; EK 80, 83; Keresztes 1990: 54; Maticsák 2014: 174–176;).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *тонавтомо* 'наставление' (Dam 156), 'наука' (Dam 157, 182), 'учение' (Dam 158), 'обучение' (Dam 176).
- Paas. *tonavtoms / tonaftəms* 'учить; приучать / lehren; gewöhnen' (MdWb 2316).
- Mai erza alakja: *тонавтомс* 'учить, обучать' (ERV 668); 'opettaa' (ESS 171); '(meg)tanít, betanít; oktat' (EMSz 380); *тонавтома* '(meg)tanítás, betanítás; oktatás' (EMSz 379).
- Moksa megfelelője: *тонафтомс* 'учить; научить; выучить' (MRV 733); 'opettaa' (MSS 183); *tonaftəms* 'tanítani' (JJ 183).
- Uráli eredetű szó, vö. U **tuna-* 'sich gewöhnen lernen' > cser. *tāmenä-*, ??vtj. *tuno*, ??zrj. *tun*, magy. *tanul-*, jur. *tanarā-* stb. (UEW 537; MdKons 169; ESM 442).

(18) кульцонодо

- A *кульцоно-* ige többes szám 2. személyű imperativusi alakja (Grammatika 295; EK 165; Keresztes 1990: 42).
- Részletesebben ld. a (8) szócikket.

(20) *napcme*

- A *napo* melléknév rendhagyó elativusi alakja, módhatározói funkcióban (Keresztes 1990: 70, 74). Ezeket az alakokat a mordvin grammatikák a határozószók között tárgyalják, morfológiai tagolás nélkül: *бойкасто* 'gyorsan', *мазыйтэ* 'szépen' (Grammatika 364; EK 228–229).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *napcme* 'хорошо' (Dam 42, 67), *напцме* 'id.' (Dam 53, 66), *нарьсте* 'id.' (Dam 65).
- Paas. E *pa'šte* 'хорошо / gut' (MdWb 1548).
- Mai erza alakja: *napcme* 'хорошо; досконально' (ERV 458); 'hyvin' (ESS 115); 'jól; rendesen, helyesen' (EMSz 270).
- Moksa megfelelője: *napcma* 'хорошо, замечательно' (MRV 466); 'hyvin' (MSS 134); *parstā* 'jól' (JJ 114)
- Finn-permi eredetű szó, etimológiáját ld. a (10) szócikkben.

(21) *mede*

- A *me* mutató névmás ablativusi alakja. A mai irodalmi mordvinban a melléknév középfokának kifejezésére a *ce* mutató névmás ablativusának és a melléknév alapfokának kombinációja szolgál: *cede napo* 'jobb' (< *napo* 'jó') (Grammatika 234–235, EK 112; Keresztes 1990: 60–61, 64, 200).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *вишине меде* 'меньше тѣм' (Dam 140), *чеде [меде]* *икеле* 'пршжде всего' (Dam 220).
- Paas. *te* / *tä* 'этот / dieser' (MdWb 2367).
- Mai erza alakja: *me* 'этот, эта, это' (ERV 650); 'tämä' (ESS 167); 'ez' (EMSz 365).
- Moksa megfelelője: *тя* 'этот, эта, это' (MRV 762); 'tämä, se' (MSS 187); *tē* 'ez' (JJ 177).
- Uráli eredetű szó, vö. U **tä* (~ *te* ~ *ti*) 'dieser' > fi. *tämä*, é. *tema*, lpN *dat*, cser. *ti*, *tiδa*, vtj. *ta*, zrj. *ta*, osztj. *tim*, vog. *ti*, magy. *té-* (*tétova*), jur. *tikī* stb. (UEW 513; MdKons 165; ESM 433; SSA 3: 355).

(23) *тявьде*

- A *mev* főnév ablativusi alakja (Grammatika 151, 164–166, EK 78, 84; Keresztes 1990: 54, 74).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *тявь* 'дѣло' (Dam 52, 61), 'должность' (Dam 84).
- Paas. EM *t'ev* 'труд, работа / Arbeit' (MdWb 2399).
- Mai erza alakja: *mev* 'дело' (ERV 651); 'työ, toimi; asia; tapaus' (ESS 167); 'dolog; ügy; tett; tennivaló, teendő; munka; feladat' (EMSz 366).

- Moksa megfelelője: *тев* 'дело; работа, занятие' (MRV 711); 'työ; asia, seikka' (MSS 180); *теу* 'munka, dolog' (JJ 180).
- Finn-volgai eredetű szó, vö. FV **tewe* 'Arbeit, Werk' > fi. *työ*, é. *töö* (UEW 796; MdKons 167; ESM 433; SSA 3: 351, ez utóbbi nem zárja ki a balti finn szavak germán eredetét, ld. még Kylstra 2012: 329).

(24) *арась*

- Tagadószó, valaminek a létezését tagadja (Keresztes 1990: 76).
- Paas. EM *aras* '[negatives Suppl. für 'sein', 3. Sg. Präs, Grund-F., die nach Art der Nomina konjugiert wird] нет, не имеется / ist nich (vorhanden), existiert nicht, es gibt nicht, es mangelt' (MdWb 57).
- Mai erza alakja: *арась* 'нет' (ERV 56); 'ei ole; ei' (ESS 9); 'nem; nincs' (EMSz 44).
- Moksa megfelelője: *аи* 'нет; не существует, отсутствует' (MRV 50); 'ei ole' (MSS 17); 'nincs' (JJ 29).
- Ismeretlen eredetű szó. Versinyin javaslatai nem fogadhatók el (ESM 18).

(25) *мязьякъ*

- Két elemből áll: a *мезе-* névmásból és a *-якъ* partikulából.

(25a) *мязе*

- Ld. az (1) szócikket.

(25b) *-якъ*

- 'is' jelentésű partikula, melynek a *-якъ* mellett *-закъ* és *-какъ* alakja is van (Grammatika 393, 395, 403, 408; EK 256–257; Keresztes 1990: 71). Ez a partikula a nyelvelmékekben egybe- és különírva egyaránt előfordul.
- Paas. E *-gak*, *-jak*, *-kak* 'и, также, даже / auch, sogar' (MdWb 407, 480, 572).
- Mai erza alakja: *-зак*, *-как*, *-як* 'is' (EMSz 97, 134, 466).
- Moksa megfelelője: *-вок*, *-га*, *-ге*, *-ке* (Grammatika 395; MK 204; Keresztes 1990: 71).
- Ismeretlen eredetű elem.¹⁵

¹⁵ Az erza partikula variánsai közül a *-kak* lehetett az elsődleges (vö. a prolativus *-ka*, *-ga*, *-va* ragját, amely egy **-ka* formára megy vissza). Keresztes László véleménye szerint a *-kak* összefügghet a fi. *jo-ka*, *ku-ka*, *mi-kä* stb. névmások *-kV* elemével.

(27) ломанень

- А *ломань* főnév genitivusi alakja (Keresztes 1990: 53–54).
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: М *loman* 'Mensche' (Witsen 625); *loman* (Strahlenberg); *loman* 'Mensch' (Müller 1759: 387), *ломанъ* 'человѣкъ' (Müller 1791: 85); *ломанъ* 'человѣкъ' (Dam 308); ЕМ *ломанъ* 'человѣкъ' (Pallas 43).
- Paas. ЕМ *lomań* 'человек, мужчина; другой, иной, чужой / Mensch, Mann; anderer, fremd, Fremder' (MdWb 1051).
- Mai erza alakja: *ломанъ* 'человек' (ERV 349); 'ihminen; vieras' (ESS 87); 'ember' (EMSz 209).
- Moksa megfelelője: *ломанъ* 'человек' (MRV 342); 'ihminen; vieras ihmnen, muukalainen; mies' (MSS 100); *lomań* 'ember, idegen' (JJ 87).
- Iráni eredetű szó (MdKons 80; Keresztes 2011: 111; Zaicz 1998: 213). Versinyin cseremisiz és lapp felvételei nem fogadhatók el (ESM 217).

(29) назнень,¹⁶ (45) назъ

- А *наз* főnév dativusi (29), ill. nominativusi (45) alakja (Grammatika 151, 155, 163–164; EK 78–80, 83–84; Keresztes 1990: 53–54).
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: М *sca-bas* 'God' (Witsen 624); *paŋŋ* 'Gott' (Müller 1759: 383), *насъ* 'богъ' (Müller 1791: 83); М *боасъ* (Ricskov 182); *шка-басъ*, *кау-бавасъ*, *ку-бавасъ*, *ши-бавасъ* 'богъ' (Lerjohin 165, 166); *нас* (Dam 44, 321), *наз* (Dam 70, 96, 233, 321), М *шка-бавасъ* 'богъ' (Dam 321); *наасъ* 'богъ' (Pallas 1).
- Paas. *paз* / *pavas* Е 'бог / Gott'; М 'бог; счастье / Gott; Glück' (MdWb 1560).
- Mai erza alakja: *наз* 'бог' (ERV 450); 'jumala' (ESS 113); 'isten' (EMSz 265).
- Moksa megfelelője: *наваз* 'счастье; успех, радость, удача; участь, судьба' (MRV 452); 'jumala; onni' (MSS 131); *pavas* 'isten, szerencse' (JJ 116).
- Iráni jövevényszó, vö. av. *baγa* (~ ói. *bhagas*) > ősmd. **paγas* > **pavas* (Joki 1973: 301; MdKons 106; ESM 323).

(30, 39) вяльть

- Határozószó.
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: *вяльть* 'весма' (Dam 51), 'очень' (Dam 192).
- Paas. *vel't*, *vel'k* / *vel'f* 'очень, слишком / sehr, zu sehr, allzu' (MdWb 2604).

¹⁶ А helyes alak *назнень* lenne.

- Mai erza alakja: *вельть* 'очень, весьма' (ERV 121); 'erittäin, oikein' (ESS 28); 'nagyon, túl, túlságosan, meglehetősen, rendkívül' (EMSz 83).
- Moksa megfelelője: *вельф* 'верхом, через верх; пре-, очень, весьма, слишком, свыше меры' (MRV 107); 'yli, läpi; liikaa, liiaksi' (MSS 33); *velf* 'át, túl' (JJ 199).
- Paasonen és Versinyin (ESM 47) is összekapcsolja a *велькс* 'vminek a felső része', *велькска* 'felett (mozgásban)', *вельксс* 'fölé', *вельде* 'keresztül, révén' stb. szócsaláddal. Ez ősi eredetű, vö. FU (?U) *wilä* (*wülä*) 'Oberfläche, Ober-, das Obere' > fi. *ylä, yli, yllä, ylös*, é. *üla, üli*, lpN *ällen*, cser. *wəl-*, vtj. *vil*, zrlj. *vil*, osztj. *elə*, vog. *äl*, ?jur. *ññe* stb. (UEW 574; MdKons 185; SSA 3: 490). A *-кс* nomenképző, a *-ть* elhomályosult határozórag lehet, vö. *чить* 'nappal', *веть* 'éjjel' (Cigankin 1981: 46; Grammatika 1980: 107; EK 2000: 37; Keresztes 1990: 70).

(33) *минь*

- Többes szám első személyű személyes névmás (Grammatika 253–254; EK 127; Keresztes 1990: 62, 198).
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: *min* 'wir' (Müller 1759: 403), *минь* 'мы' (Müller 1791: 95, 97); *минь* 'мы' (Lepjohin 166); *минь* 'мы' (Dam 325); EM *минь* 'мы' (Pallas 393).
- Paas. EM *miñ* 'мы / wir' (MdWb 1263).
- Uráli eredetű személyes névmás: U *mš* 'wir' > fi. *me*, lpN *mī*, cser. *mä*, vtj. *mi*, zrlj. *mi*, osztj. *měŋ*, vog. *mäŋ*, magy. *mi*, jur. *mañe* stb. Az *-ñ* névmásképző elem (UEW 294; MdKons 89; ESM 252; SSA 2: 156; Szerebrennyikov 1967: 86–87; Honti 2010–11: 37–48).

(34, 49) *меса*

- Határozószó, eredetileg a *me* mutató névmás (nyelvjárási) inessivusi alakja.
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: *месе* 'здесь' (Dam 104, 114); M *тяса* 'здесь' (Pallas 425).
- Paas. *ťese, řesa / řasä, tasa* 'этот / dieser' (MdWb 2368).
- A névmási fő mai alakjait és eredetét ld. a (21) szócikkben

(35) *монавтозь*

- A *монавто-* ige határozói igenévi alakja (Grammatika 358–360; EK 219–220; Keresztes 1990: 68; 2011: 93–94).
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: *монавтозь* 'вѣжливый' (Dam 70), 'школьный' (Dam 313), *вялть монавтозь* 'весма учитивый' (Dam 51).
- Mai alakjait és eredetét ld. a (17) szócikkben.

(36) радувукинутанокъ

- A *радувукину-* ige indicativus praesens többes szám első személyű formája; a *радова-* (nyj. *радува-*, *радуву-*) ige *-кину-* frekventatív képzős alakja (a ragról: Grammatika 185, 290; EK 157–160; Keresztes 1990: 40; a képzőről: Mészáros 1999: 69–87). Az igerag az irodalmi nyelvben *-тано* formájú, a *-танок* nyelvjárási alak.
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *радуван* 'радуюсь' (Dam 39, 240).
- Paas. E *raduvakšnoms* 'радоваться / sich über etw. freuen' (MdWb 1875); *raduvams/radovams* 'развеселиться; радоваться / froh werden; sich freuen' (MdWb 1875).
- Mai erza alakja: *радовакиномс* < *радовамс* 'обрадоваться' (ERV 534); *радовакиномс* 'iloita, riemuita', *радовамс* 'ilostua, riemastua' (ESS 136); *радовамс* '(megörül) vkinek/vminek' (EMSz 311).
- Moksa megfelelője: *радовакинемс* < *радовамс* 'радоваться, обрадоваться, порадоваться, полюбоваться' (MRV 564); *радавамс* 'iloita' (MSS 157); *radav̆m̆ts̆, řadav̆m̆ts̆* 'örülni' (JJ 138).
- Orosz eredetű szó, vö. or. *радовать* 'megörvendeztet, örömet szerez', *радоваться* 'örül, megörül'.

(37) сюналгавтыванокъ

- A *сюналгавтыва-* ige többes szám első személyű indicativus praesens formája. Úgy tűnik, az igerag (irod. *-тано*, nyj. *танок*) kezdő mássalhangzója kiesett, ld. még a (41) címszót.
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *сюналгавтян* 'обогащаю(сь)' (Dam 110), *сюналгавлян* 'обогащаю' (Dam 174).
- Paas. E *šupalgavtoms* 'обогащать / reich machen' (MdWb 2199).
- Mai erza alakja: *сюналгавтомс* (fakt.), 'rikastuttaa', 'gazdagít, gazdaggá tesz'; *сюналгадомс* 'разбогатеть' (ERV 637); 'rikastua' (ESS 164); 'meggazdagodik, gazdag lesz' (EMSz 353).
- Moksa megfelelője: *šupaц* 'gazdag' (JJ 158).
- Alapszava a *сюнав* 'gazdag', vö. 'богатый' (ERV 637); 'gazdag' (EMSz 353); 'rikas, varakas' (ESS 164); *šupav ~ šupaη* 'богатый, состоятельный / reich, wohlhabend' (MdWb 2198). Ismeretlen eredetű szó. Versinyin a votj. *чупрес* 'бодрый, подвижный; élénk, fürgе, mozgékony' szó *чуп-* tövével, valamint a zrj. *зубыр* 'дружно, бойко; gyorsan, fürgén' *зуб-* tövével rokonítja, ez szemantikailag nem meggyőző. Hangtanilag nem kifogástalan a cser. *шап, шāп* обильный, хорошо растущий; богатый (рыбой, урожаем); *vmiben* (halban, termésben) gazdag' szóval való egybevetése sem (ESM 423).

(40) *некъ*

- Határozószó.
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: *некъ* (Dam 39).
- Paas. *pek* / *pек* 'очень / sehr' (MdWb 1590).
- Mai erza alakja: *нек* 'очень, сильно, весьма' (ERV 466); 'kovin, erittäin, aivan, hyvin' (ESS 117); 'nagyon' (EMSz 275).
- Moksa megfelelője: *няк* 'очень, сильно' (MRV 555); 'hyvin, oikein, kovin, erittäin' (MSS 154); *pек* 'nagyon' (JJ 118).
- Tatár jövevényszó, vö. tat. *bik* 'nagyon' (Paasonen 1897: 43; MdWb 1590). A cseremiszbbe is átkerült, vö. cser. nyj. *päk* 'mindig; nagyon; mindenütt' (ESM 341).

(41) *ляздованокъ*

- А *ляздова-* ige többes szám első személyű indicativus praesens formája. Úgy tűnik, az igerag (irod. *-тано*, nyj. *танок*) kezdő mássalhangzója kiesett, ld. még a (37) címszót.
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: *ляздуван* 'прибавляюсь' (Dam 142).
- Paas. E *lezdevems* 'прибавляться, увеличиваться / zunehmen, grösser werden' (MdWb 1122).
- Mai erza alakja: *лездавомс* '1. [возможностная форма] лездамс; 2. прибавится' (ERV 335), vö. *лездамс* 'помогать, помочь' (ERV 335); 'lisätä; auttaa, hyödyttää' (ESS 84); 'segít, segédkezik' (EMSz 201)
- Moksa megfelelője: *лездавомс* < *лездомс* 'помочь, оказать помощь' (MRV 331); 'auttaa' (MSS 97); *lezdâms* 'megsegíteni' (JJ 85).
- Finn-volgai eredetű szó, vö. FV **lisä* 'Vermehrung, Zuwachs' > fi. *lisä*, *lisää*-, é. *lisa*, *lisa*-, lpN *lâsse*, *lâseti*- (UEW 691; MdKons 78; ESM 205; SSA 2: 83).

(42) *а*

- Kötőszó.
- Mai erza alakja: *а* 'а, же, но; а всё-таки, но всё же, однако' (ERV 27); 'mutta, vaan; entä; ja' (ESS 1); 'de, azonban, hanem, ám, pedig, mégis; hát, ugyan; meg, és' (EMSz 29).
- Moksa megfelelője: *а* 'а, но, же, всё-таки, однако' (MRV 21); 'ja; mutta, vaan' (MSS 9); *а* 'és; hanem' (JJ 23).
- Orosz eredetű szó, vö. or. *а* 'de, azonban; mégis; és, is'.

(43) тонъ

- Egyes szám második személyű személyes névmás (Grammatika 255; EK 127; Keresztes 1990: 62, 198).
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: *ton* 'du' (Müller 1759: 403), *тонъ* 'ты' (Müller 1791: 95, 97); *тон* 'ты' (Dam 325); EM *тонъ* 'ты' (Pallas 383, 384).
- Paas. EM *ton* 'ты / du' (MdWb 2314).
- Mai erza alakja: *тон* 'ты' (ERV 667); 'sinä' (ESS 171); 'te' (EMSz 379).
- Moksa megfelelője: *тон* 'ты' (MRV 732); 'sinä' (MSS 183); *ton* 'te' (JJ 183).
- Uráli eredetű, vö. U *tš* 'du' > fi. *sinä*, é. *sina*, lpN *dōn*, cser. *tâj*, vtj. *ton*, zrij. *te*, magy. *te*, szlk. *tat*, tvg. *tannaŋ*. Az -n névmásképző elem (UEW 539; MdKons 169; ESM 442; Honti 2010–11: 37–48).

(44) инекше (helyesen *инешке*)

- Nominativusi alakú főnév.
- Paas. E *niške* (*pas*) 'grosser Schöpfer(-Gott) od. grosser Himmel(sgott); der Himmels Gott / небесный бог; бог вообще' (MdWb 1407, 1563).
- Mai erza alakja: *нишкеназ* 'ylijumala' (ESS 103); *Ниишке* 'Nyiske (isten az erza-mordvin mitológiában)', *Ниишке наз* 'Nyiske isten' (EMSz 246).
- Paasonen az *inē ški* (*pas*) alakból vezeti le (*inē* 'nagy'). Vö. E *škej-pas*, *ška-pas*, M *škabavas*, *škabas*, *ška-bavas*, *škej-bas* 'небесный бог / der Himmels Gott' (MdWb 2236); M *икабаваз* 'бог, господь', *икабаз* 'небо' (MRV 867); *икабаваз* 'jumala' (MSS 207); *škabavas*, *škabas* 'isten' (JJ 169). – E **ški*, M *škej* 'родительница, роженица; бог; икона, образ; небо / Erzeugerin, Gebärin; Gott; Heiligenbild; Himmel' (MdWb 2235); *икай* 'бог, икона' (MRV 867); 'jumala; pyhäntäkuva, ikoni' (MSS 207); 'eltartó, felnevelő (isten vagy szülő); isten; szentkép' (JJ 169). Vö. EM *škams* 'рождать; воспитать; воспитывать / gebären; erziehen, aufziehen; grossziehen' (MdWb 2235); *икамс* 'воспитывать, растить' (MRV 868); 'kasvat-taa' (MSS 207); 'felnevelni' (JJ 169). – Kérdéses, hogy összefügg-e a *ška* 'idő' jelentésű szóval, amely az UEW (620) szerint talán finn-permi eredetű, vö. FP *čäčke* 'Weile; eine gewisse Zeit' > ?fi. *hetki*, zj. *ćęż*.

(46) виевть

- A *виевте*- ige egyes szám második személyű felszólító módú alakja (Grammatika 295; EK 165; Keresztes 1990: 42).
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: *ламо виеван* 'много силён я' (Dam 142).

- Paas. *vijetems* / *vijətəms* 'усилиться / stärker, kräftiger werden' (MdWb 2651).
- Mai erza alakja: *виевгавомс* 'усилить' (ERV 134), 'voimistaa, vahvistaa' (ESS 30); *виевгадомс* 'стать сильным' (ERV 134); 'voimistua, vahvistua' (ESS 30); 'megerősödik' (EMSz 92).
- Moksa megfelelője: *вииямс* 'усилиться; окрепнуть; стать крепким', 'vahvistua, voimistua'; *виияфтомс* 'укрепить, усилить' (MRV 120), 'vahvistaa, voimistaa' (MSS 37); *vijijams* 'erősödni', *vijijaf̃təms* 'megerősíteni' (JJ 202).
- A *vij* 'erő' főnév igei származéka. Ez ősi eredetű szó, vö. FU (??U) **wāke* 'Kraft' > fi. *väki*, é. *vägi*, lpN *viekkā*, cser. *wi*, *wij*, vtj. *vi*, zrg. *vij*, osztj. *wöy*, ??jur. *wika* (UEW 563; MdKons 189; SSA 3: 479).

(47) *вясемь*

- A *вясеме* névmás accusativusi alakja (Keresztes 1990: 53–54).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *вясемь* (Dam 64, 284).
- Mai erza és moksa alakjait, ill. a szó eredetét ld. a (12) szócikkben.

(48) *кона*¹⁷

- A *кона* kérdő és vonatkozó névmás többes számú alakja (Grammatika 261–263; EK 133–134; Keresztes 1990: 65). A vizsgált szövegben vonatkozó névmási szerepben fordul elő.
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *кона* 'который' (Dam 125).
- Paas. EM *кона* 'кто, который; кто-нибудь, кто-то / wer, wercher [interr. u. rel.]; jemand, einer' (MdWb 805).
- Mai erza alakja: *кона* 'который' (ERV 285); 'joka' (73); 'aki, ami, amely, amelyik, melyik' (EMSz 175).
- Moksa megfelelője: *кона* 'который; какой' (MRV 277); 'joka, mikä' (MSS 76); *kona* 'ki, melyik; aki, amely' (JJ 65).
- A névmás töve az uráli alapnyelvre vezethető vissza, vö. U **ku-* (~ *ko-*) 'we, welcher, ? was' > fi. *ku-*, *ko-*, lpN *gu-*, *gq-*, *goa-*, cser. *kâ-*, *ku-*, vj. *kę-*, *kâ-*, *kî-*, zj. *ko-*, *kę-*, *kî-*, *ku-*, osztj. *ko-*, *χō-*, *χă-*, vog. *ka-*, *χo-*, *χū-*, magy. *ho-*, jur. *χi-*, *χū-*, jeny. *hō-*, *ko-*, *ku-* stb. (UEW 191; MdKons 63; ESM 152; SSA 1: 425).

¹⁷ A többesjel veláris szavakban nem palatalizált (mai irod. *конат*, régi helyesírással *кона́тъ*). A lágyságjel használatára két magyarázat kínálkozik: a) íráshiba, b) a következő szó hatása: *konat t̃esa* > *konaŋt̃esa*.

(50) тонавлитъ

- A *тонавлитъ*- ige alanyi ragozás, jelen idő, többes szám harmadik személyű alakja (Grammatika 285, 290; EK 157, 159; Keresztes 1990: 40).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *тонавлемскъ* 'учиться' (Dam 195), *тонавлян* 'выучиваю' (Dam 69), 'научаюся' (Dam 157).
- Paas. E *tonavl'ems*¹⁸ 'учить; приучать; учиться, упражняться / lehren; gewöhnen; lernen, sich üben'; *tonavth'ems* 'учить; учиться, упражняться / lehren; lernen, sich üben' (MdWb 2316).
- Mai erza alakja: *тонавнемс* 'учиться, учить' (ERV 668); 'орпіа, оретелла, opiskella' (ESS 171); '(meg)tanul, tanulmányoz' (EMSZ 379).
- Moksa megfelelője: *тонафнемс* (frekv.) < *тонафтомс* 'учить, научить; выучить' (MRV 733); *тонафнемс* 'opettaa; opiskella, oppia' (MSS 183); *tonafh'ems* 'tanítani; tanulni' (JJ 183).
- Uráli eredetű szó, részletesebben ld. a (17) szócikkben.

(51) есь

- A visszaható névmás nominativusi formája (Grammatika 266–268; EK 142–143; Keresztes 1990: 64, 199).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *эсь* 'свой' (Dam 255).
- Paas. EM *es* 'собственный; сам / eigen; selbst, selber' (MdWb 383).
- Mai erza alakja: *эсь* 'свой' (ERV 789); 'oma' (ESS 201); 'saját, maga' (EMSz 458).
- Moksa megfelelője: *эсь* 'свой' (MRV 906); 'oma; itse' (MSS 217); *es* 'saját, maga' (JJ 35).
- Finnugor eredetű szó, vö. FU **iče ~ iše* 'Schatten; Schattenseele' > fi. *itse*, é. *ise*, lpN *ieš*, cser. *aške*, vtj. *ač-*, *ač-*, zrl. *ač-*, osztj. *is*, vog. *jisú-*, ?magy. *isz, isz, iz* (UEW 79; MdKons 38; ESM 518; SSA 1: 230).

(52) славазотъ

- A *слава* szó illativusragos (-зо-) alakjának egyes szám 2. személyű birtokos személyragos (-m) formája (Grammatika 152, 157, 199, 201; EK 78, 86, 89, 95; Keresztes 1990: 54, 58–59).
- Előfordulása a korai nyelvelmékekben: *слава* 'слава' (Dam 50).
- Paas. EM *slava* 'слава; слух; известие / Ruf; Gerücht; Kunde' (MdWb 1995).
- Mai erza alakja: *слава* 'слава' (ERV 593); 'kunnia, maine' (ESS 153); 'dicsőség' (EMSz 335).

¹⁸ *tonavl'ems* > *tonavl'ems*

- Moksa megfelelője: *слава* 'слава' (MRV 639); 'maine' (MSS 168).
- Orosz eredetű szó, vö. or. *слава* 'dicsőség'.

(53) церкованень

- A *церкова* szó dativusi alakja (Grammatika 151, 155, 163–164; EK 78–80, 83–84; Keresztes 1990: 53–54).
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: *церкува* 'церковь' (Dam 85, 224, 307).
- Paas. *čerkuva* / *čerkan* 'церковь' / Kirche' (MdWb 167).
- Mai erza alakja: *церькова* 'церковь' (ERV 721); 'kirkko' (ESS 187); 'templom, székesegyház; egyház' (EMSz 408).
- Moksa megfelelője: *церькав* 'церковь' (MRV 819); 'kirkko' (MSS 196); *tšerkaц* 'templom' (JJ 147).
- Orosz eredetű szó, vö. or. *церковь* 'templom'.

(54) инезоро (helyesen: *инязоро*)

- Az *инязоро* főnév nominativusi alakja. Az *инязоро* összetett szó: *ине* 'nagy' + *азоро* 'úr'.
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: *инязоро* 'император' (Dam 112, 115), 'король' (Dam 124), 'царь' (Dam 306). Az egyes elemek előfordulása: *ине* (Witsen 626, összetételek előtagjaként), *ине* 'большой' (Dam 53, 56, 69, 77). – *азир* 'Heer' (Witsen 625), *[kud]afar* 'Herr' (Müller 1759: 389), *[куд]азарь* 'господинь' (*куд* 'ház') (Müller 1791: 87), *азоро* 'хозяин' (Dam 123).
- Paas. E *inazoro* 'князь, император / Fürst, Kaiser' (MdWb 463).
- Mai erza alakja: *инязор* 'царь' (ERV 216); 'tsaari' (ESS 58); 'cár, császár, uralkodó, fejedelem' (EMSz 128). Az egyes elemek: *ине* 'великий' (ERV 212); 'suuri, iso' (ESS 57); 'nagy, hatalmas' (EMSz 127) + *азор* 'хозяин, владелец; хозяйственник; хозяин, глава дома; полномостный распорядитель; близкий родственник жениха на свадьбе' (ERV 37); 'isäntä, omistaja' (ESS 4); 'gazda, házigazda, tulajdonos, úr' (EMSz 34).
- Moksa megfelelője: *оцязор* 'царь, государь, император' (MRV 451); 'keisari, tsaari' (MSS 131); *otšu-azâr* 'cár' (JJ 109) < *оцю* 'большой, крупный' (MRV 451); 'iso, suuri' (MSS 130); *otšu* 'nagy' (JJ 109) + *азор* 'хозяин, владелец' (MRV 29); 'isäntä, herra' (MSS 11); *azâr* 'úr, gazda' (JJ 29).
- Összetett szó. Az előtag uráli eredetű: PU **enä* 'groß, viel' > fi. *enä* (*enää, enempi*), é. *enam*, lpN *ædnâg*, ?vj. *uno*, ?zj. *una*, osztj. *enə*, vog. *jinəw*, jur. *ññeka*, tvг. ?*ani*²*e*, szelk. *innə* (UEW 74; MdKons 42; ESM 87; SSA 1:

106). Az utótag a finnugor alapnyelv iráni jövevényszava: FU **asr̥z* 'Herr, Fürst' (> vj. *uzj̥r*, zj. *ozj̥r*, vog. *āt̥or*) < ősir. **asura-*: ói. *ásurah*, av. *ahurō* (UEW 18; Joki 1973: 253; MdKons 35; Rédei 1983: 220; ESM 10).

(55) *аванень*

- Az *ава* főnév dativusi alakja (Grammatika 151, 155, 163–164; EK 78–80, 83–84; Keresztes 1990: 53–54).
- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: M *ava* 'Wyf' (Witsen 625); *awai*, *auwai* 'Mutter [voc.]' (Müller 1759: 387), *авай*, *аввай* [voc.] (Müller 1791: 85); *ава* 'баба' (Dam 38, 275), 'женщина' (Dam 41, 137, 138, 152, 221, 253, 309, 311), 'жена' (Dam 92), 'мать' (Dam 46, 139); *авай* 'мать [Voc.]' (Pallas 11).
- Paas. EM *ава* 'мать; женщина / Mutter; Frau, Weib' (MdWb 89).
- Mai erza alakja: *ава* 'женщина; мать; хозяйка; замужняя женщина; бо-гиня' (ERV 28); 'nainen; äiti' (ESS 1); 'nő, asszony; anya' (EMSz 29).
- Moksa megfelelője: *ава* 'женщина; жена'; (диал.) 'мать' (MRV 22); 'nainen, vaimo; anoppi; naaras; (myt.) haltija, henki(olento)' (MSS 9), *ава* 'asszony; feleség; anya; istennő, szellem' (JJ 31).
- Valószínűleg csuvas jövevényszó, vö. csuv. *aba* 'Mutter', *abaj* 'Mütterchen' (Paasonen 1897: 31; ld. még ESM 5).

(54–55) *инязоро ава*

- Előfordulása a korai nyelvemlékekben: *инязоро ава* 'царица' (Dam 306), *иня зоро* [инязоро] *ава* 'королева' (Dam 124).
- Paas. E *in̥azor-ava* 'императрица / Kaiserin' (MdWb 463).
- Mai SgNom alakja: *инязорава* 'царица' (ERV 216), 'tsaaritar' (ESS 58); 'cárnő, cárné' (EMSz 128).
- Moksa megfelelője: *оцязор* + *ава*.

7. Következtetések

7.1. A szókincs etimológiai megoszlása

A szövegben (az összetételi tagokat külön elemnek számítva, az azonos töből alkotott szavakat összevonva) 36 lexéma fordul elő. A kis finnugor nyelvek régi szövegeinek, bibliafordításainak, szótárainak stb. értékelése során az egyik legfontosabb szempont az eloroszosítás kérdése. A mordvin írásbeliség első évszázadában – különös tekintettel Damaszkín 1785-ös szótárára és az 1821-es bibliafordításra – egyértelmű a mordvinosítás, az új fogalmakra a szótárszerkesztők, vallási szövegek fordítói igyekeztek új mord-

vin szavakat kreálni. Később, a 19. század végén erős volt a russzifikáció, a 20. század végén–21. század elején viszont ismét a purista szemlélet került előtérbe (Fábián 2003; Keresztes 2001; Matcsák 2012a: 151–154).

Ebből a szempontból az általam vizsgált szöveg is beilleszkedik a sorba, a szöveg ismeretlen szerzője/szerzői igyekezett/igyekeztek minél kevesebb orosz szót használni, a 36 lexémából mindössze öt orosz eredetű (s ezek közül kettő kötőszó): *a, u, радуеукину-, слава, церкова*.

Régi iráni átvétel a *ломань* 'ember' és a *паз* 'isten'. Tatár jövevényszó a *пек* 'nagyon', valószínűleg csuvas kölcsönzés az *ава* 'anya'.

A szókincs fele ősi eredetre megy vissza: *кона* < U **ku-* ~ **ko-*, *минь* < U **m̥*, *мязе* < U **m̥z*, *сядей* < U **šidä(-m̥z)*, *те* < U **tä*, *тонь* < U **t̥š*; *есь* < FU **ice* ~ *iše*; *ляздова-* < FV **lisä*, *ней* < FP **nikz*, *паро*, *парсте* < FP **para*, *тявь* < FV **tewe*; belső keletkezésű képzett szó: *монавто-*, *монавт-ле-*, *монавтомомо* < U **tuna-*, *виев-* < FU **wäke*, *вясеме* < U **wēńcz* ~ *wēcz*; *вяльть* < FU (?U) **wilä* ~ *wülä*, *кульцуныця*, *кульцоно-* < FU/?U **kule-*, *неяви* < FU **näke-*. Összetétel ősi elemekből: *инезоро* < PU *enä* + FU (< ir.) *azsrz*. Ismeretlen eredetű képzett szó: *тантема*, *промксъ*, *сюпалгавтыва-*. További ismeretlen eredetű elemek: *арась*, *вадря*, *мари*, *поки*.

7.2. Erza vagy moksa?

Azt, hogy az adott szöveg melyik nyelvjárást képviseli, lexikai és grammatikai ismérvek alapján dönthetjük el. A szóban forgó 36 lexéma között vannak olyanok, amelyek nem alkalmasak ennek a kérdésnek a megválaszolására:

- a) mert mindkét nyelvjárásban azonos alakúak, pl. EM *минь* 'mi', EM *и* 'és', EM *а* 'és', EM *тон* 'te', EM *кона* 'aki', EM *есь* 'maga', EM *ломань* 'ember';
- b) mert a moksa alak csak a szóvégi redukáltban különbözik (amelynek lejegyzése a korábbi szövegekben nem mindig volt következetes): E *паро* ~ M *пара* 'jó';
- c) mert a szópár csak az /e/ és /ä/ hangban tér el (ez sem mérvadó, mert több erza nyelvjárás is ismeri az /ä/ hangot): *мязень/мезень* 'micsoda', *пек/пjak* 'nagyon', *те/тя* 'ez', *тяв/тев* 'munka'.

Ezzel szemben:

- d) a szövegben több olyan lexéma fordul elő, amely csak az erzában található: E *арасъ* ~ M *aš* 'nincs', E *инязоро* ~ M *оцязор* 'úr', E *ней* ~ M *ни* 'most', E *покии* ~ M *оцю* 'nagy', E *пазъ* ~ M *паваз* 'isten', E *вясеме* ~ M *сембе* 'mind', E *-якъ* (-гак, -как) ~ M *-вок, -га, -ге, -ке* 'is (partikula)';

- e) eltérnek a névszók ragozott alakjai: *ава* 'anya' – Dat. E *аванень*, M *аванди*, *церковь* 'templom' – Dat. E *церкованень*, M *церкованди* (ld. még E *паз-нень*, M *павазенди*);
- f) eltérnek a névmások ragozott alakjai: *минь* 'mi' – Gen-Acc. E *минек*, M *минь*; Dat-Abl. E *миненек*, M *миндейнек*;
- g) eltérő a birtokos személyragos forma: *седей* 'szív' – Px1Sg E *седейнек*, M *сединке*;
- h) eltérés mutatkozik az igealakokban is: az erzában a *марямс* 'hall' ige határozatlan ragozás egyes szám 3. személyű alakja *мари*, a moksában *маряй*; a *тонавтлемс* 'tanul' ige a többes szám 3. személyű alakja az erzában *тонавтлиить*, a moksában viszont *-йтъ* (*-йхтъ*) a személyrag; a *радувукшнумс* 'örvendezik' ige többes szám első személyű alakja az erzában *радувукшнутано(к)*, míg a moksában *-тама* ragot kap.
- i) A participium praesens képzője az erzában *-иця/-ыця* (vö. *культуныця* 'hallgató'), míg a moksában csak *-и/-ы*.
- j) Az erza *вяльть* 'szerfölött, nagyon' moksá megfelelőjében *-ф* képző áll: *вельф*.

Mindezek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a vizsgált mordvin szövegemlék erza nyelvjárásban készült.

7.3. Melyik erza nyelvjárásban íródott a szöveg?

Vajon meg lehet-e határozni közelebbről, melyik erza subdialektust használta a szöveg szerzője? Erre csak két támpontunk van: a) a *культуныцятъ* és a *радувукшнутанокъ* szavak *u*-zó nyelvjárásra utalnak; b) a *-танок* többes szám első személyű igei személyrag használata. Ezek a jegyek együtt az északnyugati dialektusokban fordulnak elő. Ezt a nyelvjárást az Alatir folyótól északra, a Pjana folyó mentén, Ardatov és Bolsoje Ignatovo környékén beszélik a mai Mordvin Köztársaságban; Szergacs és Lukojanov vidékén a mai Nyizsnyij Novgorod-i területen, ill. Poreckoje környékén a mai Csuvas Köztársaságban (Feoktyisztov 1990; Jermuskin 1984: 61, 109–111, 124–127, 128–129; Maticsák 2012c).

Irodalom

- Cigankin, D. V. 1981: Д. В. Цыганкин, Словообразование в мордовских языках. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Dam = Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис. По высочайшему соизволению и повелению ее императорского величества премудрой государыни, Екатерины Алексеевны, императрицы и самодержицы всероссийской. По аллавиту российских слов расположенный и в Нижегородской семинарии от знающих оные языки священников и семинаристов, под присмотром преосвященного Дамаскина епископа Нижегородского и Алатурского сочиненный 1785-го года = А. П. Феокистов: Русско–мордовский словарь. Наука, Москва, 1971.
- EK = Д. В. Цыганкин (отв. ред.) 2000: Эрзянь кель. Морфология. Красный Октябрь, Саранск.
- EMSz = Mészáros, Edit – Sirmankina, Raisza 2003: Erza-mordvin–magyar szótár. Savaria University Press, Szombathely.
- ERV = Б. А. Серебренников – Р. Н. Бузакова – М. В. Мосин 1993: Эрзянь–рузонь валкс. Эрзянско–русский словарь. Русский язык, Дигора, Москва.
- ESM = В. И. Вершинин 2004–2011: Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков I–V. Стринг, Йошкар-Ола.
- ESS = Niemi, Jaana – Mosin, Mihail 1995: Ersäläis–suomalainen sanakirja. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 48. Turku.
- Fábián Orsolya 2003: A mordvin bibliafordítás terminológiájáról. Folia Uralica Debreceniensia 10: 91–102.
- Feoktysztov, A. P. 1963: А. П. Феокистов, Мордовские языки и диалекты в историко-этнографической литературе XVII–XVIII. вв. In: М. Н. Коляденков (отв. ред.), Очерки мордовских диалектов II. Мордовское книжное издательство, Саранск. 3–36.
- Feoktysztov, A. P. 1968: А. П. Феокистов, Истоки мордовской письменности. Наука, Москва.
- Feoktysztov, A. P. 1971: А. П. Феокистов, Русско–мордовский словарь. Из истории отечественной лексикографии. Наука, Москва. = Dam.

- Feoktyisztoz, A. P. 1976: А. П. Феоктистов, Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков. Наука, Москва.
- Feoktyisztoz, A. P. 1990: А. П. Феоктистов, Die Dialekte der mordwinischen Sprachen. Диалекты мордовских языков. In: H. Paasonen's Mordwinisches Wörterbuch I. (= MdWb.) Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. XXXI–LXXXVI.
- Grammatika = Д. В. Цыганкин (ред.) 1980: Грамматика мордовских языков. Мордовский государственный университет, Саранск.
- Honti, László 2010–11: Personae ingratissimae? A 2. személyek jelölése az uráliban. Nyelvtudományi Közlemények 107: 7–58.
- Jermuskin, G. I. 1984: Г. И. Ермушкин, Арёальные исследования по восточным финно-угорским языкам (эрзя-мордовский язык). Наука, Москва.
- JJ = Juhász Jenő 1961: Moksa-mordvin szójegyzék. Sajtó alá rendezte Erdélyi István. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Joki, Aulis 1973: Uralier und Indogermanen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 151. Helsinki.
- Keresztes László 1990: Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes László 2001: Nyelvújítási törekvések az új mordvin bibliafordításokban. In: Mikola-émlékkönyv. Néprajz és Nyelvtudomány 41/1: 129–134.
- Keresztes László 2011: Bevezetés a mordvin nyelvészetbe. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KESK = В. И. Лыткин – Е. С. Гуляев 1970: Краткий этимологический словарь коми языка. Наука, Москва.
- Kylstra, A. D. 2012: Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen 3. Begründet von A. D. Kylstra, fortgeführt von Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Osmo Nikkilä. Rodopi, Amsterdam – New York.
- Lepjohin, I. I. 1771–1805: И. И. Лепёхин, Дневные записки путешествия доктора и Академии наук адъюнкта Ивана Лепёхина по разным провинциям Российского государства. Санкт-Петербург. http://www.runivers.ru/upload/iblock/9be/Lepchin_ch1.pdf
- Maticsák Sándor 2012a: A mordvin írásbeliség kezdetei (XVII–XVIII. század). Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Maticsák Sándor 2012b: Az első mordvin szövegemlék elemzése. Folia Uralica Debreceniensia 19: 125–146.

- Maticsák Sándor 2012c: A XVII–XVIII. századi mordvin nyelvmlékek nyelvjárási hovatartozása. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 139–164.
- Maticsák, Sándor 2014: The *-m(V)* nominal derivational suffixes in Erzya-Mordvin. *Linguistica Uralica* 50: 172–188.
- Maticsák, Sándor 2017: *The Beginnings of Mordvin Literacy*. Buske Verlag, Hamburg.
- MdKons = Keresztes, László 1986: Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial. *Studia Uralo-Altaica* 26. Szeged.
- MdWb = Paasonen, Heikki 1990–1996: *Mordwinisches Wörterbuch I–IV*. Zusammengestellt von Kaino Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. *Suomalais-Ugrilainen Seura*, Helsinki.
- Mészáros, Edit 1999: Словообразовательные суффиксы глагола в эрзянском языке. JATE, Szeged.
- Mikola, Tibor 1975: N. Witsens Berichte über die uralischen Völker. Aus dem Niederländischen ins Deutsche übersetzt von Tibor Mikola (Mit einem Anhang). *Studia Uralo-Altaica* VII. Szeged.
- MRV = Б. А. Серебrenников – А. П. Феокистов – О. Е. Поляков 1998: Мокшень–рузонь валкс. Мокшанско–русский словарь. Русский язык, Дигора, Москва.
- MSS = Herrala, Eeva – Feoktistov, Aleksandr 1998: Mokšalais–suomalainen sanakirja. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisu 58. Turku.
- Müller, Gerhard Friedrich 1759: Nachricht von dreyen im Gebiete der Stadt Casan, wohnhaften heidnischen Völkern, den Tscheremissen und Wotiacken. In: *Sammlung Russischer Geschichte*, Band 3, Stück 4. St. Petersburg. 305–381.
- Müller, Gerhard Friedrich 1791: Г. Ф. Миллер, Описания живущих в Казанской губернии языческих народов. Санкт-Петербург.
- Paasonen, Heikki 1897: Die türkischen lehnwörter im mordwinischen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XV/2: 1–64.
- Pallas, Peter Simon 1786–87: *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*. Сравнительные словари всех языков и наречий. Санкт-Петербург.
- Rédei, Károly 1983: Die ältesten indogermanischen Lehnwörter der uralischen Sprachen. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 185: 201–233.
- Rieskov, P. I. 1762: П. И. Рычков, Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и императорской Академии наук корреспондентом Петром Рычковым. Санкт-Петербург. http://epr.iphil.ru/faily-publikacii/Rychkov_1762.pdf

- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.) 1992–2000: Suomen sanojen alkuperä 1–3. Etymologinen sanakirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- von Strahlenberg, Philipp Johann 1730: Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia. Stockholm. http://books.google.hu/books/about/Das_Nord_und_Ostliche_Theil_von_Europa_u.html?id=EPMOAAAAQAAJ&redir_esc=y (= Studia Uralo-Altaica 8. [1975]).
- Szerebrennyikov, B. A. 1967: Б. А. Серебренников, Историческая морфология мордовских языков. Наука, Москва.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.) 1986–1988: Uralisches etymologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Witsen, Nicolaes 1692: Noord en Oost Tartarye, ofte bondigh ontwerp van eenige dier landen, en volken, zo als voormaels bekend zyn geweest. Amsterdam.
- Zaicz, Gábor 1998: Mordva. In: Daniel Abondolo (ed.), The Uralic languages. Routledge, London – New York. 184–218.

*

Mordvin Linguistic Relics from the 18th-century Nizhny Novgorod

The priestly seminary in Nizhny Novgorod, which was founded in 1721, had a significant role in the literacy of Volgan Finno-Ugric and Turkish languages. This seminary was one of the best schools at that time in Russia and they put a great emphasis on the language teaching, subjects included Greek, Latin, Hebrew, French, German, and dealt with local languages (Mordvin, Cheremis, Tatar, Chuvash). Damaskin, who was the bishop of Nizhny Novgorod from 1783 to 1794, had an important role in this work, he made the Russian–Tatar–Chuvash–Erzya-Mordvin dictionary (1785). The dictionary contains 11,000 words; this is the most extensive Mordvin linguistic relic from the 18th century. In the seminary several language relics were completed (e.g. the text of catechism, the *Священная исторія* and the translation of the *Символь вѣры*). In this paper I analyse a 55-word Mordvin text which is part of an anthology from 1788 and it has remained in manuscript form. In the analysis I prove that the text was written in one of the subdialect of Erzya, namely in the northwestern subdialect.

SÁNDOR MATICSÁK

Kudimkar nyelvi tájképe

OSZKÓ Beatrix – Larisza PONOMAREVA

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest – oszko.beatrix@nytud.mta.hu
Komi-Permják Oktatók Továbbképző Intézete, Kudimkar – dojegpl@gmail.com

Az uráli közösségek nyelvét és nyelvhasználatát ma már sokféleképpen közelíthetik meg és vizsgálhatják a nyelvészek. Míg néhány évtizede szinte kizárólagos volt a nyelvléírás, ma már a szociolingvisztika is egyre gyakrabban jelenik meg az uráli nyelvekről készülő tanulmányokban. Ez a dolgozat is ezt a területet kívánja gyarapítani Kudimkar nyelvi tájképének bemutatásával.

Egy adott területen élő nyelvek nyelvi hierarchiában betöltött szerepe, azaz kulturális, gazdasági és nyelvpolitikai értékük tükröződik a terület közterein látható táblák, feliratok, képek által közvetített információkban. Ezeket a vizuális információkat egy alig két évtizedes múlttal rendelkező tudományterület, a nyelvi tájkép kutatói gyűjtik és elemzik. Az idő előrehaladtával a kutatási téma részterületei gyarapodnak, új dimenziókat nyitva vagy új földrajzi területeket bevonva a vizsgálatba. Az egyik ilyen új terület a nyelvi tájkép kutatásának megjelenése a finnugor (uráli) nyelveket beszélő népek vonatkozásában. Ez egyrészt új földrajzi területek vizsgálatát jelenti, másrészt szemünk előtt alakul ki egy új kutatási terület a finnugrisztikán belül.

A nyelvi tájkép

Landry és Bourhis már klasszikusnak számító meghatározása szerint a nyelvi tájkép vizsgálatakor elsősorban útjelző táblák, reklámtáblák, utcanevek, helynevek, kereskedelmi egységek feliratai és kormányzati épületek hivatalos táblái kerülnek górcső alá (Landry – Bourhis 1997). Napjainkban már egyre jobban tágul a vizuális információkat hordozók vizsgálható és vizsgálendő területe, az iskolák vagy templomok nyelvi tájképét, a „mozgó” feliratokat feldolgozó dolgozatok száma is gyarapodik. Ennek a „robbanásnak” egyik oka, hogy a gyűjtendő anyag mellett a gyűjtésre alkalmas eszközök ma

már minden kutató számára könnyen hozzáférhetőek: okostelefonokkal, digitális fényképezőgépekkel, tablettel jó minőségű képeket¹ lehet készíteni.

Ugyancsak a fent említett szerzőpáros nevéhez fűződik a feliratok két alapfunkciójának megkülönböztetése, eszerint az információ lehet *kommunikatív* vagy *szimbolikus*. Ben-Rafael és munkatársai rávilágítanak arra, hogy a nyelvi tájkép elemeiben különböző, nyelvi ideológiákat tükröző tényezők különíthetők el: hatalmi viszonyok, kommunikatív célok, önkifejezés vagy épp a kollektív identitás kifejezése (Ben-Rafael és mts 2010).

Kudimkar nyelvi tájképét vizsgálva nem térhetünk ki minden lehetséges részterület bemutatására, így az interneten megjelenő képet, a mozgó feliratokat nem vizsgáljuk, az iskolák nyelvi tájképét pedig csak érintőlegesen tárgyaljuk. Megemlítjük viszont a személyközi térhez tartozó feliratok egy kis csoportját, melyek a szolgáltatóiparhoz, azon belül a vendéglátáshoz kapcsolódnak.

A nyelvi tájkép kisebb finnugor közösségekben és Oroszországban

A nyelvi helyzet vizualitáson keresztüli megragadása, a nyelvi tájkép kutatása a finnugrisztikán belül a legfiatalabb tudományterület. E folyóirat lapjain 2016-ban jelent meg két tanulmány, melyek az Oroszországban élő uráli népek közül két szibériai város nyelvi tájképét mutatják be. Várnai Zsuzsa (2016) azt vizsgálja, a több nemzetiségnek otthont adó Dugyinka közterein milyen mértékben vannak jelen az ott élő kisebbségek; Horváth Csilla (2016) a Hanti-Majszinszkban élénk társuló képet elemzi az egyik őslakos nép, a manysik szempontjából.

Valamivel nagyobb múltra tekinthet vissza az Oroszországban vagy a posztszovjet utódállamokban élő nem finnugor népek köztereken megmutató vizuális kultúrájának vizsgálata. A Szovjetunió utódállamai közül a Baltikum és Ukrajna területén folynak jelentősebb, a nyelvi tájképet feldolgozó munkálatok (Pošeiko 2014, Muth – Wolf 2010).

A posztszovjet területek közül Kazany van földrajzilag legközelebb az általunk vizsgált területhez. E város nyelvi tájképét dolgozzák fel Natalya Aristova (2016a, b) dolgozatai, melyek azt mutatják be, hogy az elmúlt évek gazdaságpolitikai folyamatai milyen változásokat indukáltak. A jelentős számú külföldi látogatót vonzó sportesemények hatására megjelent, majd egyre nagyobb teret nyert az angol a területen őshonos tatár és a többségi orosz nyelv mellett.

¹ „A szociolingvisták ma már nemcsak jegyzetfüzettel és diktafonnal járnak a világot, digitális fényképezőgép is van náluk, amivel pillanatképeket rögzítenek arról, ami időközben »nyelvi tájképként« vált ismeretessé” (Blommaert 2012: 5, idézi Laihonon 2012: 46).

A fent említett nyelvekben közös, hogy kisebbségi helyzetben vannak, esetükben a nyelvi tájkép nemcsak a szimbolikus tér használatáról, hanem a többségi és kisebbségi lét nyelvben tükröződő „küzdelméről” is tanúskodik. Arról, hogy milyen formákban nyilvánul meg a hatalom, és mekkora teret képesek meghódítani a kisebbségi nyelvek az adott területen. Ahogy Hornsby és Vigers (2012: 71) megállapítja, a nyelvi tájkép a nyelvi ökológia része, elemzésével egy beszélőközösség vitalitásáról, nyelvi forrásainak felhasználásáról is képet alkothatunk. A vizsgálatok pusztá ténye emelheti a lakosság nyelvi tudatosságát, ösztönözheti a kisebbségi nyelvek vizuális használatát, ez pedig erősíthet egy beszélőközösséget abban, hogy bátrabban használja nyelvét (Gorter és mtsai 2012).

Szem előtt tartva ezeket a megállapításokat, érthető, hogy a kisebb uráli népek, így a komi-permjákok esetében is különös jelentősége van annak, hogy nyilvános helyeken találkozhatnak-e anyanyelvükkel, a szimbolikus térből sikerül-e, és ha igen, mekkora szeletet kihalásítaniuk.

A vizsgálat tárgya: a komi-permják nyelv és a beszélői által lakott terület

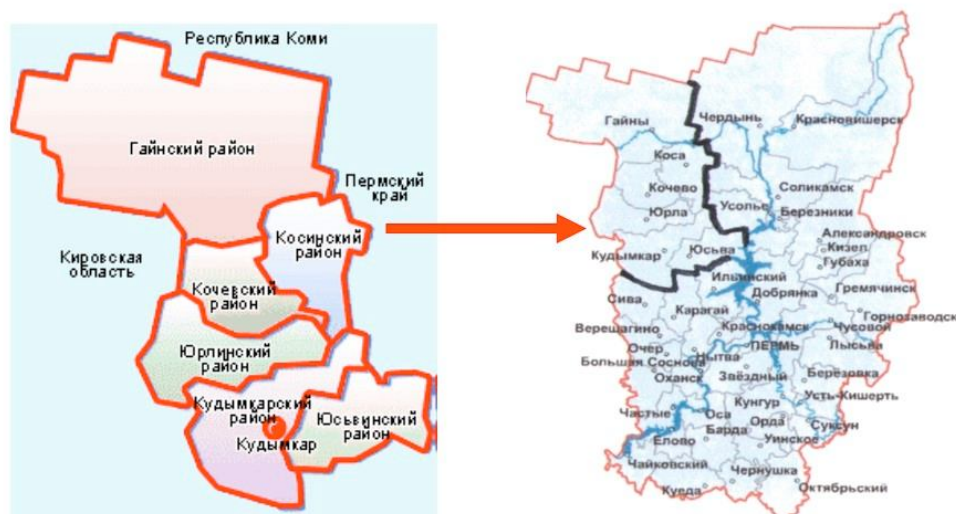
A komi-permják nyelv az uráli nyelvcsalád permi ágának tagja. A 2002-es népszámlálási adatok szerint a 125 235 komi-permják nemzetiségű egyén 75%-a (94 328 fő) beszélt a nyelvet. A következő években ez a helyzet jelentősen változott, a 2010-es census során már csak 94 456-an vallották magukat komi-permjáknak, közülük 63 106 (66,8%) nyilatkozott úgy, hogy beszéli a nyelvet. (A népesség számának változásáról az utóbbi közel 100 évben az 1. táblázat tájékoztat.) Kimondható tehát, hogy egy komi-permják-orosz nyelvcserehelyzetben lévő népről van szó. Többségük (81 048) Oroszországban, a Permi Területen, a Komi-Permják Körzetben (Кomi-Пермяцкий округ Пермского края) él.

1. sz. táblázat

*A komi-permják lélekszám alakulása
az oroszországi népszámlálási adatok szerint (ezer fő)*

A komi-permjákok hosszú évekig kivételezett helyzetben voltak. Komi-Permjak Autonóm Körzet néven ez a terület volt a Szovjetunió első nemzeti-ségi körzete és egyben az egyetlen olyan finnugor terület, ahol az őslakos népesség többséget alkotott. Lakhelyüket 2005. november 30. óta Komi-Permjak Körzetnek nevezik. Ez a változás nemcsak egy új név bevezetését jelentette, ezzel egyidőben a terület határai is megváltoztak, valamint megszűnt autonóm jellege. A komi-permjákok által lakott vidék ma már csak egy része a Permi területnek, az őslakos nép pedig a lakosság 4%-át kitevő kisebbség. A változást jól szemléltetik a térképek, ahol a jobb oldalin a Permi terület látható, ennek északnyugati sarkában lévő, vastag vonallal határolt része az egykori Komi-Permjak Autonóm Körzet; a bal oldalon ugyanennek a területnek nagyított képe van a járásoknak megfelelő kisebb közigazgatási egységekkel.

*A Komi-Permjak körzet és a Permi terület
Forrás: Oszkó-Ponomareva 2013: 503.*

A terület központja Kudimkar, lakossága jelenleg meghaladja a 31 000 főt, a 2010-es népszámlálási adatok szerint 64%-uk komi-permják nemzeti-ségű. Itt található minden jelentősebb intézmény, a hivatalok, valamint központi gazdasági szerepéből kifolyólag a kereskedelmi egységek színes palettája az üzletközponttól a kisebb boltokig.

A komi-permjáknak máig nincs hivatalos státusa, irodalmi változatát 1923-tól tartják nyilván.

A nyelv írásrendszere több más uráli nyelvhez hasonlóan cirillbetűs, mely fonémajelölési és helyesírási sajátosságai miatt több tekintetben nem tökéletes ezen nyelvek lejegyzésére. A többségi nyelvvel, az oroszsal megegyező írásrendszer miatt első látásra sokszor nem is lehet megkülönböztetni, hogy egy felirat milyen nyelven készült. A hagyományosan földművelésből élő népnek sokáig nem volt szüksége a közigazgatásban, hivatalos ügyek intézésénél használandó terminológiára, ezekben a szerepekben orosz jövevényszavakat találunk. Ez az oka annak, hogy a kétnyelvű feliratok sokszor csaknem azonosak. Gyakori például, hogy az intézmények feliratain csak egy-egy *o* vagy *i* betű jelenti a két nyelv közötti különbséget.

A Permi terület 2007. április 27-én kelt alapokmánya rendelkezik azokról a feltételekről, melyek a komi-permják nép etnikai identitásának megőrzését vannak (lennének) hivatva biztosítani. Az okmány 42. cikkelye kimondja:

- az állami szervek feladata megteremteni azokat a feltételeket, melyek szükségesek a nyelv, a szellemi kultúra és a komi-permják nép etnikai identitása egyéb összetevőinek megőrzéséhez és fejlődéséhez;
- a Komi-Permják körzet területén hivatalos színtereken az orosz mellett a komi-permják is használható.

Az alapokmány rendelkezik ezen túl a média és az oktatás nyelvéről is, mindkettő esetében elrendeli a komi-permják használatához szükséges feltételek biztosítását.

Komi-permják egynyelvű oktatás nincs. Az oktatás nyelve és a tanítás helye² között szoros összefüggés van. Kudimkarban csak orosz tanítási nyelvű iskolák vannak, ezek közül néhányban az első négy osztályban fakultatív tantárgyként választható a kisebbségi nyelv. A városi 1. sz. óvoda oktatási programjában szerepelnek komi-permják nyelvű foglalkozások is. Ezeken öslakos és orosz gyerekek egyaránt részt vesznek. Ugyancsak ebben az óvodában szerveznek felnőtteknek szóló nyelvтанfolyamot is, melyet a szülők kérésére indítottak.

A magánszféra nyelvhasználatára a komi-permják esetében is jellemző az, ami több oroszországi finnugor nyelvnél is megfigyelhető. A beszélőközösség létszáma lehetővé tenné az anyanyelv használatát az otthon falain túl is, szélesebb körben. Elsősorban a városban lakókra jellemző, hogy a szülők otthon is csak oroszul beszélnek, és csak ezt a nyelvet adják át gyerekeiknek. Ennek legfőbb oka, hogy a gyerekek „érdekét” tartják szem előtt a szülők, hi-

² A falusi iskolákban csak a komi-permják irodalom és nyelvтан tantárgyak jelennek meg az órarendben, az általános iskolákban évfolyamtól függően heti 3–5 órában.

szen a későbbiekben a „boldoguláshoz” elengedhetetlen az orosz tudás. Ugyan az oroszsal mindenki találkozik – legkésőbb az intézményes oktatásba kerüléskor, 6 éves korban –, ennek ellenére a szülők a többségi nyelv otthoni használatával akarják megkönnyíteni a gyerekek helyzetét. Ennek következtében a kudimkari gyerekek szinte mindegyike gyakorlatilag egynyelvűként nő fel, minimális komi-permják tudással, melyet a nagyszülőknél, jellemzően a szünidőben vidéken töltött idő alatt sajátítanak el a rokonokkal és kortársaikkal való kommunikáció során. Ezen a helyzeten lényegében nem tud változtatni a korábban már említett kötelező, heti néhány órás anyanyelvi oktatás. Az utóbbi években a helyzet változott. A komi-permják presztízse nő a városban (is), ennek egyik következménye és egyben indukálója is egy új program, melynek célja a komi-permják kultúráközvetítés és nyelvoktatás. A hivatalos nyelvhasználati színtereken is egységes a kép: ott, ahol a beszélők mindegyike tud komi-permjául, használják a nyelvet hivatalban, postán, orvosnál, gyógyszerértárban, de ez a nyelvhasználat kizárólag szóbeli.

A gyűjtött anyag és rendszerezése

Dolgozatunk alapját az a mintegy 800 képet tartalmazó adatbázis szolgáltatja, melynek döntő többségét 2016 augusztusában közösen gyűjtöttük Kudimkarban és néhány faluban.³ Anyagunk elemzésekor nem a kvantitatív, hanem a kvalitatív szempontokat helyezzük előtérbe (vö. Blommaert – Maly 2014; Borbély 2014; Csernicskó 2015).

A rendszerezésben kiindulópontként Laihonon (2012: 35) keretét használtuk, aki a határon túli magyar nyelvterületen gyűjtött anyagát a korábbi szakirodalmi eredmények összefoglalásával a következő hét kategóriába sorolja be: 1. nemzetközi, 2. állami, 3. kereskedelmi, 4. önkormányzati, 5. egyházi, 6. civil szervezetek, 7. magánemberek.

E kategorizálás nem illeszthető rá maradéktalanul az általunk gyűjtött anyagból kirajzolódó mintázatra. A nemzetközi feliratok teljes mértékben hiányoznak, ahogy civil szervezetek nyomára sem bukkantunk. Az állami és önkormányzati kategória élesen nem választható szét. Magánemberektől származó feliratok csak korlátozott számban találhatók.

Ezek figyelembe vételével egy új, mindössze négy főcsoportot tartalmazó rendszer használata indokolt. Ez a következőkből áll: 1. hivatalos (állami és önkormányzati), 2. egyházi, 3. kereskedelmi, 4. magán. Az alábbi táblázat-

³ Mivel a cikk egyik szerzője, Larisza Ponomareva komi-permják, aki rendszeresen megfordul az említett településeken, lehetőségünk van a gyűjtés folytatására.

ban azt tüntetjük fel, hogy az egyes alcsoportokban milyen nyelvű feliratokat találunk.

a felirat típusa	a feliraton megjelenő nyelvek
hivatalos	államnyelv államnyelv/kisebbségi nyelv
egyházi	államnyelv
kereskedelmi	államnyelv államnyelv/kisebbségi nyelv államnyelv/idegen nyelv
magán	államnyelv

2. sz. táblázat

A feliratok kategóriái és az ezekben előforduló nyelvek

A következőkben azt mutatjuk be, hogy az egyes kategóriákra mi jellemző, a bennük szereplő elemek milyen alcsoportokra oszthatók.

Hivatalos feliratok. Ebbe a kategóriába sorolunk minden olyan táblát, amely a központi hivatalokat és az általuk fenntartott intézményeket jelöli meg, illetve melyek az előbbiekre megrendelésére készültek.

Az alcsoportok: a) közlekedési táblák, útirányjelzők, közterületek nevei; b) intézménynevek: hivatalok, oktatási intézmények, kulturális intézmények, egészségügyi intézmények.

– Közlekedési táblák, útirányjelzők, közterületek nevei. Az állami megrendelésre előállított közlekedési táblák, útirányjelzők, a folyóvizek nevei, a közterületek neveit jelölő táblák kivétel nélkül egynyelvűek.

– Intézménynevek – hivatalok. Az intézménynevek változatosabb képet mutatnak. Az esetek többségében orosz egynyelvű feliratokkal találkozunk, ilyen a területi választási bizottság, a rendőrség. A helyi minisztérium esetében kétnyelvű feliratot találunk, és az épületen belül, egy iroda ajtaján egynyelvű komi-permják felirattal is találkozunk, mely azt hirdeti, hogy ott az őslakosok nyelvét is beszélik, azaz itt van lehetőség komi-permják nyelvű ügyintézésre.

A Permi terület minisztériumának kétnyelvű felirata és az egyik szoba ajtaján látható komi-permják nyelvű felirat: „Itt beszélünk komiul”.

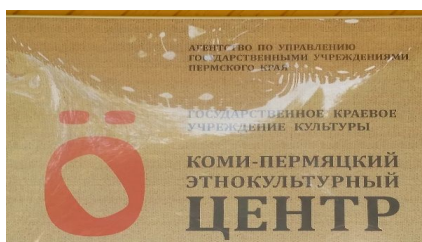
– Intézménynevek – oktatási intézmények. Az oktatási és kulturális intézmények többségében egységes a kép: csak orosz nyelvű feliratokkal találkozunk. Ebbe a csoportba tartozik a már említett óvoda, ahol az őslakosok nyelve az oktatási programban és a mindennapokban egyaránt jelentős szerepet tölt be, de ennek nyomát sem a homlokzaton, sem az épületen belül nem tükrözik a feliratok.

A kétnyelvű feliratok száma elenyésző. Az Udmurt Állami Egyetem Kudimkari Tagozatánál mindkét nyelven (oroszul és komi-permjákul) látható⁴ egy-egy tábla. Ezek a szöveg azonos méretű betűkből áll, azaz ebből a szempontból a hierarchia azonos fokán található, viszont az elhelyezkedést tekintve az orosz van felül, azaz ennek a presztízse nagyobb.

– Intézménynevek – kulturális intézmények. A kulturális intézmények között többségben vannak a csak orosz nyelvű feliratot viselők, mint például a városi színház. Érdekes változatot képvisel az Etnokulturális Központ. Az intézmény emblémájának azt a betűt, az ö-t választotta, mely az orosz ábécében nem szerepel, a helyiek a komi-permják nyelv, pontosabban írás legjellemzőbb elemének tartják. Ezzel együtt csak egynyelvű feliratok találhatók az épület falain kívül és belül is: a termék mindegyikén felirat hirdeti, hogy

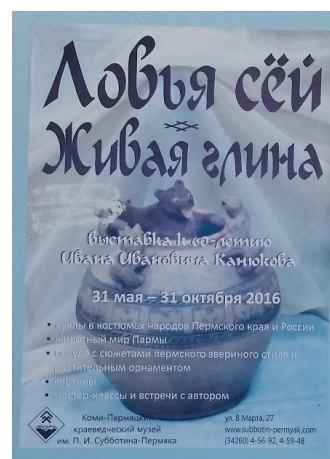
⁴ Az oktatás jelenleg szünetel.

milyen tevékenység zajlik ott, de csak egyetlen komi-permják szó tűnik fel ezek között, a folklóregyüttes nevében szereplő *Шондйбан* szó.

Az Etnokulturális Központ homlokzatán és a folklóregyüttes próbatermén látható feliratok

A Szubbotyin-Permjak nevét viselő múzeum nem csak kétnyelvű felirattal lóg ki a sorból: ez az egyetlen hely a városban, ahol a feliratok egymáshoz képest nem függőlegesen vannak elhelyezve, hanem szimmetrikusan a bejárat két oldalán. Itt a komi-permják nyelvű tábla a vizuális hierchiában magasabb presztízsű bal oldali helyet foglalja el. A városban több helyen lehetett látni 2016 nyarán a múzeum egyik kiállítására invitáló plakátot. Ezen a komi-permják nyelvű cím szerepel első helyen, felül, s ha nem is jelentősen, de az orosznál nagyobb betűkkel.

A Szubbotyin-Permjak Múzeum komi-permják nyelvű táblája és az „Élő agyag” kiállítás plakátja

– Intézménynevek – egészségügyi intézmények. Az adatbázisunkban található minden egészségügyi intézmény felirata többségi nyelvű.

Az egyházhhoz kapcsolódó feliratok. A templomok nevét jelölő táblák és a hitélethez kapcsolódó feliratok mind az épületek környezetében, mind pedig a szakrális térben, illetve az oda vezető helyiségben orosz nyelvűek. A pravoszláv egyház orosz nyelvű szertartásain jelentős számú komi-permják vesz részt.

A kereskedelem. A kereskedelmi feliratok között egy- és többnyelvűek is találhatók. Ez az a csoport, ahol az orosz mellett egy második nyelv megjelenése nem egyértelműen a komi-permjákot jelenti, találunk példát az angol mellett olasz, finn és japán elemek megjelenésére is.

Az őslakosok nyelvének megjelenése

Mind a kereskedelem, mind a szolgáltatások terén találunk komi-permják üzletet. Mindegyik népszerű a helyi lakosság körében, akik nemcsak a közvetített szolgáltatás miatt tartják számon a helyet – büszkéek arra, hogy nyelvük ezen a fórumon is megjelenik.

Két vendéglátóipari hely található a városban, melynek van komi-permják kötődése: egy söröző és egy étterem. Ez utóbbi utcai felirata az orosz magasabb presztízsét tükrözi, belső tereiben megjelennek komi-permják motívumok a falakon és az étlapon is. Ez utóbbi egynyelvű, a kínálat csak oroszul olvasható. Az épület közvetlen környezetében, az utcafronton a komi-permják mitológia és mesevilág szereplőit láthatjuk: totemállatok, mesehősök ember nagyságú vagy még annál is nagyobb, fából faragott másolatai vigyázzák a ház békéjét. A leghangsúlyosabb helyet egy hatalmas halat tartó medve foglalja el. A szobor talapzatán az alkotás neve csak komi-permjákul olvasható, idézőjelbe téve. Érdekes az étterem neve: *Кафе Блюз*, mely egyszerre idézhet nemzetközi vagy orosz asszociációkat, de a komi-permják gyökerekhez nincs köze.

*A Кафе Блюз étterem előtti szobor
és a talapzatán olvasható neve*

A másik vendéglátóipari egység a *Пермяк* söröző, névválasztása nem hagy kétségeket. A vendégek nyugalma fölött itt is a faragott szobrok öröködnének: a bejáratától jobbra egy permják férfi és nő van, a söröző neve mellett pedig faragott söröskorsók hirdetik a helyiség funkcióját.

A „Marketing” üzletlánc feliratai

Ez az a bolt, ahol az elsők között lehetett komi-permják feliratokkal találkozni. Árukészlete a mindennapi szükségletek kielégítését célozza meg, elsősorban élelmiszert árulnak. Az épület oldalán öt nagyméretű színes molinó reklámozza az üzlet kínálatát, egy-egy terméket vagy termékcsoporthat bemutattva. Mindegyik felépítése ugyanaz: csak oroszul olvasható az előállító neve balra fent és jobbra a hazai termékek vásárlására buzdító mozgalom emblémája; alul látható az árucikk megnevezése oroszul és komi-permjákul.

A „Marketing” élelmiszerbolt egyik plakátja

Mindenképpen szólni kell a nyitvatartási információkat hirdető tábláról. Arany háttéren két színnel látható rajta felirat: kékkel és feketével. A szövegrészek nem ismétlődnek, ha nincs különbség az orosz és a komi-permják változat között, mint például az üzletlánc, a bolt vagy a város neve. Ahol akárcsak egy betűnyi eltérés van a két nyelvi alak között, mindkét formát megtaláljuk. A tulajdonos sajátos megoldást választott: felül a komi-permják, majd alatta az orosz szöveg olvasható. Az elhelyezkedést tekintve a kisebbségi nyelv tölt be magasabb hierarchiafokozatú szerepet, ugyanakkor az orosz szöveg betűmérete nagyobb, ezzel kiegyenlíti a különbséget. Arról, hogy mi lehetett a felirat készítettőjének szándéka, egy harmadik jelentés-

elem, a szín szolgálhat információval: az üzlet neve a többi szövegnél nagyobb betűvel és kék színnel van írva, azaz ezt a színt tekinthetjük fontosabbnak. Ugyancsak kék színűek a komi-permják részletek, ez arra enged következtetni, hogy ezt a nyelvet kívánták magasabb presztízsként jelölni.

Idegen nyelvek megjelenése

Ez a város nyelvi tájképének leglátványosabb képet mutató területe. Az 1990-es évektől vannak jelen a városban a kereskedelemmel vagy egyéb jellegű szolgáltatással foglalkozó vállalkozók, ezt megelőzően nem volt jellemző, hogy az állami feliratokon kívül bármi más látható lett volna. Ma a piaci versenynek megfelelően a tulajdonosok igyekeznek a meglévő vagy reménybeli ügyfélkör figyelmét felkelteni minél szembeötlőbb vizuális jeleket használva. Ez nem csak a színek, a nyelvek bátor használatát is jelenti. Ami a nyelveket illeti, az angol mellett felismerhetjük az olasz, finn vagy japán nyelv jelenlétét. Az idegen nyelvi elemet tartalmazó feliratok jellemzően a kínált termék eredetére utalnak, s két nagy csoportra oszthatók: az egyik az eredeti nyelvet idéző, latinbetűs forma (pl. az ENTER egy számítástechnikai cég neve), de gyakori az idegen szó vagy kifejezés cirill betűkkel való megjelenítése is (*Примавера* ruhabolt). Ezek keverékére is találunk példát, amikor a latin betűs felirat és ugyanannak a szónak az oroszra adaptált változata szerepel egymás mellett, egy kozmetikai szalon tábláján ezt olvashatjuk: *Beauty style*, alatta kisebb betűkkel: *Бьюти Стайл*.

Külön alcsoportként kezeljük azokat a feliratokat, amelyek latin betűs alakja megegyezik azzal a márkanévvel, amelynek a képviselőjét ellátják, pl. *faberlic*.

Üzletet reklámozó tábla és egy falfirka Kudimkarban

A többnyire angol szavakat idéző cégnevek vagy reklámok egyértelműen az idegen elem presztízsnövelő hatása, valamint az ügyfelek bizalmának elnyerése céljából kerülnek a falakra. Jellemzően számítástechnikai, kozmetikai vállalkozások élnek ezzel a lehetőséggel, de egy reklámcég például *Pride* néven hirdeti magát.

A magáncélú feliratok

Ahogy azt korábban már említettük, ez a csoport is továbbosztható: a hirdetésekre és a falfirkákra. Az előbbieket elvétve fordulnak elő Kudimkar utcáin, mindössze egy hirdetőtáblát találtunk, amelyet a hivatalos plakátoktól „elhódított” a magánhirdetések tömkelege. Ezek valamilyen formában szintén a kereskedelemhez kapcsolhatók: lakást kínálnak kiadásra vagy méznek keresnek vevőt.

A komi-permják identitás megjelenése a nyelvi elemeket nem tartalmazó vizualitásban

Hornsby és Vigers (2012: 57) nemcsak a nyelvi elemeket tartalmazó feliratokat, hanem a nem-nyelvi vizuális elemeket is bevonja a vizsgálatba, mintegy kiszélesítve a vizsgálati keretet.

Az őslakos kisebbség identitására utaló nem nyelvi vizuális elemek többféleképpen jelennek meg a városban. A kulturális emlékezet szimbolikus tere nem kell megosztaniuk az oroszokkal, ezen a területen hagyományokkal csak ők rendelkeznek.

A Kulturális Újraindítás „Ötemeletes házak” programjának keretein belül 2011-ben újult meg néhány ház a „3D Street art” stílus jegyében. Ezek mindegyike – kihasználva az épületek adta lehetőséget – egy sajátos térmozaikot alkot. Ha az épületeket különböző szögből nézzük, más-más képet látunk. Ezek mindegyike a komi-permják hagyományokhoz kapcsolódik: búzakalászat, geometrikus népi motívumokat formáznak, vagy mint azt a következő oldalon lévő képeken láthatjuk, egy mitológiai hőst. Az első képen két lakóépület látható, egyikükön geometrikus minta, a másik épületet oldalról, megfelelő szögből nézve Kudim Os, a komi-permjákok őse, Kudimkar alapítója látható, míg a házzal szemben állva gabonakalászatokat formálnak a vonalak. Az alkotó Alekszandr Zsunyov,⁵ Permben élő fiatal festő. Az 1980-as években épült lakótelep külsejének újragondolásával az őslakos identitás uralja a város központjának egy jelentős részét.

⁵ A házról egy rövid videó található a youtube-on:
https://www.youtube.com/watch?v=WB5FHL-_obs

Összegzés

Dolgozatunkban a komi-permják nyelvi tájképről adtunk számot a Kudimkarban található vizuális elemek bemutatásával és elemzésével. Megállapítható, hogy a többségi nyelv hegemoniája jellemző, bár egyre több területen bukkan fel az őslakosok nyelve is. Az egyes hivatali épületeken – többnyire alárendelt szerepben – megjelennek komi-permják szövegek.

Ezek egyre fokozódó térhódítása az öntudatos, vállalkozással foglalkozó őslakosok tevékenységének köszönhető. Ők üzemeltetnek néhány kereskedelmi egységet, melyek nemcsak pusztán létükkel, hanem környezetükben is igyekeznek felvállalni identitásukat, nemcsak a helyiségek belsejében, hanem a hozzájuk kapcsolódó külső térben is feltűnnek nyelvi vagy szobrok formájában nem nyelvi vizuális elemek.

Ez a fajta vizuális jelenlét is hozzájárul ahhoz, hogy a helyi lakosok bevallása szerint az utóbbi években a mindennapokban is érezhetően nőtt a komi-permják nyelv presztízse a városlakók körében.

Irodalom

- Aristova, Nataliya 2016a: English Translations in the Urban Linguistic Landscape as a Marker of an Emerging Global City: The Case of Kazan, Russia. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 231: 216–222.
- Aristova, Nataliya 2016b: Rethinking Cultural Identities in the Context of Globalization: Linguistic Landscape of Kazan, Russia, as an Emerging Global City. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 236: 153–160.
- Bartha Csilla – Laihonen Petteri – Szabó Tamás Péter 2013: Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben: egy új kutatási területről. *Pro Minoritate* 23/3: 13–28.
- Ben Rafael et al. 2010: Introduction. In: Shohamy, Elana et al. (eds), *Linguistic Landscape in the City*. Multilingual Matters, Bristol. xi–xxviii.
- Blommaert, Jan – Maly, Ico 2014: *Ethnographic Linguistic Landscape Analysis and Social Change: A Case Study*. Tilburg Papers in Culture Studies. Paper 100.
- Borbély, Ana 2014: Peisaj lingvistic, cultural și social din Chitighaz (2010). Simpozion. Comunicările celui de al XXIII-lea Simpozion al Cercetătorilor Români din Ungaria (Giula, 23–24 noiembrie 2013). Giula [Gyula]: Publicație a Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria. 157–172.
- Csernicskó István 2015: Nyelvek vetélkedése a nyelvi tájképben: kárpátaljai példa. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 15/1–2: 71–84.
- Gorter, Durk 2006: *Linguistic Landscape: a New Approach to Multilingualism*. Multilingual Matters, Clevedon.
- Gorter, Durk 2013: Linguistic Landscape in a Multilingual World. *Annual Review of Applied Linguistics* 33: 190–212.
- Gorter, Durk 2017: A nyelvi tájkép tanulmányozása: bevezetés a tudományterületbe. *REGIO* 2017/3: 31–49.
- Gorter, Durk et al. 2012: The Revitalization of Basque and the Linguistic Landscape of Donostia-San Sebastián. In: Gorter, Durk – Marten, Heiko F. – Mensel, Luk Van (eds), *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Palgrave Studies in Minority Languages and Communities. Palgrave Macmillan, London. 148–163.
- Hornsby, Michael – Vigers, Dick 2012: Minority Semiotic Landscapes: an Ideological Minefield? In: Gorter, Durk – Marten, Heiko F. – Van Mensel, Luk (eds): *Minority Languages in the linGuistic Landscape*. Palgrave Studies in Minority Languages and Communities. Palgrave Macmillan, London. 57–73.

- Horváth Csilla 2016: Hanti-manszijszki nyelvi tájkép. *Folia Uralica Debreceniensia* 23: 69–84.
- Laihonen, Petteri 2012: Nyelvi tájkép egy csallóközi és egy mátyusföldi faluban. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* 14/3: 27–49.
- Landry, Rodrigue – Bourhis, Richard 1997: Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality. *Journal of Language and Social Psychology* 1/16: 23–49.
- Marten, Heiko F. – Van Mensel, Luk – Gorter, Durk 2012: Studying Minority Languages in the Linguistic Landscape. In: Gorter, Durk – Marten, Heiko F. – Van Mensel, Luk (eds), *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Palgrave Studies in minority Languages and Communities. Palgrave Macmillan, London. 1–15.
- Muth Sebastian – Wolf Frederik 2010: The Linguistic Landscapes of Chişinău: Forms and Functions of Urban Public Verbal Signs in a Post Soviet Setting. *Papers from the Lancaster University Postgraduate Conference in Linguistics & Language Teaching*. Vol. 4.
[http://www.lancaster.ac.uk/fass/events/laelpgconference/papers/v04/8-Sebastian%20Muth\(done\).pdf](http://www.lancaster.ac.uk/fass/events/laelpgconference/papers/v04/8-Sebastian%20Muth(done).pdf)
- Oszkó Beatrix – Ponomareva Larisza 2013: A komi-permják nyelv és a média. In: Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. Gondolat Kiadó, Budapest. 500–517.
- A Permi Terület 2007. április 27-én kelt alapokmánya.
- Pošeko, Solvita 2014: Ergonyms of Educational and Cultural Spheres in two of Baltic States Cities. *Journal of Education Culture and Society* 1: 299–311.
- Várnai Zsuzsa 2016: Az őslakos kisebbségi identitás vizuális megjelenése egy arktikus szibériai városban. A nyelvi tájkép vizsgálata Dugyinkában. *Folia Uralica Debreceniensia* 23: 275–292.
- www.perepis2002.ru
http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-05.pdf

*

The Linguistic Landscape of Kudymkar

The present paper aims to describe the linguistic landscape of Komi-Permyaks, a Finno-Ugric speech community, in the territory of Perm Krai, Russia. After a brief theoretical introduction, we describe the linguistic landscape of Kudymkar, the "capital" of the territory. In our research, we use the well-known frame of linguistic landscape proposed by Laihonen (2012) which had to be slightly modified in line with the given data.

BEATRIX OSZKÓ – LARISA PONOMAREVA

**Multilingualism and Seasonal Migration:
Linguistic Practices of Finnish House Owners
in a German Minority Village in Southern Hungary**

Borbála PACHNÉ HELTAI

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
pachne.heltai.borbala@nytud.mta.hu

1. Introduction

The aim of this paper is to examine linguistic practices of Finnish second-home owners who spend seasonal time in the village of Geresdlak, a small settlement of 750 people, located in Southern Hungary, near the city of Pécs. Geresdlak is a multilingual community. The majority of its population belongs to the German minority of Hungary. The German settlers arrived in the territory in the second half of the 18th century (Erdődy n.d.). After the change of regime in the 1990s, first German citizens, and later in the 2000's Finnish citizens started to buy properties in the village with recreational aims. In the spring of 2016, there were 25 German, 1 Austrian and 25 Finnish houses out of the 353 inhabited residences of the village. A minority of the newcomers are settled permanently, while their majority stay in Geresdlak on a seasonal basis.

I have conducted a long-term sociolinguistic-ethnographic research in this village. My main objective was to answer the question how seasonal migration impacts the linguistic practices and ideologies of the village's population (for a comprehensive synopsis of the results see Pachné Heltai 2017). The focus of this present paper is on the Finnish newcomers: I am going to give examples of their multimodal linguistic practices. The aim of the analysis of everyday interactional situations is to highlight how the members of this multilingual community mobilize their competences in everyday life, and what kind of consequences their discursive practices might have on the linguistic make-up and social relations of the village. After describing the theoretical and methodological background of the paper, I will give an overview

of the community, which is followed by the analysis of concrete examples of linguistic practices.

2. Theoretical background: mobility and meaning-making

The mobility of people, such as seasonal migration, also means the mobility of their languages. Semiotic resources are constantly being mobilized in new contexts where they might get new meanings. It is clear that the use of Finnish resources has completely different consequences in the middle of Helsinki or on the streets of a small village in Hungary. While in the first case it is considered as the normal case, in the second case it is interpreted as something strange, rare or exotic. According to a sociolinguistic point of view, these different meanings and interpretations are not inherent parts of the Finnish linguistic forms themselves, but are constructions of the local participants, based on the actual local context. Although approaching meaning as a social construction has long been a foundation of sociolinguistics (see for example Gumperz – Hymes 1972), due to increasing mobility, transnationalism and digitalization the process and consequences of multilingual and multimodal communication and meaning-making in local contexts have become central issues for contemporary critical sociolinguistics (e.g. Blommaert 2010, Martin-Jones et al. 2012, Coupland 2016, Martin-Jones – Martin 2017).

Today it is strongly emphasized that the traditional linguistic terms based on monolingual ideologies seem to be more and more limited for examining people's linguistic practices (cf. for example Makoni – Pennycook 2007, Blommaert – Rampton 2011). In order to be able to describe the complexity of communication in the age of mobility and digitalization, new terminological suggestions are made (e.g. Blommaert 2010, Jørgensen et al. 2011, García 2009, for a summary see Pennycook 2016) which however don't remain without criticism (Pavlenko 2017). From these terminological considerations, I will actively use the terms *linguistic* and *semiotic resources* in this paper (cf. Blommaert 2010). This notion of *resources* instead of *languages* makes it possible to better highlight that communicating people do not use fix and bounded entities but their repertoires are mobile and constantly changing. During the analysis of multilingual practices, the use of the term *semiotic resources* helps to keep in mind that in the process of meaning-making not only the mere linguistic, but also other semiotic resources (such as visual signs, gestures, materials, genres etc.) play a significant role (cf. MODE 2012).

To understand the relationship between meaning-making and social relations, I will use the concept of *indexicality* based on Silverstein (2003) and Eckert (2008), and the concept of *scale* according to Blommaert (2007). In his theory, Silverstein (2003) underlines the changeability of the meaning of linguistic elements, and for describing it, he uses the notion of *indexical order*. According to his considerations, a linguistic element with an indexical value (a social meaning), what he calls an *nth order*, is always a subject to processes of re-interpretations and can get the value of $n + 1^{\text{st}}$. These attached values are however not in a linear order, but they constantly overlap (cf. Eckert 2008: 463). According to Eckert (2008: 464), the emergence of a new indexical value is always the result of an ideological move. She calls the ideologically related meanings of an element *indexical field*. With the notion of *scale*, Blommaert (2007) points out that the mobility of people and their languages do not only mean a horizontal movement from context to context, but the context is always layered vertically, too, and different normative expectations prevail at the different levels of the context (in different interactional situations). Due to this complexity, even people with a multilingual repertoire can easily feel lost in new contexts if they have no access to the actually valued resources (Blommaert et al. 2005, Blommaert 2007).

To sum up, these considerations suggest that the social meaning of linguistic elements is changeable and it depends on the social relations of the actual context. Ideologies and power relations have a key role in the processes which determine the indexical value of the linguistic elements.

3. Methodological background: revealing the relationship between local factors and wider processes

The data analysed in this paper were collected during fieldwork sessions I have been conducting in the community since 2009. In order to answer my research question, I used sociolinguistic and ethnographic methods (see e.g. Blommaert – Jie 2010, Mallinson et al. 2013). Data collection was based on interviews involving around 150 participants, both local people and foreign house owners. The questions were grouped around the main topics of linguistic practices, subjective linguistic beliefs and interethnic relations. I was able to collect various types of data because I was engaged in the everyday life of the village during fieldwork: on the one hand as an observing participant, on the other hand as an active interpreter at various community events, and as a teacher of Finnish language at language courses organized in the village. I documented my experiences in various ways (such as fieldwork di-

ary, photos and recordings, and by collecting all kinds of documents connected to the village).

The various activities of fieldwork offered opportunities for metalinguistic conversations, and made both me and local participants more aware of linguistic issues (cf. Jones et al. 2000). Since members of the community were involved in my research through all these activities, data generating was a mutual process. In some cases the informants themselves made recordings, in other cases they spontaneously shared their metalinguistic reflections on their everyday experiences.

In order to investigate linguistic practices of the Finnish newcomers, I will use methods of discourse analysis and conversation analysis in my paper. I will interpret the trends suggested by the collected data in the light of broader social processes (Pietikäinen – Mäntynen 2009: 157), however, I will also pay attention to the role of the actual interactional structures (Laihonen 2008). My aim is to reveal crucial nexuses of local actors and circumstances and wider social processes (cf. Scollon – Scollon 2004). Firstly, I will give an overview of the community and highlight important discourses circulating in the community about the phenomena of seasonal migration. After this, I will describe the changing linguistic repertoires of the participants, and underline linguistic ideologies which determine the mobilization of their repertoires. Finally, I will analyse three concrete examples in order to examine the process of meaning-making.

4. Setting the context: seasonal migration of Nordic citizens to a rural multilingual community in Hungary

Buying a property in a foreign country with a recreational aim is not a new trend in the Finnish society. The most popular area for Finnish citizens has been the Spanish Costa del Sol since the 1960s, where around 15-20,000 Finns spend at least the winter period (Karisto – Leppälä 2008: 457). In Hungary, the most attractive areas for foreign house owners are Lake Balaton, the capital city Budapest, and the regions around the Romanian and Serbian borders (Kincses 2009). However, especially in the last two cases the motivations for buying a new property can be rather job or family oriented and less recreational.

Spending a longer period abroad with touristic aims is a phenomenon which is considered in the literature as a type of mobility between tourism and migration. Depending on the motivations, age and circumstances of the people and on the conceptual framework of the given research, among others

the terms *seasonal migration*, *retirement migration*, *lifestyle migration*, *residential tourism* and *second home tourism* are used to describe it (cf. Benson – O'Reilly 2009, 2016, Gustafson 2016, Williams – Hall 2000, Hall – Williams eds. 2002). In comparison to an average holiday tourist, seasonal migrants spend longer time in their own houses, visit their second homes regularly, and usually in the same period of the year. In Geresdlak, we can observe diverse forms of this kind of mobility. Some of the Finnish house owners can be categorized as classic retirement migrants who regularly arrive in the village and typically spend the spring and the fall months there. However others, who are still in an active age, visit their properties during their summer holidays and only spend a few weeks there. For the Finns, their house in Geresdlak can also serve as a temporary accommodation, from where the family can travel to the nearby located coasts of Croatia, for instance.

The Finns described Geresdlak in the interviews as an attractive destination. For them the village is both a central and a peripheral place at the same time. It is a peaceful and quiet little settlement, however, it is a local and global centre (cf. Pietikäinen – Kelly-Holmes 2013), too: from Geresdlak the house owners can easily reach the city of Pécs for example, which is a cultural and administrative centre of the region, and at the same time they can easily reach the whole Central European area. Good climate and low prices were also often mentioned as important motivation factors for buying a property in the village. Besides these external arguments, an internal one appeared in the interviews, too: the Finns feel welcome in Hungary thanks to the open-minded and helpful local community.

Although the Finns described a positive and vital picture of the village, in the discourses of the local participants Geresdlak often appeared as a multiple periphery. The main reasons for the locals' more pessimistic view are the lack of workplaces both in the village and in the broader region, and, in close connection with it, the dramatically aging population. Among other reasons, the majority of local people have a positive attitude towards the newcomers due to the high number of empty houses. They not only modify the visual landscape of the village by renovating the old properties, but, to a certain degree, they support the community in a financial sense, too, by using local services, for instance. However the majority of the Finns highlighted that they don't want to change the atmosphere of the settlement, which they labelled as authentic, and they try to integrate into the local lifestyle (in more detail see Heltai 2014). It also means that they are interested in the community events, and it fosters the – already active – cultural life of the village.

Despite the positive experiences, a tense question occurs in the locals' discourses regarding seasonal migration, too, and that is about its future trends. Namely, if later the Finns stop buying houses and the younger generation of the Finnish families will not be interested in maintaining their second homes in Hungary (just as it is a trend in the case of the German house owners), it may negatively affect the attitudes of the local inhabitants towards the future and the attractiveness of their own community.

5. The diversity of linguistic repertoires

Most of the population in Geresdlak is of German descent. Although today all the generations of ethnic Germans living in the village use Hungarian as their primary means of communication (similarly to other settlements with a German ethnic community, see for example Erb 2010), different German varieties are still part of the individuals' repertoire. The main factors that determine the frequency and manner of mobilization of German resources by the speakers are age, the linguistic repertoire of the spouse, the way of maintaining contact with relatives, if any, in Germany, possible employment in German-speaking countries, media consumption habits, tourism habits and interethnic relations within the settlement. The linguistic repertoire of people is very heterogeneous and there is a great variability within generations, too. However, it can be said as a general statement that the older people are, the more likely they use resources that can be linked to a local German variety developed from the varieties the first settlers had brought, and that they learned during their primary socialization in the family and the broader community.

Similarly, the younger people are, the more likely they use resources that can be linked to standard German or to varieties spoken in German-speaking countries nowadays, and that they acquired in school or in German-speaking countries. In the local elementary school of the village, children learn German as a foreign language.

The village also has a population with Hungarian descent. The number of Hungarians has increased after the Second World War, due to settlement and mixed marriages. Whether locals of Hungarian descent have knowledge in any German varieties or not, depends on their individual life experience. Besides, there is also a Gypsy community in the village.¹ Most Gypsies who

¹ Since this community forms a culturally and linguistically heterogeneous group (resources linked to both Romani and Boyash are used in the village), in my paper I prefer the

live in the village now moved there after the change of regime. Their own minority varieties are used in less and less contexts, too, primarily within the narrow family circle. In some mixed families, resources of Croatian varieties are mobilized to a certain degree, too.

The Finnish people settling in the village usually have a multilingual repertoire, too. When the Finns and the local people communicate with each other, they mainly mobilize varieties linked to German. However, not each of the Finnish newcomers has an active German competence, and many of them speak languages that have high prestige on a global scale (cf. Blommaert 2007), but have no market value in the local context (such as English or Swedish). For this reason, several of the Finnish newcomers start to learn languages, and their decisions are influenced by their beliefs about the different languages and the indexical meaning related to them. According to their arguments, while German resources can be mobilized on a higher level, too (for example when they travel as tourists to the surrounding countries), in the local context the knowledge of Hungarian resources enables them to construct the feeling of authenticity (cf. Coupland 2003) and belonging to the community. Both informal and formal language learning activities are typical. In the former case, everyday contacts to locals create domains for acquiring and practising languages. The Finns have the closest connections to those people who take care about their properties and gardens while they are not in the village, but they also get in contact with locals at various community events and in the public spaces of the village, such as the shop, the canteen or the pub. Formal language learning is more typical in the first period following the purchase of the property. Some of the newcomers have visited a language course in Finland or started to expand their competencies on their own in Finland or during their visits in their second homes with the help of different language learning materials (language books, dictionaries, audio materials, internet sites etc).

The everyday contacts offer opportunities for the local inhabitants, too, to use their German knowledge in new contexts and with new interlocutors. Those locals of German descent who have active relationship to the foreigners, experience again the value of their German linguistic resources on a local level, and they acquire pieces of the Finnish language, too.

6. Examples of linguistic practices

broader expression *Gypsy* instead of *Roma*, following the term usage of earlier works written about Gypsy communities in Hungary (see for example Bartha – Hámori 2011).

In the followings, I will analyse three examples of everyday linguistic practices in Geresdlak. These examples show how the participants mobilize their linguistic knowledge in different contexts, how they construct the meaning in the actual situations, and how their complex semiotic work (cf. Dlaske 2015) might impact the linguistic make-up of the village.

The first example is a description of a short oral conversation. This interactional situation is a typical case of new language use domains created by the changing social environment of the village: the conversation took place between a middle-aged Finnish and a local woman from Geresdlak while they were waiting with their husbands for the waiter in a restaurant. The conversation was videorecorded by the Finnish participant with her mobile phone. The topic of the conversation is the kindergarten system in Hungary, and it starts with a question of the Finnish interlocutor.

Participant 1 (Finnish, woman): *Wie alt ist Kinder, wann sie kann zu Kindergarten gehen?* [‘How old are children when they can go to kindergarten?’]

Participant 2 (Local, woman): *3 Jahre.* [‘3 years old.’]

Participant 1: *Aber wann sie sind jüngere? Sie sind zu Hause dann.* [‘But when they are younger? They are at home then.’]

Participant 2: *Sie sind zu Hause. Ja.* [‘They are at home. Yes.’]

Participant 1: *So Mutter ist zu Hause. Bis Kinder ist drei Jahre.* [‘So the mother is at home. Until children are three years old.’]

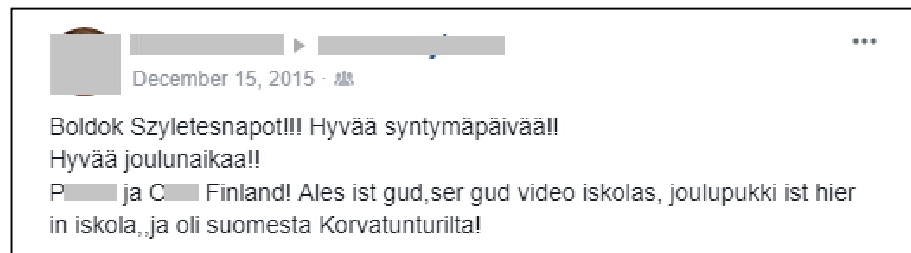
Participant 2: *Ja. Jaja. Hier ist keine · wie sagt man das bölsöde? Wo die Kleine gehen. · Weil hier machen die Kindergarten nicht mit pelenka. Die Kleine brauchen noch... (the record interrupts)* [‘Yes. Yes-yes. Here there is no · how to say *bölsöde* ‘nursery’? Where the little ones go · Because here the kindergartens don’t make with *pelenka* ‘diaper’. The little ones still need...’]

This short conversation is an example for German dominated communication between the Finns and the locals. Both of the participants have an active competence in German, and both of them use non-standard forms of the language, for example the word order of their sentences, or the agreement of the subject and predicate does not follow the standard variety. It is important to notice that the two participants mutually help each other to create the content by either repeating or summarizing the previous information they got from the other. At the end of the conversation, when the local participant tries to explain more about the culturally bounded family practices, she mo-

bilizes Hungarian expressions as well. In the first case she explicitly indicates the reason of it: she would like to find the expression in German and asks for her interlocutors help (Here there is no · how to say *bölcsőde* ‘nursery’). In the second case she more automatically uses the Hungarian resource during her explanation.

This example illustrates that seasonal migration creates new domains for the use of German resources, which otherwise play a smaller and smaller role in everyday life. Since the Finnish interlocutors typically acquired German language in institutional contexts, these new domains foster the use of resources which are closer to the standard German and less close to the varieties used in the village earlier. This dialogue also shows that through conversations in which the participants mutually help each other by creatively and freely combining the resources of languages, local people can experience the value of their multilingual repertoire. It might modify their ideologies about the usefulness of multilingual competences, and can have the result that they evaluate their own knowledge more positively.

The second example is a short multilingual text written by a Finnish house owner as a birthday message to his local acquaintance on a social media site. It is an example of linguistic practices of the Finns when they mobilize various resources.

‘Happy Birthday!!! Happy birthday!! Happy Christmas time!! P. and O. Finland! Everything is good, the video of the school is very good, the Santa Claus is here in the school and came from Finland, from Korvatunturi!’

The message begins with the birthday wish in two languages. The spelling of the Hungarian version relies on the Finnish pronunciation (*boldok* in the standard Hungarian form is *boldog*) and on the Finnish orthography (*születesnapot* in the standard form is *születésnapot*). It is followed by the birthday wish in Finnish. Then the text continues with a Finnish sentence (*Hyvää joulunaikaa* ‘Happy Christmas time’). In the second part of the message, we read resources linked to Finnish (e.g. *joulupukki* ‘Santa Claus’),

German (*ales ist gud* ‘everything is good’, *joulupukki ist hier* ‘Santa Claus is here’), Hungarian (*iskolas, iskola* ‘school’), and we can even associate (cf. Jørgensen et al. 2011) to English (*Finland, gud* ‘good’). The German resources are not spelled in a standard way either. In this hybrid second part, the writer of the text firstly indicates his own and his wife’s name and country, and then he reports about a video, which he saw and found really interesting and was about the visit of the Finnish Santa Claus from Korvatunturi (the village of Santa Claus in Finland) in the school of Geresdlak. The addressee of this multilingual message is a local middle-aged man, who is a central persona in the community, he is not of German descent, but knows basic expressions both in German and Finnish. He even participated in the Finnish language courses.

The whole message can be characterised as diverse, hybrid and fragmented. The text also implicates that the repertoire of the Finnish participant contains pieces of all these languages (cf. Blommaert 2010), and by creatively mobilizing his resources he invents an actual, context-bounded, however, interpretable and meaningful variety.

The use of Hungarian resources demonstrates the connection of the Finnish house owner to the local community, and his openness to the local culture: he has even learned basic expressions in Hungarian. The use of Finnish might have a double function. On the one hand, it offers a possibility to share his own culture with the locals. On the other hand, with the use of Finnish he can reach a broader audience on the social media site: his Finnish friends can read and identify the topic of the message, too. Furthermore, by sharing the information according to which the Finnish Santa Claus visited Geresdlak he can construct a positive picture about the village of his second home for his Finnish acquaintances.

It is clear that someone who doesn’t know the linguistic-cultural context of Geresdlak would not interpret this message in the same way as local people, who are used to this local multilingualism and also know about the particular event (the visit of Santa Claus). This example illustrates that the meaning of these linguistic resources emerge from the actual online and off-line participants and context, and the inter-relations between them (Leppänen – Kytölä 2017). The resources have different indexical fields (Eckert 2008) in the different contexts.

The third example is a photo I took at the annual festival of the village in 2016. The festival is a one-day-long gastronomic and cultural event. In the morning, the focus is on the cooking competition: teams from the village, the broader region or even from abroad prepare steam dumplings, which is a dish

of German origin and is popular and well-known in Hungary, especially in German minority communities. During the day, numerous choirs, dance groups and bands perform their shows on the stage, while the festival guests can walk around and taste the prepared delicacies of the teams. In the evening, the festival ends with concerts and a ball. The day of the festival also offers an opportunity to popularize the village's other attractions (see Pachné Heltai 2016), such as the local handicraft exhibitions where visitors can learn about the former lifestyle, dresses and habits of the German population of the village. Although the organization of the festival evokes tensions in the community, too, it may be said that the commodification of the local cultural resources is successful. While the festival was first organized in 2006 as a small local event, it has become a regionally known cultural program by 2016, which has attracted 6000 visitors to the small settlement.

Linguistic resources play an important role at the festival in two different ways. On the one hand, they have a mere functional role. The main code of the event is Hungarian since this is the language most of the visitors understand. However, German- and Finnish-speaking guests participate in the event, too (the foreigners living in the village and guests from the Austrian and Finnish sister settlements of Geresdlak), and important parts of the day (for example the opening speeches) are regularly translated to German and sometimes also to Finnish (in these cases I usually do the Finnish interpretation). These translations, however, have a more symbolic role, too. The use of German resources increases the authenticity of the event, and the use of Finnish makes it more exotic. Authenticity and exoticness are values that tourists usually look for (cf. Heller 2014, Heller et al. 2014). Multilingual resources are an important capital which can be commodified in order to make the festival more unique and attractive for visitors. Linguistic and semiotic resources linked to the German language and culture also appear in the physical space of the festival (for example visitors can see old tapestries with German texts as part of the decoration).

This photo is also an example of diverse linguistic resources appearing in the physical space. Each participating team has its own table and stove where they prepare and later serve the steam dumplings. Usually good friends, colleagues or

neighbours get together to form a team, and they express their identity through a humorous team name, a uniform and the carefully designed tableware. Some of the Finnish house owners also regularly participate in the competition and prepare a different Finnish speciality each year. In the picture above, we can see their menu and name in 2016. While their name is written in standard Finnish (*Suomalaiset Soppakokit* ‘Finnish soupchefs’), the menu mobilizes resources linked to Hungarian, however its orthography (e.g. *la-sacs* would be in a standard form *lazac* ‘salmon’) and fragmentariness (*feher vagy teljeski* would be in a standard form *fehér vagy teljeskiőrlésű* ‘white or whole grain’ and a noun is also missing) show that it is a linguistic product of somebody who might be a learner of the language. The multilingual resources, especially the fragmented and nonstandard use of Hungarian, awake the interest of tourists, who don’t know why a group of Finns participates in a festival organized in a small settlement in Hungary, and in this way linguistic resources become tools for commodification. The linguistic resources have a communicative function, too: they share important information, however, through the common work of the participants (the Finns and the tourists) their indexical fields get modified in the actual context of the festival, and the linguistic elements get new meanings. In this special space and time (together with other semiotic and linguistic resources such as the Finnish flag on the table or the multilingual oral conversations visitors can hear at the Finns’ table) they express uniqueness and curiosity (cf. Heller 2010, Karjalainen 2015).

7. Conclusion

The aim of this paper was to present linguistic practices of Finnish house owners who spend seasonal time in a German minority village located in Southern Hungary. This community is an illustrative example of today’s mobility, which results in increasing multilingualism and in the revaluation of linguistic resources. Although today the primarily used language in the village is undoubtedly Hungarian, the changing social environment modifies the linguistic-cultural make-up of the village to some extent. It happens through the common semiotic work of participants getting in contact in different situations.

The presence of the Finnish (and German) newcomers offers possibilities for locals, who are in an active contact with them, to mobilize German resources. The successful commodification practices of the community also create new roles for the minority language and culture. These trends might

have a positive impact on people's linguistic ideologies, and thus, on the long term, on the maintenance of multilingual communication.

The examples also show that formal and informal language learning extend people's linguistic repertoire. The use of different resources give the participants opportunities to form their social role and relations, and by doing so they continuously construct new values of linguistic resources. However, it is important to notice that it also works inversely: the varieties and the speakers of the varieties which are not visible in these new domains and do not participate in these practices might easily get more and more undervalued and peripheral. These examples from Geresdlak point out the social nature of language: a shift in the social environment brings with itself new linguistic practices, and new practices modify the social context.

Literature

- Bartha, Csilla – Hámori, Ágnes 2011: Cigány közösségek, nyelvi sokszínűség és az oktatás nyelvi kihívásai. Magyarországi helyzetkép. Európai kör 16/3: 107–131.
- Benson, Michaela – O'Reilly, Karen 2009: Migration and the Search for a Better Way of Life: a Critical Exploration of Lifestyle Migration. *The Sociological Review* 57/4: 608–625.
- Benson, Michaela – O'Reilly, Karen (eds) 2016: *Lifestyle Migration: Expectations, Aspirations and Experiences*. Routledge, New York. (First published 2009 by Ashgate Publishing).
- Blommaert, Jan 2007: Sociolinguistic Scales. *Intercultural Pragmatics* 4/1: 1–19.
- Blommaert, Jan 2010: *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Blommaert, Jan – Collins, James – Slembrouck, Stef 2005: Spaces of Multilingualism. *Language and Communication* 25/3: 197–216.
- Blommaert, Jan – Rampton, Ben 2011: Language and Superdiversity. *Diversities* 13/2: 1–21.
https://www.mmg.mpg.de/fileadmin/user_upload/Subsites/Diversities/Journals_2011/2011_13-02_art1.pdf (10.01.2018)
- Blommaert, Jan – Jie, Dong 2010: *Ethnographic Fieldwork: A Beginner's Guide*. Multilingual Matters, Bristol – Buffalo – Toronto.
- Coupland, Nikolas 2003: Sociolinguistic Authenticities. *Journal of Sociolinguistics* 7/3: 417–431.

- Coupland, Nikolas (eds) 2016: *Sociolinguistics. Theoretical Debates*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dlaske, Kati 2015: Discourse Matters: Localness as a Source of Authenticity in Craft Business in Peripheral Minority Sites. *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines* 7/2: 243–262.
- Eckert, Penelope 2008: Variation and the Indexical Field. *Journal of Sociolinguistics* 12/4: 453–476.
- Erb, Maria 2010: Sprachgebrauch der Ungarndeutschen, In: Kostrzewa, Frank – V. Rada, Roberta (eds), *Deutsch als Fremd- und Minderheitensprache in Ungarn: Historische Entwicklung, aktuelle Tendenzen und Zukunftsperspektiven*. Schneider Verlag, Hohengehren. 118–146.
- Erdődy, Gyula n. d. Geresd, Püspöklak, majd Geresdlak történetének rövid áttekintése 1945-től napjainkig. Manuscript.
- García, Ofelia 2009: Education, Multilingualism and Translanguaging in the 21. Century. In: Skutnabb-Kangas, Tove – Philipponson, Robert – K. Mohanty, Ajit – Panda, Minati (eds), *Social Justice through Multilingual Education. Multilingual Matters*, Cromwell. 140–158.
- Gumperz, John J. – Hymes, Dell (eds) 1972: *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication*. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Gustafson, Per 2016: Your Home in Spain: Residential Strategies in International Retirement Migration. In: Benson, Michaela – O'Reilly, Karen (eds), *Lifestyle Migration: Expectations, Aspirations and Experiences*. Routledge, New York. (First published 2009 by Ashgate Publishing.) 69–86.
- Hall, C. Michael – Williams, Allan M. (eds) 2002: *Tourism and Migration. New Relationships between Production and Consumption*. Springer, Dordrecht.
- Heller, Monica 2010: The Commodification of Language. *Annual Review of Anthropology* 39: 101–114.
- Heller, Monica 2014: The Commodification of Authenticity. In: Lacoste, Veronique – Leimgruber, Jakob – Breyer, Timo (eds), *Indexing Authenticity: Sociolinguistic Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin. 136–155.
- Heller, Monica – Pujolar, Joan – Duchêne, Alexandre 2014: Linguistic Commodification in Tourism. *Journal of Sociolinguistics* 18/4: 539–566.
- Heltai, Borbála 2014: Unkarin suomalaiskylä Geresdlak. *Siirtolaisuus – Migration* 41/1: 3–12.
- Jones, Kathryn E. – Martin-Jones, Marilyn – Bhatt, Arvind 2000: Constructing a Critical, Dialogic Approach to Research on Multilingual Literacy: Participant Diaries and Diary Interviews. In: Martin-Jones, Marilyn –

- Jones, Kathryn E. (eds), *Multilingual Literacies. Reading and Writing Different Worlds*. John Benjamins, Amsterdam. 319–352.
- Jørgensen, Jens Normann – Karrebæk, Martha – Madsen, Lian Malai – Møller, Janus Spindler 2011: *Polylinguaging in Superdiversity*. *Diversities* 13/2: 23–37.
http://www.mmg.mpg.de/fileadmin/user_upload/Subsites/Diversities/Journals_2011/2011_13-02_art2.pdf (10.01.2018)
- Karisto, Antti – Leppälä, Anu 2008: Espanja. In: Björklund, Krister – Koivukangas, Olavi (eds), *Suomalaiset Espanjassa. Suomalaisen siirtolaisuuden historia*. Osa 6. Siirtolaisuusinstituutti, Turku. 457–478.
- Karjalainen, Reetta 2015: *Saamen kielet pääomana monikielisellä Skábmagovat-elokuvafestivaalilla*. Jyväskylä Studies in Humanities 254. Doctoral dissertation. University of Jyväskylä, Jyväskylä.
https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/45929/978-951-39-6209-8_vaitos_29052015.pdf?sequence=1
- Kincses, Áron 2009: A Magyarországon élő külföldiek területei elhelyezkedése. *Tér és Társadalom* 23/1: 119–131.
- Laihonen, Petteri 2008: Language Ideologies in Interviews: A Conversation Analysis Approach. *Journal of Sociolinguistics* 12/5: 668–693.
- Leppänen, Sirpa – Kytölä, Samu 2017: Investigating Multilingualism and Multisemioticity as Communicative Resources in Social Media. In: Martin-Jones, Marilyn – Martin, Deirdre (eds), *Researching Multilingualism: Critical and Ethnographic Approaches*. Routledge, London. 155–171.
- Makoni, Sinfree – Pennycook, Alastair 2007: Disinventing and Reconstituting Languages. In: Makoni, Sinfree – Pennycook, Alastair (eds), *Disinventing and Reconstituting Languages*. Multilingual Matters, Clevedon. 1–41.
- Mallinson, Christine – Childs, Becky – Van Herk, Gerard (eds) 2013: *Data Collection in Sociolinguistics. Methods and Applications*. Routledge, New York – London.
- Martin-Jones, Marilyn – Blackledge, Adrian – Creese, Angela 2012: A Sociolinguistics of Multilingualism for our Times. Introduction. In: Martin-Jones, Marilyn – Blackledge, Adrian – Creese, Angela (eds), *The Routledge Handbook of Multilingualism*. Routledge, New York – London. 1–26.
- Martin-Jones, Marilyn – Martin, Deirdre 2017: Introduction. In: Martin-Jones, Marilyn – Martin, Deirdre (eds), *Researching Multilingualism: Critical and Ethnographic Perspectives*. Routledge, London – New York. 1–28.

- MODE 2012: Glossary of Multimodal Terms. Semiotic Resources.
<https://multimodalityglossary.wordpress.com/>
- Pachné Heltai, Borbála 2016: Közösségi élet Geresdlakon. *Barátság* 23/5: 8725–8728.
- Pachné Heltai, Borbála 2017: Language Shift and Seasonal Migration in a Multilingual Community in Hungary. Linguistic Practices, Ideologies and Commodification in the Nexus of Social Processes. Doctoral Dissertation (in Hungarian, theses in English). Eötvös Lorand University, Budapest.
<https://doktori.hu/index.php?menuid=193&lang=HU&vid=17696> (forthcoming)
- Pavlenko, Aneta 2017 (forthcoming): Superdiversity and Why it Isn't: Reflections on Terminological Innovation and Academic Branding. In: Breidbach, Stephan – Küster, Lutz – Schmenk, Barbara (eds), *Sloganizations in Language Education Discourse*. Multilingual Matters, Bristol, UK.
- Pennycook, Alastair 2016: Mobile Times, Mobile Terms: The Trans-superpoly-metro Movement. In: Coupland, Nikolas (eds), *Sociolinguistics. Theoretical Debates*. Cambridge University Press, Cambridge. 201–216.
- Pietikäinen, Sari – Mäntynen, Anna 2009: Kurssi kohti diskurssia. *Vastapaino*, Tampere.
- Pietikäinen, Sari – Kelly-Holmes, Helen 2013: Multilingualism and the Periphery. In: Pietikäinen, Sari – Kelly-Holmes, Helen (eds), *Multilingualism and the Periphery*. Oxford University Press, New York. 1–16.
- Scollon, Ron – Scollon, Suzie Wong 2004: *Nexus Analysis. Discourse and the Emerging Internet*. Routledge, London.
- Silverstein, Michael 2003: Indexical Order and the Dialectics of Sociolinguistic Life. *Language & Communication* 23/3–4: 193–229.
- Williams, Allan M. – Hall, C. Michael 2000: Tourism and Migration: New Relationships between Production and Consumption. *Tourism Geographies* 2/1: 5–27.

Szórend egyazon hanti beszélő különböző szövegeiben

SIPOS Mária

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
sipos.maria@nytud.mta.hu

1. Bevezetés

Az alábbiakban arra keresem a választ, hogy miként vallanak az ugyanazon adatközlőtől, különböző módon gyűjtött, és más szempontból is eltérő szövegek az adatközlő nyelvéről.¹

A vizsgálatot a következők indokolják. (a) Mint sok más kis oroszországi nyelvre, úgy az uráli nyelvekre is igaz, hogy a folklorisztikai és a nyelvészeti célú gyűjtések sokáig nem váltak szét. Mivel a folklór műfajoknak rendszerint megvan a saját jellegzetes stílusuk, ennek a nyelvi jellemzőkre nézve is lehet következménye. (b) A szövegkiadási elvek a 20. század folyamán mások, kevésbé kidolgozottak voltak, mint ma.² (c) A két- és többnyelvűség, illetve ennek nyelvi következményei nem számítottak kutatási témának. (d) A gyűjtés-lejegyzés módja (azaz hogy diktálás utáni lejegyzésről, hangfelvételtől, illetve a beszélő saját kezű leírásáról van-e szó) ugyancsak befolyásolhatja a szöveg nyelvi jellemzőit. (e) Van mód beletekinteni abba is, hogy egyazon szöveg szerkesztett és változtatás nélküli verziói között van-e számottevő mondattani különbség.

K. I. Marenjanyintól öt, különböző paraméterekkel rendelkező szöveg maradt fenn: a folklór kategóriájában (i) diktálás után lejegyzett népmese, (ii) az adatközlő által leírt népmese, illetve (iii) hangfelvételtől lejegyzett népmese (mindhárom esetben ugyanaz a mese); nem folklór kategóriában pedig

¹ Előadásként elhangzott a III. Forráskonferencián (ELTE BTK, 2017. november 16–17.).

² Ezen a szemléletváltáson más nyelvek kutatása is átment. Grenoble egy másik szibériai nyelv, az evenki kutatásával összefüggésben említi, hogy nehéz megbízható anyagot találni a masszív orosz hatás előtti idők nyelvi állapotáról, mert a szövegkiadók általában javították, csiszolták a szövegeket (Grenoble 2012: 102).

szabad fogalmazású szöveg (Maremjanyin élettörténete) (iv) szerkesztetlen és (v) szerkesztett változatban.

A hantit – amint az uráli és finnugor alapnyelvet is (Hajdú 1966: 81, Bereczki 1996: 56) – alapvetően SXV szórendűnek tekintik (pl. Honti 1984: 88,³ Abondolo 1998: 380). A jelen írás előzménye az a Gugán Katalin által kezdeményezett vizsgálat, amely a hanti nyelv két nyelvjárásában, egy kele-tiben (szurguti) és egy északiban (serkáli) viszonylag korai gyűjtésű szöve-geknek a hantiban általános SXV szórendet nem követő mondataiban a jelen-ség motivációinak feltárására irányult (Gugán – Sipos 2017). A vizsgálat ered-ménye erősen leegyszerűsítve az volt, hogy a két nyelvjárásban nem ugyan-azon okokra vezethető vissza az igei állítmány mögötti mondatrészek meg-jelenése. Az északi hantiban 12,5%-os arány mutatkozott, és ott ennek ma-gyarázata valószínűleg az orosz nyelv hatása (a hantira nem jellemző az ige mögötti fókusz, az oroszra azonban igen) (Gugán – Sipos 2017).

Jelen cikk esettanulmány, ezért nem célja minél több gyűjtésmódra, mű-fajra és típusra koncentrálni. Mindössze azt az ötféle szöveget vizsgálja, amely Wolfgang Steinitz gyűjtésében K. I. Maremjanyin nevű adatközlőjétől rendelkezésre áll. Tovább korlátozza a megállapítások érvényét, hogy az írás mindössze egyetlen mondattani jelenség, az ige mögötti mondatrészek meg-jelenésének megfigyelésére szorítkozik.

A tárgyalás sorrendje az alábbiak szerint alakul: elsőként a szövegkiadás és a két- és többnyelvűség kutatásának állását vázolom a 20. század első felé-nek vonatkozásában [2]. Ezután a kutatás előzményei, valamint a gyűjtő és az adatközlő bemutatása következik [3]. A következő fejezet a folklór szöve-gek tanulságait foglalja össze [4], amelyet a szabad fogalmazású szövegek tárgyalása követ [5]. Az írást a következtetések zárják [6].

2. Szövegkiadás és kétnyelvűség-kutatás a 20. század első felében

A szövegűség / szövegkiadás legfontosabb szabályai a nyelvészet szá-mos területén bizonyulnak kulcsfontosságúnak. Az egyik ilyen terület a törté-neti nyelvészet. A legismertebbek talán a Lass által a középangol nyelvtörté-

³ Honti (1984: 88) például a kijelentő mondat szórendjét tárgyalva még hozzáteszi, hogy: „(...) az alany rendszerint az első helyek valamelyikére tendál, az állítmányt legtöbbszö-re megelőzi, amely a mondat végén vagy a mondat vége felé szokott helyet foglalni. A tárgy általában az állítmány elé kerül. (...) A határozó van legkevésbé helyhez kötve: állhat az alany és az állítmány között, de meg is előzheti az alanyt, vagy éppen követ-heti az állítmányt (de ritkán, ha a passiv mondat agensét jelöli); ha a határozó a mondat élén áll, az alany az utolsó helyre kerülhet.”

neti atlasz munkálatai során megfogalmazott elvek (Lass 2004: 22, LAEME-Introduction: 7–8). A történeti dialektológiában mind közül a legveszélyesebb forrásnak a szerkesztett szövegkiadásokat nevezi, éppen azért, mert ezekben általánosan megbíznak a kutatók. Lass igen keményen fogalmaz: ellenzi a legkisebb, legártatlanabbnak, legjobb szándékúnak szánt változtatást is, akár a szavak vagy a szöveg tagolásában, központosításban is, továbbá bárminek az elhagyását és a betoldását, és mindenféle modernizálást vagy egyezésítést is (Lass 2004: 21–22).

Hasonlóképpen a dokumentációs nyelvészet, valamint a terepmunka módszertanáról szóló szakirodalom is kidolgozta az adatok kezelésének elméleti és gyakorlati megfontolásait (pl. Grenoble – Furbee 2010).

A nyelvi kapcsolatokról való gondolkodás a 19. század végétől van jelen a nyelvészetben, bár 17. századi felismerésekre is ismerünk utalásokat (Winford 2002: 6). A 20. század elején két nagy kutatási irány erősítette meg ezt az érdeklődést: egyrészt az amerikai őslakos nyelvek körében végzett dokumentációs terepmunkák, amelyek a veszélyeztetett nyelvekre is ráirányították az érdeklődést (Tsunoda 2004: 31), másrészt az Amerikába vándorolt európaiak nyelve sorsának figyelemmel kísérése (Winford 2002: 8).

Az elsőként említett kutatások egyik sokat idézett momentuma, hogy terepmunkája során Bloomfield határozottan megkülönböztette a jó és a rossz menomini beszélőket (akik kétnyelvűek voltak, azaz jól vagy rosszul beszéltek az angolt is, valamint angol tudásukkal egyáltalán nem fordítottan volt arányos menomini beszédprodukciónak) (Bloomfield 1970: 90–91). Azaz a nyelvi veszélyeztetettség kutatásakor a kétnyelvűségre mint devianciára, azaz a normának tekintett nyelvtantól való eltérésre tekintettek, vagyis a kétnyelvűséget tökéletlen állapotnak fogták fel (Tsunoda 2004: 31). Az ezzel a szemlélettel történő szakítás évtizedekig tartott.

A kontaktusnyelvészet önálló tudomány a 20. század közepétől lett, azután, hogy Haugen és Weinreich nevezetes művei megjelentek (Haugen 1950, Haugen 1953, Weinreich 1953, vö. Winford 2002: 9). Ennek ellenére a kontaktusnyelvészet mint önálló terület csak később, egy 1979-es konferencián lett deklarálva.⁴ Mintegy tíz évvel később Thomason és Kaufmann monográfiája (1988) hozott nagy áttörést, amely a kontaktusnyelvészeti jelenségek típusait mutatta be. Ma már a kétnyelvűség-kutatásnak, illetve a kontaktusnyelvészetnek számos iránya van, vizsgálják nyelvtörténeti, szociolingviszti-

⁴ A terminust a First World Congress on Language Contact and Conflict elnevezésű konferencián Brüsszelben, 1979 júniusában vezették be hivatalosan (Nelde 1997: 287).

kai, kognitív pszichológiai stb. vonatkozásait, és nyelvre gyakorolt hatásait a hangtántól a szintaxisig, a pragmatikáig minden nyelvi szinten.

Az uralisztikában a 20. század során számos olyan monográfia született, amely az uráli nyelvekbe a környező nyelvekből, elsősorban az oroszról átvett szavakat listázza, korszakolja, szemantikai csoportokba sorolja stb. (az obi-ugor nyelvekben egyebek között Kálmán 1961, Rédei 1975, a hantiban Paasonen 1902, Toivonen 1943–1944, 1956, Futaky 1975, Schiefer 1982 stb.). Ezeket a kutatásokat elsősorban etimológiai és lexikológiai célok határozták meg.

A nyelv különböző szintjeire kiterjedő kontaktusnyelvészeti érdeklődés viszonylag új, ma már azonban – köszönhetően annak, hogy az uráli nyelvek többsége kontaktushelyzetben van – egyre jelentősebb kutatási terület (pl. Várnai 1999, Leinonen 2002, Csepregi – Gugán 2010, Riessler 2011, Kaysina 2013, Filchenko – Potanina 2016 stb.). Ma már a kontaktusnyelvészeti kutatások köré projektek is szerveződnek, valamint nyelvtechnológiai támogatottságuk is van (pl. Simon 2017). A 20. század első felében azonban a két- és többnyelvűség kutatása mint önálló tudomány még nem létezett a szó mai értelmében.

3. Wolfgang Steinitz és adatközlője

Wolfgang Steinitz az 1930-as években több szempontból jelentős anyagot gyűjtött egy serkáli nyelvjárású beszélőtől, K. I. Maremjanyintól.

Wolfgang Steinitz (1905–1967) vitathatatlanul az uráli nyelvészet egyik legfontosabb alakja, akinek nevéhez alapvető obugrisztikai művek kapcsolódnak. Nemcsak finnugristaként és nemcsak nyelvészként kiemelkedő, hanem a német etnográfia és a muzikológia is igen sokat köszönhet neki. Doktorátusát 1932-ben szerezte finnugrisztikából és néprajztudományból Berlinben. Amikor politikai okokból elhagyni kényszerült berlini egyetemi állását, valamint Németországot is, a Szovjetunióban élt családjával. Évekig tanított az Északi Népek Intézetében, ahol volt módja hanti nyelvi anyagot gyűjteni, valamint hónapokat töltött terepen, az Ob folyó mentén. Később, amikor konfliktusai lettek a hatóságokkal a kisebbségi népekkel való bánásmód miatt, Svédországba ment, és családjával 1938-tól a háború végéig Stockholmban élt (Noack – Krause 2005: 28–29).

Steinitz gyűjtési módszere változatos volt: az egyszerű diktálás lejegyzése és a viaszhengerre történő hangfelvétel mellett arra alkalmas adatközlőjét arra is megkérte, hogy saját kezűleg írja le meséjét vagy történeteit. Ennek a korát megelőző módszernek (Chelliah – de Reuse 2011: 95) az alkalmazása zseniális volt, nagyon értékes nyelvi anyagot eredményezett. Más szóval, ha

nem is spontán beszédet, de az élőnyelvhez a szokásos folklór szövegeknél mindenképpen közelebb álló nyelvi anyagot gyűjtött.

Kirill Ilarionovics Maremjanyin (1907–?) nehéz, de eseménydús gyerek- és ifjúkor után szülőfalujától távolabbra is eljutott, amikor politikai képzésekre küldték. Így került el Moszkvába és Leningrádba is, ahol folklór előadói képességeire is felfigyeltek (Steinitz 1976: 305–307). Kisgyerekkorától kapcsolatban volt oroszokkal, nem kétséges, hogy korán jól beszélte ezt a nyelvet is. Később politikai és kulturális pályafutása minden bizonnyal tovább mélyítette orosz nyelvtudását. Tagja lett a hanti színjátszócsoporthoz is, amely nemcsak az Északi Népek Intézetének műsoros estjein lépett fel, hanem leningrádi gyárak klubjaiban, sőt, Moszkvában is, illetve képzőművészeti sikereket is aratott népe motívumkincsével.

4. Népmese három változatban

A Semper-Stein címen számontartott mesét, amelyet Steinitz háromféle módon is felgyűjtött Maremjanyintól, a beszélő anyjától tanulta gyerekkorában. Alapjában véve hanti hősmeséről van szó néhány, a nemzetközi mesekincsből származó motívummal (Steinitz 1976: 225).

A szöveg diktált változata a legkorábbi. Maremjanyin Steinitznek akkor még szerényebb nyelvtudására tekintettel puritánabb változatot mondott el, ami a tagmondatok kisebb számában is megnyilvánul. Emellett a mondatok leegyszerűsítettek is, mert Maremjanyin sem a folklórkifejezésekkel, sem néprajzi magyarázatot igénylő részletekkel nem akarta nehezíteni Steinitz dolgát. Más szóval nem a számára megszokott módon adta elő a mesét, hanem újrafogalmazta. A két másik változat⁵ sokkal inkább illeszkedhetett Maremjanyin saját tempójához és a folklór nyelvéhez (Steinitz 1976: 223).

Összefoglalólag elmondható, hogy SVX (tag)mondatok⁶ mindhárom változatban nagyon ritkán fordulnak elő, arányuk mindegyikben 1% körül van. Egészen kis mértékben (0,4–0,5%-kal) csak az újrafogalmazott mesében magasabb, ami esetleg összefüggésben lehet a gyűjtés módjával.⁷ Az adatokat az 1. táblázat foglalja össze:

⁵ Steinitz 1975: 233–244, 244–263.

⁶ Ez az írás ugyanolyan megfontolás szerint szűri a tagmondatokat, mint a kiinduló cikk, tehát kimaradnak a számolásból a nem ragozott igét tartalmazó, valamint a kérdő és a felszólító mondatok, továbbá a névszói állítmányt nem tartalmazó mondatok, illetve azok is, amelyek egyetlen szóból állnak (Gugán – Sipos 2017: 80–81).

⁷ Ezt azonban csak jóval nagyobb anyagon lehetne tisztázni.

a lejegyzés ideje	a gyűjtés módja	a tagmondatok száma	az SVX-mondatok aránya (%)
1934 november	diktálás	262	1,3
1934 december	hangfelvétel	324	0,9
1936 december	az adatközlő saját leírása	485	0,8

1. táblázat: a Semper-Stein változatainak adatai

A bevezetésben említett arány (12,5%) mellett ezek a számok eltörpülnek, tehát a folklór és nem folklór szövegek között jelentős az eltérés. Ezt a különbséget több okból nem lehet általános érvényűnek tekinteni,⁸ de figyelmeztet arra, hogy a formulákból és más állandó elemekből építkező folklór szövegek grammatikai jellemzői nem vethetők össze minden további nélkül a beszélt nyelv megfelelői tulajdonságaival.

5. A szabad fogalmazású szövegek kétféle kiadásban

5.1. A kresztomátia

A kresztomátia az uralisztikában jól ismert műfaj egy nyelv alapjainak bemutatására: jellemzően kutatástörténet, tömör nyelvtani leírás előzi meg a több műfajból válogatott szövegeket, és szójegyzék, valamint bibliográfia zárja a kötetet. Ilyen a serkáli kresztomátia (Steinitz 1950) felépítése is, amely folklór, valamint nem folklór szövegeket egyaránt tartalmaz. Noha Schmidt Éva serkáli nyelvtana (Schmidt 2008) megírása során komolyan támaszkodott erre a munkára, a kresztomátia szövegeinek színvonalára másutt tesz negatív megjegyzést: „Az ÉONyT⁹ kifejező, könnyed nyelve mellett szinte primitívnek hatnak az OChr¹⁰ serkáli szövegei” (Schmidt 2006: 29). Didaktikai célokra szánt munkáról lévén szó, Steinitz minden bizonnyal könnyen érthető

⁸ Például a szórendi eltéréseknek egészen más okai is lehetnek, nem csupán az orosz nyelvnek a kisebbségi nyelvre gyakorolt hatása (ilyen például a háttérbe helyezés, amikor már ismert információ kerül ige mögé, vagy a funkcionális motiváció, ld. Gugán – Sipos 2017, illetve Asztalos – Gugán – Mus 2017). A beszélő mesemondói képességei is különbözők lehetnek, valamint az előadás során is változhat a teljesítménye, mint például egy, a 2000-es évek elején elmondott mesében (Fejes – Ruttkay 2009). Természetesen vannak olyan nyelvi anyagok, amelyek az itt látotthoz hasonló különbségeket mutatnak egyazon beszélő folklór és nem folklór szövegei között (Rédei 1968: 32–91).

⁹ ÉONyT = Pápay 1910.

¹⁰ OChr. = Steinitz 1950.

szövegek beválogatására törekedett, ezért kerülhetett bele például a fent tárgyalt mese legrövidebb és legegyszerűbb változata is.

5.2. Maremjanyin élettörténete és visszaemlékezései

A szabad fogalmazású szövegek két csoportba oszthatók. Maremjanyin élettörténete egyetlen hosszabb, összefüggő szöveg, ezzel szemben a visszaemlékezések (eseményekre, családtagokra) hosszabb-rövidebb terjedelműek. Ez a szöveganyag főként azért jelentős, mert az adatközlő saját lejegyzésében maradt fenn. Maremjanyinnak nem lehetett nagy gyakorlata a hanti nyelvű fogalmazásban és írásban,¹¹ ezért a mondatok esetenként sutának, rövidnek hathatnak. Ezek a szövegek kétféleképpen jelentek meg: Steinitz kresztomátiájában nem folklór anyag gyanánt részletek (Steinitz 1950: 81–87), illetve a teljes anyag évtizedekkel később, Steinitz halála után (Steinitz 1989: 131–200).

Ez utóbbi nyelvi anyagon folyt le a bevezetőben említett kutatás, amely ráirányította a figyelmet a teljes és a kivonatos szövegek közötti szintaktikai különbségekre. A Steinitz által kiadott részletekben (1950) ugyanis jóval kisebb a posztverbális mondatrészek aránya, mint a változatlanul kiadottakban (Steinitz 1989). Ez számos szerkesztési művelet eredménye, amelyekre alább hozok példákat.

5.3. Módosítások a kresztomátiában

Steinitz nem minden szövegből választott részleteket a kresztomátia céljaira, és a fejezetek nagyon eltérnek abban, hogy milyen arányban fordulnak elő benne posztverbális mondatrészeket tartalmazó mondatok (0–19,23%). Más szóval Steinitznek lett volna módja a válogatásra ilyen alapon, hiszen a 18 szövegből 9-et használt fel,¹² de bizonyos, hogy elsődleges válogatási szempontja nem mondattani volt.

¹¹ Maremjanyint politikai képzésekre küldték a nagyvárosokba, nem kétséges, hogy oroszul tudott írni-olvasni – még akkor is, ha nem szeretett tanulni (Steinitz 1976: 306). Szövegeit azonban latin betűkkel rögzítette, ebből rövidke mutatványt is közölt Steinitz (Steinitz 1976: 233).

¹² A félkövér betűtípus a Steinitz 1950-ben használt szövegeket jelzi: **Ich schreibe über mein Leben 15,74** – Ich arbeitete beim Kaufmann 17,02 – **Ich ging jagen 12,72** – **Ich feierte Bärenfeste 6,66** – Ich ging mit meinem Großvater Fallen nachsehen 12 – Ich kämpfte mit den Schamanen und mit den Kulaken 7,31 – Ich befahl den Kindern, sich als Komsomolzen einzuschreiben 0 – Ich nahm mir eine Frau 7,77 – Wie ich Fische fangen lernte 8,08 – **Ich arbeitete für Lohn bei dem kleinen Gavril 6,45** – **Wie ich zuerst Eichhörnchen jagen lernte 9,72** – Ich starb fast bei der Arbeit beim Kauf-

5.3.1. Ige mögötti mondatrészt tartalmazó mondat(ok) kihagyása

Több szemelvényben Steinitz egyszerűen kihagyott VX mondatokat. Például a Maremjanyin anyjáról szóló elbeszélés elejéről az alább bemutatott négy (tag)mondat hiányzik. A második posztverbális mondatrészt, a részlet legutolsó tagmondata pedig posztverbális mondatrészt és további hozzáfűzést is tartalmaz¹³ (1):

(1)

<i>āṇke-m</i>	<i>nūša</i>	<i>aśə</i>	<i>tāj-əs.</i>	<i>ut-m-at</i>	<i>χu</i>	<i>sot</i>
anya-1SG	szegény	apa	birtokol-PRS.3SG	él-PST.PTCP-3SG	férfi	100
<i>nupət</i>	<i>mit-a</i>	<i>rupijt-əs</i>	<i>sörm-a</i>	<i>ji-t-at</i>	<i>unta.</i>	
kor	bér-LAT	dolgozik-PST.3SG	halál-LAT	válik-PRS.PTCP-3SG	-ig	
<i>tűw</i>	<i>aše-t</i>	<i>jijik-xūt,</i>	<i>unt-woj</i>	<i>wetpəstə-ta</i>	<i>šejk</i>	<i>tus</i>
3SG	apa-3SG	víz-hal	erdő-állat	vadászik-INF	nagyon	ügyes
<i>tűw</i>	<i>wetpəs-ət</i>	<i>šejk</i>	<i>wūna-ja</i>	<i>jaś-s-ətte,</i>	<i>tiγ</i>	<i>wūna-na</i>
3SG	zsákmány-3SG	nagyon	alkohol-LAT	iszik-PST-SG<3SG	3PL	alkohol-LOC
<i>jaštə-s-ijə-t</i>	<i>neman</i>	<i>šōras-χu-na,</i>	<i>taś-et</i>	<i>tepəttə-man.</i>		
itat-PST-PASS-3PL	szándékosan	kereskedő-férfi-LOC	vagyon-3PL	elcsal-CVB		

(Steinitz 1989: 190) vs (Steinitz 1950: 81)

’Anyámnak szegény apja volt. Egész életében, haláláig béresként dolgozott. Az ő apja a halászatban-vadászatban nagyon ügyes volt. A zsákmányt azonban elitta. A kereskedő szándékosan leittatta őket, vagyonukat elcsalva.’

A következő részletben a kihagyás a mondatok átszerkesztésével is társul. Steinitz az első, ige utáni célhatározót tartalmazó mondatot kihagyta (2a), és csak az időhatározó került át a következő mondatba (2b), vö. (3):

(2a)

<i>ij</i>	<i>at</i>	<i>mān-s-əm</i>	<i>tow</i>	<i>pum</i>	<i>pōn-ta.</i>
egy	éjjel	megy-PST-1SG	ló	fű	tesz-INF

(2b)

<i>tow</i>	<i>xot</i>	<i>tipəja</i>	<i>tāj-s-əm,</i>	<i>tow-ət-a</i>	<i>tow</i>	<i>pum</i>	<i>mā-ta</i>	<i>pit-s-əm.</i>
ló	ház	-ba	belép-PST-1SG	ló-PL-LAT	ló	fű	ad-INF	kezd-PST-1SG

(Steinitz 1989: 178)

’Egyik éjjel mentem szénát tenni. Beléptem az istállóba, elkezdtem adni a lovaknak a szénát.’

mann 4,54 – Mein Großvater gezählt 7,69 – Ich will das Leben meines Großvaters erzählen 12,5 – **Ich erzähle das Leben meines Vaters 4,54** – **Ich erzähle das Leben meiner Mutter 19,23** – Wo ich singen und erzählen lernte 17,64 – **Bärenjagd 8,6.**

¹³ A kihagyásnak elvileg tartalmi okai is lehettek, mivel a Maremjanyin anyjáról szóló rész ezután kezdődik – bár a törölt rész értékes információt is tartalmaz.

(3)

ij at tow xot tipaja tǎŋ-s-əm, tow-ət-a tow pum mǎ-ta pít-s-əm.
 egy éjjel ló ház -ba belép-PST- ló-PL-LAT ló fű ad-INF kezd-PST-
 1SG 1SG

(Steinitz 1950: 82)

‘Egyik éjjel beléptem az istállóba, és elkezdtem szénát adni a lovaknak.’

5.3.2. Az ige mögötti mondatrészek hozzátoldással alakítása

Arra is van példa, hogy Steinitz hozzátoldással¹⁴ alakította a posztverbális mondatrészt. Az alábbi példa (4) az eredetiben vessző nélkül szerepel, a kresztomátiában pedig az állítmány után kitett vesszővel (Steinitz 1950: 83):

(4)

tat' tiŋ-əm pǒra-na xǎta-pan-kurt-na rupajt-s-əm aj kawər xǒšna.
 harc születik- idő-LOC xǎta-pan-kurt-LOC dolgozik- kis Gavril -nál
 PTCP. PST PST-1SG

(Steinitz 1989: 134)

‘Amikor a harcok elkezdődtek, Hatapankurtban dolgoztam Kis Gavrilnál’.

5.3.3. Törlés

Olyan példa is van, hogy a számos ige mögötti mondatrész számát csökkenti Steinitz. Ezzel a mondatban továbbra sem lesz SXV szórend, de a kép „javul” (5a) vs (5b):

(5a)

otajna xǎr-a tu-s-aj-əm unə jiy-pǒx-em-na,
 először erdő-LAT visz-PST-PASS-1SG nagy atya-fiú-1SG-LOC

xus-kimət tǎtə-na, unt pelək juš-a.
 húsz-második év-LOC erdő oldal ösvény-LAT

(Steinitz 1989: 179)

‘Először a bátyám vitt el vadászatra, (19)22-ben, az erdőséli ösvényre’.

(5b)

otajna xǎr-a tu-s-aj-əm unə jiy-pǒx-em-na.
 először erdő-LAT visz-PST-PASS-1SG nagy atya-fiú-1SG-LOC

‘Először a bátyám vitt el vadászatra.’

(Steinitz 1950: 84)

¹⁴ A hozzátoldás a mondat elhangzása után hozzátett hosszabb-rövidebb szakasz, amely nem tartozik szervesen az elhangzott mondathoz, más szóval a mondat e később hozzáfűzött mondatrészek nélkül is jólformált. A határt az intonáció is mutatja, a lejegyzésben pedig vessző jelzi.

5.3.4. Szórendi változtatás

A legjellemzőbb módosítás az SXV szórend megteremtése SVX mondatokban. Ez a legsűrűbben szócserevel történik (6a-b)-(7a-b)-(8a-b)-(9a-b). Steinitz még abban az esetben is változtat a szórenden, ha az adott mondatban hozzátoldás is van (10a-b). Máskor a szórendet is alakítja, és a hozzátoldást is levágja (11a-b). Arra is van példa, hogy a hozzátoldást úgy dolgozza be a mondatba, hogy a végeredmény SXV mondat legyen (12a-b):

(6a)

<i>woš</i>	<i>ewət</i>	<i>t'əsatnik</i>	<i>jōxt-əs,</i>	<i>tow</i>	<i>kāš-ta.</i>
város	-ból	parancsnok	jön-PST.3SG	ló	keres-INF

(Steinitz 1989: 134)

(6b)

<i>woš</i>	<i>ewət</i>	<i>t'əsatnik</i>	<i>tow</i>	<i>kāš-ta</i>	<i>jōxt-əs</i>
város	-ból	parancsnok	ló	keres-INF	jön-PST.3SG

(Steinitz 1950: 83)

'A városból jött egy parancsnok lovat keresni.'

(7a)

<i>ma</i>	<i>tow-ηətam-na</i>	<i>mān-s-əm</i>	<i>woš-a.</i>
1SG	ló-1SG. DU-LOC	megy-PST-1SG	város-LAT

(Steinitz 1989: 135)

(7b)

<i>ma</i>	<i>tow-ηətam-na</i>	<i>woš-a</i>	<i>mān-s-əm.</i>
1SG	ló-1 SG.DU-LOC	város-LAT	megy-PST-1SG

(Steinitz 1950: 83)

'Én a két lóval elmentem a városba.'

(8a)

<i>χus-ñūwtə-mit</i>	<i>tātə-na</i>	<i>ma</i>	<i>χāŋlasəŋ-kurt-a</i>	<i>jāχ-s-əm</i>	<i>wetpəstə-ta.</i>
hús-nyolc-ORD	tél-LOC	1SG	χāŋlasəŋ-kurt-LAT	megy-PST-1SG	vadászik-INF

(Steinitz 1989: 159)

(8b)

<i>χus-ñūwtə-mit</i>	<i>tātə-na</i>	<i>ma</i>	<i>χāŋlasəŋ-kurt-a</i>	<i>wetpəstə-ta</i>	<i>jāχ-s-əm.</i>
hús-nyolc-ORD	tél-LOC	1SG	χāŋlasəŋ-kurt-LAT	vadászik-INF	megy-PST-1SG

(Steinitz 1950: 85)

'(Ezerkilencszáz)huszonnyolcban χāŋlasəŋ-kurtba mentem vadászni.'

(12b)

ojka jak-man pa kurt ewæt pa kurt-a jǎχ-s-əm.
 medve táncol-CVB egyik falu -ból másik falu-LAT jár-PST-1SG
 (Steinitz 1950: 87)

‘Medveünnepet tartva jártam faluról falura.’

5.3.5. Válogatás a fejezeteken belül

Egy kivételével az összes szemelvényben kisebb lett a VX mondatok aránya, azonban ez nem csupán a fent ismertetett mennyiségi műveletek eredménye, lásd a 2. táblázatot:

Steinitz 1989			Steinitz 1950		
cím	összes (tag)mon- dat száma / SVX	%	összes (tag)mon- dat száma / SVX	%	módosítás
Ich schreibe über mein Leben	324 / 51	15,74	53 / 4	7,54	3 szórendi csere 1 VX → hozzátoldás
Ich ging jagen	55 / 7	12,72	15 / 1	6,66	1 szórendi módosítás
Ich feierte Bärenfeste (a 197. oldalhoz csapva)	15 / 1	6,66	12 / 0	0	1 szórendi módosítás
Ich arbeitete für Lohn bei dem kleinen Gavril	31 / 2	6,45	29 / 1	3,44	1 mondat törlése
Wie ich zuerst Eichhörnchen jagen lernte	72 / 7	9,72	39 / 0	0	1 hozzátoldás törlése
Ich starb fast bei der Arbeit beim Kaufmann	22 / 1	4,54	22 / 1	4,54	0
Ich erzähle das Leben meines Vaters	22 / 1	4,54	21 / 0	0	1 szórendi módosítás 1 törlés
Ich erzähle das Leben meiner Mutters	26 / 5	19,23	16 / 3	18,75	2 törlés
Bärenjagd	116 / 10	8,6	115 / 8	6,95	3 szórendi módosítás 1 törlés
				47,88/9 5,32%	

2. táblázat: Steinitz módosításainak áttekintése¹⁵

Jól látható, hogy például a „Wie ich zuerst Eichhörnchen jagen lernte” című szövegben az eredeti mondatok fele szerepel a szemelvényben. A sze-

¹⁵ A táblázat csak a felhasznált fejezetek adatait mutatja, ezért az adatok átlagolásából nem a bevezetőben említett 12,5% jön ki.

melvényből egyetlen hozzátoldásos mondat került ki, a teljes fejezet 7 VX mondatából azonban a kresztomátiába nem került be egy sem. Tehát a szemelvény nem az SVX-mondatokban gazdag helyről származik. Hasonló a helyzet az „Ich ging jagen” című szöveg esetében is.

A fenti eljárások eredményeképpen a szemelvényekben csökkent a VX mondatok száma. A kresztomátiába beválogatott és szerkesztett szövegekben a posztverbális mondatrészt tartalmazó mondatok aránya az eredeti 12,5%-ról kevesebb mint felére, 5,3%-ra csökkent. Meg kell továbbá jegyezni, hogy Steinitznek más módosításai – egy-két egyeztetési javítást leszámítva – nem voltak.

6. Következtetések

A fenti elemzés arra kereste a választ, hogy milyen módon befolyásolhatják a szintaktikai kutatások eredményeit a választott szövegek jellemzői.

A vizsgálathoz az egyik szempont a lejegyzés módja volt. A folklór szövegekben a saját lejegyzés és a hangfelvétel között nem mutatkozik lényeges eltérés, bár a leggazdagabb anyagot a saját lejegyzés eredményezte. Valamennyivel több az ige mögötti mondatrészt tartalmazó mondat a gyűjtő számára diktált változatban. Amennyire a kicsiny szövegmennyiség alapján meg lehet ítélni, az újra- vagy átfogalmazás mondattani szempontból kissé közelebb vitte a meseszöveget a beszélőre jellemző nyelvhasználatához. Mindez csak arra emlékeztet, hogy a beszélő részéről a szövegközlés mikéntjét befolyásolhatja a terepmunkás nyelvtudásának mértéke.

Egy másik összehasonlítás a szövegek szerkesztett és változtatás nélküli kiadásait érintette. A szabad fogalmazású szövegek posztumusz, módosítatlan kiadásában a (tag)mondatok 12,5%-ában van egy vagy több ige mögötti mondatrész. A szerkesztett kiadásban ennek kevesebb, mint a felében (5,3%). Ennek alapján a kresztomátia más, hagyományosabb vagy egyszerűbb képet kívánt közvetíteni a serkáli hanti szórendi viszonyairól, mint ami az eredeti megfogalmazásból kirajzolódott volna. Steinitz különböző eljárásokkal csökkentette a posztverbális állítmányt tartalmazó mondatok számát: kerülte vagy kihagyta az ilyenekben bővelkedő szövegrészeket, számos nem igevégű mondatot igevégűre javított, törölte a mondat állítmány mögötti részét stb. Ennek okait a kresztomátia didaktikai céljain kívül a tudománytörténetben kell keresnünk. A kétnyelvűség következményeit az uralisztikában a 20. század közepén még ritkán tartották kutatási témának, így nem tartották értéknek a kétnyelvűség-kutatást lehetővé tevő szövegeket sem. Más nyelvekre vonatkozó hasonló beszámolók (Grenoble 2012: 102) ismeretében nem zár-

hatjuk ki, hogy ehhez hasonló szerkesztési elvek más szövegkiadásokban is érvényesülhettek.

A leglényegesebb különbség a folklór és a nem folklór szövegek között mutatkozott. Tíz-tizenötször annyi ige mögötti mondatrész található a visszaemlékezésekben (12,5%), mint a meseváltozatokban (0,8–1,3%), amelyek tehát – szinte függetlenül a gyűjtés mikéntjétől – kevésbé tükrözik az adatközlő beszédmódját. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy mondattani szempontból lehet nagy különbség a folklór és nem folklór beszédprodukciók között, amire korpuszépítés vagy -választás során érdemes tekintettel lenni. A fentiek alapján azzal is számolhatunk, hogy a hanti szórend a masszív orosz hatás előtt is eltérhetett attól, amit a döntően folklór szövegek alapján meg lehet(ett) állapítani.

Rövidítések

1	első személy	LOC	lokatívusz
2	második személy	O	tárgyas / határozott ragozás
3	harmadik személy	PASS	passzív
ACC	akkuzatívusz	PL	többes szám
CVB	határozói igenév	PRS	jelen
DU	kettes szám	PST	múlt
INF	főnévi igenév	PTCP	melléknévi igenév
LAT	latívusz	SG	egyes szám

Irodalom

- Abondolo, Daniel 1998: Khanty. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 358–386.
- Asztalos Erika – Gugán Katalin – Mus Nikolett 2017: Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondat szerkezeti változatok. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.), *Nyelvelmélet és diakrónia 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest – Piliscsaba*.
- Bereczki Gábor 1996: *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas, Budapest.

- Bloomfield, Leonard 1970: *Literate and Illiterate Speech*. In: Hockett, Charles, F. (ed), *A Leonard Bloomfield Anthology*. The University of Chicago Press, Chicago – London. 84–94.
- Chelliah, Shobhana L. – de Reuse, Willem J. 2011: *Handbook of Descriptive Linguistic Fieldwork*. Springer, Dordrecht – Heidelberg – London – New York.
- Csepregi Márta – Gugán Katalin 2010: Orosz hatás az osztják aspektus- és akcióminőség-rendszerre. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE, Piliscsaba. 149–168.
- Fejes László – Ruttkay-Miklián Eszter 2009: A szánkózó kisfiú – hanti mese. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 172–185.
- Filchenko, Andrey – Potanina, Olga 2016: Russian Contact-induced Innovations in Eastern Khanty. *Tomsk Journal LING & ANTHRO* 2 [12]: 29–39.
- Futaky István 1975: *Tungusische Lehnwörter im Ostjakischen*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 10. Wiesbaden.
- Grenoble, Lenore – Furbee, N. Luanna (eds) 2010: *Language Documentation: Practice and Values*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Grenoble, L. A. 2012: Areal Typology and Syntactic Change. *Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin)* 2012/1: 101–104.
- Gugán Katalin – Sipos Mária 2017: Ige mögötti mondatrészek régi hanti szövegekben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 77–94.
- Hajdú Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Haugen, Einar 1950: The analysis of linguistic borrowing. *Language* 26/2: 211–231.
- Haugen, Einar 1953: *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Honti László 1984: *Chrestomathia ostiaca*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kaysina, Inna 2013: The Adoption of Russian Conjunctions in Udmurt. *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 4/2: 131–144.
- Kálmán, Béla 1961: *Die russischen Lehnwörter im Wogulischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lass, Roger 2004: Ut custodiant litteras: Editons, Corpora and Witnesshood. In: Dossena, M. – Roger, L. (eds), *Methods and Data in English Historical Dialectology*. Peter Lang, Bern, 21–48.

- LAEME-Introduction = Laing, Margaret – Lass, Roger, A Linguistic Atlas of Early Middle English. An Introduction.
http://user.keio.ac.jp/~rhotta/hellog/etc/laeme_manual/Introchap3.pdf
- Leinonen, Marja 2002: Influence of Russian on the Syntax of Komi. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 57: 195–358.
- Nelde, Peter Hans 1997: Language Conflict. In: Coulmas, Florian (ed), *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell, Oxford. 285–300.
- Noack, Karoline – Krause, Martina 2005: Ethnographie as a Unified Anthropological Science in the German Democratic Republic. In: Hann, Chris – Sárkány, Mihály – Skalnik, Peter (eds), *Studying Peoples in the People's Democracies. Socialist Era Anthropology in East-Central Europe*. LIT Verlag, Münster. 25–55.
- Paasonen, Heikki 1902: Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 2: 81–137.
- Pápay József 1910: Északi osztják nyelvtanulmányok. *Finnugor Füzetek* 15. Budapest.
- Rédei, Károly 1968: Nord-ostjakische Texte (Kazym Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Rédei, Károly 1975: The syrjänische Lehnwörter im Wogulischen. Mouton, The Hague.
- Riessler, Michael 2011: Saami–Russian–Komi Contacts in the Kola Peninsula. In: Hasselblatt, Cornelius et al. (eds), *Language Contact in Times of Globalization. Studies in Slavic and General Linguistics* 38. Rodopi, Amsterdam. 5–26.
- Schiefer, Lieselotte 1982: Russische Lehnwörter im Vach-Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 6: 163–171.
- Schmidt Éva 2006: A nyelvfejlődés és nyelvújítás tükröződése a közép-obi és a kazimi osztják irodalmi nyelvben. In: Sipos Mária (szerk.), *Nyelv, nyelvjárás, írásbeliség, irodalom. Schmidt Éva szakdolgozata és versfordításai. Schmidt Éva Könyvtár 2. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest*. 11–111.
- Schmidt, Éva 2008: Északi osztják nyelvtani jegyzet (serkáli nyelvjárás). In: Fejes László (szerk.), *Serkáli osztják chrestomathia. Schmidt Éva Könyvtár 3. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest*. 13–76.
- Simon Eszter 2017: Négy hatás alatt álló nyelv – korpuszpépítés kis uráli nyelvekre. In: Vincze Veronika (szerk.), *XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY2017)*. Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport, Szeged. 49–60.

- Steinitz, Wolfgang 1950: Ostjakische Grammatik und Chrestomathie. Otto Harrasowitz, Leipzig.
- Steinitz, Wolfgang 1975: Ostjakologische Arbeiten. Band 1: Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Herausgegeben von Gert Sauer und Renate Steinitz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Steinitz, Wolfgang 1976: Ostjakologische Arbeiten. Band 2: Texte aus dem Nachlass. Herausgegeben von Gert Sauer und Renate Steinitz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Steinitz, Wolfgang 1989: Ostjakologische Arbeiten, Band 3: Texte aus dem Nachlass. Herausgegeben von Gert Sauer und Renate Steinitz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Thomason, Sarah Grey – Kaufmann, Terrence 1988: Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. University of California Press, Berkeley.
- Toivonen, Y. H 1943–1944: Türkische Lehnwörter im Ostjakischen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 52/6: 1–20.
- Toivonen, Y. H 1956: Über die syrjänischer Lehnwörter im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 32: 1–169.
- Tsunoda, Tasaku 2004: Language Endangerment and Language Revitalization. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Várnai, Zsuzsa 1999: A nganaszan nyelv orosz jövevénytárazainak vizsgálata fonológiai automatával. *Nyelvtudományi Közlemények* 96: 170–193.
- Weinreich, Uriel 1953: Languages in Contact: Findings and Problems. New York.
- Winford, Donald 2002: An Introduction to Contact Linguistics. Wiley-Blackwell, Oxford.

*

Word Order in Different Texts of one and the Same Khanty Speaker

The present paper is a case study comparing the proportion of the SXV / SVX clauses in different kinds of texts produced by one and the same speaker. It is based on a former research which proved that the Šerkaly material in question exhibits SVX clauses in high number, presumably due to the influence of Russian syntax. The Šerkaly Khanty linguistic material investigated here was collected by Wolfgang Steinitz in the 1930s, among which there are folklore and non-folklore texts. The way of collecting ranges from dictation to sound recording, however, the most significant material was formed when the speaker himself was asked to put down his text. The latter was carried out

with regard of both folklore and non-folklore (the speaker's memoirs) materials. The paper presents comparisons between the proportion of SXV/SVX clauses in (a) folklore and non folklore texts; (b) the edited and the original versions of the memoirs; (c) among dictated texts, sound recording, as well as texts written by the speaker. The most considerable difference proved to be between folklore and non-folklore texts. Within the folk-tale versions, the one dictated to Steinitz appears to show a slightly higher proportion than the other two. The comparison of the proportion of SVX clauses in the edited excerpts to the one in the original texts show that the latter one contains numerous clauses adjusted to the SXV syntactic pattern, which was judged to be more fitting to the expected Khanty patterns. The editing practice of this kind can be explained, on the one hand, with the genre of chrestomathy, i.e. its didactic purposes, in which the modified excerpts were published; on the other hand, with the history of research into bilingualism because this field became prominent later, in the second half of the 20th century.

MÁRIA SIPOS

A jojka szerepe a 20–21. századi diskurzív folyamatokban. Jojkák, zsoltárok, jojkazsoltárok

TAMÁS Ildikó

MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
tamas.ildiko@btk.mta.hu

„And she started to yoik. ... it was my father's yoik. And one of the mentally clear patients says: 'No, you must not sin!' 'Sin', my mother says, 'I am yoiking my husband!' 'Yes, yes, but you must pray for forgiveness because you yoiked.' This did not deter my mother, however, so she finished her yoiking. And then, after a little while, she says that perhaps she has sinned. It was as if she woke up. 'No', I said, 'you haven't. You have yoiked your husband out of love, so don't think about what the others are saying'. [...] I have still not been able to understand why yoik is the work of the Devil. I don't get it. ... Because when I yoik I yoik a specific person because I am thinking of that person. When I know that they have a yoik, when I know their yoik, I yoik them. ... To us yoik is something happy; it reminds us of people. But here [in this town] it is very often seen as the work of the Devil.”¹

A fenti idézet Ingrid Hanssen *A song of identity: Yoik as example of the importance of symbolic cultural expression in intercultural communication / health care* című, 2011-es tanulmányából való. A szerző interjúalanyai egy idősek otthonának lakói és családtagjaik. A kutatás során feltárt tapasztalatok azonban nem egy elszigetelt konfliktushelyzetet mutatnak be: a jojkához való ellentmondásos viszonyulás jellemző az egész számi² társadalomra. A jojkához profán és szakrális értelmezések is kapcsolódnak, tanulmányomban elsősorban az utóbbival foglalkozom. Azt vizsgálom, hogyan kerülhet központi szerepkörbe egy lírai folklór műfaj hitbéli kérdésekben, és mindez hogyan

¹ Ingrid Hanssen 2011, o.n.

² Tanulmányomban a magyar köznyelvben és (szak)irodalomban elterjedt külső *lapp* elnevezés helyett a belső etnonimet, a *számit* használom. A *lapp* szó kifejezetten udvariatlan, sőt sértő Skandináviában.

kapcsolódik a valláson túlmutató nagyobb kulturális és politikai diskurzusokhoz. A számi emberek jojkához való viszonyulása napjainkban is erősen kötődik vallási és etnikai problémákhoz, a számi jövőkép bizonytalanságaihoz, a túlélésük zálogát jelentő helyes stratégiák megtalálásának vágyához. Ezek a folyamatok – bár túlmutatnak a szigorú értelemben vett vallási kérdéseken – úgy vélem, jól tükrözik a hit és kétség jellegzetes dinamikáját, tehát jól leírhatók ebben a keretben.

A jojka műfaja és kontextusai

A jojkálás az észak-európai őshonos kisebbség, a számik (lappok) vokális énekhagyománya, amely magában hordozza a szent és a profán szimbólumok sok jellegzetességét, használati köre pedig jóval meghaladja azt, amit általában a népdalokhoz vagy a szertartási énekekhez kapcsolhatunk. Számos funkcióval rendelkezik: a kommunikáció eszköze, az identitás kifejezője, a szórakozás kelléke, továbbá a számik társadalmának és környezetének osztályozására, azonosítására is szolgáló rendszer; a tapasztalatok, a világról szerzett ismeretek egyfajta foglalata, amelyben tükröződik és kifejezést nyer világképük.³ A számik felfogásában a jojka és a jojka alanya között erős összeköttetés, lényegi egyezés van, sosem mondják azt, hogy valakiről vagy valamiről jojkálnak. Tárgyesetben fogalmaznak: valakit vagy valamit jojkálnak (megénekelnek), hiszen a jojka egyfajta zenei megjelenítés, valakinek vagy valaminek a lényétől elválaszthatatlan fogalom. A jojkálás valaha kiterjedt a számik életének minden területére. Szerteágazó alkalmazásának bemutatására itt nincs is lehetőség, így mindössze néhány jellemző funkcióját emelem ki. Jojka által válhatott valaki a közösség tagjává: születésük után a gyermekek rögtön saját jojkát (*mánnávuodaluhti*-t, azaz 'gyermekkor-jojkát') kaptak, amely elkísérte őket felnőttkorukig, amikor is megkapták személyjojkájukat. Akinek már volt személyjojkája, az válhatott a számi társadalom teljes jogú tagjává. A jojkának nagyon fontos szerepe volt a mindennapi kommunikációban is. Ez a hétköznapi beszéd-től eltérő közlésforma elsősorban ritmikai-zenei eszközökkel működött, néhány szótagszerű paneltől (pl. *loi-lo, nu, nun-muu, go, lei* stb.) eltekintve „valódi” szövegeket alig tartalmazott. Ha két ember találkozott, általában egymás jojkáját énekelték el köszöntésképpen. Mivel a speciális hangképzés miatt nagyon messzire elhallatszik, a tundrán nagy távolságokban pásztorkodó férfiak jojkával üzennek egymásnak. A jojka lehetett a nevelés, feddés eszköze is, általában

³ Tamás 2007: 78–79.

jojkálással adták tudtára valakinek, hogy „rossz útra tévedt”. Természetesen a jojkálás elengedhetetlen kelléke volt a szórakozásnak, ünnepekre, pl. esküvőkre általában új jojkák is születtek. Tulajdonképpen alapvető elvárás volt mindenkivel szemben, hogy tudjon jojkát költeni. A szakrális kommunikáció elsődleges eszköze is a jojka volt, és ez az aspektusa vált leginkább ismertté a kívülállók előtt.

A középkori és újkori – elsősorban utazók és hittérítők tollából született – források szinte kivétel nélkül a pogányság szimbólumaként említik, a sámán rituális szertartásának részét képező mágikus, ördögi énekként mutatják be. Részlet Magnus Gothus 1555-ből való írásából: „Pohjanmaa és Peräpohjola lakosainak körében mindenfelé van tudós vagy sámán... Ezek különösen tehetséges szemfényvesztők, akik el tudják változtatni saját arcukat, és másokét szintén, és így hamis ábrázatukkal elfedik valódi kinézetüket. A jövőbe is bele tudnak tekinteni.”⁴ A következő, bő kétszáz évvel későbbi beszámolóban a jojkálás a sámán beavatási rítusának részeként jelenik meg: „Azok a fiatal férfiak, akik sámánjelöltek voltak, különféle módokon kaptak látomásokat az istenektől: mikor szajvó-lény⁵ formájában, mikor álomban stb. [...] A sámánok egybegyűltek. [...] Akkor a fiatal sámán jojkálni kezdett, elénekelte sámánjojkáját és dobolt.”⁶ Giuseppe Acerbi úgy ír erről a dalformáról, amely inkább tekinthető madárdalnak, szarvasbögésnek vagy szélzúgásnak, mint emberi éneklésnek.⁷ A jojkáról formált képhez hozzájárult az az általános, már a korai forrásokban is megfogalmazott elképzelés, hogy a számik mind varázslók, boszorkányok, ördögök.

A számikkal kapcsolatos sztereotípiák még a 19. század végi szépirodalomba is átszüremlettek. Az alábbi idézet Henryk Sienkiewicz *Özönvíz* című regényéből származik:⁸

Ez a királyi gárda samlandi ezrede – magyarázott folyton Sadowski, amint egy-egy csapat mellett elhaladtak. – Ez a legkiválóbb delekarliai gyalogezred.

– Szent Atyám, hát ezek meg minémű kis monstrumok? – kiáltotta egyszerre Zagłoba egy csomó olajos arcború, apró emberkére mutatva, kiknek fekete haja kétoldalt lefelé lógott.

– Ezek lappok, akik a legtávolabb lakó hyperboreusok közé számlálatnak.

⁴ Saját fordítás finn nyelvű közlés alapján, vö. Järvinen 1999: 123.

⁵ A sámán segítőszellemeinek összefoglaló, émikus elnevezése magyar átírásban.

⁶ Saját fordítás finn nyelvű közlésből, Erik Johan Jessen 1767 nyomán. In: Pentikäinen 1995: 185.

⁷ Acerbi 1802: 73.

⁸ Köszönettel tartozom Szij Enikőnek az irodalmi forrásért.

– Jó harcosok? Mert úgy nézem, hármát is felmarkolhatnék, s addig ütögetném össze fejüket, amíg bírnám szusszal!

– Bizonnyal megtehetné kegyelmed e dolgot! Harcra nem valók. A svédek a tábori szolgálatra hordják őket magukkal, no meg mivel olyan furcsák. Hanem varázslóknak exquisitissimi,⁹ mindegyiknek legalább egy, de némelyiküknek öt ördög is szolgálatára áll.

– Honnan ez a comitivájuk¹⁰ a gonosz lelkekkel? – kérdezte Kmicic, keresztet vetvén magára.

– Mert az örök éjszakában botorkálnak, amely náluk fél esztendeig meg még tovább is eltart, azt pedig tudják kegyelmetek, hogy éjszakának idején a legalkalmasabb az ördöggel érintkezni.

– S lelkük vajon van-e?

– Nem tudom, de úgy vélem, inkább az oktalan állatokhoz hasonlatosak.

Kmicic közelebb léptetett, egy lapp legénykét nyakánál fogva felemelt, akár a macskát, jól megnézte, aztán ismét talpra állította, s így szólt:

– Ha a király nekem ajándékozna egyet, megfüstöltetném, s felakasztanám a templomban, ahol az egyéb különlegességek között strucctojás is található.¹¹

Samuel Rheen számi sámánábrázolása 1671-ből¹²

⁹ A legtökéletesebbek.

¹⁰ Kapcsolat, rokonság.

¹¹ Sienkiewicz [1886] 1969: 706. Mészáros István fordítása. (A forrásért köszönetet mondok Szíj Enikőnek.)

A jojka műfajával kapcsolatban megnyilvánuló „értetlenség” még a 20. század derekán is tapasztalható volt. Ennek okát a népzene kutató Szomjas-Schiffert György főként az éneklési technikában látta, így ír erről:

„Näkkäläjäarvi, Stoor és Ruotsala jojkasorozatainak [...] magnetofonba éneklésekor – nekem, mint magánéneklési tanulmányokat végzett és akkoriban még gyakorló énekesnek – az volt a kínzó érzésem, hogy ezeket a dallamokat a saját hangomon, de a lapp énekeseim módján, nem tudnám leénekelni. [...] Énekszakmai gondolkodással olyan fioritúras trükköket, dallamdíszító rejtelmeket, tehát énektechnikai különlegességeket gyanítottam bennük, amelyek rendkívül bonyodalmasaknak hangzanak [...] *Egyszerre érthetővé vált, hogy a skandinávok, de a finnek is miért nem tudják fölfogni és elsajátítani a lappok efféle énekeit.* [kiemelés tőlem] [...] A probléma nem hagyott nyugodni, és az egyik világos éjjelen oktávval mélyített magnetofonnal ismételve Martti Stoortól sikerült megtanulnom a hangzásában farkasüvöltést utánzó, végig »Wo« szövegű lapp jojkaszakaszt.”¹³

Az elutasítást tehát nem a jojkáknak szövegei váltották ki (tekintve, hogy „igazi” szövegek alig találhatók bennük),¹⁴ a hangzás, a sajátos éneklési mód és a valós vagy elképzelt kontextus volt az, ami miatt a kívülállók idegenkedtek tőle. Mivel a *noaidi* (a számi sámán) szertartását is jojkalás kísérte, a két dolog összekapcsolása logikusnak tűnt. A speciális hangképzésű, és a saját dalaikhoz mérten „dallamtalannak”, disszonánsnak érzékelt melódiák között az avatatlan hallgató nem tudott eligazodni. A sámánok rituális énekei és a hétköznapi „népdalok” számukra egyformának tűntek, ráadásul a jojka mint émikus megnevezés mindezeket lefedte. A samanizmus sztereotipizáló (külső) bélyegét könnyen ráaggatták tehát minden jojkára, függetlenül attól, hogy valóban volt-e köze a samanizáláshoz vagy sem. Ezzel a külső kategóriák egyike, a stigmatizáló „pogány” fogalom már a 17–18. század folyamán szervesen összeforrott a jojkalással.

Történeti háttér

A számikról és énekeikről kialakult negatív sztereotípiák nemcsak a közelükben élő, illetve területeikre betelepülő emberek hétköznapi, informális diskurzusaiban alakultak. A hiedelmekkel tarkított történetek mellett a hiva-

¹² <http://ansatte.uit.no/rune.hagen/shaman.html>

¹³ Szomjas-Schiffert 1996: 26.

¹⁴ Kivételt képeznek a koltta lapp jojkáknak, amelyek epikus énekhagyományt képviselnek. Ezek stílusa jelentősen különbözik nyugatabbi területek jojkaitól, amelyekről jelen írással szól.

talos egyházi és világi hatóságok tudatosan formálták a számikról alkotott képet, és ezzel együtt magukat a számikat is. Mindennek a háttérében politikai és gazdasági érdekek húzódtak meg. A számik a 18. század elejéig hatalmas területet népesítettek be, területük a mainál jóval délebbre is kiterjedt, önálló államot azonban soha nem hoztak létre.¹⁵ A ciklikus vándorlás, és az ezzel járó határátlépések miatt a történelem során gyakran többfelé kellett adót fizetniük, ettől eltekintve életük többnyire háborítatlan maradt. A 17. századtól azonban a svéd uralom egyre drasztikusabban avatkozott be a számik életébe, megindult a telepések beáramlása a legészakibb régiókba is, és kártalanítás nélkül vették el a számik által használt földterületeket. A 19. század közepére a korábbi töredékére zsugorodott a szabad mozgás lehetősége még a legtávolibb térségekben is, ami minden addiginál negatívabb hatással volt a réntenyésztő számi csoportokra; a korábbi vándorlási útvonalakat lehetetlen volt fenntartani. A számiknak – jóllehet számon tartották a magántulajdont, de ha földről volt szó – mindig is a természetes növényföldrajzi és éghajlati tényezők alapján kellett a határaikat kijelölni. Amikor a svéd és norvég telepések egyre északabbra szorították őket, megesett, hogy a rének keresztülkóboroltak valakinek a magánterületén, és a számiknak ilyenkor komoly bírságokat kellett fizetniük. A számik általános viszonyulását ezekhez a konfliktusokhoz jól megvilágítják Johan Turi szavai: „A lappnak a természete hasonlít a rénekhez, mindkettő vándorolni vágyik északra meg délre, ösztönösen, és engednek hajlamuknak. Mindkettő rögtön megijed, és ijedőssége miatt kiszorul mindenfelől, ezért kell a lappoknak ott élniük, ahol rajtuk kívül más ember nem bír megélni...”¹⁶

A 19. század közepétől a 20. század közepéig eltelt időszak hozta a legdrasztikusabb változásokat a számik életében. Bár templomok már a 16. században is épültek Lappföldön, a hittérítés legeredményesebb időszaka szintén a 18–19. századra tehető. Ekkoriban a samanizálást és a kívülállók által ördöginek tekintett jojkálást a vallási és világi vezetők már egyaránt tiltották és büntették, önkényesen és törvényes keretek között is. Az a tény, hogy a jojka számos egyéb funkciója mellett részét képezte a számi sámánok szertartásának is, elegendő volt ahhoz, hogy a hivatalos egyházi álláspont szerint üldözhetővé tegye magát a jojkaéneklést.

A politikai és vallási korlátozások, a megfélemlítés és a gazdasági ellehetetlenülés ellen a számik eleinte nem is próbáltak lázadni, az egyetlen jelen-

¹⁵ Ennek okairól bővebben: Tamás 2015: 415–445.

¹⁶ Johan Turi, egy számi réngazda a 20. század elején írt, *A lappok élete* című művéből: Turi 1983: 93.

több, bár kis létszámú felkelést pedig leverték, a résztvevőket kivégezték vagy bebörtönözték. Ez tovább növelte a félelmet, még zárkózottabbá tette a számikat. Mivel egy jojka eléneklése hosszú időn keresztül akár halálbüntetést is vonhatott maga után, sokan felhagytak vele. Mások számára pedig a színpalak mögötti, egyfajta „titkos/tiltott tudás” regiszterébe került. Amikor a 20. század elején a népzene kutatók gyűjteni és kutatni kezdték a számik énekes folklórját, azzal szembesültek, hogy alig maradtak olyan területek, ahol a jojkálás még megtalálható. Armas Launis, a 19–20. század fordulóján a számik között évekig gyűjtő népzene kutató meg volt győződve arról, hogy a sok évtizedes megfélemlítés következtében a jojka az akkori idős számi nemzedékkel és a *varázslókkal* [sic!] együtt száll a sírba:

„Aki ezt a fajta dalt egyszer hallotta, úgy cseng a fülében, mint egy történelem előtti kor hattyúdala. A melódia azonban túl távolinak tűnik ahhoz, hogy egy mai lapp gyermek számára hatással legyen. A múlt idők nocturne-je nem cseng egybe a holnap dalával. Ám ha elmélyülten hallgatja az ember, ellenállhatatlan vágy ébred benne, hogy visszatérjen a tegnap estébe. A hallgatót magával ragadja az ősi dal varázsereje. Ismét és ismét hallani akarja, mert érzi tünékenységet. Sejtí, hogy ha a varázslók már nem lesznek, ez a titokzatos világba nyíló ajtó örökre bezárul. Mert ha meg tudjuk is menteni ezeket az utókor számára, az élettelen és kifejezéstelen feljegyzések segítségével már nem fogjuk tudni rekonstruálni, reprodukálni a szellemüket, belső intenzitásukat. A dalnok sírba viszi magával dallamainak bűvös erejét.”¹⁷

A számikkal kapcsolatos negatív gondolkörte erősítette egy újabb, a 20. század elején – az evolucionizmus, majd a fajelmélet oldalhajtásaként – kibontakozó, immár a vallási alapoktól elkülönülő (politikai és tudományos) diskurzus is, amelyben a jojkálás minden, a számik hagyományos életmódjához kapcsolódó jelenséggel együtt alsóbbrendű, megvetendő és szégyellni való szokásként fogalmazódott meg. Ennek tudatosítására szolgált az iskola, amely a számikat átnevelő, „civilizáló” intézmény feladatát töltötte be, és ahol a sikeresség érdekében a gyerekek etnikai identitásukban történő megalkalmazása és az etnikai jelek, szimbólumok (számi ruhadarabok, tárgyak birtoklása, anyanyelven történő beszélgetés) miatti fizikai bántalmazás is bevett eszköz volt. Ez a külső, etnocentrikus, a skandináv nacionalizmus eszközének tekinthető „stigmatizáló” diskurzus összefonódott a már említett, a jojkát a vallási „rossz” kategóriájába soroló diskurzussal. A kettő együtt egy nehezen megkérdőjelezhető hatalmi-világnézeti gondolkörbe ágyazta a jojkálást. Ez a komplex, sztereotipizáló és negatív attitűddel telített kép a számik gondol-

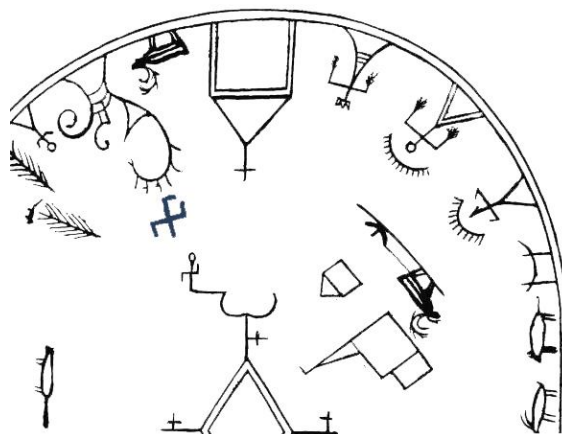
¹⁷ Idézi Keresztes 1983: 512.

kodását is kezdte átformálni, megváltoztatva önképüket és kultúrájukhoz való viszonyukat.

Az eddigiekben elsősorban azt vizsgáltam, hogy milyen külső tényezők irányultak egy valaha erősen identitásképző kulturális elem, a jojkálás elfojtására. A következőkben azonban egy, a számik körében kibontakozott mozgalmat mutatok be, amelynek a jojka körül kialakult helyzet szempontjából szintén nagy jelentősége van.

A laestadianizmus

A keresztény tanok számik általi fogadtatása a kezdetekben alapvetően pozitív volt, jóllehet a 17–18. századi forrásokból kiderül, hogy inkább csak a világképükbe beilleszthető elemek rögzültek és terjedtek el. A Teremtő képe összeolvadt *Ibmil*ével (a mennydördés és az ég istene), Mária alakja pedig *Máttaráhkká*val („istenanya”, „földanya”). A keresztény szimbólumok felkerültek a sámánok dobjára is. A számik sokáig *áhkká*ként (földanyaként, istenanyaként) emlegették Szűz Máriát.¹⁸

Keresztény szimbólumok (templom, kereszt)
egy 18. századi porsangeri sámándobon.¹⁹

Voltak persze olyan intézkedések is, amelyek nagyon népszerűtlenek voltak, és értetlenséget váltottak ki a számik körében. Tiltólistára kerültek például a női viselet egyes darabjai, elsősorban a *ládjogahpir*, egy sarló formájú,

¹⁸ Pettersson 1957: 31.

¹⁹ A kép forrása: <https://en.wikipedia.org/wiki/Horagalles>

belső merevítéses fejfedő, amely az evangélikus egyház korabeli diskurzusa szerint az ördög nyelvét formázta. Ezeket a viseletdarabokat olyannyira a gonosz jelképének tekintették, hogy az elkobzott sámándobokkal együtt máglyákba rakva, nyilvánosan égették el.²⁰ Az ehhez hasonló cselekedetek nem gyorsították a kereszténység terjedését, inkább ellenállást váltottak ki a számikból, jóllehet a lelkészek más tekintetben igyekeztek az őslakosok kedvében járni, pl. ha kellett, a szabad ég alatt hirdették az igét a számiknak.

*Ládjogahpir*²¹

A missziós tevékenység a kezdetektől összefonódott a számik iskoláztatásának kérdésével is. A számi írásbeliség megteremtésére irányuló első lépések a svéd hittérítőkhöz köthetők, akik fontosnak tartották, hogy az őslakosokat saját nyelvükön érjék el. Az első ábécék és zsoltáros füzetek már a 17. század elején megjelentek, azonban a számik vándorló életmódja miatt mind a hittérítés, mind az iskoláztatás törekvései sok nehézségbe ütköztek a kezdetekben. Ennek ellenére a 19. századi források már arról tudósítanak, hogy egyes területeken a számik döntő többsége tud olvasni. Reguly Antal is beszámol erről az 1940. október 6-án keltezett, a finnországi Vaasából küldött levelében: „A lappokról meg kell vallani, hogy 100 között alig van 5, ki olvasni ne tudna.”²²

Komoly fordulat az anyai ágon számi származású, karizmatikus evangélikus lelkész, Lars Levi Laestadius (1800–1861) működésének köszönhetően következett be. A 19. századig jellemző formális- vagy látszat-kereszténységet egyre nagyobb körben váltotta fel a mélyen megélt, meggyőződéses evangélikus hit.

²⁰ Ld. Solbakk – Solbakk 2005: 111. Ezt a témát dolgozza fel a 2015-ös számi filmfesztiválon bemutatott *Iditsilba* [Hajnalhasadás, szó szerint: 'reggeli ezüst'] című kisfilm Elle Márjá Eira rendezésében (<http://www.isfi.no/eng/resources/pdf/7SamiStories.pdf>).

²¹ A kép forrása: <http://www.siff.net/cinema/nlff-2016/sami-shorts>

²² A levél tartalma megjelent az Athenaeum 1841, első félév, 37. számában, 577–583. Az idézett mondat a 182. oldalon található. A forrásért köszönet Szij Enikőnek.

*Igehirdetés a szabad ég alatt.
A misszionárius számi ruhát visel.*²³

*Lars Levi Laestadius (1800–1861)*²⁴

Laestadius puritán mozgalmának sikeressége részben az akkoriban egyre pusztítóbb alkoholizmus visszaszorítására irányuló törekvésének volt köszönhető; másrészt annak, hogy a keresztény világkép idegenségét sikeresen „feloldotta” prédikációiban a számi mitológia elemeinek, természeti szimbólumainak felhasználásával. Származása révén is jól ismerte a számik régi áldozóhelyeit, a *szejtákat*, így ezeket, mint párhuzamokat tudta felhasználni annak szemléltetésére, hogy a részegség nem más, mint a bálványimádás: „aki iszik, a gyomrát tartja az ő istenének”, továbbá az alkohol rabjává váló ember hasonlatossá teszi magát az üzőtt rénszarvashoz, amit a farkas könnyen beérhet.²⁵ Felhívta az egyház figyelmét arra, hogy a számik meggyőzéséhez egyedi, hozzájuk igazodó eszközökre van szükség, ezzel előre vetítve, hogy a kereszténység számi formáját szeretné megteremteni.

Ezt az elkötelezettséget fejezte ki Laestadiusnak a számi írásbeliség kialakításában és terjesztésében való részvétele is, amelynek egyik legkorábbi példája az északi számi²⁶ nyelven írt munkája: *Tåluts Suptasah, Jubmela*

²³ Knud Leem ábrázolása 1767-ből, forrás: Solbakk 2006: 56.

²⁴ A kép forrása: <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=10824>

²⁵ Laestadius 1978: 28, 24.

²⁶ A számi csoportok és nyelvjárások nevében az északi és déli jelzők kötőjel nélküli írásmódját használom, míg a kötőjeles változatok (eltérő jelentéstartománnyal) a földrajzi megnevezésekben szerepelnek.

pirra ja Almatji pirra [Régi elbeszélések Istenről és az emberről].²⁷ Míg a korabeli lutheránus egyházi álláspont általánosságban a pogányság kiirtását, „az ördög munkájá”-nak eltüntetését foglalta magába,²⁸ Laestadius árnyaltabban viszonyult a számik világlátásához, sőt, szándékában állt részleteiben megismerni világképüket. „Laestadius munkamódszerére az volt a jellemző, hogy nem csupán kutatta a lapp mitológiát, hanem teljes szívvel benne élt az ő »belső háztartásukban«, ahogyan a lappok lelkivilágát, tulajdonképpeni vallásukat találóan nevezte.”²⁹ A számi mitológiáról szóló, az 1840-es években írt nagyszabású művében, a *Fragmenter*-ben (Laestadius 1997³⁰) a kor színvonalának megfelelő kutatói alaposággal próbálta leírni a jelenségeket, illetve nyomozni azok eredetét.

Laestadius úgy terjesztette az ígét, hogy közben bírálta az egyházat és az idegen telepeseket, amivel szintén erős szimpátiát keltett a számikban. A számik puritán, a természet adta javakat csak alapvető szükségleteik mértékében kiaknázó életmódját élesen szembe állította a betelepülők gátlástalan, haszonszerző törekvéseivel. Kézirataiból kiderül, hogy a számikat valóban többre becsülte, mint a környezetükben élő svédek, norvégokat.³¹ A prédikációi zömmel számi nyelven hangzottak el, fontosnak tartotta továbbá, hogy a lelkészek igazodjanak a számik vándorló életmódjához, akik a „nyári időszakban” 160–200 km-re tartózkodtak a templomtól, és nem tudtak részt venni az istentiszteleteken. Így húsvét előtt intenzív, 3–4 hetes kurzust tartott a számiknak, és a konfirmáció időpontját nagypéntekre tette.³² Erőfeszítéseket tett azért is, hogy a számikat az egyházkörszeti központtól igen távol eső nyári szállásterületeken is meglátogassa legalább évente egyszer.³³ Nyomtatott traktátusokkal látta el őket, amelyeket a Bibliával együtt közösen olvastak a templomtól távol töltött periódusokban. Soha nem volt korábban akkora igyekezet idős és fiatalok körében arra, hogy megtanuljanak olvasni.³⁴

²⁷ Laestadius 1844.

²⁸ Hallencreutz 1987: 174–175.

²⁹ Pentikäinen 2001: 21.

³⁰ A kézirat 1840–45 között készült el, teljes kiadására azonban sokat kellett várni, bő 150 évvel később, 1997-ben látott napvilágot svéd, majd 2000-ben finn nyelven, az angol nyelvű kritikai kiadás pedig 2002-ben.

³¹ Laestadius 1949: xii.

³² Hallencreutz 1987: 172.

³³ „1834-es vizitációs naplójából kiderül, hogy a lelkész januárban és februárban végigjárta az összes, gyülekezete területén lévő lapp szálláshelyet” (Pentikäinen 2001: 22).

³⁴ Ennek az eredményességéhez hozzájárult egy korabeli másik ébredési mozgalom népszerűsége is. A hivatalos egyház szervezeti keretein kívül formálódott Olvasók közös-

Laestadius népszerűségének növekedése a női szerepek sajátos kiemelésével is összefüggött. Szűz Mária alakja a protestantizmusban a háttérben marad, Laestadius azonban beleszótta az általa megformált keresztény felfogásba azokat a számi (mitológiai és valós) nőalakokat, akik a saját életében, vagy általában a számik körében jelentősek voltak. Laestadius teológiájában az általa a Megváltó tükröződésének³⁵ is nevezett anya, a „mennyei szülő” központi helyre került. Már a Fragmenterben is sokat foglalkozott a női istenségekkel, akik a számi mitológiában az óvó, vezető, életet adó funkciókat töltötték be. Saját vallási ébredését pedig egy Milla vagy Márja Clemetsdatter nevű fiatal nővel történt találkozásához kötötte. A pietista lány erős hite, mély bűnbánata olyan nagy hatással volt rá, hogy a későbbiekben „lapp Mária”-ként és „másik Mária”-ként emlegette, „aki Jézus lábainál ül”³⁶ és aki hitvallásának „spirituális anyja”.³⁷

Jukkasjärvi falu templomának számi oltára, Bror Hjort (1894–1968) svéd szobrász, festőművész munkája. Az oltár jobb oldali képén látható a „lapp Mária” és az előtte térdelő Lars Levi Laestadius. A népviseletbe öltözött emberek és a természeti környezetbe helyezett Krisztus a számi keresztény világkép megjelenítői. A bal oldali kép barna ruhás alakja egy alkoholos hordót tör éppen darabokra. Laestadius térítő munkájának sikere erősen összefonódott az alkoholizmus visszaszorításával, ezáltal sok számi családi gazdaság megmentésével.

ségei a Biblia egyéni és csoportos tanulmányozásának fontosságát hirdették, rendszeresen tartottak felolvasásokat otthonaikban, vagy a szabad ég alatt.

³⁵ Sundén 1959: 231.

³⁶ Laestadius: *The Voice of One Who Cries in the Wilderness*, trans. Old Apostolic Lutheran Church of America (USA, 1988), 36.

³⁷ Laestadius: *Fragments*, 29.

Annak fényében, hogy a számi világkép milyen erőteljesen befolyásolta a formálódó ébredési mozgalmat, a jojkálás tiltása Laestadius részéről érthetetlennek tűnhet. Ennek valódi hátterére nem derül fény sem Laestadius életművében, sem a jojkálással kapcsolatos szakirodalomban, sem az evangélikus teológiai írásokban. Elképzelhetőnek tartom, hogy Laestadius osztotta az egyház hivatalos nézőpontját a jojkáról, de az is lehetséges, hogy részéről ez egyfajta kompromisszum volt az egyházi vezetés felé, hiszen „kihágásait” sokszor nem nézték jó szemmel (bár látva munkájának eredményességét, békén hagyták). Írásaiból annyi derül ki, hogy a jojkát zenei értelemben nem tartotta sokra.³⁸ Egy másik lehetséges magyarázat a laestadianus csoportokban tapasztalható, gyakori extatikus megnyilvánulásokhoz kapcsolható. Tekintve, hogy nem sokkal korábban (vagy még titkon akkoriban is) a samanisztikus technikák élő gyakorlatot jelentettek a számik körében, a „révüléssel” állapot és a természetfeletti megnyilatkozása számukra természetes (megszokott) módon összekapcsolódott, így ismerős jelenséggé épült be az alakuló új vallási (keresztény) gyakorlatba. Ráadásul a 19. században kibontakozó protestáns ébredési mozgalmak egy részétől eleve nem volt idegen megváltozott tudatállapot (ASC) vagy extázis alkalmazása. Keresztény keretek között (például az istentiszteletek alkalmával), az elmélyült hit egyéni és közösségi megnyilvánulásának tartották. Skandináviában a parasztproféták működése (pl. Paavo Ruotsalainen, 1777–1852) is alakította az emberek hitről alkotott elképzeléseit, és fogékonnyá tette őket a protestantizmustól korábban idegen jelenségek elfogadására. Magának Laestadiusnak is voltak látomásai, prédikációi során gyakran érzelmileg felfokozott állapotba került. Emilie Demant-Hatt így ír Laestadius istentiszteleteiről:

„Bevezeti a nyilvános bűnvallás szokását: a bűnösnek meg kell bánnia bűnét, nyilvánosan, fennhangon kell bűnbeismerést tennie, és a közösségtől kell bűnbocsánatot kérnie. Ezt szinte transzban teszi, és a közösség, a plébánia hívői önkívületi állapotba szuggerálva magukat, kölcsönösen megbocsátják egymás, társaik vétkeit, jelölül összeölelkeznek, szinte táncolva ringatóznak órák hosszat.”³⁹

³⁸ Hirvonen 1999: 143–144.

³⁹ Demant-Hatt 1983: 280.

*Laestadius számi híveivel.
Részlet a Kautokeinoi felkelés című filmből (2008).⁴⁰*

Laestadius jojkától való elzárkózásának oka így akár az is lehetett – nyomatékosítva, hogy saját feltételezésemről van szó –, *hogy a „szent” és az „ördögi” extázis között világos választóvonalat húzzon.* Jojkával ugyanis „köztudottan” a sámánok révültek, míg egy keresztény számára az extatikus állapot a bűnbánatnak, a hit mély átélésének egy lehetséges megnyilvánulása kell, hogy legyen.

Bár a büntetéstől való félelem is visszavetette a jojka használatát, a számik körében nagy tiszteletnek és népszerűségnek örvendő Laestadius prédikációi, és az általa életre hívott keresztény megújulási mozgalom sokkal erőteljesebben vonták maguk után az énekes hagyomány visszaszorulását. A számik egy része immár nem félelemből, hanem szilárd meggyőződésből nem jojkált. Elhitte, hogy a jojka valóban bűn, az „ördögidézés” eszköze.

A laestadianus mozgalom már a 19. század folyamán szerzett híveket nem számik, elsősorban a finnek körében is. A laestadianus vallás különösen fontossá vált a svédországi finn kisebbség önmeghatározásában, olyannyira, hogy mára önálló nyelvi (*meänkieli*) és kulturális identitásukat is deklarálták.⁴¹ Az elsődleges identitásképző elem azonban továbbra is laestadianus

⁴⁰ A kép forrása: <http://rushprint.no/2008/08/her-er-arets-amandavinnere/>

⁴¹ M. Bodrogi 2009: 19–30.

kereszténységük (az evangélikus egyházon belül). A mozgalom Európa szerte elterjedt (többek közt Magyarországon is jelen van), sőt Amerikába is eljutott, és mára számos elkülönülő ága alakult ki. A laestadianus kereszténység identitásképző aspektusa a számik körében jelenleg is nagyon erős.

A jojka és a számi revitalizáció

A laestadianus mozgalom ereje bizonyos értelemben sokáig biztonságérzetet nyújthatott a számiknak a gyülekezet határain belül. A nyilvános szférákban azonban – a 19. század végétől kezdve – társadalmi presztízsveszteségtől, diszkriminációtól kellett tartaniuk a számi identitásukhoz ragaszkodó embereknek. Anyanyelvüket nyilvánosan nem használhatták, és minden, ami a számi léthez kötődött, így a jojkálás is, stigmatizálttá vált.⁴² Alsóbbrendűségüket Svédországban tudományosan is próbálták igazolni a rasszbiológiai vizsgálatok céljából felállított intézetekben, amelyek egészen az 1970-es évekig működtek.⁴³ Mindez olyan konkrét intézkedésekkel is párosult, mint a sterilizálás. A vegyes lakosságú területeken, főként, ahol a számik kisebbségben voltak az anyanyelv, a jojkálás vagy a számi viselet kizárólag az otthonok falai között, a kívülállók szeme elől gondosan elrejtve őrzött dolgokká váltak. Harald Eidheim a tengerparti településeken, norvég halászközösségek körében élő számikról írt tanulmányában⁴⁴ arról számol be, hogy az alacsony szellemi képesség, koszosság, haszontalanság, nevetségesség és hasonló sztereotípiák elleni küzdelem a külsőségekben teljesen száműzte a számi kulturális jegyeket. Bár nem szakadtak el teljesen a számi létforma minden elemétől, fokozatosan maguk is hozzászoktak ahhoz, hogy a norvégok vagy svédek részéről elítélt, lenézett dolgokat (mint pl. a számi nyelvhasználat vagy a jojkálás) csupán rejtve, zárt ajtók mögött, sokszor saját gyermekeik előtt is titkolva engedhetik meg maguknak. Számiul megszólalni norvégok vagy svédek jelenlétében provokációnak minősült, viseletben megjelenni pedig társadalmi öngyilkosságnak. Az erőteljes dichotomizálás következtében, hogy mentesüljenek a megbélyegzéstől, túlhangsúlyozták mindazt, amit a többségi kultúra részének tartottak.⁴⁵ Ám a magánéletben, a színpalak mögött, mindig is számiul beszéltek, és gyakran kifejezték közös identitásukat.⁴⁶ Mindez a számi identitás mély válságához, illetve a kívülről demonst-

⁴² Eidheim 1971.

⁴³ Bjørklund 2000.

⁴⁴ Eidheim 1969.

⁴⁵ Eidheim 1971.

⁴⁶ Eriksen 2006: 360.

rált és belülről megélt identitások tudatos változtatásához vezetett. Azonban van az éremnek egy másik oldala, amellyel kapcsolatban Thomas Hylland Eriksen a *paradoxon*⁴⁷ fogalmat használja. Az asszimiláció eszközrendszere: a számi nyelvhasználat tiltása, a norvég, svéd vagy finn társadalmi szerkezetbe norvéggként, svédként vagy finnként való kötelező betagozódás egy olyan jártasságot adott a számiknak, amely később lehetővé tette, hogy hatékonyan képviseljék saját politikai céljaikat. Megtanulták a nacionalizmus és a túlélés kortárs eszköztárát.

Jelentős változás a 20. század utolsó harmadában következett be, amikor néhány számi értelmiségi elkezdte a jojkahagyomány újjáélesztését, és az etnikai és kulturális revitalizáció törekvéseihez kapcsolva egyre többeket állított maga mellé. A széles tömegeket elérő kommunikációhoz meg kellett találni azokat a központi szimbólumokat, amelyek eredményesen használhatók a számi nemzetépítés folyamatában. Mivel a számik négy ország területén élnek, és a nyelvi, kulturális tagoltság is igen erős, ezeknek a szimbólumoknak a kialakítása természetes módon bizonyos régiók nyelvi és kulturális jellemzőinek kiragadását eredményezte. Így kerülhetett egy sok területen már eltűnőben lévő műfaj, a jojka az érdeklődés középpontjába.

Mivel a délebbi területeken erőteljesebb volt az asszimiláció, a svédországi, finnországi és a Kola-félszigeti számik jogai pedig nagyon korlátozottak voltak (a kisebbségi jogok intézménye még nem vált jelentős nemzetközi jogi diskurzussá), a politikai érdekérvényesítést legjobban elsajátító, és a gazdaságilag is kedvezőbb helyzetű norvégiai északi számik váltak a „számi társadalom” középpontjává, szervezőivé. (Egyébként is a norvégiai Finnmark Vidda járás területén éltek legnagyobb számban számik, és alkottak többséget a terület nagy részén.) Így a revitalizáció és a nemzetépítés szimbólumai is ebből a központi régióból indultak útjukra, amelyek között talán a legfontosabbnak a jojka bizonyult, bár ehhez idő kellett.⁴⁸ A jojka emblematikussá tétele és nyilvános alkalmazásának koncepciója eleinte sok akadályba ütközött, elsősorban éppen a számik részéről. Mindenesetre komoly előrelépési lehetőség volt a 70-es évek elejére a jogi környezet megváltozása Skandináviában: a demokratizálódás, a szekularizáció és a kisebbségek elismerése elérte azt a fokot, hogy immár jogi eszközökkel nem volt szabad fellépni a szá-

⁴⁷ Eriksen 2006: 360.

⁴⁸ Pl. a finnországi Nunnanen környékén, a norvégiai Kautokeino és Karasjok térségében a jojka még valóban élő folklórkincs volt, így gyűjthetett jojkát Szomjas-Schiffert György is Észak-Finnországban, 1966-ban, a revitalizációs mozgalom előestéjén (Szomjas-Schiffert 1996).

mik ellen.⁴⁹ Az eltűnőben lévő, egyesek által lenézett, mások által félelmetesnek tartott énekhagyomány tudatos újjáélesztése Nils-Aslak Valkeapää (1943–2001) nevéhez fűződik. Jojkálni tudó fiatalokat gyűjtött maga mellé, lemezfelvételeket készített és színpadra vitte a jojkát. Eleinte közvetlen környezete is megdöbbent. A Valkeapääről készült portréfilm⁵⁰ a mára közismertté vált jojkaénekes kortársak úgy nyilatkoztak, hogy amikor *Aillohaš*⁵¹ megkereste őket azzal, hogy szervezzenek jojkakonzerteket, készítsenek lemezfelvételeket, mind kétségbeestek. Úgy gondolták, hogy az nem lenne illendő, senki nem énekel jojkát nyilvánosan, és meg fogják őket vetni az emberek. A kezdeményezés a kezdeti széleskörű megbotránkozáson túllendülve nagyon sikeresnek bizonyult, ráadásul meglepően rövid idő alatt, pl. az 1982-es Eurovíziós Dalfesztiválon norvég színekben Sverre Kjelsberg és Mattis Hætta egy jojkabetétet is tartalmazó, a számik ellen elkövetett jogtalanságokról szóló dallal indult. (Maga Valkeapää is jojkált a norvégiai Lillehammerben rendezett téli olimpia megnyitóján 1994-ben.) A siker azonban nemcsak a helyi politikai változásoknak, hanem a közben nemzetközi szinten kibontakozó óslakos mozgalmaknak is köszönhető. Ezekben az új, antikolonialista diskurzusokban régi, majdnem elfeledett és lenézett kulturális jegyek, jelenségek újra megbecsült, emblematikus formát ölthettek.

A jojka tehát az 1970-es években visszakertült a köztudatba, majd a több évtizedes mozgalom hatására ismét része lett a hétköznapi életnek és az ünnepeknek. Sőt, fokozatosan nem számi körökben is csodálatra és elismerésre méltó jelenséggé vált a valaha lenézett, vallási vagy esztétikai értelemben irritálónak tekintett énekestílus. Jól példázza ezt a 2014-es „Talang Sverige” (svédországi énekes tehetségkutató) verseny, amelynek a válogatóján egy népviseletbe öltözött számi fiú is megjelent. Jon Henrik Fjällgren dél-amerikai „indián” származású, csecsemőként fogadta örökbe egy svédországi számi család. A színpadi fellépést megelőző bemutatkozó kisfilmből kiderült, hogy gyerekkorában még sokan lenézték és csúfolták a bőrszíne miatt, és azért is, hogy egy hagyományörző számi réntartó család tagja. Ő ennek ellenére büszkén mutatta meg a számi kultúra értékeit a svéd nagyközönségnek, e tehetségkutatóra is jojkával készült. Jon Henrik előadása alatt mintha varázslat

⁴⁹ Ennek ellenére norvégiai tereptapasztalatom az, hogy a többségi társadalom egy tekintélyes része felől a hétköznapi életben még jelenleg is erőteljes kirekesztés érzékelhető.

⁵⁰ A portréfilm címe: *Váimmustan lea bieggá* [Szívemben szélfuvallat]. A youtube-on elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=ax8eWwrneVE>

⁵¹ Valkeapää számi neve.

töltötte volna be a termet, mindenki szoborra merevedett, a közönségen és a zsűrin is a meghatódottság lett úrrá. Az ének után a könnybe lábadt szemű közönség és a zsűri is állva tapsolt, és alig tudtak megszólalni a megrendültségtől.⁵² Néhány héttel és fordulóval később Jon Henrik az országos verseny nyerteseként távozott. 2015-ben már az uralkodócsalád előtt jojkált svéd zászlók alatt, a svéd katonazenekar kíséretében a Nationaldagen [a nemzet napja] ünnepi eseményén.⁵³ A svéd nemzeti napnak immár hagyományává vált, hogy számi énekes lép fel a díszelőadás részeként, és Jon Henriken kívül több számi énekes lett népszerűvé a nemzetközi közönség körében is. Ezek az események is hozzájárultak ahhoz, hogy a veszélyeztetett kisebbség pozíciója megerősödjön a skandináv államokban.

A jojkával kapcsolatos kétségek, véleménykülönbségek azonban korántsem tűntek el. Mindez egy nagyon is összetett problémából fakad: egyrészt maga a jojka is sokat változott az elmúlt néhány évtized alatt, másrészt – bár a műfaj megszabadult a silány és alacsony színvonalú jelzők bélyegétől – a jojkát a samanizmushoz kapcsolódó sztereotip elképzelés fennmaradt, sőt, átalakulva ugyan, de meg is erősödött.⁵⁴

A jojka a „pogány” és keresztény diskurzusokban

A jojka műfajához való viszony ma is megosztja az embereket, számikat és a körülöttük/közöttük élő finneket, norvégokat, svédeket egyaránt. Jóllehet a jojka használati köre valaha a számik életének teljes spektrumára kiterjedt, napjainkban – akárcsak a történeti forrásokban, a hittérítés, illetve a laestadianizmus kibontakozásának időszakában – a samanizmussal való összefonódása kap leginkább hangsúlyt. A hajdanán a megvetést megalapozó „pogány” bélyeg – talán éppen a stigmatizáció társadalmi emléke miatt is – merőben új jelentést kapott, és a nemzeti identitáskonstrukció egyik új szimbólumává vált, paradox módon megerősítve magát a korábbi sztereotípiát. Ez a jojka-értelmezés fogalmazódik meg a „celeb” jojkaénekesek előadásáiban, a filmekben, vagy az irodalmi alkotásokban. Mindez az őslakos státusszal rendelkező, vagy ennek elérésére törekvő népeket összekötő közös, a „hódító

⁵² A verseny közvetítése a youtube-on megtekinthető: <https://www.youtube.com/watch?v=woEcdqqbEVg>

⁵³ Az utóbbi években több számi előadó volt díszvendége az eseménynek: 2013-ban Sophia Jannok, 2014-ben Ingá Máret Gaup, Juuso Loreen társaságában.

⁵⁴ Ki kell emelnem, hogy a szakirodalom egyöntetű álláspontja szerint a samanizmus a 19. század közepére-végére eltűnt a számi kultúrából, így csak annak emléke, pontosabban a róla konstruált kép az, amit felhasználtak a különböző egyházi, társadalmi diskurzusokban.

többségi társadalom” gondolkodásmódjával erősen dichotomizáló – annak ellentétét képező – diskurzus térnyerésével is összefügg. Az őslakos fogalom ugyanis még mindig erőteljesen kötődik a premodern, a természettel összhangban élő, „pogány” ember ideálképéhez. Ebben a gondolkodásmódban gyakran a kereszténység is imperialista hódító hatalomként jelenik meg. Az őslakos státusszal „elvárás-szerűen” összekapcsolódó „természeti világkép” pedig nemcsak a történeti diskurzusokból merít, hanem újabb megerősítést kap a kortárs, a modernizáció vívmányait, a környezetszennyezést elítélő globális kommunikációban és az újpogány tudás-regiszterekben.⁵⁵ Mindez ellenérzéseket vált ki a laestadianus számik többségéből, akik e hangadó szimbolikus nyelvezettel (azaz a kereszténységgel nem összhangba hozható „samanisztikus” jelképek központba helyezésével) nem értenek egyet, és kételkednek hosszútávú sikerességében. Jól illusztrálja ezt a *Ságot* számi folyóiratban meglehetősen provokatív címmel megjelent riport: „*The Sami Flag is Ugly and Full of Occult Symbols*” [A számi zászló csúnya, és tele van okkult szimbólumokkal].⁵⁶ A nyilatkozó számi lelkész elítéli a számi zászlón megjelenő Napot, Holdat és a sámándobot egyszerre jelképező kört, szívebben látná a keresztet a zászlón, hiszen a számik már rég nem pogányok, továbbá tudatosítani kellene szerinte, hogy a samanisztikus jelképek és a számiség mitikus/ezoterikus ködbe burkolódzó interpretációi nem mindenki számára szimpatikusak. Vannak, akik hiányolják a keresztény jelképeket a számi identitásépítés folyamatából. Azonban e véleményük – tereptapasztalatom alapján – korántsem tükrözi a többség álláspontját a kereszténység számi történelemben betöltött nagyon ellentmondásos szerepe miatt.

A laestadianus és más, erősen keresztény kötődésű csoportok elsősorban a keresztény-ellenes (vagy annak érzett) diskurzusok ellen láznak, korántsem utasítják el „általánosságban” a számi kulturális jegyeket. A számi viselet például ünnepi öltözetként folyamatosan jelen volt és van a vallási alkalmon. A laestadianus számi templomok képei, oltárai (sokszor még a kereszt is) a számi (szín)világot tükrözik. A kautokeinói (Észak-Norvégia) templom belseje, a jukkasjärvi (Észak-Svédország) templom oltárképe (és hosszan lehetne sorolni a példákat) a viselet és a számi zászló négy színében: kékben, pirosban, sárgában és zöldben pompáznak.

⁵⁵ Hilder 2015: 109–148.

⁵⁶ A újságcikk eredeti forrása: <http://www.sagat.no/hovednyheter/2013/02/16/29982/>. A riportot több norvég lap is közölte, pl. <http://www.vl.no/troogkirke/pastor-h%C3%B8ster-storm-etter-kritikk-av-sameflagget-1.59464> és <http://thornews.com/2013/02/16/pastor-the-sami-flag-is-ugly-and-full-of-occult-symbols/>

Konfirmáló számi gyerekek.⁵⁷

A diskurzusok közeledése (?)

Úgy tűnik, a kemény ellenállás dacára a jojka növekvő népszerűsége mégis képes áttörni a merev vallási kereteket. A keresztény számi fiatalok közül többek részesei szeretnének lenni a számi zenei életnek, természetesen a jojka pogány értelmezésének az elutasításával. Néhányan nemcsak, hogy megpróbálják felszabadítani a jojkát a rátapadt pogány jelentések terhe alól, hanem kifejezetten új, keresztény jelentésekkel ruházzák fel. Ennek a kezdeményezésnek a pozitív fogadtatását és megvalósíthatóságát egyelőre kisebb, egy-egy településre vagy egyházkerületre kiterjedő (főleg svédországi) példák mutatják. Néhány helyen a jojka mára a liturgia részévé vált a konzervatívabb keresztények erős ellenállásának dacára. Johan Märek, jokkmokki lelkész kidolgozta és alkalmazza a jojkát magában foglaló liturgiát, és a svédországi Számi Egyházi Tanács vezetője, Tore Johnsen indítványozta a norvégiai számi egyházi vezetés felé, hogy az egyház ott rehabilitálja és alkalmazza a jojkálást.⁵⁸ E kezdeményezés elfogadása egyelőre várat magára, azonban az évente megrendezett norvégiai „Egyházi Napok” programjából (jojka-koncert, sportesemények, múzeumi kiállítások, dobokkal előadott performanszok stb.) is látszik, hogy fokozatosan egyre szélesebbre tárulnak a kapuk. Ennek alapján joggal merülhet fel a kérdés azzal kapcsolatban, hogy a ke-

⁵⁷ A kép forrása: <http://www.dagbladet.no/2011/06/27/nyheter/utdanning/samer/innenriks/diskriminering/17081448/>

⁵⁸ Hilder 2015: 117.

reszténység előtti számi világkép elutasítását megfogalmazó vélemények nem kerülnek-e rövid időn belül kisebbségbe?

*A 2013-as számi Girkobeavvit [Egyházi napok] fesztivál plakátja.
A programok között sátoros istentisztelet, jojkakonzert, neosámán-performansz,
néprajzi tárlat, kiállítások és sportesemények is szerepeltek.⁵⁹*

A norvégiai számik egyik központjában, Kautokeinóban egyelőre nem szeretnék jojkálni a templomban, azonban a legnagyobb jojkaversenyt (*Sámi Grand Prix*) még ha nem is a templomban, de egyházi ünnep alkalmával, húsvétkor tartják, és több (ezen a versenyen „felfedezett”) énekesnek jelennek meg párhuzamosan jojka- és zoltárlemezei is. Frode Fjellheim pedig a Disney 2013-as gyártású *Frozen* [Magyarországon: Jégvarázs] című rajzfilmjéhez egyházi kantátákat déli számi jojkákkal ötvöző zenét írt (*Cantus*

⁵⁹ A kép forrása: <http://www.samiskekirkedager.no/en/the-sami-church-day-program-is-finished/>

Eatnemen Vuelie).⁶⁰ Külön említést érdemel, hogy még a jojkahagyománytól elzárkózó laestadianus gyülekezetek zsoltárai is nagyon emlékeztetnek hangzásvilágukban a jojkákra, bár, ha valaki ezt szóvá teszi, erősen tiltakoznak.⁶¹

*Frode Fjellheim (zeneszerző) a Frozen plakátja mellett*⁶²

A jojka-diskurzushoz kapcsolódóan olyan egyéb központi pogány szimbólumok kerülnek új kontextusba, mint például a Nap és a régi (elsősorban női) istenségek. A számik teremtéséről szóló eredetmagyarázó mondákban újra és újra megjelenő szüzsé szerint a számik a Nap fiai, akik a Nap járásának megfeleltethető, ciklikus vándorlás szerint élik az életüket.⁶³ Az Isak Saba által írt *Sámi sogá lávlla*, azaz „számi nemzeti dal (himnusz)” szövege, részben ebből a hagyományból merít, amikor a számikat „Nap-fiaknak fényes sarja”-ként írja le.⁶⁴

⁶⁰ A filmzene elérhető a <https://www.youtube.com/watch?v=LTNQAL4nV5A> linken.

⁶¹ Az észak-norvégiai Tana egyik lelkészének közlése (2015. július 28.). Úgy fogalmaz: „az egyházi énekeket nem a kotta szerint, hanem a jojkára jellemző hajlításokkal énekelik”, aztán feleségével be is mutatta, hogyan hangzanak az ismert evangélikus énekek a számik előadásában.

⁶² A kép forrása: <http://www.rorosnytt.no/fantastisk-suksess-frode-fjellheim/>

⁶³ Gaski 2003.

⁶⁴ Például az Anders Fjellner által gyűjtött és kiegészített epikus jojkaszövegekből. Fjellner munkáját az akkoriban már javában folyó finn folklórgyűjtések és -kiadványok is inspirálták, így született meg a korabeli folklórszöveg-kiadás gyakorlatát tükröző, a lejegyző kreativitásával megformált *Päiven pärneh* [A Nap fiai] és a *Piššan Paššan párdne* [Pišša és Pašša fia] című „számi eposztöredék”. A magyar szövegidézet Bede Anna fordításából való (ld. Keresztes 1983).

Jukkasjärvi számi templomának orgonáját sámándobot formázó alapra helyezett Napszimbólum díszíti. A laestadianus Lars Levi Sunna munkája.⁶⁵

A kereszténység előtti kulturális elemek kereszténnyé tételére, rehabilitációjára számos további példával rendelkezünk. Vannak olyan evangélikus templomok, amelyekben a sámándobokról ismert motívumok (leggyakrabban a nap és az *áhkkák*) „köszönnek vissza” képek és szobrok formájában: a templomkaputól az orgonán át egészen az oltárig. Sokszor már a templom épülete is a kereszténység előtti időket, de legalábbis a hagyományosnak tekintett számi kultúrát idézi, mint pl. a régi hitvilág egy alakjához, a *Stállu*-hoz kötődő kultikus helyen⁶⁶ épült földkunyhó-templom a svédországi Padjelanta Nemzeti Parkban, vagy a norvégiai Mo i Ranában található, 800 ember befogadására alkalmas, óriási sátoortemplom.

⁶⁵ A kép forrása: <http://ojs.tsv.fi/index.php/temenos/article/viewFile/7508/6496>

⁶⁶ *Stállu* a számi hitvilág hiedelemalakja. Stállu egy nagy erejű, emberszabású csúf lény, aki egyszerre gonosz és ostoba. A folklórszövegekben gyakran előforduló szüzsé szerint leányt próbál rabolni magának, a számik azonban legtöbbször túljárnak az eszén. Johan Turi kommentálja is a könyvében közölt közismert stállu-történeteket: „Most már csaknem minden stálló elment, de van még néhány lapp, aki rokonságban van velük” (Turi 1983: 219).

A norvégiai sáto templom Mo i Ranában, a *Girkobeavvit* [Egyházi napok] fesztivál egyik helyszíne. Az istentiszteletei idején is ég a tűz a sátor közepén, körülötte rénszarvasprémek és -agancsok. A gyerekek a számi viselet és a számi zászló színeibe öltöztetett (kék, piros, zöld és sárga színű fonalakkal körbetekert) kereszttel vonulnak.⁶⁷

A kereszténység előtti kultikus helyen („Stállu-dombon”) álló, hagyományos számi földkunyhóból kialakított templom⁶⁸
(Svédország, Padjelanta Nemzeti Park).

⁶⁷ A képek forrása: http://www.laponipictures.com/Lapland/Farms+Cabins+Buildings/Staloluokta+Sami+Church+teepee/@wic-20090709_01083,
<http://brittarnhildshouseinthewoods.typepad.com/.a/6a00d8341bf74c53ef019104b501c0970c-pi>

⁶⁸ A képek forrása: <http://www.huwans-clubaventure.fr/voyage/voyage-trek-et-randonnee/suede/esuedpad>; <http://www.laponipictures.com/Lapland/Farms+Cabins+Buildings/Sami+Church+teepee+at+Staloluokta/@toj-bg2787>

A jojka évszázadokon keresztül összeforrott a számi identitással, és mindennek a felelevenítése, érthető módon, részét képezi a számik nemzetépítésének. A jojkát a keresztény világképen belül rehabilitálni vágyók között sokan vannak, akik a 20. századi események miatt csak felnőttként szembesültek azzal, hogy maguk is számik, vagy a felmenőik között számik is vannak.⁶⁹ Ők különösen igénylik azokat a fórumokat, ahol a számi életformában, kultúrában részesülhetnek, „kapaszkodnak” minden emblematikusnak tűnő számi szimbólumba.⁷⁰ Akármilyen távol is élnek, a vakációkat a számi régiókban töltik, népviseletet öltenek, és a jojkahagyományban való elmerülés, az elmulasztott dolgok pótlása, megélése nagyon fontos számukra.⁷¹ Többek között a számi identitás felfedezése, és annak kommunikálására való igény hívta életre azt az elgondolást is, hogy a templomi alkalmak is „számi módon” teljenek, így például a jojkálás beépítésével.⁷²

A számik körében nem jutott még nyugvópontra az ezzel kapcsolatos vita. Mindenesetre a jojkával kapcsolatos diskurzusban egyre erősebben hallatszik azoknak a hangja, akik – ha nem is vinnék be a jojkálást a templomba – keresztényként elfogadhatónak, sőt fontosnak tartják a hagyomány ápolását. A médiát is uraló, központi és legerőteljesebben sugárzott sztereotip interpretáció azonban (amely a jojkálás számos aspektusa közül a samanisztikus világképhez kapcsolódókat emeli ki leginkább) sokak számára továbbra is komoly akadályt képez a jojka árnyaltabb értelmezéséhez.

A ma legismertebb és legnépszerűbb jojkaénekesek között sokan vannak, akik laestadianus családban nőttek fel (pl. Marie Boine Persen és Wimme Saari). Mivel otthon és a vallási közösségben mind a jojka, mind a „világi” modern zene tiltott volt, többnyire kamaszként vagy felnőtt korukban ismerkedtek meg mélyebben az „egyházon kívüli” zenei világgal.⁷³ Bár pályaválasztásuk vallási közösségük rosszsallásával járt, ezek az énekesek nem sza-

⁶⁹ A téma egyik (magyarul is olvasható) szépirodalmi feldolgozása Helene Uri *Szavak a múltból* című regénye (L'Harmattan, Budapest, 2015).

⁷⁰ Grundsten 2010.

⁷¹ Egyik norvégiai terepmunkám alkalmával (2014 júliusában) a norvégiai számi kultúra egyik központjában, Kautokeinóban találkoztam egy idős számi nővel, aki Oslóban élte le az életét, és csak felnőttként tudta meg, hogy ő számi. Már elmúlt hetven éves, de minden nyáron autóba ül, és több ezer kilométert autózik, fel a messzi északra, hogy számik között lehessen. Az egyik legfontosabb élménye, hogy a jojkákat ott nemcsak lemezzről, hanem élőben hallhatja.

⁷² <https://www.youtube.com/watch?v=V55V1RfQi6w>. Jó példája ennek a Templom napok fesztivál megnyitója.

⁷³ Lehtola 2010: 160–110.

kíttottak teljesen a családi és vallási hagyományaikkal. Lemezeiken a jojkák mellett általában zsoltárok is szerepelnek, amivel az ellentétek feloldására tett komoly törekvéseiknek adnak hangot. Megdöbbentő módon a jojkálást még ők is samanisztikus keretek közé helyezik: jól tükrözi ezt koncertjeik és videoklipjeik képi világa. Mindez arra emlékeztet, amikor annak idején keresztény jelképeket festettek a sámándobok rajzai közé: a dob felső világát jelképező régiójában egymás mellett sorakoztak a számik által tisztelt istenségek a templomokkal és keresztekkel, ami nyilvánvalóan nem volt elégséges ahhoz, hogy az egyház elfogadja a samanizálást.

Sofia Jannok jojakoncertjeinek gyakori kelléke a dob⁷⁴

Pogány kereszténység (?)

Már maga a kérdés, hogy hogyan lehet keresztény keretbe helyezni a jojkát, egyelőre sokakat megbotránkoztat. Nagyon hasonlít ez a helyzet ahhoz, amikor az 1970-es évek elején Nils-Aslak Valkeapää a jojkálást színpadra vitte. A fentebb már bemutatott történeti okok miatt ekkoriban már maguk a számik sem tartották illendőnek azt, hogy kívülálló (főleg nem számik) előtt jojkáljanak. Vagyis egy rejtett, intim szférába száműzött, „szégyellni való” dolog lett hirtelen rivalda fénybe helyezve, ráadásul hangszerkísérettel és egyéb, korábban teljesen műfajidegen eszköztárral. A legtöbb

⁷⁴ A kép forrása: http://eszakorszag.blog.hu/2012/02/03/sofia_jannok_es_a_szami_joika

számi kételkedett abban, hogy a kezdeményezésnek számukra pozitív hozadékaik lesznek. De Valkeapää a sokszoros ellenállással dacolva hitt a vállalkozás sikerében, és az idő őt igazolta abból a szempontból, hogy néhány évtized alatt a jojka a számi társadalom központi, emblematisz szimbólumává vált. Arra hivatkozott, hogy valaha a jojka képezte a számi kultúra ontológiai alapját, és ennek a műfajnak még a 20. században is óriási mozgósító, identitás-megerősítő ereje lehet.⁷⁵ A számik politikai és kulturális megerősödése az általa elindított, a zene nyelvén szóló mozgalomnak is nagyban köszönhető. A számik kulturális értékeit Valkeapää úgy akarta megismertetni a körülöttük élő más nemzetiségekkel, hogy számukra érthetőbbé, befogadhatóvá alakította. A korábban marginálissá vált, lenézett zenei hagyományból egy új, a számiságot reprezentáló, modern kulturális konstrukciót, a számik egyik fő művészeti irányzatát alapította meg. Ez nemcsak „kifelé” irányuló kommunikáció volt, hanem jelzés a számi közönség felé is: egyrészt bizonyította, hogy egyesek által féltve őrzött, mások által feledni kívánt kulturális értékeik elnyerhetik mások elismerését, másrészt, hogy a hagyományok fennmaradásához hozzátartozik a változás, és ezt el kell fogadni.

A régi-új jojkahagyomány keresztény világképbe történő befogadása valószínűleg még sokáig komoly akadályokba fog ütközni. A kisebbségi lét, az asszimilációtól való félelem, a globalizálódó kultúra miatti fenyegetettség-érzet ugyanazokat az ellenreakciókat hívja életre újra és újra: az „ösiség” diskurzusát, ami kényszerűen forr össze az autentikus számi létforma megfogalmazásával. Azok a jellemzők erősödnek, amelyek a „gyarmatosítás” előtti elképzelt időket idézik, és egyfajta kitalált hagyomány részévé válnak.⁷⁶ Ebben a posztkolonialista diskurzusban minden, ami a hódítókkal érkezett – így a kereszténység is – szükségszerűen rossz, és minden, ami etnikus, ősi, az jó (ugyanúgy sztereotip módon). Ez a homogenizáló gondolkodásmód azonban feszültségeket szül a számik között, amely a számi irodalomban is többször megfogalmazódik: „Nem úgy élek / nincs oly házam / nem vadászom. / Számi vagyok-e? // Mégis / számi a vágyam / számi a gondolatom / számi a lelkem / nyelvem számi”.⁷⁷ Sokan úgy vélik, hogy ez a retrospektív szemlélet hosszú távon ártalmas, hiszen nemcsak a kulturális egyediséget kommunikálja, hanem fenntartja azt az éles cezúrát, amely a számikat a modern társadalom határvonalán kívülre helyezi. A két szélsőséges front között állók pedig megpróbálják kialakítani azokat az elveket, amelyekben az őslakos örök-

⁷⁵ Hirvonen 1999: 143–144.

⁷⁶ Kristóf 2007: 153–172.

⁷⁷ Ravna Eira Domokos Johanna fordításában (Domokos 2003: 23).

séget és a kereszténységet is magában foglaló életszemlélet megférnek egymással.

Természetesen a konszolidáció igénye nemcsak a jojkával kapcsolatban merül fel: a rénszarvasgazdálkodástól az öltözködésig sok párhuzamos, részben vallási vonatkozású dilemmát lehetne felsorakoztatni.⁷⁸ Új irányzatok kialakulásakor vannak, akik a kortárs világhoz való alkalmazkodást tartják fontosabbnak, de sokan vannak a kétkedők táborában is, akik a nagy múlttal rendelkező, mélyen gyökerező „ösi” gyakorlatoktól és szemléletmódtól nehezen tudnak, vagy félnek elszakadni. Érdekes, hogy mindkét gondolkodási szélsőség erősen gyökerezik a régi, 19. századi diskurzusokban. Ha alaposan megvizsgáljuk az ideológiai alapokat, kiderül, hogy az összebékíthetetlennek tűnő szemléletmódokban több a párhuzam, mint az ellentét. Ma világszerte megfigyelhető, hogy kételyek fogalmazódnak meg az ún. „modern” vagy az „euro-atlanti” gondolkodásformával és életstílussal kapcsolatban, ami a retrospektív szemléletet erősíti. A szekularizáció, a környezetszennyezés következményei, a közösségek válsága, a túlzott individualizmus „rémképe” miatt sokan érzik úgy, hogy a „nyugati életstílus” megbukott, és a válságból való kiutat az őslakos népek tudásához, gyakorlatához való visszatérés jelenti. Ez viszonylag új jelenség, ha arra gondolunk, hogy Valkeapää a 70-es években még „európaivá” kívánta tenni a jojkát.⁷⁹ Másrészt viszont meglepően hasonlít a helyzet a laestadianus mozgalom 19. századi megszületésének és kibontakozásának körülményeihez. Akkor is kétfajta (egy modernebb és egy „archaikusabb”) kultúra és világkép ütközött össze: a telepeseké és a nomád őslakosoké. Laestadius pedig az utóbbit tartotta értékeesebbnek, mindamellett, hogy modernizációs törekvések is vezérelték. A kereszténység előtti számi hitvilág elemeinek egy részét, bár látens módon, éppen Laestadius teológiája vitte tovább. Ez jó hivatkozási alap azok számára, akik a kereszténység előtti hitvilág elemeinek felhasználásával próbálják ma újrafogalmazni azt, hogy mit is jelent számiként kereszténynek lenni. Jó példája ennek a Laestadius

⁷⁸ Egyes rénszarvastartó gazdák szerint például az éghajlatváltozás miatt a nyári legelők használatának periódusát jó két hónappal korábbra kell hozni, összhangban a norvég tudósok véleményével. Sok számi azonban saját réncsordájának vesztesége árán is tiltakozik az évszázadok alatt kialakult menetrend megváltoztatása ellen, és a norvég kutatók „külső” véleményét illetéktelen beavatkozásnak tekinti. Ráadásul máig számon tartják azokat a „szent” helyeket, amelyeket nem vehetnek igénybe a rének legeltetésénél, mert azzal a föld szellemeinek a haragját vonnák magukra.

⁷⁹ Pályája során Valkeapää is egyre élesebb kritikát fogalmazott meg az északi államok természetromboló, kizsákmányoló gazdaságpolitikájával, és a számi kisebbségek jogainak gyakori csorbulásával kapcsolatban.

keresztnevét viselő laestadianus presbiter, Lars Levi Sunna, aki felnőttként ismerkedett meg a számik kereszténység előtti világképével. Huszonöt évesen hallott néhány idős férfitől (akikkel egy fafaragó műhelyben dolgozott) régi számi történeteket. A hallottak felkeltették a kíváncsiságát, olyannyira, hogy a témával foglalkozó szakirodalmat is felkutatta. Az új ismeret olyan nagy hatással volt rá, hogy a használati tárgyak helyett, amiket korábban készített, az ősi számi hitvilág alakjait kezdte megformálni. Fel sem merült benne, hogy ezáltal megtagadja keresztény hitét, ráadásul a helyi egyházi vezetés is pozitívan fogadta a művész alkotásait. Olyannyira, hogy Jukkasjärvi templomának oltárára faragott sámándob motívumok kerültek, a luleåi egyházmegyétől pedig egy templomi vándorkiállítás megrendelését kapta. A kiállítás anyaga azt mutatja be, hogyan találkozik a természetvallás a kereszténységgel.⁸⁰

Áhkkák (számi női istenségek) az úrasztala mellett. Uksáhká (balra) ajtóőrző és a családi béke istennője, Sáráhká (jobbra) pedig a születés istennője a kereszténység előtti számi hitvilágban. A sátorban elhelyezett jelenetben a keresztény szimbólumok a bejárattal szembeni helyen sorakoznak.

Lars Levi Sunna munkája.⁸¹

Úgy tűnik, a számi társadalomban ma a kulturális (és ezáltal etnikus) egyediség és hitelesség fenntartása a legfontosabb. A keretet ehhez az egyik esetben a kereszténység, a másokban a samanisztikus világkép szolgáltatja, és a kettő összebarkácsolására (vagy legalábbis kibékítésére) történő kísérletek

⁸⁰ Forrás: <http://www.tidningenspira.se/2014/korset-moeter-urmodern.aspx>

⁸¹ <http://www.terre-des-sames.com/les-cent-ans-de-leglise-de-kiruna-2/>

is egyre erőteljesebben vannak jelen a kortárs diskurzusokban. A külső szemlélők (norvégok, svédek, finnek) a számik érdekérvényesítő törekvéseit látják mindben, és egy, a sajátjuktól nagyon eltérő világot, amit hol az egzotikumra éhes kíváncsisággal és rajongással, hol pedig kimért, sőt rosszalló távolságtartással szemlélnek.

Összegzőképpen

A fennmaradás érdekében a modern európaiság felé közeledés vágya, amely a kezdetekben Nils-Aslak Valkeapää működését is jellemezte, az ezredfordulóra háttérbe szorult a központi diskurzusokban. Helyét jelentős részben átvette az őslakos népek összefogásának ideálképe. Ugyanakkor nem mondható, hogy az utóbbi egyetlen túlélési stratégiaként maradt versenyben a számik körében. A keresztény csoportok (bár hangjuk napjainkig kevésbé volt hallható) inkább kortárs és keresztény alapokra építenék a számi jövőképet. A 21. században kibontakozó jelenségek pedig azt sugallják, hogy sokan vannak, akik nem választani szeretnék a diskurzusok között, hanem inkább összekapcsolni azokat, hiszen ezekben a gondolkodásmódokban közös a kulturális folytonosság iránti igény. A laestadianizmus, akárcsak a jojkahagyomány (annak pogány kontextusával együtt), a köztudatban mind a számik kulturális specifikumai maradtak. Talán éppen ezért nehezen megvalósítható az ideológiák következetes elkülönítése (az erre tett erőfeszítések ellenére), amint ezt jónéhány példával illusztráltam. Az asszimilációtól való félelem napjainkban is erőteljesen jelen van a számik gondolkodásában, és a kulturális és etnikai (kül)önállóságuk megőrzésének igénye talán egyre több helyen fogja összefűzni a látszólag különálló szálakat.

„Azt szoktam mondani, hogy egyik kezemben a számi természetvallást, a másikban a keresztet tartom. Ez tesz engem egész emberré, és hiszem, hogy az Isten azt akarja, hogy így legyen”⁸² (Lars Levi Sunna, 2014. február 6-án).

⁸² Az idézet a 2014. február 6-án, a Számi Nemzeti Napon megjelent Sunnával készült riportból való. Forrás: <http://www.tidningenspira.se/2014/korset-moeter-urmodern.aspx>

*Balra: Lars Levi Sunna alkotása
(sámándobot átfúró kereszt, a tetején átívelő számi lasszóval).⁸³
Jobbra: számi istenség-ábrázolások sámándobokról.⁸⁴*

⁸³ A kép forrása: <http://www.tidningenspira.se/2014/korset-moeter-urmodern.aspx>

⁸⁴ A kép forrása: <https://hu.pinterest.com/pin/234539093064495441/>

Irodalom

- Acerbi, Giuseppe 1802: Travels through Sweden, Finland, and Lapland to the North Cape in Years 1798 and 1799. Vol. II. Mawman, London.
- Balibar, Etienne 1991: Class Racism. In: Balibar, Etienne – Wallerstein, Immanuel: Race, Nation, Class: Ambiguous Identities. Verso, London. 204–216.
- Banks, Marcus 1996: Ethnicity: Anthropological Constructions. Routledge, London.
- Barth, Fredrik 1956: Ecological Relations of Ethnic Groups in Swat, North Pakistan. *American Anthropologist* 58/6: 1079–1089.
- Barth, Fredrik (ed.) 1969: Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. Universitetsforlaget (Scandinavian University Press), Oslo.
- Bentley, G. Carter 1987: Ethnicity and Practice. *Comparative Studies in Society and History* 29/1: 24–55.
- Bjørklunk, Ivar 2000: Sápmi – nášuvdna rieggáda. Tromssa Musea, Tromssa Universiteahta, Tromsø.
- M. Bodrogi Enikő 2009: A nyelvi önállósulás Skandináviában mint revitalizációs stratégia. In: Diószegi László (szerk.), A moldvai csángók és a változó világ. Teleki László Alapítvány – Nyugat-Magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ, Budapest – Szombathely. 19–30.
- Chatterjee, Partha 1993: The Nation and its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories. Princeton University Press, Princeton.
- Demant-Hatt, Emilie 1983: Jegyzetek. In: Johan Turi, A lappok élete. Gondolat Kiadó, Budapest. 268–281.
- Domokos Johanna 2003: A számi írók története. *Finnugor Világ* 8: 15–21.
- Eidheim, Harald 1969: When Ethnic Identity is a Social Stigma. In: Barth, Fredrik (ed.), Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference. Universitetsforlaget, Bergen. 39–57.
- Eidheim, Harald 1971: Aspects of the Lappish Minority Situation. Universitetsforlaget, Oslo.
- Eriksen, Thomas Hylland 1988: Communicating Cultural Difference and Identity. Ethnicity and Nationalism in Mauritius. Dept. of Social Anthropology, University of Oslo, Oslo.
- Eriksen, Thomas Hylland 2003: Ethnicity and Nationalism. SAGE Publications, Los Angeles – London – New Delhi – Singapore.
- Eriksen, Thomas Hylland 2006: Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Fitzgerald, Thomas K. 1993: *Metaphors of Identity: A Culture-Communication Dialogue*. SUNY Press, New York.
- Friedman, Jonathan 1990: *Being in the World: Globalization and Localization*. In: Featherstone, Mike (ed.), *Global Culture*. Sage, London. 311–328.
- Friedman, Jonathan 1991: *Narcissism, Roots and Postmodernity: The Constitution of Selfhood in the Global Crisis*. In: Lash, Scott – Friedman, Jonathan (eds), *Modernity and Identity*. Blackwell, Oxford. 331–366.
- Friedman, Jonathan 1994: *Global Culture and Local Process*. Sage, London.
- Gaski, Harald 2003: *Biejjen Baernie – Sámi Son of the Sun*. Davvi Girji, Karasjok.
- Grundsten, Anna 2010: *The Return of the Sami. The Search For Identity and the World System Theory*. Lunds Universitet, Department of Social Anthropology, Lund.
- Hall, Stuart 1991: *Old and New Identities, Old and New Ethnicities*. In: King, Anthony D. (ed.), *Culture, Globalization and the World-System*. Macmillan, London. 41–68.
- Hallencrutz, F. Carl 1987: *Lars Levi Laestadius' Attitude to Saami Religion*. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 1987/12: 170–184.
- Hanssen, Ingrid 2011: *A Song of Identity: Yoik as Example of the Importance of Symbolic Cultural Expression in Intercultural Communication / Health Care*. *Journal of Intercultural Communication* 27.
<http://immi.se/intercultural/nr27/hanssen-ingrid.htm>
- Hilder, Thomas R. 2015: *Sámi Musical Performance and the Politics of Indigeneity in Northern Europe*. Rowman & Littlefield, Lanham – New York – London.
- Hirvonen, Vuokko 1999: *Sydämeni palava*. Oulun Yliopisto, Oulu.
- Hirvonen, Vuokko 2008: *Voices from Sápmi: Sámi Women's Path to Authorship*. DAT, Kautokeino.
- Jones-Bamann, Richard 2001: *From I'm a Lapp to I am Saami: Popular Music and Changing Conventions of Indigenous Ethnicity in Scandinavia*. *Journal of Intercultural Studies* 22/2: 189–210.
- Järvinen, Minna-Riikka 1999: *Maailma äänessä: tutkimus pohjoissaamelaisesta joikuperinteestä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Keresztes László 1983: *A számi (lapp) költészet*. In: uő. (szerk.), *Aranylile mondja tavasszal*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 507–521.
- Kristóf Ildikó 2007: *Kié a „hagyomány”, és miből áll? Az Indigenous Studies célkitűzései a jelenkori amerikai indián felsőoktatásban*. In: Wilhelm Gábor (szerk.), *Hagyomány és eredetiség. Tanulmányok*. (Tabula Könyvek 8.) Néprajzi Múzeum, Budapest. 153–172.

- Leach, Edmund 1976: *Culture and Communication. The Logic by which Symbols are connected*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Laestadius, Lars Levi 1844: *Tåluts Suptsasah, Jubmela pirra ja Almatji pirra* [Régi elbeszélések Istenről és az emberről]. Hernösand.
- Laestadius, Lars Levi 1949: *Dårhushjonet 1–2*. [Ed. by] E. Bäcksbäck. Helsingfors.
- Laestadius, Lars Levi 1988: *The Voice of One Crying in the Wilderness* ([1852–54] *Ens ropandes röst i ökn*). The Old Apostolic Lutheran Church of America. http://www.laestadiusarkivet.se/ERR_katalog.htm
- Laestadius, Lars Levi 1997: *Fragmenter i Lappska Mythologien*. Utskrift av originalmanus: Nilla Outakoski; redigert av Reimund Kvideland; efterord: Juha Pentikäinen. Nordiska institutet för folkdiktning, Åbo.
- Laestadius, Lars Levi 2002: *Fragments of Lappish mythology*. Ed. Juha Pentikäinen. (Translated by Börje Vähämäki). Aspasia Books, Beaverton, Ont.
- Lehtola, Veli-Pekka 2010: *The Sámi People. Traditions in Transition*. Kustannus-Puntsi Publisher, Inari.
- Marttinen, Terry-Lee 2015: *Lars Levi Laestadius, Sami Women and Religion in 19th Century Sweden*.
https://www.researchgate.net/publication/279751780_Lars_Levi_Laestadius_Sami_Women_and_Religion_in_19th_Century_Sweden
- Mach, Zdzisław 1993: *Symbols, Conflict, and Identity. Essays in Political Anthropology*. SUNY Press, New York.
- Nagel, Joane 1997: *American Indian Ethnic Renewal. Red Power and the Resurgence of Identity and Culture*. Oxford University Press, New York – Oxford.
- Pentikäinen, Juha 1995: *Saamelaiset. Pohjoisen kansan mytologia*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Pentikäinen, Juha 2001: *Lars Levi Laestadius születésének 200. évfordulójára*. (Fordította Csepregi Márta.) CREDO. Evangélikus Műhely. 2001/3–4: 19–24.
- Pettersson, Olof 1957: *Jambek and Jabmeaimo: Comparative Study of the Dead and the Realm of the Dead in Lappish Religion*. Lunds Universitetets Arskrift, Lund.
- Sienkiewicz, Henryk 1969: *Özönvíz*. Európa Kiadó, Budapest.
- Sjöberg, Katarina 1993: *The Return of the Ainu: Cultural Mobilization and the Practice of Ethnicity in Japan*. Harwood, Chur.
- Solbakk, Aage – Solbakk, Odd Ivar 2005: *Kulturmáhttu. Árbevierut ja kullerohusat*. ČáliliidLágádus, Karasjok.

- Solbakk, John Trygve 2006: *The Sámi People – A Handbook*. Davvi Dirji OS., Karasjok.
- Sundén, Hjalmar 1959: *Religionen och rollerna*. Stockholm. K.n.
- Szomjas-Schiffert György 1996: *Lapp sámánok éneke hagyománya*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tamás Ildikó 2007: *Tűzön át, jégen át. A sarkvidéki nomád lappok ének-hagyománya*. Napkút Kiadó, Budapest.
- Tamás Ildikó 2015: A sarki fény színei. Szimbólumok a számi nemzeti identitáskonstrukció folyamatában. *Ethno-Lore* 32: 415–445, 539–542.
- Turi, Johan 1983: *A lappok élete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Uri, Helene 2015: *Szavak a múltból. L'Harmattan*, Budapest.
- Voigt Vilmos 2012: Laestadius és Reguly kapcsolatairól. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 165–180.

*

The Role of the Yoik in the 20th-21st Century Discourses: Yoik, Psalm, “Yoikpsalm”

Yoiking is a vocal singing tradition of the Sami. It involves many sacred and profane symbols. Its scope of application goes far beyond the usual connotations of folk songs or ritual songs. It has numerous functions: it is a means of communication; an expression of identity; an instrument of entertainment; it is, furthermore, a system to classify and identify the society and the environment of the Sami; it is a sort of summary of the experience and knowledge acquired of the world that reflects and expresses their worldview. The primary means of sacred communication was also the yoik. This practice is the one most often referred to by observers. Medieval and early modern sources (usually authored by travelers and missionaries) all mention the yoik without exception as a symbol of paganism, as a magical, diabolical song constituting part of the shaman's ritual ceremony. Visitors could not tell the difference between the ritual songs of the shamans and the common 'folk songs'. The stereotyping (external) label of 'shamanism' was easily applied to any yoik, regardless of it having anything to do with shamanism or not. Thereby one of the external categories, the stigmatizing concept of "pagan" became firmly embedded in the notion of yoiking over the course of the seventeenth and eighteenth centuries. These negative undertones regarding the Sami were accentuated by a new (political and scientific) discourse unfolding at the beginning of the twentieth century (as an offshoot of evolutionism and racial theory), separated from religious institutions, in which yoiking was de-

scribed as an inferior, despicable and shameful custom along with any other phenomena associated with the traditional lifestyle of the Sami. Although the fear of punishment was very successful in repressing the practice of the yoik, the sermons of the much-respected and popular Laestadius, and the Christian Awakening movement that he had launched resulted in an even stronger repression of this vocal tradition. After that it was not out of fear that many Sami did not yoik, but because they were convinced that it was a sin and an instrument for ‘conjuring the Devil’. Most of the Laestadians rejected the yoik also nowadays, but many among the Christian Sami youth desire to reconnect with their culture’s music, while rejecting the pagan interpretation of yoik. Some of them not only try to relieve the yoik of its pagan connotations, but they specifically invest it with new, Christian meanings. The positive reception and the feasibility of this initiative have been thus far demonstrated by certain settlements or dioceses (mostly in Sweden). In some places, the yoik has already become part of the liturgy in spite of the reluctance of conservative Christians. In the centre of the Norwegian Sami, in Kautokeino, they are not yet ready to have yoiking in the church. Although the most important yoik competition (*Sámi Grand Prix*) takes place, not in a church, but on the occasion of a religious holiday, at Easter. Numerous singers (‘discovered’ at these events) release albums of both yoiks and Psalms here. It is also worth mentioning that the psalms of the Laestadian congregation, which secludes itself from the yoik tradition, also recall the sound environment of yoiks; although if someone remarks on it they strongly object to the comparison.

ILDIKÓ TAMÁS

Active and Backgrounded Agency Concerning Language Maintenance in Karelian Minority Media Texts

Outi TÁNCZOS

University of Helsinki
outi.tanczos@helsinki.fi

Karelian is a language spoken mainly in the Republic of Karelia in the Russian Federation. It is an endangered language, which the children typically no longer learn in the home (UNESCO, Karjalainen et al. 2013: 56–57). Its current state calls for urgent revitalization efforts. The aim of this study is to examine how the current state of the language and language revitalization efforts, most of all language teaching, are presented in the Karelian-language newspaper *Oma Mua*, a visible part of Karelian minority media. I pay particular attention to the following issues:

1. What kinds of choices concerning agency can be found in newspaper discourses on teaching and learning Karelian?
2. Can these choices affect language maintenance?

Karelians are a linguistic minority in need of protection and support, but it is not certain that the majority can recognize these needs. A further question is, to what extent the minority itself recognizes them. In this study I examine how these needs are made visible on the pages of a minority newspaper.

The method applied in this study is based on critical discourse analysis (eg. van Dijk 1993; Fairclough 1995). Critical discourse analysis, an interdisciplinary approach to the dialogic relationship of discourse and society, has since the 1980s established itself as a versatile and practically oriented approach to media discourses (van Dijk 1991: 108–109). Its fundamental idea of language as social action, both reflecting and modifying social reality, makes language use a significant factor in minority – majority dynamics.

1. Karelian language in the Republic of Karelia

The main speaking areas of the Karelian language are in the Russian Federation, mostly inside the Republic of Karelia. There are also estimated at least 10 000 Karelian speakers in Finland (Sarhimaa 2017: 114). Karelian language is a Finno-Ugric language closely related to the other Finnic languages such as Finnish and Estonian. The main variants or dialects of Karelian are Olonets Karelian and Karelian proper (ibid. 28–29; Karjalainen et al. 2013: 3–4).

Olonets Karelian and Karelian proper have a standard literary language and are used in the media. They can also be taught at schools and kindergartens (Sulkala 2010: 13–14). However, the use of Karelian language in education and media is scarce. For example, Karelian is not used as a medium of instruction in schools (Karjalainen et al. 2013: 38–44).

My study deals with Olonets Karelian that has approx. 14 000 speakers or less (Karjalainen et al. 2013: 2). During the last century there has been a significant decline in the number of speakers of Karelian. This is mostly due to dramatic changes in living conditions, caused by World War II and the subsequent settlement policy, which brought large numbers of non-Karelian speakers to the Republic and also demolished several small Karelian settlements as “perspectiveless” (Pasanen 2010: 101). In addition, Karelian did not have a standard literary language before the 1990’s and was not used in the public sphere, although in the late 1930s Karelian was standardized (with poor success) and made second official language in the republic aside Russian. This was done in order to abolish the official status of Finnish, associated with capitalist Finland, and replace it with Karelian. This state of affairs only lasted, however, until 1940. After WWII Russian was actively promoted, and in the 1970s and 1980s russification took place extremely rapidly. Language shift was due to education policy and changes in economical and social networks caused by urbanization (Sarhimaa 1996: 75–78; Karjalainen et al. 2013: 56–57).

The negative demographic development taking place among the Karelians does not support the preservation of the language. Simultaneously, as living conditions in villages have worsened, more and more Karelian speakers have migrated to towns and cities, where they form a small minority of the population and often do not wish to exhibit their ethnic and linguistic background. Mixed marriages are frequent. Linguistic assimilation has a long tradition as a means of social ascent. At the moment, only 7,24 % of the population of the Republic of Karelia is ethnic Karelian. It is likely that the diminishing tendency will remain the same in the future (Lallukka 2012: 178–189).

The facts presented above show that Karelian is in need of urgent revitalization. Language revitalization means attempts to reverse the decline of a language, to increase its vitality and thus eventually prevent its death. Central tools in this work include changing the attitudes of the community to respect multilingualism as well as ensuring possibilities for language transmission to the younger generations (home, day care, schools) and for using the language outside of the home (eg. Fishman 1991; Romaine 2007; Crystal 2000).

Most Karelian speakers are of age and the transmission of the language does not usually happen in families. Attempts have been made to pass on the Karelian language through children's day care. The first Karelian language nests were established in the early 2000s in the northern part of the Republic and one was opened in Petrozavodsk in 2009. Later on, due to administrative changes, these have become rather Karelian language-oriented day care centres with elements, such as games and songs, in the heritage language. Such day care centres with Karelian-language elements function also elsewhere in the republic. Karelian is being taught at schools, but only to a minor extent, and it is not the language of teaching. Consequently, doing a vocational or university degree in Karelian is not possible (Karjalainen et al. 2013: 40–44).

Possibilities for using Karelian outside of the home are very limited. The main forums for using Karelian are the national cultural organizations such as the numerous Karelian folk music groups, which are considered as carriers of linguistic and cultural tradition. These, however, rarely reach the younger generations (Pasanen 2011: 102, 106–107). The Karelian youth organization *Nuori Karjala* ('Young Karelia') organizes its own events, and there are some music and theatre groups founded by and aimed at the young. Their possibilities are, however, limited, and these activities reach only a small part of the Karelian population. Especially Karelian-language activities for the young are rare.

A central forum for using and cultivating the language is the Karelian language media, of which local newspapers are the characteristic type. In the Republic of Karelia there is currently one weekly newspaper (*Oma Mua*) in Karelian and two magazines with may include some content in Karelian. As often is the case with minority media, they are being used not only for informative purposes, but also for the maintenance and development of the language. TV and radio broadcasts are scarce, new media practically non-existing (Karjalainen et al. 2013: 11, 38–39). In the following I will give a brief overview on the role the media plays in minority language maintenance in general.

2. Media and minorities

The media are powerful actors in the modern daily life. They have the power to focus on some topics and ignore others, thus shaping our idea of what issues are important, and, for their part, steering public discussion (van Dijk 1991: 110).

Minority issues are a topic the mainstream media rarely take into account. When they do so, they may present the ethnic minorities in a negative light, even as sources of trouble (Riggins 1992: 2). Therefore one of the main functions of minority media is to serve as a public sphere, enabling the minority's involvement in political life and giving it a voice of its own. The media can also create a sense of belonging to a group, thus producing identities (Cormack 2007: 54–55). Riggins (1992: 2) sees minority language media as a tool against folklorization. Folklorization denotes the focusing to the traditional culture of the minority, thus making it interesting and exotic to the outside but simultaneously reducing the essence of the minority to mere (visual) tradition. Minority media may, for its part, expand the sphere reserved for the minority. It serves as a political vehicle to promote the language use, introducing new words and encouraging people to read and write in the minority language. Being able to report on modern-day phenomena requires constant language development and planning. It also has significant symbolic value in signaling the competence of the language community in the modern world. Additionally, the media may serve as a forum for language use and as a counterweight for mainstream media, which in turn accelerate language shift and assimilation (Fishman 2001: 473–474). The ability to balance majority media supports preserving ethnolinguistic vitality (Moring – Husband 2007: 76). On the other hand, discourse analysis should be sensitive towards the question of how much the majority dictates the nature of writing in the minority media, especially in cases where the minority media is financed by state organs.

3. Critical discourse analysis as a method of study

This study focuses on the representations of Karelian language teaching in a Karelian newspaper. In a text, only a fraction of the content is expressed explicitly. The rest is left unsaid and left for the reader to interpret with the help of her knowledge of the world and previous models guiding her interpretations (van Dijk 1991: 113–114). To be able to decipher these hidden messages, the researcher must know well not just the language the text was written in but also the context in which it was produced.

Critical discourse analysis derives from critical studies and is an interdisciplinary, problem-oriented approach to the relation of discourse and society. In critical discourse analysis stress is laid on social justness (Wodak 2014: 302–304). The researcher is encouraged not only to identify social injustice in the discourse, but to propose own ideas on how the identified problems could be solved (van Dijk 1995). The aim of CDA is to identify and evaluate ways in which reality is constructed in discourse and to clarify the connection of discourse and power (Jäger – Maier 2009: 36–38).

This study is loosely based on an analysis model proposed by Norman Fairclough (2001: 125). Attention is paid to the network of practices, in which the subject of study is located. In Fairclough's (ibid: 122) own definition "(...) a practice is on the one hand a relatively permanent way of acting socially which is defined by its position within a structured network of practices, and a domain of social action and interaction which both reproduces structures and has the potential to transform them." For example government, politics and medicine have different social practices. In chapter 3 I attempt to position the Karelian media in a network of practices.

In chapter 4 I identify and characterize some discourses typical for this type of interaction. By discourses I mean certain ways of talking, linguistic representations of reality, "diverse representations of social life which are inherently positioned" (Fairclough 2001: 123, 126). Discourses "regulate ways of talking, thinking and acting" (Jäger – Maier 2009: 35). In chapter 5 I focus on the explicitness of agency (van Dijk 1991: 116; Fairclough 2001: 123–126, van Leeuwen 2008: 28–32) and its connection with power relations and responsibility. This approach has been applied in the study of Finnic minority languages / varieties by Kadri Koreinik (2011) in her article on agency in newspaper texts concerning South Estonian and language rights. Division of responsibility as reflected in the representations of actors in Karelian and Veps discourses (from sociolinguistic interviews and media texts) has been studied by Puura – Tánczos (2016). This article is an attempt to continue the same line of study on a more structural level.

3.1. Characteristics of Oma Mua, a newspaper in Karelian

I have chosen for analysis the weekly newspaper *Oma Mua* ("Own land") published in Olonets Karelian. *Oma Mua* was chosen because of its relatively wide circulation and coverage and frequent long-time publication. It was founded in 1990 by the authorities of the Republic and it is published by the Periodika publishing house, which also publishes newspapers in Finnish and Veps languages. Until 2000 the paper had contents in two Karelian language

varieties, but was then split into two separate papers, *Oma Mua* in the Olonets Karelian variety and *Vienan Karjala* in North Karelian variety (VK, 25.10.2012). In 2014 *Oma Mua* and *Vienan Karjala* were merged again (OM, 25.12.2013).

In the beginning the activity of *Oma Mua* was extremely small-scale. It asked for the readers' help in producing stories and published mostly cultural materials and articles on local history. In Pietiläinen's (2002: 189) view, *Oma Mua*, albeit state-founded, could function as an organ of Karelian culture and not as an organ of the authorities.

Oma Mua was published twice per month and from January 2011 on weekly. It has a circulation of 900 exemplars (WP2) and until 2011 had four pages, from January 2011 eight pages. It receives most of its funding (75–85%) from the state (Rämenen 2007: 66). The editorial office of *Oma Mua* is located in Petrozavodsk. It is mostly read in the surrounding Olonets Karelian speaking areas (Filippova 2005: 93).

Oma Mua focuses on Karelian language and cultural and nationality issues, but also contain most important news from the Karelian Republic and other parts of Russia. It also publishes fiction in Karelian. In general it can be said that its readership consists mostly of the elderly, language activists and students learning Karelian. This is in line with the decline of Karelian speakers. Many young people of Karelian origin do not possess a sufficient language competence for reading in Karelian, or they are not accustomed to following Karelian-language media. One should note that practically all Karelian speakers are bilingual (many with dominant Russian) and thus able to turn to the more wide-ranging Russian media. This may in part explain the relatively large number of reports on festivals and other cultural events, feature stories and readers' correspondence in *Oma Mua*. Readers may be more eager to pick up a Karelian paper, if they can expect to find familiar faces on its pages.

3.2. Location of the *Oma Mua* texts in their social and discursive context

A text published in *Oma Mua* is a means of interaction between the journalist and the reader, and also their background groups, such as the editors, the publisher, to some extent also the authorities of the Republic and the reader's community. It binds together everyday life with politics and administration. Figure 1 presents the network of a text published in *Oma Mua*. One noteworthy matter is the dependence of *Oma Mua* from the government of the republic. It is also part of the tradition of Karelian cultural activity and

of Russian Finno-Ugric minority media which has not been political by nature. It situated in the field of Russian regional newspapers. In Russia the media has not acquired the role of the Fourth Estate and although the papers do report on politics they do not often analyze it or keep watch on the politicians (Pietiläinen 2011: 12).

Besides its material location in the field of national politics and the press, the figure also shows the location of the text within discourse orders. These are conventional ways of using language inside a certain social sphere.

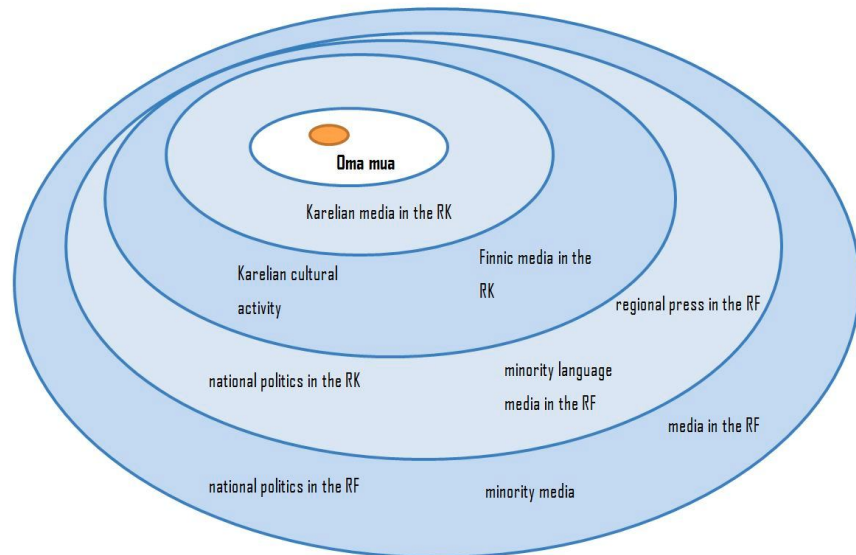

Figure 1.
The context of a text in Oma Mua

3.3. Analyzed issues and their characteristics

I have compared issues from three time periods to see, whether and how the contents of the paper have changed with time. I have collected most of the data originally for the purposes of another study in the ELDIA project (www.eldia-project.com) in 2011. In ELDIA two periods, February – April 1998 and November 2010 – January 2011 were common for all researchers of the project. The third period was left for each researcher to decide on the basis of interesting linguistic and legislative development. In the case of Republic of Karelia, I picked the period of February – April 2004, when a language law proposal was discussed in the Republic of Karelia (Karjalainen et al. 2013: 91).

I performed a rough content analysis on issues from the selected periods, first searching for articles with any reference to Karelian issues and then narrowing down the selection to articles dealing with themes of language maintenance. I have excluded material that did not meet the criteria for an "article", i.e. prose and poems, invitations, advertisements etc. This produced 144 texts dealing with Karelian language and culture. Their share is notable compared to the total number of articles and news stories (total appr. 350). Nearly all more extensive articles fall into this category. I used these texts to outline the changes in the content of the paper between 1998 and 2011. My analysis of agency in the texts is based on 16 texts selected from the issues from 2004 and 2010–2011.

To provide an overview of the contents of Oma Mua, I divided the articles connected with Karelian language and culture into thematic groups (Figure 2). Defining the main theme was sometimes problematic, because many of the texts actually consisted of two or more parts: the first part could for example be a report on the agenda of a meeting, while the second part of the same text dealt with language teaching in the village where the meeting was held. In such case I relied mostly on the structure and title of the article to define the main theme.

				Total
cultural events	3	10	20	33
work of national and cultural organizations	10	9	6	25
national / language politics	6	9	5	20
biographical stories	4	4	10	18
language maintenance	6	6	3	15
language learning and teaching	4	3	6	13
local history	1	2	3	6
social and economic problems	4	1		5
Karelian media	2	1	2	5
Karelian folklore			4	4
				144

Figure 2.
Distribution of themes in articles

In 1998 Oma Mua reported much about Karelian societal activities, meetings and seminars. The approaching republic elections gained regular attention and also opinions of candidates were presented. The language act proposal was mostly discussed in texts from readers, although they were (in-

terestingly) usually not marked as letters to the editor. Using these texts as part of the paper's journalistic content is a significant editorial choice.

In 2004 the focus has shifted towards cultural issues. Presentations of national choirs, theatre groups, literature, school and university competitions and activities take up a large part of the paper. Of political issues, the new language act of the Republic was dealt with regularly but briefly. Also assemblies of Karelian organizations were reported on. In 2010 the content was mostly the same as in 2004, but there are more texts on the everyday history of Karelians, mostly portraits of (late) relatives and friends, probably sent in by readers. The number of articles on language maintenance in general shows some decrease, but on the other hand, there are more articles dealing with language learning.

In 2010 and 2011 *Oma Mua* seems to have gone through a change in terms of content. The aim seems to have been closer resemblance to a customary newspaper. In 2010 it published horoscopes and weather forecasts and in 2011 also TV program was included.

The focus on cultural issues is not unique to *Oma Mua*, but relatively common when reporting on minorities. The comparative report of the ELDIA project covering several language communities states that "The analysis of the material shows a clear focus on cultural activities, folklore, literature and theatre, instead of minority politics and the minority's own views, even in such central issues as developments in minority legislation or changes in policy. The minority media repeats the same pattern. Could one conclude that reporting on »harmless« cultural activities and folklore is easier for both the majority and minority media?" (Laakso et al. 2013: 77).

4. Discourses on language teaching

In the following, I provide an outline of the genres and discourses employed in 16 texts. I chose texts published in the periods of 2004 and 2010–2011 that were connected with Karelian language teaching. I also analyzed active and backgrounded agency in these 16 texts (see chapter 5). Their particulars are given in the end of this study.

Oma Mua follows the conventions of a newspaper genres, containing news stories, reports, feature stories, interviews, summaries and writings that are best classified as columns. I approach the notion of genre from a functional perspective: a genre is a way of using the language to achieve a particular, culturally established task (Eggins – Martin 1997: 236). Karelian language teaching is typically brought up in reports on cultural events, seminars

or meetings. There are also some columns that address the topic. However, characteristic of Oma Mua is that also genres that traditionally are considered “objective” and “neutral” openly contain opinions, i.e. mix fact and opinion story types. It also makes more references to certain groups (typically “we” meaning journalists or Karelians and “you” meaning readers or Karelians) and requests and promises of action than one would expect from a newspaper text. The style of the texts is often emotional, which is characteristic of Russian minority cultural rhetoric, in which the texts are embedded. In my view, these features are also connected with the double role of Oma Mua as a means of communication, of which objectivity is expected, and as the representative of the Karelian minority.

I introduce four recurring discourses concerning Karelian language teaching that emerged and could be identified from the analyzed issues.

1) “Heroic teachers vs. unsupportive authorities.” Karelian teachers are quoted saying that they do not have sufficient resources for teaching Karelian. The teaching material is scarce and too difficult and the amount of lessons is too small. The teachers need to work hard to create the conditions for learning.

(1) *Anuksen piirin lapsienkaszvattajat kannatettih kielipezien avuandua piiris, monil on jo neruo täs ruavos, äijäthäi lapsien kel paistah karjalakse. Mägriän školan johtai Raisa Nikitina paheksi, ku vallasolijat ei äijäl piädy kallata karjalan kielen elävyttämizeh.* [The teachers of the Olonec district supported the establishing of language nests in the district, where many already have skills in this work, as many already speak Karelian with the children. The director of the school of Megrega disapproved of the authorities not giving twopence for Karelian revitalisation.]

(Rodieugo anukselazile lapsile kielipezii, OM 29.12.2010, Natalja Judina)

2) “Enthusiastic children vs. indifferent parents.” Children are claimed to take pleasure in learning Karelian, while their parents (and other grown-up Karelians) are criticized for their lack of respect for the language and activity in using it.

(2) *Lapset ollah hyväš mieles, ku heil on mahto opastuo muamankieldy. Ga heijän vahnembat ollah tostu miieldy, hyö sanotah, ku lapsile nimikse ei pie opastuo nigo karjalan, nigo suomen kiieldy, paheksiu opastai.* [The children are glad to have the opportunity to learn the mothertongue. Their parents, however, don’t feel the same: they say that the children have no

reason to study neither the Karelian nor the Finnish language, the teacher complained.]

(Jyškyjärveläine karjalan kielen opastai parahien rahvahien joukos, OM 26.1.2011, Ol'ga Smotrova)

3) “Karelian in a performance.” Children are depicted performing in Karelian, singing songs, telling stories and reciting poetry. Their knowledge of Karelian is transferred to a ceremonial context and made an object of observation and evaluation.

(3) *Vahnembilgi moine karjalakse pagizii Pakkasukko oli mielädy myö, hos i ei ellendetty kaikkie, midä häi sanoï, ga mielihyväl kačottih, kui lapset ozutetah Pakkasukole omii kielineroloi.* [Also the parents liked such a Karelian-speaking Father Frost, even though they didn't understand everything he said, but they were happy to see the children showing their language skills to Father Frost.]

(Pakkasukko pagizi karjalakse, OM 12.1.2011, Jelena Migunova)

4) “Karelian language as part of Karelian culture and tradition.” Learning and teaching Karelian is presented as taking place within the sphere of Karelian culture and tradition (see also Puura – Tanczos 2016). Learning the language consists of playing games, singing songs and reading poems. The value of the language derives from its role as a carrier of traditional culture, and it remains the natural *muamankieli* (‘mothertongue’) for the children, even though they have not acquired it at home. This is in line with the tradition of reducing linguistic and ethnic minorities to their cultural peculiarity, rooted in the Soviet era.

(4) *Kazvatit saneltih vahnušile runoloi karjalakse da hol'aitettih karjalankielizii pajozii.* [The kindergarten children recited poems in Karelian to the elderly and sung Karelian songs.]

(Pakkasukko pagizi karjalakse, OM 12.1.2011, Jelena Migunova)

It is also important to note what is *not* there. It is sometimes mentioned that the children do not speak the language very well, if at all, and also that most of the families use Russian at home. However, the data does not contain descriptions of the children's actual use of Karelian or of possibilities for using the language outside of school or day care.

5. Active and backgrounded agency

Taking the analysis to the linguistic level (Fairclough 2001: 125), I have chosen to focus on the active and passive agency concerning the decline of the language and its future prospects. As language is shaped by the social functions it serves, the choice of passive or active agency is not arbitrary but has social motivations. Agency is a traditional target of investigation in CDA. Agent is a sociological concept and a semantic role. It denotes an active participant in social practices, someone who performs an action (van Leeuwen 2008: 23–25, 32). Van Leeuwen (*ibid.*: 24) stresses that active and passive participant roles can be constructed in several ways, and often an analysis based on strict grammatical categories may result in neglecting cases of semantic agency that have technically been realized in some other way. I have tried to solve the problem by investigating my data thoroughly and hand-picking the linguistic features that seem to be most used for creating agency in this particular data.

First I will present cases where someone is being presented as actively affecting (or having affected or having the obligation to affect) the state of the Karelian language. Then I turn to cases where agency has been faded out of the text through different linguistic solutions.

Active agency

Here I present occurrences where people affecting the decline of the language appear as active agents and subjects of the sentence. Interestingly, the agents are Karelians, thus presented as responsible for the current state of the language.

- (5) *Seminuaran aigua piettih müös paginua karjalan kielen tilas, Karjalan kandueläjih da heijän kielih suhtautumizes. Monet karjalazet mustetah sidä aigua, konzu lapset ni vouse ei maltettu ven'ua, ga "mielevüt" vah-nembat prižmittih heidü pagizemah: "Et piäze opastumah ielleh, gu et opastunne hüvin ven'akse. Paiskua ven'akse!"* [During the seminar there was also discussion on the state of Karelian, the natives of Karelia and their language. Many Karelian remember the time when children did not know Russian at all, but **the "sensible" parents demanded them to speak [it]**: "You won't be able to continue your studies, if you don't learn Russian well. Speak Russian!]

(Psalmoin kirjal da karjalazien runoloil on ühtehistü. OM 11.3.2004, Raisa Remšujeva)

In one example the Karelians are not named, but from the context it is clear that the pronouns *vähän ken* 'few' and *kaikin* 'everybody' refer to them.

- (6) *Tiettävääine, pagin koskihgi karjalan kielen tuliedu aigua. Jogahine tiedäü, ku nügöi vähä ken pagizou da opastuu karjalan kieleh, perehes sežo kaikin paistah ven'akse.* [Of course the discussion was about the future of the Karelian language. Everyone knows, that nowadays **only few speak and learn the Karelian language, in the family everybody speaks Russian.**]

(P'otr Sem'onov: "Oi-jo Karjalan külät da kieli, noskua uvvessah elämäh tütö!" OM25.3.2004, Jelenä Filippova)

Nevertheless, there were also a few occurrences where the authorities were presented as not caring for the Karelian language. They are not represented as actively hindering language maintenance efforts, but as lacking the interest. One should note that in example 7 the criticism is presented as a quote from the school director. Quotes are frequent in Oma Mua articles. Quotes are characteristic to newspaper journalism in general, but in Oma Mua they are very often not elaborated in any way, which leaves them seemingly disconnected with the editorial work. They are a way of distancing an opinion from the editors and limiting it to the sphere of personal experience. Nevertheless, the fact that they have been included in the text in the first place is of course an important editorial choice and shows that the editors wish to bring up such issues. Also their textualisation, decontextualisation and contextualisation strategies are journalistic choices (Haapanen 2017: 43).

In the second example the author lives in Finland. He contributes quite regularly to Oma Mua, but his writings openly carry the Finnish perspective, often focusing on language rights.

- (7) *Mägriän školan johtai Raisa Nikitina paheksi, ku vallasolijat ei äijäl piädä kallata karjalan kielen elävyttämizeh.* [The director of the school of Megrega Raisa Nikitina disapproved of the authorities not giving two-pence for Karelian revitalisation.]

(Rodieugo anukselazile lapsile kielipezii, OM 29.12.2010, Natalja Judina)

- (8) *Kielipezät, kandurahvahan kielen putilline opastamine da školaopastus kandurahvahan kielel ei olla mielly myö niilöile, kuduat kannatetah yksikielisty kanzallisvaldivuo. [...]* ***On Suomesgi piättäjii da virguniek-koi, kuduat ajatellah samah tabah.*** [Language nests, proper teaching of the autochthonous people's language and school education in the autochto-

nous people's language does not please those, who support a monolingual national state. [...] **There are policymakers and officials in Finland, too, who share this line of thought.**]

(Oigevuot da vellallizuot, OM 26.1.2011, Martti Penttonen)

In example 9 the active agents are the Vepsians, who could not find the money to attend the seminar for native language teachers. However, it is also possible that the intention is to criticize the authorities in a concealed way for not providing the Vepsian teachers with sufficient funds.

- (9) *Ei voidu tulla Petroskoih vepsäläzet Piiterin alovehelpäi, ei löütti d'engua.* [The Vepsians from Leningrad oblast could not come to Petrozavodsk, **they didn't find the money.**]

(Keräi lapsii ühteh Oma Muamankieli, OM 8.4.2004, Jelena Filippova)

Examples 10 and 11 are of active agents supporting and maintaining the language. In example 10, the state is presented as a benefactor and as the actor with the power over the language. In example 11 the active agents are Karelians, who are presented as actively working for the language.

- (10) *Anuksen opastusozaston piälikkö Vladimir Lukin saneli, mih luaduh piiris opastetah karjalan da suomen kielih. Häi pidi varmuttu: – On ülen tärgei, gu valdivo andoi vallan opastuo kieleh, on hüväksütti zakonu, ühtelläh gu jogahine meis ei ellendänne oman kielen tärgevütti, nimidä ei rodei.* [Head of the Olonec department of education, Vladimir Lukin, reported on how Karelian and Finnish are taught in the district. He was sure: – It is very important, that **the state has given the opportunity to learn the language**, the law has been passed, but on the other hand, if not each of us understands the importance of our own language, nothing will happen.]

(”Hos kieli eule turkikse, ga toiči äijäl lämmittäu...” OM 1.4.2004, Natalja Sinitskaja)

- (11) *Anuksen piirin lapsienkavvattajat kannatettih kielipezien avuandua piiris, monil on jo neruo täs ruavos, äijäthäi lapsien kel paistah karjalakse.* [The children's nurses from the Olonets district supported the opening of language nests in the district: many already have skills in this work, as many speak Karelian with the children.]

(Rodieugo anukselazile lapsile kielipezii, OM 29.12.2010, Natalja Judina)

The use of P11 in examples 12 and 13 is a way of creating solidarity and strengthening the community. Especially in example 13, where P11 is combined with the expression *oma kieli* 'own language', it creates a strong connection between "us" and "our language", thus strengthening the identification with the language and also suggesting that the members of the community *should* care and act for the language.

- (12) *Saman školan karjalan kielen opastajan Tatjana Baranovan mieles Kipinä-lehti auttau ruavos vai suomen kielen opastajua. – Meilhäi, karjalan kielen opastajil, ei ole abuh nimidä. Omil kätzil luajimmo čomazii, paheksi inehmine.* [According to Karelian language teacher in the same school, Tatjana Baranova, the Kipinä journal only helps the Finnish teachers in their work. – We, teachers of Karelian, don't have any help. **We make pretty things with [our] own hands**, she criticized.]

("Hos kieli eule turkikse, ga toiči äijäl lämmitäü..." OM 1.4.2004, Natalja Sinitskaja)

- (13) *Luajimmo omat fol'klourujoukot, oma karjalankielinen teatru. Ei niken lapsis kieldävü omas kieves. Meijän Puadenen škola da meijän rahvas kunnivoijah omua kieldü.* [**We make** our own folklore group, own Karelian-speaking theatre. None of the children rejects their own language. **Our Padany school and our people respect [their] own language.**]

(Karjalan Rahvahan Liitto pidi vuozikerähmön mennüt pühänpäin, OM 11.3.2004, Natalja Antonova)

In (13) the people of Padany are contrasted to "others", who are not present in the sentence, through the emphasized use of the possessive pronoun *meijän* 'our'. This emphasis together with the negation in the previous sentence leads to the interpretation that elsewhere there are people who do not respect the native language, but the people of Padany do not belong to that group.

The data did not actually contain very many occurrences where someone was explicitly presented as taking action for Karelian. There were considerably more occurrences where someone was either directly or indirectly urged to take action. The next ones demand action from the Karelians. They are active agents in neccessive and if-clauses.

- (14) *Viego tostu pričiniä sih pidäü, ilma sidä, gu olemmo karjalazet da oma kieli pidäü tiedü.* [Is another reason needed besides that **we are Karelians, and one must know [one's] own language.**]

(“Hos kieli eule turkikse, ga toiči äijäl lämmitäü...” OM 1.4.2004, Natalja Sinitskaja)

- (15) *Seppo Sipilä: – Kouluajois mustan: ket opastuttih hüvin suomeh, niilöile oli kebijembi opastuo toizihgi aihieloih. Gu ruvetanneh karjalazet lapset hüvin opastumah omah muamankieleh, sit opastundu ven’ahgi rubieu menemäh parembi.* [Seppo Sipilä: – From school days I remember: who learnt Finnish well, for them learning other things was also easier. **If the Karelian children start to study [their] own mothertongue better,** then learning Russian will go better as well.]

(Psalmoin kirjal da karjalazien runoloil on ühtehistü. OM 11.3.2004, Raisa Remšujeva)

One of the most interesting occurrences is the direct imperative to the readers in example 16. The interesting point is that such a powerful obligation is justified with practical gain rather than loyalty towards the mother tongue, which is much more common. To top it all, the relatively unknown phenomenon of bilingualism is introduced as a means of learning a third language, a “profitable language”, better.

- (16) *Täs tuli vähäzen tieduo vahnembile. Paiskua kois ühtelaigua kahtu kiöldü – ven’ua da karjalua. Sit teijän lapsi školas parembi opastuu suomengi kieleh.* [This was some information for the parents. Speak two languages simultaneously at home – Russian and Karelian. Then your child will learn Finnish, too, better at school.]

(Psalmoin kirjal da karjalazien runoloil on ühtehistü. OM 11.3.2004, Raisa Remšujeva)

There were no occurrences where others than Karelians would have been obliged to act for the Karelian language.

Backgrounded and hidden agency

There are several ways of hiding and backgrounding agency. I will first examine the use of impersonal structures and continue with examining different techniques of backgrounding agents.

The use of impersonal structures is a frequent way of backgrounding the agent of a certain action. Van Leeuwen (2008: 29) distinguishes between backgrounding and suppressing: if the actor is suppressed, there is no reference to him anywhere in the text. In Oma Mua texts there are cases of total suppression of the agent and of backgrounding as well. I did not consider it necessary to distinguish between these subtypes in my data.

The first example here presents a passive clause.

- (17) *Myö äijän pagizemmo karjalan kielen opastamizes školis, ga se čuas-suloin miäry on ylen pieni, ližäkse, mindählienne **pietelläh opastuslitteratuurin ilmah piäzendii**.* [We talk a lot about teaching Karelian in schools, but the number of lessons is very small, and in addition, for some reason **the publishing of teaching materials is being held back**.]
(Festivualin tulokset da tulii aigu, OM 1.12.2010, Georgii Černobrovkin)

Backgrounding seems to occur especially in passages where the action of the authorities is criticized, but the ones responsible are left unnamed.

Another way of hiding the agent are so-called zero person constructions, where the subject has been omitted. The zero person constructions found in the data are mostly necessity structures, but also auxiliary verbs or possessive structures can be used in this way.

- (18) *Kerähmös tuldih yksih mielih: **omua kiöldy pidäy maltua, opastuo, elävyttiä da paista sih**.* Janne Saarikivi lujoitti, ku *luadie tädä pidäy juuri tänäpäi, eiga vähästy mendyy roih jo myöhä, kieli voi hävitä*. [The gathering was unanimous: **one must know [their] own language, learn, revive and speak it**. Janne Saarikivi stressed, that **this must be done** today, because after a while it will be too late, the language may vanish.]
(Rodieugo anukselazile lapsile kielipezii, OM 29.12.2010, Natalja Judina)
- (19) ***Olis hyvä pidiä** tämänmoizii kilboi da festivualiloi karjalan, vepsän da suomen kielel, sil harjaittua lapsii oman muan kieleh da kultuurah. **[It would be good to organize** this kind of competitions and festivals in Karelian, Veps and Finnish, and thus make the children acquainted with the language and culture of their own land.]*
(Lapsien suarnufestivuali, OM 10.11.2010 Tamara Ščerbakova)

Deagentialization means concealing the agent and representing the action as brought about through natural forces or unconscious processes (van

Leeuwen 2008: 66). In the data there are several examples of this technique. For example, lack of resources is often formulated in an existential clause (see example 20). In these existential clauses, a product of human action has been lifted to the position of subject, thus concealing the agent behind the product. For example, in example 20 the paraphrases for “there is no literature” could be, for example, “writers do not write in Karelian” or “publishers do not publish Karelian literature” or “the schools do not purchase Karelian material”. These examples contain criticism towards the authorities, but, again, the target of criticism is not determined more specifically.

- (20) *Školan opastajan Sergei Bariginan sanoin mugah opastua karjalua iel-lehpäi on jügei, gu ei ole lugemistugi.* [According to teacher of the school Sergei Barigin it is difficult to proceed teaching Karelian, as **there is no reading material.**]

(”Hos kieli eule turkikse, ga toiči äijäl lämmitäü...” OM 1.4.2004, Natalja Sinitskaja)

- (21) *Školas ruadau päivykodijoukko, kus lapsii harjaittau karjalan kieleh Galina Bel’akova. Autonoumien johtajat olla sidä mieldy, ku täs joukos vois tulla kielipezä.* [In the school functions a kindergarten unit, where Galina Bel’akova practices the children in the Karelian language. The leaders of the autonomy find, **that this group could become a language nest.**]

(Kaivuo sieglal et kuivua, OM 17.11.2010, Natalja Antonova)

Agents are also concealed through the use of possessive clauses. In the next examples the focus is on “not having”, but when approached from the knowledge that the number of jobs for Karelian teachers as well as teaching materials depend from the activity of the authorities, the concealment of these background actors becomes evident.

- (22) *Omas ičes tuači opastundualan hommis sanelemah Aleksandr Titov tüöndi kerävünnüzien edeh Anuksen piirin opastusozaston piälikön Vladimir Lukinan. Häi paheksi, gu piirih tulou liijan äijü karjalan kielen opastajua, heil ei ole kus ruadua.* [Instead of himself, Aleksandr Titov sent the head of Olonets district Department of education Vladimir Lukin to the gathering to talk about education issues. He criticized, that there are too many Karelian teachers coming to the district, **they don’t have where to work.**]

(Kielen täh ego juotata, eigo külmatütä. OM 19.2.2004, Natalja Sinitskaja)

- (23) *Saman školan karjalan kielen opastajan Tatjana Baranovan mieles Kipinä-lehti auttau ruavos vai suomen kielen opastajua. – Meilhäi, karjalan kielen opastajil, ei ole abuh nimidä. Omil käzil luajimmo čomazii, paheksi inehmine.* [According to Karelian language teacher in the same school, Tatjana Baranova, the Kipinä journal only helps the Finnish teachers in their work. – **We, teachers of Karelian, don't have any help.** We make pretty things with our own hands, she criticized.]
 ("Hos kieli eule turkikse, ga toiči äijäl lämmitäü..." OM 1.4.2004, Natalja Sinitskaja)

There is one occurrence of deagentialization using anticausative verbs (*loppih, unohtui*). The actors causing the end of Tver Karelian development in the 1930s are faded out from the text, even though the responsibility for the policies that lead to that end should not be unclear today.

- (24) *Karjalan rahvahallizen alovehen hävitändän jälles vuvvennu 1939 kai kerralleh loppih da viijeksekymmenekse vuotta unohtui karjalan kieli da tverin karjalazien etnossu.* [After the abolishment of the national province of Karelia in 1939 everything **ended** and **the Karelian language and the ethnos of the Tver Karelians were forgotten** for fifty years.]
 (Kaivuo sieglal et kuivua, OM 17.11.2010 Natalja Antonova)

The term *objectivation* means backgrounding the agent by referring to him through nominalizations or process nouns that denote an action or a result connected with him (van Leeuwen 2008: 63–65). The occurrences of objectivization in the data originate from the same article. One explanation to this is the style of the article. It follows the model of a news story more closely (stylistically) than many other stories in Oma Mua. Nominalizations are characteristic of news style in general.

- (25) *Kozlovan škola – on ainavo paikku alovehes, kus karjalan kiieldy opastetah algukluasois čuassu nedälis. Se ei ole äijy, ga školan johtajan Tatjana Kiskinan da opastajan Galina Ponomar'ovan sanoin mugah, enämbiä mahtuo ei anna opastuspluanu.* [The school of Kozlov is the only place in the region, where Karelian is taught in the first classes one lesson per week. It is not much, but according to schoolmistress Tatjana Kiskina and teacher Galina Ponomar'ova, **the curriculum does not allow for more.**]
 (Kaivuo sieglal et kuivua, OM 17.11.2010 Natalja Antonova)

- (26) *Karjalan rahvahallizen alovehen hävitändän jälles vuvvennu 1939 kai kerralleh loppih da viijeksekymmenekse vuotta unohtui karjalan kieli da tverin karjalazien etnossu.* [After the **abolishment of the Karelian national district** in 1939 everything ended once and for all, and for fifty years the Karelian language and the Tver Karelian ethnos were forgotten.]

(Kaivuo sieglal et kuivua, OM 17.11.2010 Natalja Antonova)

To sum it up, often backgrounding the agency functions to blur responsibility relations, but naturally the relationship between textual solutions and meaning is not straightforward. Agency is backgrounded through objectivation (state support) in example 27, but the textual context guides the reader into interpreting irony and identifying, who is not being supportive. This confirms that even the linguistic micro-level analysis in CDA should not be used as a tool for quantitative analysis, even though analyzing and counting certain structures would seem like an appealing opportunity, because the larger textual context simply can not be left out of the analysis (van Leeuwen 2008: 24).

- (27) *Virgumiehet kiitettih karjalazii oman muan suvaičendas da aktiivizes ruavos, ga, onnuako sen periä ei jäädä konferensiele, kudamal piettih paginua sih näh, ku **valdivollistu kannatustu ei ole.*** [The officials thanked the Karelians for loving their land and their active work, but, perhaps because of that did not stay on the conference, where talks were given on how **there is no state support.**]

(Kaivuo sieglal et kuivua, OM 17.11.2010 Natalja Antonova)

6. Conclusions

When putting together the findings on recurring discourses as well as the active / backgrounded agency, we may achieve at least a partial view of the journalistic policy and ideological position of Oma Mua on Karelian language maintenance and teaching. The journalists of Oma Mua give an important contribution in language planning and the visibility of Karelian and Karelians. Nevertheless, the findings of the analysis show that some features in its contents leave room for criticism in terms of providing support for the Karelian language. This is important, if we consider the role of Oma Mua as the sole native-language newspaper (and the most comprehensive medium) in Olonets Karelian.

My first observation relates to the choice of contents in *Oma Mua*. The introduction of new sections (TV programme, weather etc.) in the paper was a step towards a newspaper catering to modern needs, but the thematical distribution of the texts remained mostly the same. Also the contents and the structure of the texts are often quite predictable. The stress on culture is a natural solution, since culture is the sphere in which the Karelian language can be most easily used these days. The approaches to certain topics seem somewhat fixed. An example of this are the texts on children learning Karelian, and the absence of descriptions of the children's actual use of Karelian outside of school, not to mention any brainstorming on how they could or should be using the language.

The editors of *Oma Mua* do address issues like language revitalization, but the covering of the topic remains on a shallow level. Usually the journalists state the problem in their articles, but do not go into its causes or ways of solving it. This may result from lack of resources (time, training, compensation). As such, the power relations and possibilities of action in language maintenance presented in the texts do not offer very much support for minority empowerment. I interpret the frequent use of quotes when addressing problems of language maintenance as a means of taking up language political issues while refraining from overt political commenting and the role of a political actor.

At first glance the editorial choices of *Oma Mua*, such as focusing on culture and the Karelian community, seem to be coherent with the ideas of specialists on language revitalization. Scholars (eg. Romaine 2007; Fishman 1991) have underlined the importance of language transmission in families and language use inside the community, and pointed out that without activity on the individual level there is no language transmission. Romaine (*ibid*) warns against attempting to reverse language shift by promoting the minority language in domains that are currently dominated by the majority language. However, in a situation where the traditional domains of Karelian are rapidly disappearing, new openings would be needed. In *Oma Mua* the goal of this would be not just to create and disseminate new vocabulary but to show the readership that the Karelian language can be used also in new domains. Romaine (2007) also calls for realistic prioritization. It is possible that the journalists regard demands of legislative change etc. as unrealistic and futile, and therefore they are not much present in *Oma Mua*.

Although Karelian as an endangered language is in need of support from both inside the language community and from the outside (state, republic, authorities) has often been backgrounded from the texts. These

choices may affect the revitalization process and perspectives. The relatively large number of neccessive structures where the person has been omitted hints at that the paper expresses concern for the language, but will not take the role of a politically active pro-Karelian organ. There are occurrences where Karelians are urged to act, but none at all where for instance ministers, MPs and so on would be appealed to. It seems that the composition in which the Karelians are presented as language keepers and their work the main, if not sole, support for the language has been naturalized in the discourse. This may be with negative consequences concerning support from the authorities and the state: if they are presented as statically unsupportive or indifferent, it is not likely that someone will challenge this view and seriously demand them to take action.

In Koreinik's (2011) analysis on South Estonian endangerment discourse the speakers of South Estonian have been backgrounded from the texts, thus hiding the speakers' responsibility and representing language shift as caused by outside agency. In my analysis of Karelian data this does not seem to be the case. The Karelian speakers are explicitly present in the texts more than those in power. Tatjana Efremova's (2014) article on on Meadow Mari media discourses provides an example from the Russian context. Efremova claims that in the Meadow Mari media one can distinguish a dominating discourse, the "activist discourse". Typical of this discourse is focusing on language-related problems (problems in language transmission, scarcity of media etc.), but the problems are often represented as natural forces or phenomena that can not be affected. Also in majority media reporting on Mari issues depersonification and deagentialization is typical. Vagueness in responsibility relations was also characteristic of an Udmurt newspaper I have studied earlier (Tánczos 2011). Further investigation into minority media in Russia would be needed in order to find out about possible spreading discourses and representations in the Russian context.

It may be argued that backgrounding agents is characteristic of news writing. This, however, does not remove the effect it has on the visibility of agency. The journalists can deviate the conventions of news writing if there is a motivation to do so, for instance the desire to bring the people behind actions to the foreground. For example, journalists in Oma Mua could inform the readers in more detail about the possibilities for promoting the Karelian language and explicitly name the ones who should take action. With the information I have at my disposal I cannot tell whether the journalists are aware of their backgrounding practices. For example, a recent study (Haapanen 2017) showed that journalists generally were not well aware of their

quoting practices and benefited from recalling and analyzing their own solutions taken during the writing process. I believe a similar introspection process would be rewarding in the context of minority issues and would illustrate what naturalized ideas the texts carry, and whether this is the message the authors originally wished to convey.

References

- Cormack, Mike 2007: The Media and Language Maintenance. In: Cormack, Mike – Hourigan, Niamh (eds), *Minority Language Media: Concepts, Critiques and Case Studies*. Multilingual Matters, Clevedon. 52–68.
- Crystal, David 2000: *Language Death*. Cambridge University Press, Cambridge.
- van Dijk, Teun A. 1991: Media Contents. The Interdisciplinary Study of News as Discourse. In: Jensen, Klaus Bruhn – Jankowski, Nicholas W. (eds), *A Handbook of Qualitative Methodologies for Mass Communication Research*. Routledge, London. 108–120.
- van Dijk, Teun A. 1993: Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society* 1993/4: 249–283.
- van Dijk, Teun A. 1995: Aims of Critical Discourse Analysis. *Japanese Discourse* 1: 17–28
- Efremova, Tatjana 2014: Т. Ефремова, Дискурсы о положении марийского языка. In: Н. Г. Зайцева – И. И. Муллонен и др. (редкол.), *Финно-угорские языки и культуры в социокультурном ландшафте России. Материалы V Всероссийской научной конференции финно-угроведов (25–28 июня 2014 г.)*. Карельский научный центр РАН, Петрозаводск. 364–368.
- Eggins, Suzanne – Martin J. R. 1997: Genres and Registers of Discourse. In: van Dijk, Teun A. (ed.), *Discourse as Structure and Process. A Multidisciplinary Introduction*. Discourse Studies 1. Sage, London. 230–256.
- Fairclough, Norman 1995: *Media Discourse*. Edward Arnold, London.
- Fairclough, Norman 2001: Critical Discourse Analysis as a Method in Social Scientific Research. In: Wodak, Ruth – Meyer, Michael (eds), *Methods of Critical Discourse Analysis*. Sage, London. 121–138.
- Filippova, E. 2005: Livvinkielinen Oma Mua. In: Haurinen, Olga – Sulkala, Helena (eds), *Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivinrantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti IV*. Faculty of

- Humanities, Department of Finnish, Information Studies and Logopedics, University of Oulu. 93–94.
- Fishman, Joshua A. 2001: From Theory to Practice (and Vice Versa): Review, Reconsideration and Reiteration. In: Fishman, Joshua A. (ed.), *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift*. Multilingual matters, Philadelphia. 451–483.
- Fishman, Joshua A. 1991: *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Multilingual Matters, Philadelphia.
- Haapanen, Lauri 2017: *Quoting Practices in Written Journalism*. Academic Dissertation. University of Helsinki.
https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/214852/Haapanen_PhD_2017_Quoting.pdf?sequence=1
- Husband, Charles 2000: Media and the Public Sphere in Multi-ethnic Societies. In: Cottle, Simon (ed.), *Ethnic Minorities and the Media*. Open University Press, Maidenhead. 199–214.
- Jäger, Siegfried – Maier, Florentine 2009: Theoretical and Methodological Aspects of Foucauldian Critical Discourse Analysis and Dispositive Analysis. In: Wodak, Ruth – Meyer, Michael (eds), *Methods of Critical Discourse Analysis*. Sage, London. 34–61.
- Karjalainen, Heini – Puura, Ulriikka – Grünthal, Riho – Kovaleva, Svetlana 2013: Karelain in Russia. ELDIA Case Specific Report. *Studies in European Language Diversity* 26. Mainz: ELDIA. <http://phaidra.univie.ac.at/o:314612>
- Koreinik, Kadri 2011: Agency Lost in the Discourse of Language Endangerment: Nominalisation in Discourse about South Estonian. *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 2011/7*: 77–94.
<http://arhiiv.rakenduslingvistika.ee/ajakirjad/index.php/aastaraamat/article/view/ERYa7.05/52>
- Laakso, Johanna et al. 2013: Summary of the Research Project ELDIA (European Language Diversity for All)
https://phaidra.univie.ac.at/detail_object/o:304813
- Lallukka, Seppo 2012: Kansojen väkilukujen kehityspiirteitä. In: Lehtinen, Ildikó (toim.), *Volgan mutkasta Siperiaan. Sukulaiskansat tämän päivän Venäjällä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 178–189.
- van Leeuwen, Theo 2008: *Discourse and Practice*. Oxford University Press, New York.
- Moring, Tom – Husband, Charles 2007: The Contribution of Swedish-language Media in Finland to Linguistic Vitality. In: *International Journal of the Sociology of Language* 187–188: 75–101.

- Pasanen, Annika 2010: Will Language Nests Change the Direction of Language Shifts? On the Language Nests of Inari Saamis and Karelians. In: Sulkala, Helena – Mantila, Harri (eds), *Planning a New Standard Language. Finnic Minority Languages Meet the New Millennium*. *Studia Fennica Linguistica* 15. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 95–118.
- Pietiläinen, Jukka 2011: Venäjän muuttuvat mediamarkkinat. *Idäntutkimus* 2/18: 3–14.
- Puura, Ulriikka – Tánczos, Outi 2016: Division of Responsibility in Karelian and Veps Language Revitalization Discourse. In: Toivanen, Reetta – Saarikivi, Janne (eds), *Linguistic Genocide or Superdiversity? New and Old Language Diversities*. *Multilingual Matters*, Bristol, Buffalo. 299–325.
- Riggins, Stephen Harold 1992: *Ethnic minority Media: an International Perspective*. Sage, London.
- Romaine, Suzanne 2007: Preserving Endangered Languages. *Language and Linguistics Compass* 1/1–2: 115–132.
<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1749-818X.2007.00004.x/pdf>
- Rämenen, L. V. 2007: Информация о состоянии национальных СМИ в Республики Карелия. In: *Развитие карельского языка в Республике Карелия: состояние, проблемы, перспективы*. Материалы Республиканской научно-практической конференции 26-27 июня 2007 года. Петрозаводск. 65–66.
- Sarhimaa, Anneli 1996: Language Planning and Sociolinguistic Trends in (Soviet) Karelia 1917–1994. In: Hickey, Tina – Williams, Jenny (eds), *Language, Education and Society in a Changing World*. *Multilingual matters*, Clevedon. 73–86.
- Sulkala, Helena 2010: Revitalisation of the Finnic Minority Languages. In: Sulkala, Helena – Mantila, Harri (eds), *Planning a New Standard Language. Finnic Minority Languages Meet the New Millennium*. *Studia Fennica Linguistica* 15. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 119–146.
- Tánczos, Outi 2011: Identity Construction in an Udmurt Daily Newspaper. In: Grünthal, Riho – Kovács, Magdolna (eds), *The Ethnic and Linguistic Context of Identity: Finno-Ugric Minorities*. *Uralica Helsingiensia* 5: 321–340.
- Wodak, Ruth 2014: Critical Discourse Analysis. In: Leung, Constant – Street, Brian V. (eds), *The Routledge Companion to English Studies*. Routledge, London. 302–317.

OM 25.12.2013 = Oma Mua 50/2013.

UA 21.10.2017 = UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger.
21.10.2017. <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/index.php?hl=en&page=atlasmap>

VK 25.10.2012 = Vienan Karjalan verkkosivut. 25.10.2012.

http://vienan.rkperiodika.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=32&Itemid=26&lang=li

List of analyzed articles

Kielen täh ego juotata, eigo külmatütä. OM 19.2.2004, Natalja Sinitskaja
Karjalan Rahvahan Liitto pidi vuozikerähmön mennüt pühänpäin, OM
11.3.2004, Natalja Antonova

Psalmoin kirjal da karjalazien runoloil on ühtehistä. OM 11.3.2004, Raisa
Remšujeva

P'otr Sem'onov: "Oi-jo Karjalan külät da kieli, noskua uuvessah elämäh
tüö!" OM 25.3.2004, Jelena Filippova

"Hos kieli eule turkikse, ga toiči äijäl lämmitäü..." OM 1.4.2004, Natalja
Sinitskaja

Keräi lapsii ühteh Oma Muamankieli, OM 8.4.2004, Jelena Filippova

Lapsien suarnufestivuali, OM 10.11.2010 Tamara Ščerbakova

Kaivuo sieglal et kuivua, OM 17.11.2010 Natalja Antonova

Festivualin tulokset da tulii aigu, OM 1.12.2010, Georgii Černobrovkin

Kirjuttua lapsile, OM 1.12.2010, Tamara Markova

Pienet lapset opastutah karjalua, OM 15.12.2010, Tamara Ščerbakov

Rodieugo anukselazile lapsile kielipezii, OM 29.12.2010, Natalja Judina

Kieli ainos pidäy olla nägevis, OM 12.1.2011, Jelena Filippova

Pakkasukko pagizi karjalakse, OM 12.1.2011, Jelena Migunova

Jyškyjärveläine karjalan kielen opastai parahien rahvahien joukos, OM
26.1.2011, Ol'ga Smotrova

Oigevuot da vellallizuot, OM 26.1.2011, Martti Penttonen

Archive of Oma Mua: <http://omamua.ru/liv/issues/>

Bibliai eredetű személynevek köznevesülése

H. VARGA Márta

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
hvargamarta@gmail.com

1. Bevezetés

A tulajdonnevek közszóvá válásának folyamatára a szakirodalomban többféle terminust is találunk: nevezik „jelentéstani hasadás”-nak (Károly 1970), „nyelvi hasadás”-nak (Sebestyén 1971) vagy „antonomázia”-nak (’névcsere, névhelyettesítés’) is (Balogh 2000, Hajdú 2002, Kemény 2014),¹ de hagyományosabb, rövidebb a „köznévvé válás” vagy „köznevesülés” megnevezés (vö. Hajdú 2002: 50). Valamennyi fenti terminus arra a különös folyamatra utal, amelynek eredményeként egy korábban csak tulajdonnévként használt nyelvi elemet egy adott közösségben köznévként (is) elkezdnek használni. A köznevesülés mint szókinszbővítési mód az ókortól napjainkig színes és gazdag forrását alkotja a nyelvek szókinszének. A tulajdonnévből alakult közszók előfordulásának gyakorisága általában ugyan alacsony, de meglepően sokféle típussal találkozunk (Anstatt megfogalmazásában: „a »toke«-ek száma kevés, de sok »type« létezik” (Anstatt 1997: 8).

1.1. A tulajdonnevekből keletkezett köznevek különösen szótörténeti szempontból érdekesek, de nyelvlélektani és művelődéstörténeti tanulsággal is szolgálhatnak: „A köznevesüléssel létrejött szavak alapos és sokoldalú vizsgálata sok hozadékkal kecsegtetne; hiszen – bizonyos tekintetben – névtan ez is, meg nyelvlélektan, meg szóalkotás, stilsztika, no és hát – nem egyszer – művelődéstörténet is persze” (B. Lőrinczy 1991: 426). A fentebb idézett mondatban szereplő feltételes mód („kecsegtetne”) arra utal, hogy a tulajdonnevek köznevesülésének vizsgálata a nyelvtudományban mintha egy

¹ A terminusok közül az antonomázia rendelkezik a legszélesebb jelentéssel, ez a jelenség ugyanis kétféle változást foglal magában: (1) vagy köznevet használunk tulajdonnévként, (2) vagy tulajdonnevet köznévként. A nyelvben mindkettőre számos példa van.

kicsit periférikus helyzetben lenne: a nyelvészet résztartományaként a névtan és a lexikológia határterületén helyezkedik el (vö. Takács 2000: 403), ebből adódóan „mindkét diszciplínának könnyű saját illetéktelenségét bizonygatnia és (legalábbis burkoltan) a másikra átruházni a problémát” (Buchi 2002: 249). A névtan feladata elsősorban annak a vizsgálata (lenne), milyen fajtájú nevek válnak (leg)könnye(bbe)n és leggyakrabban köznevekké, a lexikológia feladata pedig annak a kutatása (lenne), milyen használati helyzetekben lesznek a tulajdonnevekből köznevek, illetőleg a tulajdonnevek milyen (morfológiai, szemantikai és/vagy szófajtani) változásokon mennek keresztül a köznévvé válás folyamatában.

1.2. A nyelvtudományban sokáig meglehetősen általános volt az az elsősorban a formális szemantikai irányzatok által hangoztatott felfogás, miszerint „a tulajdonnév nem connotatív, azaz csak jelöl, de semmi attributumra nem utal” (Martinkó 1956: 189–191), tehát a tulajdonnévhez csak referáló, azonosító szerep társítható, szemantikai tartalom nem.

Mára már névtani konszenzusnak tekinthető, hogy a tulajdonnévnek is van jelentése, amely elsősorban jelentésszerkezetében tér el a köznévi jelentéstől (vö. Martinkó 1956, J. Soltész 1979: 22–24, Hajdú 2003: 82–88, Tolcsvai Nagy 2008, Reszegi 2010). A holista-kognitív nyelvelmélet szerint a tulajdonneveknek, akárcsak a közneveknek enciklopédikus, fogalmi jellegű jelentésük van. Minden jelentés absztrahált tulajdonságok (úgynevezett mikrojegyek) hálózatából áll, így a tulajdonnevek is különböző jellegű ismeretelemek hálózataként reprezentálódnak a kognitív tartományokban, így a fejünkben is. „A név jelentéstartalmába mindaz az adatállomány belejátszik, amit a név a mentális rendszerben aktivál. A névhez tartozó ismeretelemek nem járulékosak, hanem szerves részei a neveknek” (Reszegi 2010). Egy személynév például a következő információkat közvetítheti: nem, nemzetiség (pl. *Varga András*), nem, családi állapot (*Varga Andrásné*), nem, életkor (*Andriská*), de nemcsak ezeket tartalmazza, hanem a név által felidézett asszociációkat, emlékeket, véleményt is. Egy név jelentésszerkezete a kapcsolódó nyelvi és nem nyelvi ismeretelemek alapján az adott beszélők számára lehet teljesen sematikus, és lehet teljesen kidolgozott, sok közbülső változattal (pl. *Dohnányi*) (vö. Tolcsvai Nagy 2008: 33–35, 39). Tolcsvai Nagy (2008) részletesen foglalkozik a tulajdonnév jelentésének értelmezésével, elsősorban a funkcionális-kognitív szemantika által kidolgozott jellemzők (referencia, lehorgonyzás, a főnév jelentésszerkezete) alapján. Erre jelen tanulmányban nem térek ki.

1.3. A tulajdonnevek szófaji értéke, nevezetesen az a kérdés, hogy a tulajdonnevek a főnévi kategória elemeinek tekinthetők-e, még ma sincs kellően tisztázva. „Dionysios Thrax óta nyelvészek és filozófusok abban egyöntetűen megegyeznek, hogy a tulajdonnév a nevek egy külön, sajátos csoportja, a megkülönböztetés és jellemző jegyek tekintetében azonban már koránt sincs egyöntetű megegyezés” (Martinkó 1956: 189). Általános felfogás a tulajdonnevet a főnévi kategóriába sorolni, hiszen „mondatbeli viselkedését, ragozását a főnévre vonatkozó nyelvtani szabályok határozzák meg” (J. Soltész 1979: 10, vö. még Balogh 2000: 127). A tulajdonnevet a hagyományos nyelveírások is a főnév egyik alosztályának tekintik (vö. MMNyR., MMNy., MGr.). Ezzel szemben Barabás – Kálmán – Nádasdy (1977) úgy véli, hogy a hagyományos értelemben tulajdonnévnek tartott szavak és szócsoporthoz nem alkotnak önálló és homogén kategóriát a nyelvben, tehát nyelvészeti szempontból szükségtelen és értelmetlen egységes elemcsoportként, a főnévi kategória egyik alcsoportjaként kezelni őket. Az egyszavas alakulatok (pl. *Józsi*, *Tisza*, *Magyarország*) szavak és főnevek, ellenben a *Károli Gáspár Református Egyetem*, *Kiss Józsi* stb. több szóból álló alakulatok nem szavak, hanem főnévi értékű elemek, s mint ilyenek, nem rendelkeznek szófaji értékkel. Nem főnevek, „mert ez azt jelentené, hogy a magyarban vannak olyan főnevek, amelyek több szóból állnak” (Barabás et al. 1977: 136). A tulajdonnév kizárólag szintaktikai viselkedése (a mondatban betöltött funkciója) alapján, esetleg szemantikai értelmezési lehetőségek, illetve a helyesírás szempontjából tekinthető a főnévi csoport egyik elkülöníthető alcsoportjának. A tulajdonnév sokkal inkább logikai kategória, amely nem része a (magyar) nyelv rendszerének: létének sem fonológiai, sem morfológiai bizonyítékai nincsenek, hiszen sem fonémaszerkezete, sem toldalékolása nem különbözik a köznevekéétől.

Hajdú szerint a tulajdonnevet nem célszerű egyetlen (főnévi) szófajba sorolni. Azt javasolja, hogy inkább szófajfüggetlen elemként tartsuk számon őket (vö. Hajdú 2003), annál is inkább, mert esetükben fennáll a többbeleműség lehetősége is: „hang, betű, szó, szókapcsolat vagy szavak csoportja, akár mondat vagy szöveg is lehet” tulajdonnév (Hajdú 2003: 130–131).

Tolcsvai Nagy – Langacker (1987) alapján – a tulajdonneveket főnévi szerepű nyelvi egységként értelmezi (vö. Tolcsvai Nagy 2008: 31): nyelvi egység (unit) státussal az a nyelvi kifejezés rendelkezik, amely belső morfofonológiai, szintaktikai és szemantikai tagoltságától függetlenül a beszélő számára egészként, előre csomagolt egységként kezelhető, és amelynek a belső elemző feldolgozása nem szükséges mondatba vagy szövegbe helyezéséhez, megértéshez (vö. Langacker 1987: 57–76). A nyelvi egységként értel-

mezett tulajdonnév (...) főnévi szerepet tölt be valamely mondatban vagy szövegrészben” (Tolcsvai Nagy 2008: 32).

2. A köznevesülés nyelvészeti megközelítése

Reszegi Katalinnak vélhetően igaza van: mintha máig sem sikerült volna „megnyugtatóan tisztázni, hogy a köznevesülés nyelvileg – szemantikailag, illetve grammatikailag – miként értelmezhető. Az ellentmondások alapvetően azzal kapcsolatban jelentkeznek, hogy jelentésváltozás vagy jelentésalkotás történik-e, és ezzel összefüggésben változik-e a tulajdonnév szófaja a köznevesülés során, valamint hogy mely példák tekinthetők a jelenség körébe tartozónak” (Reszegi 2010: 143).

2.1. A klasszikus leíró és történeti nyelvtanok többsége a szófajváltások kapcsán tesz említést a köznevesülés folyamatáról (vö. MMNyR. I: 199; MNyT: 200). Fabó (1980) és Hegedűs (2000) a köznevesülést részben szófajváltásként, részben jelentésváltozásként értelmezi: „szófajváltásként jelölhetjük meg, ha a mindig főnévi értékű tulajdonnévből más szófaj (pl. melléknév: *Káin* → *kaján*) alakul, jelentésváltozásnak, ha a tulajdonnévből közfőnév válik: *Baedecker* → *bédekker*” (Hegedűs 2000: 175). Ez a kettősség aligha indokolható, hiszen – ahogyan Seifert megállapítja – minden köznevesülés alapvetően jelentésváltozási folyamat (vö. Seifert 2008), függetlenül attól, hogy a köznevesülés során a (főnévi jelentésű) tulajdonnév szófajt vált-e vagy sem.

2.2. A köznevesülés folyamata a kognitív nyelvészetben a tulajdonnevet reprezentáló hálózatnak (a hálózat egységeinek és kapcsolatainak) a megváltozásaként értelmezhető a mentális lexikonban. A nevek köznévi jelentésének kialakulását a névhez kapcsolódó valamilyen (jellegzetes vagy járulékos) ismeretelem hangsúlyossá válása teszi lehetővé. Ilyen esetben a mondanivaló megfogalmazása/feldolgozása során egy név előhívásával a hasonlóságon vagy érintkezésen alapuló asszociációk révén aktiválunk valamilyen kapcsolódó köznévi jellegű jelentéstartalmat. A metafora, metonímia szerepének felismerése a köznevesülés folyamatában nem új gondolat: „a tulajdonnév metaforikus használata általában feltételezi a tulajdonnév köznevesülését” (Kiefer 1999: 160).

Kemény, aki a köznevesülést fogalomfelidéző antonomáziaként értelmezi, hangsúlyozza, hogy az „antonomáziának ez a válfaja nem áll távol a szimbólumtól sem” (Kemény 2014: 388). A bibliai, mitológiai hősök, történelmi személyiségek, feltalálók stb. neve gyakran szimbolikus jelentéssel rendelkezik, pl. *Adonisz* ’kivételes szépségű ifjú’, *Herkules* ’nagyon erős ember’, *Ca-*

sanova 'nőcsábász', *Rómeó* 'rajongó szerelmes', *Háry János* 'hazudós, dicsekvő ember', *Harpagon* 'fösvény, zsugori', *Oblomov* 'lusta, tehetetlen álmodozó'. Ezek a példák egyszersmind a szinekdochék individuum pro specie csoportjába is beletartoznak. Köznévvé válásukat egyrészt helyesírásuk megváltozása jelzi, pl. ang. *biro* 'golyóstoll' (feltalálójának, Bíró Lászlónak a nevéből), másrészt mondatbeli használatuk is igazolja: határozatlan névelő (pl. *nem egy Einstein az illető*) vagy valamilyen jelző állhat előttük (pl. *ez a férfi valóságos Casanova; a Kárpátok cicerója*), esetleg többes számba kerülhetnek, különösen a rosszalló, megvető értelemben használt nevek (pl. *önjelölt petőfik*). Ezek a morfológiai eszközök mind arra utalnak, hogy nem a névnek a viselőjéről, hanem annak valamilyen tulajdonságáról, típusáról van szó.

A köznevesült formák csoportokba rendezése régóta foglalkoztatja a nyelvészeket, ám elméleti kérdésekre nemigen térnek ki, és többen kritizálják, hogy az elemzések mögött nem áll egységes módszertan (vö. pl. Seifert 2008: 42). A köznevesülési folyamatokkal foglalkozó korábbi monográfiák (J. Soltész 1979; Hegedűs 2000; Hajdú 2003 stb.) a köznevesülésnek általában csak egy-két aspektusával foglalkoznak, és a tulajdonnévből alakult közszókat általában (1) a tulajdonnévi alapszó névfajtája (helynév, személynév, márkanév, cím stb.) szerint, (2) a köznevesülésben szerepet játszó morfológiai műveletek (zéró-deriváció, képzés, szóösszetétel) szerint, (3) a keletkezett szófajok és (4) fogalomkörök szerint csoportosítják (testrész, életkor, külső tulajdonság, belső tulajdonság, ruházat stb.).

3. A köznevesülés mint jelentésváltozási folyamat (az anstatti modell alkalmazása a magyarra)

Seifert (2008) a köznevesülést jelentésváltozási folyamatként értelmezi. Őt elsősorban a köznevesülés során lezajló szemantikai folyamatok érdeklik, így a tulajdonnevekből keletkezett közszókat szemantikai szinten igyekszik leírni (vö. Seifert 2008): azt vizsgálja, miben ragadhatók meg a szemantikai különbségek a tulajdonnevek és a tulajdonnevekből alakult közszók között. A szemantikai folyamatok részletes és rendszerező leírására Anstatt (1997) lengyel nyelvre alkalmazott modelljét adaptálja a magyarra. A bibliai eredetű személynevek köznevesülésének folyamatát – a magyar szakirodalomban korábban alkalmazott vizsgálati szempontok helyett – én is az anstatti modell alapján próbálom leírni, azt remélve, hogy e modell segítségével jobban megérthetjük a tulajdonnevek és a tulajdonnévből alakult közszók közötti szemantikai különbségeket.

Dolgozatomban olyan köznevek összegyűjtésére, meghatározott kritériumok szerinti csoportosítására, elemzésére stb. vállalkoztam, amelyek bibliai eredetű személynevekhez kapcsolódnak. A bibliai személynevek jellegzetessége, hogy egyetlen (osztatlan) névelemből állnak, s ez válik közszóvá. Adattáramat a Bibliából, illetve a köznevesülés folyamatát taglaló nyelvészeti szakirodalomból állítottam össze, kiegészítve azt más forrásokból (pl. Magay 2017) származó adatokkal. A majdnem harminc tételből álló korpuszt természetesen lehetne, sőt, kívánatos lenne további elemekkel bővíteni. Az általam vizsgált bibliai eredetű, köznevesült tulajdonnevek többnyire sajátos kapcsolatban maradnak eredeti szövegkörnyezetükkel: metaforikusságuk ismert bibliai személyekre való utalásból ered. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden bibliai eredetű nyelvi kép jelentéséhez könnyen hozzáférünk: némely esetben csak a megfelelő művelődéstörténeti ismeretek birtokában válik transzparenssé egy-egy jelentésszerkezet (vö. Keréjártó 2011).

4. Anstatt modellje

Anstatt a tulajdonnevek és a tulajdonnévből alakult közszók jelentése közötti kapcsolat öt típusát különbözteti meg: (1) modifikáció (Modifikation), (2) profilképzés (Profilierung), (3) profileltolódás (Umprofilierung), (4) újrakategorizálás (Rekategorisierung), (5) szintetikus kombináció (synthetische Kombination). Ezek a szemantikai folyamatok általában nem tiszta típusok: a köznevesülés során természetesen több funkcionális művelet is keveredhet egymással. A tulajdonnévből létrejött közszók csoportosítása mindig a legjellegzetesebb változást igyekszik rögzíteni.

4.1. Modifikáció: e jelentésváltozási folyamat eredményeként „a szó jelentése egy komponens beillesztése, behelyettesítése vagy törlése révén változik meg” (Seifert 2008: 43). A modifikáció során az egyedi jegy megszűnik, a névcseré, a névhelyettesítés pedig befejezett jelentésváltozásig is eljuthat, egészen addig, hogy a tulajdonnév és a köznév kapcsolata teljesen elhomályosodhat.

Adattáramból mindössze egyetlen (meglehetősen bizonytalan eredetű) példát találtam: az *óriás* főnevet. Eredeztetése ugyan mindmáig vitatott, de nem lehetetlen, hogy ebben az esetben is köznevesült formával van dolgunk, amely a bibliai *Uriás* személynévből származik. Uriás ótestamentumi hettita hős volt, Dávid király harcosa, hadvezére, aki nagyon erős és magas testalkatú ember lehetett. Dávid elcsábította Uriás feleségét (Bathsebat), majd megdöbbentő aljasságot követett el Uriással szemben: egy levelet küldött a legfőbb hadvezérnek, Joábnak (magával Uriással), melyben megparancsolta,

hogyan a levél átadóját az ütközet legveszélyesebb pontjára állítsák, hogy halála biztos legyen (amely be is következett). A köznevesülés mellett szól az *úrjások* változat, amely azonban csak ötszáz évvel később (1774-ben) bukkan fel, mint az *ó* hangzóval kezdődő alakok. A szerb, horvát *orijaš* és a román *urias* 'óriás' jelentésű alakok a magyar szó átvételei (vö. Zaicz 2006: 592). Az *óriás* köznévből az egyénre utaló referencia eleme (az egyedi jegy / a fajta / a species) eltűnik, és a referencia kiterjed minden magas és erős testalkatú emberre, a fajta nevét használjuk a nem (a genus) helyett.

A folyamat pusztán szemantikai: alaktani változás nem történik, a tulajdonnév és a belőle kialakult közszó általában ugyanabban a szófaji kategóriában marad.

4.2. Profilképzés: ezt a köznevesülési folyamatot a tulajdonnév viselőjének ismertsége eredményezheti, pl. *belzebub* 'a főgonosz', *benjámín* 'a család legfiatalabb tagja', *júdás* 'áruló', *matuzsálem* 'öregember, aggastyán', *tamás* 'hitetlen/kétkedő ember'. Ebben az esetben a tulajdonnév embertípust jelent: személy nevéhez fűződő (leg)jellemzőbb tulajdonság, jellegzetesség kiemelése történik, metonimikus jelentést eredményezve. A folyamat pusztán szemantikai, a szó megőrzi főnévi jelentését, tehát szófaja nem változik.

Enciklopédikus tudásunk szerint a Bibliában ismert történet szerint *Tamás* fő jellemzője a hitetlenkedés: kétkedett Jézus feltámadásában. Ez a személyiségjegyet előtérbe kerül, a konnotatív jegy denotatívvá válik, az 'egyéni referenciára' jelentés eltűnik, kialakul a 'hitetlen, kétkedő ember' jelentés.

Jézus áruló tanítványának, *Júdás*-nak a neve számos más nyelvben is közszó lett, vö. ang. *Judas*, ném. *Judas*, ol. *giuda*, or. *uyda* 'áruló' (TESz. 2: 283–284).

Belzebub neve ebben a ma ismert formájában „Máté evangéliumában” fordul elő először (Mt. 10: 25). A korábbi szövegekben *Baal-Zebub* alak olvasható. Az Ószövetségben mint YHWH ellensége jelenik meg, ennek köszönhetően öröklötte meg a főgonosz szerepét. A Bibliában a rossz szellemek feje, az ördögök fejedelme, aki kultikus állatától, a bikától, attribútumként megkapja annak szarvait.

Az 'igen magas korú ember, aggastyán' jelentésű *matuzsálem* a héber *Metuséláh* személynévre vezethető vissza. Metuséláh bibliai ősatya, I. Mózes 5: 27 szerint 969 évet élt, innen származik a *matuzsálemi kor* kifejezés.

Benjámín bibliai személy volt, Jákob legkisebb fia, aki Rácheltől született. Anyja az ő születésekor meghalt. Jákob – József eltűnése után – hozzá ragaszkodott a legjobban a fiai közül. Köznévként a 'család legfiatalabb tagja' jelentésben ismeretes.

A profilképzés is pusztán szemantikai folyamat: sem alaktani változás, sem szófajváltás nem történik.

4.3. Profileltolódás: a jelentésváltozás e típusában a tulajdonnév alapjelentésétől eltérő, de még a tulajdonnév szókonceptiójához tartozó elem felerősödése történik: a jelentés gyakran a 'valaki által előállított, valakihez kapcsolódó tárgy vagy dolog, elvont fogalom' jelentés felé tolódik el. Ez szintén metonímiát eredményez.

Ilyen például a *Noah* – borivásáról (is) híressé lett ószövetségi szereplő – nevéből létrejött *noha* ~ *nova* 'gyenge minőségű vagy éppen metilalkoholt tartalmazó bor' (a névbe kétféle hiátustöltő is bekerült a különböző nyelvjárásokban).

Profileltolódás eredményeként jött létre a *kereszt* szó, amelynek jelentése: 1. 'kereszt alakú jel, tárgy', 2. 'szenvedés, gyötirelem'. E szó végső forrása a görög *Χριστος* (amely a héber *Māšiāh* 'Messiás, felkent' tükörfordítása) személynév. A jelentésfejlődés menete a következő lehetett: 'Krisztus' → 'feszület' → 'kereszt'. A magyarba egy bizánci keresztény szláv nép nyelvénél, legvalószínűbben a bolgárnak a R. *крѣстъ* szava került át, és a mássalhangzótorlódás feloldásával fejlődött tovább (vö. TESz. 2: 457–458).

A *keresztény* szintén a görög *Χριστος* származéka, jelentése: 'Krisztus híve, követője' (vö. *buddhista, kálvinista, lutheránus, mohamedán* stb.). A *keresztény* szóból – újabb profileltolódásnak köszönhetően – jött létre a *kretén*, melynek eredeti jelentése orvosi műszó volt: 'a pajzsmirigy betegsége következtében testileg-szellemileg visszamaradt személy', ma inkább 'visszamaradt személy, hülye'. A TESz. szerint (2: 646) a névadást a gyengeelméjűek iránti szánakozásból eredő eufemizmus magyarázhatja. A *kretén* feltehetően a francia *chrétien* 'keresztény' szóból vált nemzetközi szóvá (vö. ang. *cretin*, ném. *kretin*, fr. *crétin*, ol. *cretino*, or. *кретин*), és terjedt el az indoeurópai nyelvekben. A magyarba is a franciából (vagy a németből) került át. A mai változat az idegen nyelvi megfelelők -i-jének hiperurbanisztikus ejtés módját tükrözi.

Profileltolódáskor a jelentés a szó koncepciójának távolabbi eleme felé mozdul el. Ebben a típusban az absztrakció szintje jóval magasabb, mint a többi típus esetében: a köznevesülés eredményeként létrejött szavak jelentései – a fogalomkörök tekintetében – erősen eltérnek egymástól.

4.4. Újrakategorizálás: a szó lexikális koncepciója nem változik meg, csupán szófajváltás történik: a főnévi kategóriába tartozó tulajdonnévből melléknévi szófajisággal rendelkező új szó jön létre. pl. *galád, kaján, lázár* 'beteg, szerencsétlen' (fr. *ladre* 'leprás, érzéketlen, fösvény', vö. Balogh 2000).

Az újrakategorizálás esetén mindig van profilképzés, és gyakran modifikáció is lezajlik.

A *galád* melléknév gazdag jelentéstörténettel rendelkezik. Valószínűleg latin eredetű, vö. középkori latin *goliardus* ~ *gallardus*, *galliardus* 'vándor klerikus, jokulátor'. E szavakban egyrészt a bibliai eredetű *Goliat* személynév lappanghat, másrészt a lat. *gula*, ol. *gola* 'torok' szóhoz is kapcsolta őket a nyelvérzék. Góliát az utolsó óriások egyike. Dávid győzte le egy emlékezetes párviadal során, amikor egy parittyából elhajított kővel pontosan homlokra találta Góliátot, aki elájult és eszméletlen állapotában Dávid az óriás kardjával le tudta vágni annak fejét. A középkorban Góliát alakja az Isten elleni lázadás szimbóluma volt, s sokszor a jokulátori szerepeket vállaló vándordiókokat az ő fajtájába, rokonságába sorolták. A torkosságot pedig a goliárdokra, jokulátorokra különösen jellemző tulajdonságnak tartották. A magyar szó művelődéstörténeti okok miatt inkább a latin, mint az olasz átvétele lehet (vö. TESz. 1: 1015).

A 'kárörvendő, csúfondáros, irigy' jelentésű *kaján* is tulajdonnévi eredetű, a bibliai *Kain* ~ *Káin* személynévből vált közszóvá, feltehetően a 16–17. században. A Biblia szerint (I. Mózes 4: 1–16) Káin irigységből lett testvérgyilkos, s az Isten ezért megbélyegezte (Zaicz 2006: 365). A köznévvé válás folyamatában a *kaján* alak a *Káin*-ből szabályos hangváltakozással, a *j* hiátustöltő elem betoldásával és hangrendi kiegyenlítődéssel keletkezett (TESz. 2: 306–307). A köznevesülés több más nyelvben is végbement, pl. latin *cainiticus* 'vad, dühös, kegyetlen; bűnös, vétkes', port. *caim* 'áruló; rossz ember', or. *каин* 'áruló, gonosztevő, testvérgyilkos'.

4.5. Szintetikus kombináció: ebben a folyamatban két lexikális jelentés (tő + képző vagy tő + tő) egy új lexikális jelentésben egyesül. A tulajdonnév morfológiai-szintaktikai változáson megy át: a szóképzés vagy az összetétel eredményeként a denotátumnak új lexikális jelentése keletkezik.

4.5.1. Szóképzés. A nyelv elsajátításától kezdve folyamatosan találkozunk igeiként vagy melléknévként használt, de felismerhetően tulajdonnévi eredetű elemekkel is. A bibliai eredetű tulajdonneveknek a vallási hagyományban betöltött szerepük miatt alakulhatott ki nagy számban igei származékuk. Ezekhez a nevekhez eleve bizonyos tulajdonságok, minősítések tapadtak. Típusnévként metaforikusan a *Káin* 'rossz ember, gyilkos', a *Júdás* 'áruló, hitszegő', a *Salamon* 'bölcs', a *Tamás* 'hitetlenkedő', a *Sámson* 'erős ember' jelentésben élt (vö. *Lázár* 'beteg, megnyomorodott, szegény', *Pilátus* 'döntéshozó, ítélő' stb.). A tulajdonságra utaló szavak (pl. *áruló*, *hitetlen*, *bölcs*, *öreg* stb.) a nevekkel együtt gyakran alkotnak jelzős szerkezetet,

amelyek típusjelölő kifejezésként köznévi jelentésben is használhatók: *hitetlen Tamás, árulkodó Júdás, bölcs Salamon (salamoni döntés / bölcsesség), matuzsálemi kor*. Olyan kifejezések is találhatók, amelyek a bibliai eredetű nevet melléknévként tartalmazzák, pl. *valaki tamás valamiben* 'nem hisz', *lázárul van valaki* 'beteg'. Az efféle kifejezésekben válhatott a tulajdonnév köznévi használatává, és ezekből alakulhatott ki önálló igei használatuk is. A közszoói jelentés megszilárdulása minden bizonnyal elősegítette igei származékaik kialakulását 'az alapszóban kifejezett módon cselekvő, ilyen tulajdonságúvá váló' értelemben, pl. *tamáskodik, júdaskodik* (vö. Takács 2002).

(A) Igeképzők

Az igék a magyarban jól elkülöníthető szófaji csoportot alkotnak erőteljes morfológiai determináltságuk, alaki megformáltságuk miatt: ha egy alakhoz igeképző vagy igező kapcsolódik, nyelvérzékünk egyértelműen igeiként kezeli a szót. A bibliai eredetű tulajdonnevek közül a következők jelennek meg igeiként is: *Júdás, Tamás*, pl. *-kVdik: júdaskodik, tamáskodik* 'úgy viselkedik, mint Júdás vagy Tamás' (a képzett alak értelmezéséhez ismernünk kell a képzés alapjául szolgáló köznevet).

Vannak olyan denominális verbumképzők, amelyek a tulajdonnevek melléknévi származékaiból képeznek igit 'valamilyen tulajdonságúvá kezd válni' jelentésben. Egyelőre csak tájnyelvi adatok állnak a rendelkezésemre Takács (2002) gyűjtéséből, pl. *-Vdik: ellázárodik* 'megbetegszik, elnyomordik' (MTSz.); *-Ul: (el)káinul* 'rossz emberré válik' (ÚMTSz.).

A tulajdonnevek igévé válásával régóta számolhatunk, és a sok élőnyelvi adat arra enged következtetni, hogy manapság is rendkívül produktív szóalkotási mód.

(B) Főnévképzők: *-ia: onánia, -d: jeremiád*.

(C) Melléknévképzők: *-s: máriás, -i: sémi, hámi, -ita: hamita*.

Az Észak-Afrikában, a Közel-Keleten, valamint Nyugat-Ázsiában beszélt sémi-hámi (ma inkább afroázsiai) nyelvek elnevezése is bibliai eredetű. August Ludwig Schlözer polihisztor, történész, a statisztika és a szociológia megalapozója 1781-ben nevezte el a sémi nyelveket Noé legidősebb fia, Sém után, követve az ószövetségi leszármazási táblákat. Ennek analógiájára alkotta meg az 1860-as években Karl Richard Lepsius egyiptológus a Sém öccséről, Hámról elnevezett *hámi* (vagy *hamita*) nyelvek elnevezést, ami azonban kevésbé szerencsés, mivel nem csak egyetlen nyelvcsaládról van szó.

Ebbe a csoportba tartozik az *onánia* közszo is, amely a Mózes első könyvében említett *Onánnak* a nevéből származik. Onán Júda második fia, aki

egy kánaáni lánytól született. Onánt a bibliai történet szerint Isten azért ölte meg, mert nem volt hajlandó sógorházasságot kötni bátyja gyermektelen özvegyével, Támárral, és utódot nemzeni vele. A korai keresztény teológiában a bibliai szöveg azon szakaszát, mely azt írja, hogy Onán a „földre engedte a magját” önkielégítésként értelmezték, ezért nevezték az önkielégítést onániának. A klasszikus keresztény értelmezéssel szemben a kritikusok szerint a történet félreértéséből fakadóan nevezték tévesen az önkielégítést *onanizálás*-nak, ugyanis Onán valójában nem önkielégítést végzett, hanem megszakított közösüléssel (*coitus interruptus*) védekezett a nem kívánt terhesség ellen, mely valójában fogamzásgátlásnak minősíthető.

A *jeremiád* a 16–17. századi magyar protestáns vallásos-hazafias költészet panaszos hangvételű epiko-lírai műfaja. A nép szenvedését panaszoló siralomének, melynek elnevezése a Jeremiásnak tulajdonított ószövetségi könyvre (a Siralmak könyvére) utal, mely Jeruzsálem pusztulását írja le. A műfajt komor hangulat, hazafias és vallásos tematika jellemzi. A középkori irodalomban a jeremiád a gyászdal, illetve az elégia egyik válfaja volt. A jeremiádot különösen a reformáció idejének prédikátor énekszerzői kedvelték (pl. Szkárosi Horváth András, Sztárai Mihály, Szegedi Gergely, Dávid Ferenc). A végződést nem a magyarban kapta, vö. *Nicot* > *nicotin*, *Fuchs* > *fukszia*, *Sade* > *szadizmus*, *szadista*, *Hamburg* > *hamburger*, *America* > *amerikáner*.

A *máriás* (vagy *máriás garas*, ném. *Mariengroschen*) a 16–19. század során vert alsószász pénzérme volt. Neve onnan ered, hogy eredetileg a gyermek Jézust tartó Szűzanya szerepelt az érméken.

4.5.2. Szösszetétel: *ádámcsutka*, *ádámkosztüm*, *évakosztüm* (*évaruha*), *júdáscsók*, *júdáspénz*, *káinbélyeg*, *krisztustövis*, *mózeskosár*, *pálfordulás*, *siserahad*, *szentjánoskenyérfa*. Ezek a lexémák a Bibliában nem fordulnak elő ilyen formában, de létüket bibliai szövegeknek köszönhetik. Általában az összetételek előtagja tulajdonnévi eredetű.

Az *ádámcsutka* (lat. *pomum Adami* 'Ádám almája', ang. *Adam's apple*, ném. *Adamsapfel*, fr. *pomme d'Adam*, ol. *pomo di Adamo*, or. *адамово яблоко*) a nyakon (a pajzsporcban lévő két porclemez találkozási pontjában) lévő kitüremkedés, amely férfiaknál általában nagyobb, feltűnőbb, mint a nőknél. A legtöbb ember úgy tudja, hogy az *ádámcsutka* elnevezés onnan ered, hogy az Édenkertben Ádám torkán akadt a tiltott gyümölcs egy darabja. Az *ádámcsutka* elnevezés a TESz. szerint (1: 95–96) valószínűleg a népnyelvben keletkezett a R. *ádám almája* módosításával. Ez utóbbi idegen mintára, feltehetően a középkori latin *pomum Adami* alapján alkotott kifejezés volt. A ma-

gyar népi szemlélet szerint találóbb lehetett az *ádámcsutka* kifejezés, mint a gömbölyű, sima felületű alma képét idéző *ádám almája*. Erre mutatnak a nyj. *ádámtorzsa*, *Ádám torzsája*, *ádámcsont*, *ádámcsomó*, *ádámcsuma*, *ádám-göcs*, *ádámkocsány* változatok is (vö. TESz. 1: 96).

A 'pucérság'-ot, 'meztelenség'-et jelentő *ádámkosztüm* a TESz. szerint (1: 96) a német *Adamskostüm* mintájára alkotott tükörszó a magyarban (vö. még ol. *costume adamitico*, or. *костюм Адама*). Ez a tréfás eufemizmus több nyelvben is a bibliai történet alapján jöhetett létre, amely szerint az első emberpár a bűnbeesés előtt meztelenül élt a Paradicsomban. Erre mutatnak a nyj. *ádámköntöse*, *ádámcivilben* 'meztelenül' alakok is, de valószínűbb, hogy ezek az *ádámkosztüm* analógiájára utólag keletkeztek.

A *júdáscsók* mai jelentése: 'árulást, ármánykodást hízelkedve leplező csók'. Bibliai eredetű. Jézus e szavakkal fogadta az áruló Júdás apostolt, aki 30 ezüstpénzért (egy rabszolga áráért) eladta Mesterét a főtanácsnak (vö. Mt 27: 3–5).

A *júdáspénz* kétféle jelentése ismert. Egyrészt a keresztes növények családjába tartozó, jellegzetes pénzformájú termése miatt széles körben ismert, a szárazvirág-kötészetben gyakran használt *kerti holdviola* (*Lunaria annua*) népi neve, másrészt, átvitt értelemben árulásért kapott jutalmat, pénzt jelent. A kifejezés az előbb említett 30 ezüstpénzre utal.

A *káinbélyeg* jelentése is kettős. Mózes első könyve meséli el az első emberpár két fiának történetét. Káin, a földműves és Ábel, a pásztor áldozatot mutat be Istennek. Ábel áldozatát elfogadja az Úr, Káinét nem. Káin dühében megöli Ábelt. Isten megátkozza Káint: a föld ne teremjen többé neki, és legyen földönfutó bujdosó. Káin ekkor bevallja az Úrnak, hogy fél, hiszen a bujdosó vándort bárki büntetlenül megölheti. Erre az Úr megnyugtatta, hogy nem kell félnie, és megbélyegzi, hogy senki meg ne ölje. A történetből a bélyegnek a 'védelem' jelentése az évszázadok során eltűnt, és a szállóige mára olyan jegyet jelent, amely rejtett bűnt árul el a bűnös ember személyén.

A *krisztustövis* (*Paliurus spina-christi*) fásszárú, lombhullató, kétlaki növény. Trópusi, szubtrópusi és mérsékelt éghajlaton is előfordul. Vadon körülbelül három méter magasra nő meg, dísznövényként is tartják. A hagyomány szerint tüskés ágaiból fonták Jézus fejére a töviskoronát.

A *mózeskosár* elnevezés a bibliai elbeszélés nyomán született. Az Ószövetségből ismert, hogy a zsidók egyiptomi fogságának ideje alatt az éppen hatalmon lévő fáraó féltetni kezdte hatalmát Izrael fiaitól, mert „Izrael fiai pedig szaporák valának, szaporodának és sokasodának és igen-igen elhatalmazának, úgy hogy megtelék velök az ország” (Mózes II/1: 7). A fáraó kegyetlen rendeletet adott ki: minden fiúgyermeket a folyóba kell vetni, a lányokat

viszont életben lehet hagyni. A történet szerint Mózes anyja három hónapig tudta rejtegetni fiát, utána szerzett egy gyékény ládácskát, bekente szurokkal és gyantával, beletette a gyereket, és a folyóra tette. A ládát a fáraó leánya találta meg, aki épp a folyóban fürdött. A folyóparton leselkedett Mózes anyjának nővére, aki odament a fáraó leányához, és megkérdezte, keressen-e neki a héber asszonyok közül szoptató asszonyt. A fáraó leánya beleegyezett, a nővér pedig elhívta a gyerek anyját. „És monda neki a Fáraó leánya: Vidd el ezt a gyermeket és szoptasd fel nékem, és én megadom a te jutalmadat. És vevé az asszony a gyermeket és szoptatá azt. És felnevekedék a gyermek, és vivé őt a Fáraó leányához, és fia gyanánt lön annak, és nevezé nevét Mózesnek, és mondá: Mert a vízből húztam ki őt” (Mózes II/2: 9–10).

A *pálfordulás* a keresztényeket üldöző Saul megtérését, Pál apostollá válását jelenti. Sokan tévesen úgy használják ezt a kifejezést, mintha ez köpönyegforgatást jelentene. A bibliai pálfordulás a gondolkozásnak s az egész életnek egyszeri, végleges és alapvető megváltozását jelenti: a felismert rossz irányból az Isten szerinti jó irányba fordul az élet.

Siserahad: a bibliai Sisera kánaáni hadvezér serege, amely garázdálkodásairól volt híres, illetőleg hírhedt. Ez a lármázó, gyűlevész had „húsz eszten-deig zsarnokoskodott az Izráel fiai felett erőszakkal” (Bírák könyve 4: 3). A *Sisera* személynév köznevesülése során több funkcionális művelet is keveredett egymással: (1) a profilképzés során a hadsereg jellemző viselkedése előtérbe került, (2) a szintetikus kombináció során a *Sisera* személynév és a *had* 'hadsereg, csoport' birtokos jelzős alárendelői szóösszetétellé vált, (3) a modifikáció során az egyedi jegy, az egyedre való utalás megszűnt, a tulajdonnév és a köznév kapcsolata szinte teljesen elhomályosodott. A folyamat eredményeként 'garázdálkodó sereg' jelentésű szó keletkezett (vö. Seifert 2008: 48).

A *szentjánoskenyérfa* (*Ceratonia siliqua*) a mediterrán térségben élő, nagytermű fa. Ennek sötétbarna, kb. 20 cm hosszú hüvelytermése a *szentjánoskenyér*, amellyel Szent János táplálkozott a pusztában.

5. Befejezés

A köznevesülés folyamata élőnyelvi jelenség, amelyben hangsúlyos szerepet kap a konnotáció. Minél gyakrabban használunk egy tulajdonnevet, minél több asszociáció fűződik hozzá, annál nagyobb a valószínűsége a köznévvé válásnak. A tapasztalatok szerint általában a gyakran használt, széles körben ismert tulajdonnevek válnak köznévvé, hiszen ezekhez asszociációk, hangulatok sokasága kapcsolódik. „Az a tény, hogy a tulajdonnevek közül is

legkönnyebben a személynevekből válik közszó, minden bizonnyal lélektani okokra vezethető vissza, hiszen egyrészt legtöbb tulajdonságát a személyeknek ismerjük, másrészt pedig az emberek azok, akik valamilyen kapcsolatban állnak számtalan dologgal, így az ő nevük használható föl leginkább tárgyak, fogalmak stb. megnevezésére” (Hajdú 2002: 51). Reszegi megfogalmazásában: „A nevekhez kapcsolódó információk (társadalmi vonatkozások, asszociációk) legnagyobb számban a személynevek reprezentációjába épülnek bele, e névtípus kiemelt pszichológiai fontosságából és az egyes elemek gyakoriságából fakadóan” (Reszegi 2010: 146).

Az Anstatt által javasolt öt alaptípus véleményem szerint jól szolgálja a bibliai eredetű személynevek köznevesülési folyamatának leírását, szemantikai elemzését. Nem zárom ki újabb típusok bevezetésének lehetőségét sem.

Irodalom

- Anstatt, Tanja 1997: Polnische Deonyme: Vom Nomen Proprium zum Appellativum. In: Schulze, Jana – Werner, Eduard (Hrsg.), *Linguistische Beiträge zur Slavistik* 5. München. 7–33.
- Barabás András – Kálmán C. György – Nádasdy Ádám 1977: Van-e a magyarban tulajdonnév? *Nyelvtudományi Közlemények* 79: 135–155.
- Balogh Péter 2000. Az antonómázia: kapcsolatok a lexikális és az aktuális jelentés között. In: Gecső Tamás (szerk.), *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 35–41.
- Buchi, Eva 2002: Stand und Perspektiven der wortgeschichtlichen Behandlung von Deonomastika in der französischen Lexikographie. In: Kremer, Dieter (Hrsg.), *Onomastik: Akten des 18. Internationalen Kongresses für Namenforschung*. Trier, 12–17 April 1993. Band V. Onomastik und Lexikographie, Deonomastik. Tübingen. 250–260.
- Fabó Kinga 1980: A tulajdonnév ↔ köznév „szófajváltásról”. *Névtani Értesítő* 4: 173–178.
- Hajdú Mihály 2002: A tulajdonnevek köznevesülése. In: Gréczi-Zsoldos Enikő – Kovács Mária (szerk.), *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Miskolc. 50–59.
- Hajdú Mihály 2003: *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hegedűs Attila 2000: A tulajdonnév → közszó váltásról. *Magyar Nyelvjárások* 38: 175–178.

- Károly Sándor 1970: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kemény Gábor 2014: Az antonómázia helye a nyelvi képek családjában. *Magyar Nyelv* 110: 257–265, 385–393.
- Kerékjártó Ágnes 2011: Bibliai képes beszéd magyar nyelven. In: Kozmács István – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.), *A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra. 99–107.
- Kiefer Ferenc 1999: Jelentéelmélet. Corvina, Budapest.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundation of Cognitive Grammar. Volume 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- B. Lőrinczy Éva 1991: Jancsi és Juliska. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.), *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest. 423–426.
- Magay Tamás 2017: Bibliai eredetű kifejezések, közmondások, bölcsességek magyarul és angolul. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Martinkó András 1956: A tulajdonnév jelentéstanához. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.), *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 189–195.
- MGr. = Keszler Borbála (szerk.) 2000: *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- MMNy. = Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné 1968: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MMNyR. = Tompa József (szerk.) 1961: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. Első kötet. Bevezetés, hangtan, szótan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MNyT. = Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003: *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Reszegi Katalin 2009: A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *Névtani Értesítő* 31: 7–16.
- Reszegi Katalin 2010: A köznevesülésről. *Névtani Értesítő* 32: 143–149.
- Sebestyén Árpád 1971: Földrajzi neveink helyesírásához. *Magyar Nyelvjárások* XVII: 159–172.
- Seifert, Stefanie 2008: A tulajdonnév köznevesülésének jelentésváltozási folyamatai. *Névtani Értesítő* 30: 41–54.
- J. Soltész Katalin 1979: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Takács Judit 2000: *Bödekata, fagyurka és társai*. Közszóvá vált keresztnemeinkről. *Magyar Nyelvjárások* 403–409.

- Takács Judit 2002: Az igeképzés egy sajátos esete: keresztnévből alkotott igék. In: Hoffmann et al. (szerk.), *Hungarológia és dimenzionális nyelvsemlélet*. Debrecen – Jyväskylä. 121–126.
- Takács Judit 2007: Keresztnévek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 86. Debrecen.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008: A tulajdonnév jelentése. In: Bölskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.), *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.). KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest. 30–41.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006: *Etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

*

Appellativisation of the Biblical Personal Names

The author interprets the appellativisation as a semantic change which expands the vocabulary. Among the morphological changes, changes of the part of speech and semantic changes under the process the author focuses on the semantic changes, namely how to capture the semantical differences between the proper names and the common nouns coming by appellativisation. In this paper, common nouns are collected which have connections to the biblical personal names considering their form. The detailed and systemized description of the semantical changes based on Tanja Anstatt's model. The model which was applied in the Polish language is adapted to the Hungarian language.

MÁRTA H. VARGA

A kazimi magánhangzórendszer újragondolása

VÁRNAI Zsuzsa – SIPOS Mária

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
varnai@nytud.hu – sipos.maria@nytud.mta.hu

1. Bevezetés

Az alábbiakban a kazimi hanti magánhangzórendszer leírására teszünk kísérletet.¹ A korábbi szakirodalomban sok az egymásnak ellentmondó, valamint a pontos magyarázat és kimerítő példaanyag nélküli meghatározás, állítás. Ez részben abból is fakadhat, hogy a kazimi hangrendszert nagyon sokszor tárgyalták a többi északi nyelvjárásával együtt. Az egyik, általánosan elfogadott felfogás teljes és redukált hangok különbségéről beszél az e tekintetben párnak tartott hangok esetében (Honti 1984). Mások az érintett hangok különbségét hosszú-rövid szembenállásban ragadták meg (Rédei 1968, részben Kurkina 2000, Kakszin 2010). A szóba jövő oppozíciók újragondolása más nyelvjárások vonatkozásában korábban elkezdődött (pl. Fejes 2008b: 113–117), de megoldás nem született. Jelen írásunk mellett érvel, hogy a kazimi hanti esetében olyan módon alakultak a hangváltozások, hogy a magánhangzórendszert le lehet írni a redukáltság és/vagy a hosszúság (vagyis az időtartamot is magában foglaló jegyek) nélkül is, azaz ezeket az oppozíciókat nem szükséges bevonni a fonémák megkülönböztetésébe. A kazimiban véleményünk szerint a magánhangzó-hosszúság pusztán fonetikai alapú tulajdonság, semmilyen fonológiai szerepe nincs.

A hanti nyelv és a kazimi nyelvjárás rövid bemutatása (2) után elsőként az északi hanti magánhangzórendszer leírásának szakirodalmi előzményeit foglalkoztatjuk össze (3). Ezután a kazimi hanti magánhangzórendszer egyes elemeit vesszük sorra, és foglalkozunk új rendszerbe, illetve megadjuk disztribúciójukat (4), majd pedig bemutatjuk a hangsúllynak ehhez a problémakörhöz kapcsolható vonatkozásait (5).

¹ Köszönetet mondunk Bakró-Nagy Marianne-nak, Fejes Lászlónak, Mády Katalinnak és Siptár Péternek, akik a cikk írása során sok értékes tanáccsal voltak segítségünkre.

2. A hanti nyelv és a kazimi hanti nyelvjárás

Az uráli nyelvcsalád finnugor, illetve ugor ágába tartozó hanti nyelvet Oroszországban, Északnyugat-Szibériában beszélik a Hanti-Manysi Autonóm Körzetben és a Jamal-Nyenyec Autonóm Körzetben. A magukat hantinak vallók száma a 2010-es népszámlálási adatok² alapján 30 943. A hantit 11 241 fő vallotta anyanyelvének, 8 865-en nyilatkozták azt, hogy beszélik a nyelvet. Egynyelvű beszélője már nincs a hantinak, és a stabil kétnyelvűek is az idősebb nemzedékhez tartoznak, a fiatalabb generációkra pedig jellemzőbb, hogy csak értenek hantiul. Ennél kissé kedvezőbb nyelvhasználati helyzet tapasztalható a hagyományos életvitelt folytató családok körében, ahol a nyelvátadás még folyamatos, ezek a gyerekek otthoni nyelvként (home language) megtanulják a hantit, később pedig az internátusokban kiválóan megtanulnak oroszul.

A ma még beszélt keleti és északi nyelvjáráscsoportra egyformán jellemző, hogy számos alnyelvjárásból, illetve változatból állnak. A hanti kiváló példája a nyelvjárási kontinuumnak (Chambers – Trudgill 1998: 5).³ A szomszédos nyelvjárások igen hasonlóak, beszélőik jól értik egymást, míg a kiindulóponttól távolodva a különbségek egyre nőnek, és a kölcsönös érthetőség kisebb lesz. Mindkét nyelvjáráscsoportra igaz továbbá, hogy az Ob folyó, amely mentén beszélik e dialektusokat, összeköti a változatokat, így ezek meglehetősen közel állnak egymáshoz.

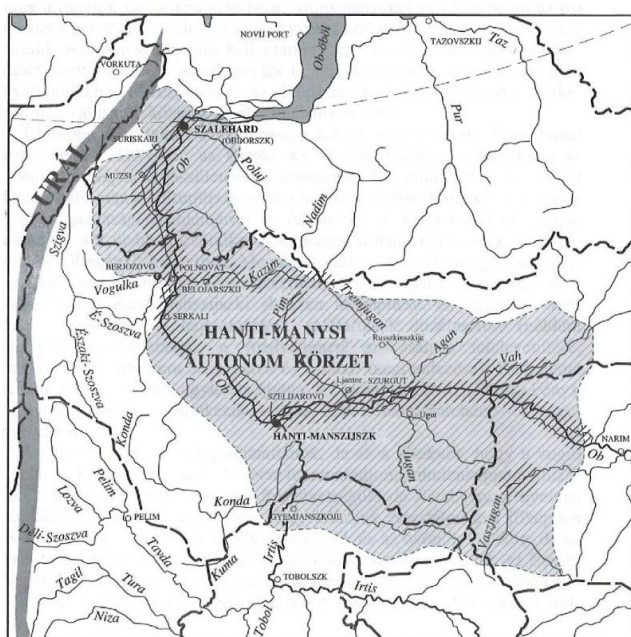
Az északi hantin belül számos alnyelvjárást tartanak számon. Ezek északról délre haladva a következők:

- obdorszki (Szalehard környékén beszélt változatok),
- suriskári-berjozovi (az Ob és mellékfolyói mentén, a Kazimtól északra beszélt nyelvjárások),
- kazimi (az Ob keleti mellékfolyója, a Kazim mentén kialakult változatok),
- serkáli (a Serkali és Peregrjobnoje települések körül beszélt nyelvjárás).

² Perepis (2010): http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm

³ Az Ob folyó mentén elhelyezkedő településeken beszélt változatok ún. nyelvjárásláncot (*dialect-chain*) alkotnak. A nyelvjáráslánc terminust különösen arra az esetre használják, amikor az elkülöníthető változatok alapján véve lineárisan sorakoznak egymás mellett (Trask 2000: 89).

Az alábbi térkép a hantik által lakott területeket mutatja. Az a terület, amelyen az északi hanti nyelvjárásokat beszélnek, nagyjából Serkali és Szalehard közé esik (1. térkép):⁴

1. térkép: Az Ob és vidéke (forrás: Csepregi 1998: 60)

A legészakibb, az Ob folyó torkolata környékén beszélt nyelvjárás (obdorszki) fonológiai és morfológiai jellemzői miatt némiképp elkülönül a nyelvjáráscsoport többi tagjától. A legdélebbre elhelyezkedő serkáli dialektust hangtani jellegzetességei a déli nyelvjáráscsoportéhoz közelítik, de morfológiailag egyértelműen északi vonásokat mutat. A serkálitól délre található, általában átmenetinek tekintett nyizjami nyelvjárást már több sajátosság köti a déli nyelvjáráscsoportéhoz. A fent említetteken kívül vannak még ismert északi hanti alnyelvjárások (például a viszonylag jól dokumentált, suriskári nyelvjáráshoz tartozó színjai), de ezekről írásunkban nem lesz szó.

Az Obba torkolló mellékfolyók mentén az Ob menti változatoktól jobban különböző alnyelvjárások is kialakulhatnak (Sipos 2012). Így tehát a hanti alnyelvjárásokról dialektológiai szempontból sokat elárul, hogy egy Ob menti

⁴ A Tegi faluban beszélt változat az Ob nyugati partján a Kazim torkolatától északra található. Ebben a nyelvjárásban a kazimira jellemző, centrális irányba eltolódott φ helyett u hang van (Honti 1978).

településről kapta-e a nevét (mint például Tegi vagy Muzsi települések nyelv-változatai), vagy az Ob egy mellékfolyójáról (például a Szinja és a Kazim folyó). Az utóbbi azt jelenti, hogy az adott nyelvjárásnak kialakulhattak az obi kontinuumtól eltérő sajátosságai is, ennek egy példája a kazimi magánhangzó-rendszer megváltozása.

A kazimi nyelvjárást az Ob keleti mellékfolyója, a Kazim mentén beszélik. A leíró munkák általában megkülönböztetnek egy felső-kazimi és egy torkolati változatot (Kakszin 2010: 10). A kazimi az északi hanti nyelvjárás-csoport legjobban ismert dialektusa. Dolgoztak ki számára irodalmi nyelvet, a tankönyvkiadás az 1930-as évek óta folyamatos, leírását anyanyelvi kutatók is végzik. A legtöbb kiadvány minden valószínűség szerint ilyen nyelvjárásban jelent és jelenik meg.⁵ A kazimi helyesírás hosszú fejlődésen ment keresztül. Mára a hanti tudományosságban a fonematikus ortográfiára való törekvés figyelhető meg (Szolovar 2014). Ezzel szemben az újságírást sokkal inkább a cirill ábécé minél kevésbé módosított változatának használata jellemzi (Koskarjova 2013).

Írásunkban a Kazim mentén beszélt változatokat tárgyaljuk. A magánhangzórendszer leírására tett kísérlet nem vonatkozik sem a tegi nyelvjárásra, sem pedig a kivándorlások útján létrejött kisebb szigetekre vagy a *t*-ző dialektusokra.

3. Az északi hanti magánhangzórendszer problematikája

Az északi hanti nyelvjárások magánhangzórendszereiről kijelenthető, hogy azok minden tagja monoftongus. Számos nyelvjárás vokálisrendszerét – az obdorszkit leszámítva – hasonlóan írták le. A kazimitól délre elhelyezkedő nyizjami és serkáli, valamint a kazimitól északra beszélt berjozovi nyelvjárások magánhangzórendszerének ábrázolása Honti 1984: 22 (1. táblázat) szerint a következő:

<i>e</i>	<i>u</i>
<i>a</i>	<i>ɔ</i>
<i>ĩ</i>	<i>ũ</i>
<i>ã</i>	<i>õ</i>

1. táblázat:

Az északi hanti magánhangzórendszer hagyományos ábrázolása Honti alapján

⁵ Lásd pl. Matsumura kiadványjegyzékét: <http://www.l.u-tokyo.ac.jp/~kmatsum/kaken/Rusbiblio/Khanty.html>

A fenti táblázat cellái a hagyományosan teljesnek és redukálnak felfogott magánhangzópárokat tartalmazzák, az utóbbiak a mellékjelesek. Honti az osztják magánhangzórendszer jellemzésekor összefoglalóan megállapítja: „A redukáltság csak rövid időtartamot jelent, amely nem mossa el a magánhangzók hangszínét” (Honti 1984: 19). Honti megfogalmazásából nem derül ki, hogy a redukáltságon pontosan mit értünk: pusztán a magánhangzók időtartamának rövidebb voltát jelenti-e, vagy ehhez valamilyen más képzési sajátosság is járul. A leírásban az egyes hangzók hangértéke nem derül ki pontosan, például hogy van-e különbség nyelvtárasfokban a fonémák között. Hagyományosan a redukáltságot a rövidebb időtartammal és centralizáltabb ejtéssel azonosítják. Így fogta fel Schmidt Éva is (Schmidt 1985–1986).

Fejes a serkáli dialektus vokálisrendszerének leírása kapcsán⁶ is megkísérli tisztázni a redukáltság fogalmát, mivel ez addig nem lehet alkalmas az érintett hangok leírására, amíg nem világos, hogy pontosan milyen minőségbeli különbséget takar (Fejes 2008b: 113–117). Részletesebben tárgyalja a redukáltságot a szurguti hanti magánhangzórendszer leírásakor is (Fejes 2008a: 62–65).

A feszes/laza (ernyed) különbségtétel is felmerült az érintett magánhangzópárok kapcsán. Schmidt Éva a serkáli dialektus magánhangzórendszerének bemutatásakor a feszes/ernyed terminusokat használja ennek a különbségnek a kifejezésére (Schmidt 2008: 19). Fejes az előbbi mű hangtani fejezetének részletes kommentárjában azonban arra a következtetésre jut, hogy sem teljes/redukált, sem pedig feszes/ernyed (v. laza) szembenállásról nem lehet szó (Fejes 2008b: 113–117).

„Katz éppen azokat a magánhangzókat nevezi feszesnek, amelyeket Schmidt Éva lazának, ill. fordítva. A feszes fogalma arra utal, hogy a magánhangzó artikulációjakor az arcizmok mennyire feszesek. A feszes különböző artikulációs hatásokkal jár: megváltozik a képzés időtartama és helye is. Ha a magánhangzók időtartamát vesszük figyelembe, akkor Katznak kell igazat adnunk, hiszen a laza magánhangzók képzési ideje mindig rövidebb. A laza magánhangzókra azonban az is jellemző, hogy szűkebb artikulációs térben helyezkednek el, feszes párjukhoz képest a szájüreg alsó közepe felé helyezkednek el: a nem alsó nyelvtárasúak feszes párjukhoz képest nyíltabbak és centralizáltabbak, az alsó nyelvtárasúak feszes párjukhoz képest felsőbb nyelvtárasúak is lehetnek (itt természetesen az artikulációról, és nem a foné-

⁶ Schmidt Éva az 1970-es években állított össze egyetemi jegyzet céljára serkáli nyelvtant. Ezt Fejes a 2008-as kiadásban kritikai megjegyzésekkel látta el, illetve néhány problémát újragondolt (Fejes 2008b).

marendszerben elfoglalt helyükről van szó). Az $a - \tilde{a}$ pár ennek a képnek tökéletesen megfelel, hiszen a Katz által lazának elemzett \tilde{a} kissé magasabb nyelvállású, mint a feszes a , a feszes pár nélküli \tilde{i} is centralizált. A centralizáltság az \tilde{u} esetében is tapasztalható. Csakhogy az \tilde{u} nem hogy nem alacsonyabb, hanem egyenesen magasabb nyelvállású is, mint az u , ahogyan az \tilde{o} is magasabb nyelvállású az o -nál. A két csoport között tehát nem feszességben van a különbség” (Fejes 2008b: 114).

A különbséget a szakirodalomban hosszúságban is megragadták (Rédei 1965: 17–24, Rédei 1968: 9), de ennek a felfogásnak is vannak akadályai a serkáliban: „A nyelvekben az a tendencia figyelhető meg, hogy ha az időtartamban eltérő magánhangzók között minőségbeli különbség is van, akkor a hosszú magánhangzók valamivel zártabbak, mint a rövidek: a serkáli esetében azonban ennek épp az ellenkezőjét tapasztaljuk. Ráadásul a nyelvek többségében azonban a szótagmag szoros kapcsolatot alkot a kódával, és különböző megszorítások érvényesek rájuk (pl. egy szótagban vagy csak a szótagmag, vagy csak a kóda lehet elágazó stb.), ilyen megszorításokról azonban a szakirodalom a serkálival kapcsolatban nem számol be. Azokban a nyelvekben, amelyekben hosszúsági szembenállás van, gyakran figyelhető meg hosszúsági váltakozás is. A serkáliban viszont nem találunk olyan fonotaktikai vagy morfofonológiai jelenségeket, amelyek egyértelműen igazolnák, hogy a különbség alapja a szótagmagok különbsége (egyedül a morfémahatáron végbemenő $\partial + \partial \rightarrow e$ szabály utalhatna ilyenre, de az mással is magyarázható)” (Fejes 2008b: 115).

A fenti aggályok a kazimira nézve is megfogalmazhatók. A feszes/laza párokban jellemzően a zártabb magánhangzók feszesek, a nyíltabbak pedig lazák. Noha az ernyedtt (laza) magánhangzók képzési ideje rövidebb, mint feszes párjuké, ami igaz lenne a kazimi, párnak tekintett fonémákra is, nyelvállás tekintetében azonban ez a szembenállás nem illik a párok különbségeire.

Azok a hangok, amelyeket hagyományosan redukálnak tekintenek a kazimiban, még ha időtartamban valamelyest rövidebbek is, nem centralizáltabbak teljesnek tartott párjukhoz képest.

4. A kazimi hanti magánhangzórendszer

A kazimi hanti magánhangzórendszert a többi északihoz hasonlóan írják le, például Honti 1984 (22) (2. táblázat). A kazimi nyelvjárással kapcsolatban általában azt szokták kiemelni, hogy a kazimiban a szomszédos dialektusok-

ban megjelenő hosszú/teljes *u* helyén egy centrálisabb képzésű változat áll. Honti úgy fogalmaz, hogy az *u* helyén kissé palatális *o* áll (Honti 1984: 22).⁷

<i>e</i>	<i>o</i>
<i>a</i>	<i>ɔ</i>
<i>ĩ</i>	<i>ũ</i>
<i>ă</i>	<i>õ</i>

2. táblázat:

A kazimi magánhangzók Honti 1984 alapján

4.1. A kazimi magánhangzók jellemzése

4.1.1. Kazimi hanti kurzusain Schmidt Éva (Schmidt 1985–1986, 1990)⁸ a hosszú *u*-nak megfelelő hang különbözőségén kívül más eltérésekre is felhívta a figyelmet. Mivel nem elérhető szakirodalomról van szó, az alábbiakban összefoglaljuk, hogy Schmidt Éva miként jellemezte a kazimi magánhangzófonémákat.

A vokálisokat teljes és redukált csoportra osztotta. A teljes magánhangzók közül az *a* fonémát a magyar *á* hanghoz hasonlónak mondta. Az *ɔ* fonéma, mint fogalmazott, a magyar *a* és *o* között helyezkedik el. A kazimi *e* a magyar *e* hanghoz hasonló.⁹ Az *o* korábbi *u*-ból jött létre, és centrális irányba mozdult el, kicsit hátrébb képzett magyar *ő*-höz hasonlítható.

A redukáltak között az *ă* az *a*-hoz képest centrálisabb, és környezettől függően a nyílt *ɛ*-ig sokféleképpen megjelenhet, de a táblázatában a két hang között nem jelöl nyelvtudományi különbséget. Az *ũ*-t szintén palatális irányba elmozdult hangként mutatta be, amely, mint fogalmazott, a magyar *u* és az *ü* között helyezkedik el. Az *õ* zártabb az *ɔ*-nál, képzési helye annyira közelít az *u*-hoz, hogy nem határozza meg pontosan a nyelvtudományi (felső és középső nyelvtudomány között helyezi el). Megkülönböztetésük időnként problémás (emiat van az, hogy az 1970-es évektől kezdve a cirill írásban is *y* betűvel jelölük), de a redukált *ũ* jellemzően palatálisabb ejtésű. Az *ĩ*-ről pedig elmondta, hogy a magyar *i* és az orosz *и* (veláris *i*) között sokféleképpen megvalósulhat.¹⁰

⁷ Honti ezeket a magánhangzókat mint első szótagi vokálisokat tárgyalja, nála és más kutatóknál is a többedik szótagban még a *svá* is megjelenik a fonémakészletben.

⁸ A kézzel írt jegyzetek megtekinthetők a MTA Nyelvtudományi Intézetében.

⁹ Nyíltabb ejtésű allofónjáról ld. alább.

¹⁰ A hangváltozások sorrendjét úgy képzelte el, hogy az *o* képzési helye felső irányba mozdult el, és ez indukálta a rendszer átrendeződését.

4.1.2. A 2. táblázat egyetlen /e/-fonémát tartalmaz, noha számos kiadvány megkülönbözteti nyíltabb és zártabb változatát. Az *e* és *ε* hangokkal kapcsolatban a szakirodalomban véleménykülönbség figyelhető meg arról, hogy két külön fonémának (pl. Koskarjova – Szolovar 2007) vagy allofónoknak (pl. Rédei 1968, Kakszin 2010: 28) tekintendők-e. Ugyanígy a szövegkiadások is különböznek abban, hogy egy (pl. Rédei 1968) vagy kétféle *e*-t (például Homljak 2002) jelölnek.¹¹ Schmidt Éva állásfoglalása szerint a nyíltabb *ε* előfordulása van, ahol megjósolható, és van, ahol ez a hang szabad váltakozásban álló variáns (Schmidt 1985–1986). Azokat a környezeteket, amelyekben a nyíltabb változat fordul elő, Rédei 1968 alapján foglalja össze, illetve Hartmut Katzra hivatkozva minimál párokat is felsorol, amelyek a két külön fonéma létezését bizonyítanák, de hozzáteszi, hogy Katz ennek ellenére nem tesz fel két önálló fonémát (Schmidt 1990).

Kurkina a szakirodalomban fellelhető állásfoglalások számbavétele után szisztematikusan bemutatja az [e] és az [ε] jellemző környezeteket, és a közöttük fennálló kiegészítő eloszlásra alapozza, hogy egyazon /e/ fonéma két allofónjával állunk szemben (Kurkina 2000: 20–22). Ezt írásunkban követjük.

4.1.3. Szintén érdemes kitérni a svá státuszára. Ez a hang többedik szótagban előforduló fonémaként szokott szerepelni a leírásokban. Azonban számos érv sorakoztatható fel amellet, hogy a svát nem fonémának, hanem epentetikus hangnak kell tekintenünk (Nikolaeva 1999, 2000). Megállapítását Nikolaeva a következő tényekre alapozza:

- (a) mivel nincsenek olyan tövek, amelyek mássalhangzó-torlódással kezdődnek (ezt a tulajdonságot Nikolaeva az alapnyelvre vezeti vissza), első szótagban nem fordul elő a svá;¹²
- (b) ez az egyetlen hang, amely soha nem lehet hangsúlyos;
- (c) hangszínét erősen befolyásolja a mássalhangzó-környezet, ami nagyon jellemző az epentetikus hangokra (Nikolaeva 1999: 9). A svát [u]-nak ejtik, ha bilabiális mássalhangzó, azaz **-β**, **-m** vagy **-p** követi. Ezt a kiejtést a cirill betűs hanti írásnak minden korábbi verziója jelöli (1), a modern latin alapú fonemikus átírások sváként jelölik (2):

¹¹ Ez nem feltétlenül van összhangban azzal, hogy allofónoknak tekintik-e őket, pl. Kakszin kimondja, hogy allofónok (Kakszin 2006: 28), de következetesen jelöli a nyelvi példákban.

¹² The absence of schwa in the first syllable follows from the absence of tautosyllabic clusters, which is a proto-language heritage. According to the traditional reconstruction, word-initial consonantal clusters were absent in the Finno-Ugric and Uralic lexicon; and the word could begin with no more than one consonant (Nikolaeva 2000: 140).

- (1) *веп-с-ум* csinál-PST-1SG (Nyomiszova 1988: 104);
 (2) *мă-л-эм* ad-PRS-1SG (Honti 1984: 119).

Az újabb cirill betűs kiadványokban már szintén *ə* jelenik meg (3–4):

- (3) *copəм* 'száraz' (Szolovar 2006: 250);
 (4) *ўăмх-л-ə-м* jár-PRS-EP-1SG (Gyagyun – Szolovar 2016: 28).

Ha pedig veláris mássalhangzó követi, a svát igen gyakran [ɸ]-nak ejtik (Schmidt 1990). Ezt is tükrözheti a cirill betűs lejegyzés, és jelölése egy kiadványon belül is ingadozhat (5–6):

- (5) *вөл-л-а-м* él-PRS-EP-3DU (Gyagyun – Szolovar 2016: 26);
 (6) *мăн-с-ə-м* megy-PST-EP-3DU (Gyagyun – Szolovar 2016: 26).

4.2. A kazimi magánhangzó-fonémák rendszere

A fentiek alapján a hagyományos finnugor átírású kazimi magánhangzó-fonémák hangértéke – hosszúságuk figyelembe vétele nélkül – az alábbi IPA-karakterekkel¹³ adható meg:

FUT	<i>e</i>	<i>ĩ</i>	<i>ə</i>	<i>ũ</i>	<i>a</i>	<i>ă</i>	<i>ɔ</i>	<i>õ</i>
IPA	e	i	ə	ɯ	ɑ	ɐ	ɔ	u

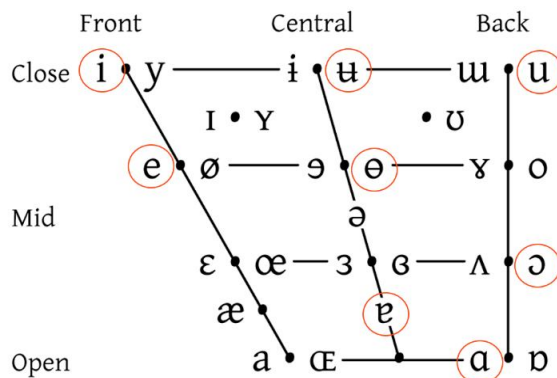
3. táblázat:

A kazimi magánhangzó-fonémák FUT- és IPA-átírásban

A kazimi magánhangzók jellemző hangszínét a következő IPA-táblázattal szemléltetjük:¹⁴

¹³ Az IPA karakterek általában álló betűkként jelennek meg, illetve a szövegben előforduló IPA-karakterek félkövérek. Írásunkban ezt a gyakorlatot követjük.

¹⁴ Az alsó nyelvvállású hang képzéshelyét Mády Katalin az OUDb (<http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/>) hanganyagán PRAAT-tal végzett vizsgálatával ellenőrizte, segítségét köszönjük.

1. ábra:

A kazimi magánhangzók a vokálisokat összefoglaló IPA-táblázatban

	palatális		veláris	
	illabiális	labiális	illabiális	labiális
felső nyelvállású	i	ɥ		u
középső nyelvállású	e	ɐ	ɐ	ɔ
alsó nyelvállású			ɑ	

4. táblázat:

A kazimi hanti nyelvjárás magánhangzói

Fonológiai szempontból elég három nyílásfokot feltennünk, noha a kazimi-ban a magánhangzók fonetikailag ennél több nyelvállás között oszlanak meg.

A kazimi hanti magánhangzó-fonémák megkülönböztető jegyekkel való elemzése a következőképpen alakul:

	felső	alsó	hátsó	kerek
ɑ	–	+	+	–
ɐ	–	–	+	–
ɔ	–	–	+	+
u	+	–	+	+
ɐ	–	–	–	+
ɥ	+	–	–	+
e	–	–	–	–
i	+	–	–	–

5. táblázat:

A kazimi hanti magánhangzó-fonémák megkülönböztető jegyes elemzése

4.3. Az időtartam kérdése

Ahogy fentebb már összefoglaltuk, a kazimi hanti magánhangzórendszert a többi északi nyelvjárásával összevető leírásokból általában az derül ki, hogy palatális/veláris, a nyelvállásfok és az ajakkerekítéses/ajakkerekítés nélküli oppozíciók mellett van még egy fonológiai oppozíció. Ez Rédei munkájában (Rédei 1968: 9) hosszú/rövid, Honti kresztomátiájában teljes/redukált szembenállásként jelenik meg (Honti 1984: 22), Kurkina fonetikai feldolgozásában (2000) és Kakszin leírásában is (Kakszin 2010: 28) hosszú/rövid szerepel.¹⁵

Mivel ezek a magánhangzók a 5. táblázatban bemutatott jegyekkel kimerítően leírhatók és megkülönböztethetők, feltételezzük, hogy a hosszúságra a kazimi hanti fonémarendszer leírásához nincs szükség. Annál is kevésbé, mert ebben a nyelvben nem tapasztalunk olyan fonotaktikai megszorításokat, mely a szótagmag és a kóda szorosabb kapcsolatára utalna, valamint olyan morfofonológiai jelenségeket sem, amelyek azt igazolnák, hogy a megkülönböztetés alapja a szótagmagok összetettsége lenne (vö. a serkáli, Fejes 2008b: 115), mely a magánhangzók hosszúságán alapulna.¹⁶

Amint a 6. táblázat összefoglalja, a [felső] és [alsó] jegyek segítségével a korábban hosszú/rövidnek vagy teljes/redukálnak tekintett párok megkülönböztethetők. Az u, ʉ, i esetében a hosszabbik tag [–felső] jegyű, az e esetében pedig [+alsó].

		felső	alsó
hosszabb	ɑ	–	+
rövidebb	ɐ	–	–
hosszabb	ɔ	–	+
rövidebb	u	+	–
hosszabb	ə	–	–
rövidebb	ʉ	+	–
hosszabb	e	–	–
rövidebb	i	+	–

6. táblázat:

*A hosszú-rövid párok nyelvállás szerinti különbségei
a [felső] és [alsó] megkülönböztető jegyekkel*

A korábban a szakirodalomban hosszú/rövid vagy teljes/redukált magánhangzók között fonetikailag valóban van hosszúságbeli különbség, amit Kurkina mérései (Kurkina 2000) igazolnak. A különbség pusztán fonetikai jelle-

¹⁵ Kakszin azonban nem ugyanazokat a hangokat tekinti hosszúnak, mint a nyugati szakirodalom.

¹⁶ Egyetlen megfigyelhető változás: az *i*-tövű névszók toldalékolása során a tövégi magánhangzó *e*-vel váltakozik (*iki* 'férfi' ~ *ike-t* 'férfi-PL').

gű, mely egyes párok esetében olyan csekély (vö. 7. táblázat adatai), hogy fakadhat akár a párok nyelvtársasági különbségéből.¹⁷

СОД гласных первого слога в дисиллабах (CVC-[CV(C)]) в зависимости от поствокала, %, д. 1 (в скобках дан разброс)							
Гласные		Согласные: фокус по активному органу					
		средне- язычные	несреднеязычные				
			шумные		малозвучные		
			смычные	щелевые	ротовые	носовые	
		й, л, с', л	р, т, к	с, ш, х	в	г, л	м, н, ъ
краткие	и	91,9 (85,2–99,6)	80,5 (63,9–112,4)	102,8 (77,8–115,8)	107,4 (98,6–117,5)	94,3 (77,4–101,5)	100,9 (80,1–122,3)
	ю	102,8 (90,4–143,7)	90,1 (71,4–119,0)	94,1 (69,8–107,8)	111,4 (72,0–139,9)	93,8 (80,0–103,2)	103,0 (84,9–122,3)
	у	111,6 (78,9–153,6)	81,3 (53,8–121,8)	93,2 (47,6–126,3)	116,5 (94,6–135,3)	83,2 (55,9–106,8)	99,3 (62,6–147,0)
	э	102,4 (61,7–126,2)	87,3 (55,0–120,1)	92,0 (67,5–129,9)	0	93,4 (64,7–108,1)	97,6 (72,8–121,0)
долгие	е:	158,7 (144,6–182,6)	125,7 (107,5–155,9)	131,8 (107,6–158,3)	163,4 (114,5–211,7)	133,1 (113,8–183,7)	170,7 (143,0–195,8)
	ё:	156,9 (152,9–160,3)	129,0 (105,9–143,3)	118,0 (98,9–150,0)	0	178,4 (153,0–196,4)	147,6 (110,0–176,1)
	о:	146,1 (124,0–169,7)	105,4 (85,7–132,3)	121,1 (85,4–158,6)	162,8 (155,7–170,9)	128,1 –	125,9 (114,0–139,4)
	а:	179,6 (138,1–228,4)	109,7 (99,4–125,9)	–*	161,5 (141,2–196,4)	164,0 (118,2–207,4)	141,8 (112,8–182,5)

* Знак "–" здесь и далее в таблицах означает отсутствие данных

7. táblázat:

A magánhangzók időtartama első szótagban (Kurkina 2000: 42)

Kurkina külön fejezetet szentel a hosszúság tárgyalásának (Kurkina 2000: 37–51), melyben a hosszúság kérdését eszközfonetikai mérésekre alapozva tárgyalja. A hanti magánhangzórendszere a korábbi szakirodalomban nem is csak két, hanem három hosszúsági fokot is feltettek (Karjalainen 1905, Steinitz 1950a). Kurkina minden magánhangzót minden pozícióban szisztematikusan megvizsgált.

A mérések igazolják a rövid-hosszú párnak tekintett hangok hosszúságbeli különbségét. Emellett Kurkina kimondja, hogy a краткий 'rövid' és долгий 'hosszú' időtartam korrelál az узкий 'szűk' és широкий 'széles' tulajdonságokkal (Kurkina 2000: 39). Az utóbbi terminusok az állkapocs kisebb vagy nagyobb nyílásszögére utalnak.¹⁸ Más szóval, Kurkina táblázata szerint,

¹⁷ Mády Katalin felvetése, segítségét köszönjük.

¹⁸ Köszönjük Gósy Mária segítségét a terminusok magyar megfelelőjének tisztázásában.

ha egy vokális rövid, az egyben узкий is, és ugyanez vonatkozik a hosszú és a широкий tulajdonságokra. Kurkina ábrája is arról tanúskodik tehát, hogy a hosszúság megfeleltethető a magánhangzók nyíltságának.¹⁹

2. ábra:

A kazimi magánhangzó-fonémák osztályozása (Kurkina 2000: 119)

Kimondhatjuk tehát, hogy a kazimi dialektusban lezajlott hangváltozásoknak köszönhetően a fonémák megkülönböztetéséhez nincs szükség az időtartamra – még akkor sem, ha fonetikailag valóban van hosszúságbeli különbség az érintett hangok között – elegendő a nyelvállás, mivel a hosszú-rövid (korábban teljes-redukáltnak értelmezett) „fonémapárok” nyíltságban is eltérnek egymástól.

Meg kell említenünk Fejes László még publikálatlan írását, melyben a hanti nyelvjárások magánhangzórendszerét tárgyalja. Ebben a kazimi hanti magánhangzórendszerre egy olyan elemzést javasol, ahol megtartva a korábban teljes/redukált, tense/lax vagy hosszú/rövid párokat egy „unknown feature” [UF] bevezetésével adja meg a különbségüket:

	<i>a</i>	<i>ɔ</i>	<i>e</i>	<i>ø</i>	<i>ǣ</i>	<i>ǫ</i>	<i>ĩ</i>	<i>ũ</i>
UF	+	+	+	+	–	–	–	–
back	+	+	–	–	+	+	–	–
round	–	+	–	+	–	+	–	+

8. táblázat: *A kazimi vokálisok megkülönböztető jegyes elemzése Fejes László elgondolása szerint (Fejes é.n.)*

¹⁹ Ezen az ábrán szerepel a svá is, melyet azonban Nikolaevával egyetértve (lásd fentebb) nem tekintünk a fonémakészlet tagjának.

Ezt a jegyet pontosan nem határozza meg, úgy tartja, hogy a különbség hosszúságban és nyíltságban jelenik meg: „[+UF]s are lowered and lengthened compared to [–UF]”.

Ahogy a korábbiakban kimondtuk, a kazimi hantiban a magánhangzók disztribúciója nem indokolja a párok felállítását, valamint azt sem, hogy a [+/-UF] fonémákat egy csoportba tartozóknak tekintsük, illetve olyan folyamat sincs ebben a nyelvben, amely ezt alátámasztaná. Ezek között a magánhangzók között valóban van fonetikai hosszúságbeli különbség, de ez fonológiai jelenségekben nem nyilvánul meg.

4.3. A magánhangzók disztribúciója

Mindkét obi-ugor nyelvre igaz, hogy a magánhangzók disztribúciója igen változatos a különböző pozíciókban (a leírások ezt általában az első és a többedik szótagok vokalizmusának eltéréseként tárgyalják). Ez érvényes a kazimi hantira is.

Ajakkerekítéses magánhangzók többedik szótagban egyáltalán nem fordulnak elő. Mindössze néhány szóban találunk nem első szótagban, például /ə/ fonémát az **entəm** / **ento** 'nincs', valamint az onomatopoetikus **kəkkək** 'kakukk' szóban. Az orosz eredetű szavakban sűrűn előfordul többedik szótagi labiális hang, például **purten** 'gyógyszer', **kotoβit-** 'készít' stb.

A leírások másik fontos megállapítása rendszerint az volt, hogy a svá nem fordul elő első szótagban. Ezt a jelenséget azonban a svá epentetikus jellege más megvilágításba helyezi, lásd fentebb.

	e	i	ə	ɤ	ɑ	ɐ	ɔ	u	[ə]
#V	+	+	+	+	+	+	+	+	–
V ₁	+	+	+	+	+	+	+	+	–
V ₂	+	+	–	–	+	–	–	–	+
V#	–	+	–	–	+	–	–	–	–
V _{sx}	+	+	–	–	+	–	–	–	–

9. táblázat: A magánhangzók disztribúciója a kazimi hantiban

Példák a fonémák előfordulására a különböző pozíciókban:

#V: **eβəlt** (ablatívuszi névutó), **imi** 'asszony', **əpət** 'hajsza', **uβət-** 'kiabál', **asji** 'apa', **ɤŋki** 'anya', **ɔʃam** 'buta', **uʃəŋ** 'okos'.

V₁: **βer-** 'csinál', **jiləp** 'új', **βəntə-** 'tanul', **muj** 'mi?', **laβəl-** 'őríz', **təxi** 'hely', **βəj** 'állat', **pux** 'fiú'.

V₂: **atəlt** 'egyedül', **latitɤlə-** 'szálldos', **juxan** 'folyó', **jasəŋ** 'nyelv'.

- V#:** **si** 'az (névmás)', **karti** 'vas', **pa** 'és', **katra** 'régí'.
- V_{sz}:** **-le, -lenki** (kicsinyítő képző); **-ije** (kicsinyítő képző),
-li (fosztó képző), **-fiŋi** (nagyító/fokozó képző), **-a** (latívusz
 ragja), **-a** (passzívum jele).

5. Hangsúly és időtartam

A hangsúly köztudottan összefüggésben lehet a magánhangzó-hosszúsággal is (Kálmán – Nádasdy 1994: 395). A hanti nyelvtenok röviden ugyan, de rendszerint kitérnek a hangsúly (pontosabban a szóhangsúly) kérdésére is, és azt általában összefüggésbe hozzák a magánhangzók kvalitatív és kvantitatív tulajdonságaival, ezért röviden felsoroljuk az említett művek állásfoglalásait.

Az északi hantiról összeállított kresztomátiájában Rédei az egész hanti nyelvre vonatkoztatva állítja, hogy a hangsúly általában első szótagi, és több szótagos szavakban a harmadik, illetve az ötödik szótagra is esik mellékhangsúly (Rédei 1965: 28). Ugyanezt mondja ki kazimi nyelvtenában is (Rédei 1968: 14).

Schmidt ugyancsak az egész hanti nyelvre vonatkoztatva kijelentését megállapítja, hogy a hangsúly kötött, jelentésmegkülönböztető szerepe nincs. A főhangsúly az első szótagra esik, a további páratlan szótagok pedig mellékhangsúlyosak (Schmidt 2008: 26).

Honti szerint a hanti nyelvben a hangsúly dinamikus. Nem csak első szótagon lehet a főhangsúly a szótagok magánhangzójának minőségétől, valamint a szótagok zárt vagy nyílt voltától függően. Kerülhet a második szótagra akkor, ha (a) abban a magánhangzó teljes, az elsőben viszont redukált; (b) ha az első két szótag zártságát tekintve egyforma, és a másodikban nyíltabb, azaz alsóbb nyelvvállású magánhangzó van, mint az elsőben (Honti 1984: 28).

Steinitz a serkáli hanti leírásakor leszögezi, hogy a hangsúlynak nincs jelentésmegkülönböztető szerepe, és a főhangsúly rendszerint az első szótagra, a mellékhangsúly pedig a következő páratlan szótag(ok)ra esik. Mindezt kiegészíti azzal, hogy a több szótagú szavakban gyakran a második szótag hangsúlyos, ha /a/-t, illetve /e/-t tartalmaz (Steinitz 1950b: 47).

Nikolaeva az obdorszki hantiról szólva alapvetően egyetért azzal, hogy a hantiban a hangsúly akkor nem esik az első szótagra, ha abban rövid magánhangzó van, a másodikban pedig hosszú.²⁰ Az obdorszki nyelvjárás szóhang-

²⁰ „Stress in Ostyak is typically assumed to fall on the first syllable, except when the first syllable has a short vowel and the second a long vowel, in which case it is on the second syllable. This observation is true, but only as part of a more general rule” (Nikolaeva 2000: 140).

súly-viszonyaira lényegileg a könnyű és nehéz szótagok megkülönböztetésében látja a magyarázatot. A könnyű szótag nyílt és zárt is lehet, a magánhangzója azonban mindenképpen rövid, nehéznek pedig az a szótag számít, amelyben a magánhangzó hosszú. Nézete szerint a hangsúlyt a balról (azaz a szó elejétől) számított első nehéz szótag kapja meg. Ha ilyen nincs a szóban, akkor az első szótag hangsúlyos (Nikolaeva 2000: 140). Általános megfigyelés az, hogy a nyelvekben a nehéz szótagok (melyek nyelvspecifikusan vagy zártak, vagy hosszú magánhangzót tartalmaznak), hangsúlyeltolódást okozhatnak, és magukra vonják a hangsúlyt.

A kazimi hantit leíró monográfiájában Kakszin (2010) is hosszan foglalkozik a hangsúly helyével, és a fenti művekkel ellentétben számos példát mutat be. Ezekből a következő általános megfigyelés vonható le: második szótagi hangsúly található az olyan két vagy több szótagú szavakban, amelyek második szótagjukban /a/-t vagy pedig /e/-t, pontosabban ennek alsóbb nyelvállású [ɛ] allofónját tartalmazzák (Kakszin 2010: 36–37):

(7)	pə'sanən	pəsan-ən	asztal-LOC
	pəʈama	pəʈam-a	sötét-LAT
	am'pəmənə	amp-ɛmən-a	kutya-2DU-LAT
	mɪ'sɛma	mis-ɛm-a	tehén-1SG-LAT
	ke'ɛmənə	keɛ-ɛmən-a	kötél-1DU-LAT
	βet'rajəta	βetraj-ə-t-a	vödör-PL-EP-LAT
	a'nasəta	anas-ə-t-a	szánkaraván-PL-EP-LAT

Tehát a példák tanúsága szerint a többedik szótagban előforduló magánhangzók közül (/a/, /e/, /i/) a nem felső nyelvállásúak (/a/ és /e/) magukra vonják a hangsúlyt függetlenül attól, hogy milyen magánhangzót találunk az első szótagban, és attól is, hogy a szótag zárt vagy nyílt.

Kakszin néhány példája az eddigi megfigyeléseknek ellentmondani látszik:

a) Nikolaeva obdorszki nyelvjárásra kidolgozott megoldása – amely a magánhangzók hosszúságának tulajdonít kulcsjelentőséget – nem ad kielégítő magyarázatot a kazimi hangsúlyviszonyokra, hiszen több példában is az első szótag az, amelynek meg kellett volna kapnia a hangsúlyt, azaz a Kakszin által hangsúlyosnak jelölt szótag nem a balról számított első nehéz szótag, hanem mindenképpen a második szótag: **βet'rajəta**.

b) Honti magyarázati javaslatát Kakszin listájával összevetve a következő tűnik fel, ha két egyforma szerkezetű (ezúttal nyílt) szótag szerepel a szóban, pl. **xə'tɛmənə**, **ke'ɛmənə**. Két egyforma nyílásfokú magánhangzót tartalmazó szótag esetén is a második lesz hangsúlyos (**xə'tɛmənə**). A másik példá-

ban az **e** allofónjai közül – amelyek hosszúságban elvileg nem különböznek – az alsóbb nyelvállású magánhangzót tartalmazó második szótag kapja a főhangsúlyt (**ke'leməna**). Elképzelhető, hogy a hangsúlykiosztást befolyásoló tényezők között a labialitást és a nyílásfokot is számításba kell venni.

c) Kakszin két példája különösképpen ellentmondani látszik az eddigi elvárásoknak: **a'nasəta** és **am'pəməna**. Ebben a két szóban a hangsúly a második szótagra esik, tekintet nélkül arra, hogy az első szótag zárt vagy nyílt, és hogy milyen a szótagmag. Az első példában mindkét szótagban ugyanaz a magánhangzó szerepel. A második példában annak ellenére, hogy az első szótag zárt, és hosszú magánhangzót is tartalmaz (azaz mindenképpen nehéznek mondható), emellett az első szótagi magánhangzó nyílásfokát tekintve is nyíltabb a hangsúlyos második szótagi magánhangzónál, mégis a második szótag lesz hangsúlyos.

A teljességhez hozzátartozik még Schmidt Éva észrevétele, amelyet kazimi kurzusa során fogalmazott meg (Schmidt 1990). Eszerint az **-ij-** szekvencia, amely jellemzően képzett szavakban, valamint a passzívumjel egyik megvalósulásaként fordul elő, szintén magára vonhatja a hangsúlyt, például **jux'tijl** (**juxtij-l** jődögél-PRS.3SG). Ez pedig ugyancsak a szótag nehézségének lehetséges szerepét veti fel.

A magánhangzó-hosszúság plauzibilis magyarázattal szolgálhatna a hangsúly magukra vonására. Azonban lehet fordítva is, lehet prozódiai oka is a magánhangzó-hosszúságnak, fakadhat abból, hogy az adott szótag hangsúlyos. A rendelkezésre álló adatok alapján tehát nem tudjuk megválaszolni, hogy a kazimi hantiban mivel van összefüggésben a hangsúly. Kizárólag további, a szó-, frázis- és mondathangsúlyra irányuló mérések és fonetikai kutatások eredményei alapján írható le a kazimi hanti prozódia.

Összegzés

Célunk az volt, hogy a kazimi hanti magánhangzórendszert a többi északi nyelvjárástól függetlenül írjuk le. Elsőként megvizsgáltuk, hogy a korábban hosszú/rövid, illetőleg teljes/redukált párnak tekintett magánhangzók hol helyezhetők el a fonémarendszerben.

Ha időtartambéli szembenállásban gondolkodunk az említett párok esetében, ugyanazzal szembesülünk, mint a serkáli vonatkozásában: a nyelvekben általában a párok hosszabb tagja szokott zártabb lenni, ami nem érvényesül a kazimi esetében sem. Az érintett magánhangzópárok között fonetikailag azonban valóban van hosszúságbeli különbség. Redukált ejtésről sem beszélhe-

tünk az érintett (a párok rövidebb tagjának tartott) magánhangzók esetében. A feszes/laza megkülönböztetés ugyancsak elvethető a kazimiban is.

Megvizsgálva az említett magánhangzók hangszínét és oppozícióikat, elmondhatjuk, hogy mivel számos hangváltozás eredményeképpen a kazimiban több magánhangzó képzési helye eltolódott, nincs szükség arra, hogy továbbra is hosszú-rövid / teljes-redukált / tense-lax típusú különbséget keressünk köztük, és arra sem, hogy pároknak tekintsük őket.

Kérdés marad azonban, hogy mivel van összefüggésben a szóhangsúly, amelyet további kutatásoknak (még szigorúbb disztribúcióanalízisnek és kísérletes *fonetikai* méréseknek is) kell majd tisztáznia. Valamint az is tisztázandó, hogy a többi északi nyelvjárásban az említett oppozíciók hogyan valósulnak meg.

Rövidítésjegyzék

1	első személy	LAT	latívusz
2	második személy	LOC	lokatívusz
DU	kettes szám	PL	többes szám
EP	betoldott (epentetikus) hang	SG	egyes szám

Irodalom

- Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter 1998: *Dialectology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csepregi Márta (szerk.) 1998: *Finnugor kalauz*. Panoráma, Budapest.
- Fejes László 2008a: On the Vowel System of Surgut Khanty. In: Kálmán László (szerk.), *Papers from the Mókus Conference*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 84. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 63–82.
- Fejes László 2008b: Széljegyzetek a serkáli osztják nyelvtani jegyzethez. In: Fejes László (szerk.), *Serkáli osztják chrestomathia*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 111–130.
- Fejes László é. n. On the Vowel System of Khanty. Kézirat.
- Gyagyun, Sz. D. – Szolovar, V. N. 2016: С. Д. Дядюн – В. Н. Соловар (ред.), *Сказки Иниревой Екатерины Григорьевны*. Департамент образования и молодежной политики Ханты-Мансийского автономного округа Югры, Обско-угорский институт прикладных исследований и разработок, Ханты-Мансийск.
- Homljak, L. R. 2002: Л. Р. Хомляк, Арем-моньцэм ел ки манл... Если моя сказка-песня дальше идёт... Групп Полиграфист, Ханты-Мансийск.

- Honti László 1978: Északi osztják szövegek szójegyzékkel. *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 140–154.
- Honti László 1984: *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kakszin, A. D. 2010: Каксин, А. Д. Казымский диалект хантыйского языка. Департамент образования и молодежной политики Ханты-Мансийского автономного округа – Югры, Обско-угорский институт прикладных исследований и разработок. Ханты-Мансийск.
- Kálmán László – Nádasdy Ádám 1994: A hangsúly. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan. 2. kötet. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 394–474.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik 1905: Zur ostjakischen Lautgeschichte I. Über den Vokalismus der ersten Silbe. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 23.
- Koskarjova, N. B. 2013: Н. Б. Кошкарева, Актуальные вопросы совершенствования хантыйской графики и орфографии. *Вестник угроведения*. № 3 (14): 47–78.
- Koskarjova, N. B. – Szolovar, V. N. 2007: Н. Б. Кошкарева – В. Н. Соловар, Увты муй ўвты: Курс практической фонетики хантыйского языка (казымский диалект). ГЕО, Новосибирск.
- Kurkina, G. G. 2000: Г. Г. Куркина, Вокализм хантыйского языка (экспериментальное исследование). *Сибирский хронограф*, Новосибирск.
- Moldanov T. A. 2010: Т. А. Молданов (сост.), *Земля кошачьего локотка. Кань Кунш Оланг*. Вып. 5. Издательство Томского университета, Томск.
- Nikolaeva, Irina 1999: *Ostyak. Languages of the World / Materials* 305. Lincom Europa, München.
- Nikolaeva, Irina 2000: The Status of Schwa in the Phonological Description of Northern Ostyak. *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 23: 121–148.
- Nyomiszova, Je. A. 1988: Е. А. Немысова, Хантыйский язык. Учебное пособие для педагогических училищ. Просвещение, Ленинград.
- Rédei, Károly 1965: *Northern Ostyak Chrestomathy*. Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.
- Rédei, Károly 1968: *Nord-ostjakische Texte (Kazym Dialekt) mit Skizze der Grammatik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Schmidt Éva 1985–1986: *Kazimi hanti kurzus*. Sipos Mária lejegyzése. Kézirat.
- Schmidt Éva 1990: *Kazimi hanti kurzus*. Ruttkay-Miklán Eszter lejegyzése. Kézirat.
- Schmidt Éva 2008: Északi osztják nyelvtani jegyzet (serkáli nyelvjárás). In: Fejes László (szerk.), *Serkáli osztják chrestomathia*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

- Sipos Mária 2012: A kazimi nyelvjárás változatai. *Folia Uralica Debreceniensia* 19: 181–192.
- Steinitz, Wolfgang 1950a: Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Akademie Verlag, Berlin.
- Steinitz, Wolfgang 1950b: Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. Otto Harrasowitz, Leipzig.
- Szolovar V. Ny. 2006: В. Н. Соловар, Хантыйско-русский словарь. Санкт-Петербург: ООО «Миралл».
- Szolovar V. Ny. 2014: В. Н. Соловар, Хантыйско-русский словарь. ООО «Формат», Ханты-Мансийск.
- Trask, Robert Lawrence 2000. A Dictionary of Historical and Comparative Linguistics. Edinburgh University Press, Edinburgh.

*

A Revision of the Kazym Khanty Vowel System

The present paper aims to give a new description of the Kazym Khanty vowel system. In the literature concerning the North Khanty vowel phonemes, there are a lot of conflicting opinions, and unfounded judgements. Furthermore, no emphasis has been given to the difference between the vowel system of the Kazym dialect and the neighboring North Khanty dialects. After surveying the possible phonological oppositions on the basis of the literature, we argue that, due to the changes concerning the places of articulation of several vowels, the Kazym Khanty system can be described without length, or any feature related to length, e.g. reducedness, tenseness etc. In other words, in Kazym Khanty, length is a phonetic property having no significance in phonology. In addition, as length is often mentioned as an explanation for the shift of word stress from the first syllable to the second one, having summarized the views on it presented so far, it is found that, length not being a plausible explanation for the shift in question, the problem needs further investigation.

ZSUZSA VÁRNAS – MÁRIA SIPOS

A finnugor nyelvi identitás (1. rész)

VÍGH-SZABÓ Melinda

Pannon Egyetem, Veszprém
vigh.szabo@gmail.com

1. Az identitásról

A készülő tanulmány sorozat első része egyrészt problémafelvetés, az identitás mibenlétét kutatja; másrészt azokat az identitás-összetevőket gyűjti csokorba, amelyek a nyelvi identitás mellett (azt kiegészítve, erősítve vagy éppen azt gyengítve) a finnugor nyelveket beszélő csoportok önazonosságát, nyelvekhez való viszonyát alakítják.

1.1. A fogalom kialakulása

Az identitás fogalmát Erikson vezette be a 20. század közepén, amikor az emberi pszichoszociális fejlődést vizsgálva életkori fázisokat és azokra jellemző identitáselemeket különített el egymástól (Molnár 2005). Identitáson Erikson a következőt érti: „Az identitás a személyes azonosság és folyamatosság szubjektív érzésének a megléte, amely egy közös világkép azonosságában és folyamatosságában való hittel párosul...” (Erikson 1991: 402).

Az alig fél évszázados terminus számos tudományterületen felbukkan, a filozófiától kezdve a szociológián át egészen az antropológiáig. Az identitás mibenlétének és jellemzőinek kérdése többoldalú problémakör. A nyelvi identitást vizsgálva óhatatlanul megnyílnak e terület politikai, területi, kulturális, kollektív és individuális dimenziói is. Az Orosz Föderáció területén élő finnugor népcsoportok nyelvi identitásának kutatása a kisebbségi és a többségi társadalmi lét viszonyrendszerén keresztül valósulhat meg, ahol a nemzedékek közötti nyelvi-kulturális különbségek is szembeötlőek.

1.2. Az identitás összetevői

A következőkben a tanulmány írója áttekinti azokat az elemeket, amelyek identitásunkat alakítják, és a későbbi vizsgálatok alapjait képezik. Ezek az

összetevők rejtetten ott húzódnak majd a vizsgálati kérdések mögött, segítve egy reális identitáskép kialakítását. A nyelvi identitás kutatásában a személyiség dimenziói is dominálnak, és az ebből nyert adatok a második lépésben a statisztikai elemzéseket erősítik.

Az Integratív Terápia személyiségelméleti koncepciójában különbséget tesznek a *magam*, az *én* és az *identitás* entitásai között (Bunte-Ludwig 1984; Heintz – Petzold 1980; Petzold 1986).

A *magam* Kames szerint az emberi élet alapja, amely az anya-gyermek kapcsolatában gyökerezik. Minden tapasztalatot, emberi-kollektív kölcsönhatást, szerepet magában hordoz, amelyek a szocializációban fejlődtek ki (Kames 2011: 4).

Az *én* az egofunkciók összessége, amelyre a szituációfüggő tevékenységek jellemzőek. Az észlelés, az érzelmek és a kogníciók segítségével az *én* képes a kontextusok megragadására, amely így az identitás kialakulásához vezet (Kames 2011: 4).

Az *identitást* – amely a belső (*Innen*) és a külső (*Außen*), az individualitás, a kollektivitás, a társadalmi szerepek felismerése és vállalása összefonódásának eredménye – a bizonytalanság, a kétértelműség jellemzi. Az azonosítás (*Identifikation*) és az azonosulás (*Identifizierung*) folyamata képes egy stabil, kiegyensúlyozott identitást kialakítani, de a két folyamat el is válhat egymástól, ami konfliktusok kialakulásához és az identitás széteséséhez vezethet (Kames 2011: 4). Ilyen ellentétek jelentkezhetnek a szerepvállalások, a viselkedési elvárások területén. A szituációkban meg tapasztalt identitást a stabilitás és a változékonyság feszült párbeszéde jellemzi (Petzold – Mathias 1983: 177).

Az identitás vizsgálatában Kames (2011: 5) teóriáját követem: „Das Identitätserleben ist als situationsbezogen aufzufassen. Es vollzieht sich in verschiedenen identitätstragenden Kontexten.” Az identitás megélése szituációfüggő, amely különböző identitáshordozó kontextusokban megy végbe. Ezeket a területeket Petzold (1988: 353) az identitás öt pillérének nevezi (*5 Säulen der Identität*), amelyek a következők: testiség, szociális hovatartozás, munka és teljesítmény, anyagi biztonság és értékek.

Az első pillér (a testiség) magában foglalja az egészséget és betegséget, a szexualitást, az érzéseket, vágyakat, a testi állapotot, a fittséget, a külső képpontot, ahogy mások látnak minket; vagyis mindazokat a tulajdonságokat, amelyek meghatározzák, hogy miképpen érezzük magunkat a bőrünkben.

A szociális hovatartozás egy háló, amely összefogja a családot, a barátokat, a munkahelyi kapcsolatokat, a szabadidős tevékenységeket: „Die Erfahrung

des *Ich bin* ist nicht ohne das *Du* und das *Wir* möglich” [A *vagyok* megtapasztalása elképzelhetetlen a *te* és a *mi* nélkül – saját ford.] (Kames 2011: 7).

A harmadik oszlop a tevékenységek összessége: a munkateljesítmény és a vele járó elégedettség vagy elégedetlenség érzése, a sikertörténetek, a túlterhelés mutatója.

Az ökonómiai és ökológiai anyagi biztonság szintén identitásunk egyik meghatározó tényezője. Az otthonnak, a háznak és környezetének vagy éppen a pénznek hiánya súlyosan deformálhatja identitásunkat. A megfogható anyagi javakon túl (mint például az ételkészítés vagy a ruházat) a megfoghatatlan dolgok is szerepet játszanak az anyagi biztonság kialakításában, mint például a továbbképzési, továbbtanulási lehetőségek kiaknázása.

Az ötödik identitáshordozó elem az értékek összessége: a szeretet, az etika, a vallás, a hagyományok, a nyelv, a normák megléte és tisztelete adja az alapját a személyes meggyőződésnek (Kames 2011).

Schmidt-Denter és Schick vizsgálatukban (2005) kétféle identitást különítenek el a fiatalok és a felnőttek kérdőíves megkérdezésekor: személyes és szociális (társas) identitásra bontják megfigyeléseiket. A személyes identitás az életútban ölt testet, amelynek két területe a *reflektáló én* (reflektierendes Ich) és a *reális magam* (reales Selbst) [saját ford.]. A *reflektáló én* magában foglalja az önmegfigyelést, az önkritikát és az identitásunk kifejezőmódját. A *reális magam* felelős az önbecsülésért, a tervekért és az önellenőrzésért.

A szociális identitás az emberi közösségekhez való tartozás tükré, amely egyrészt egy csoporthoz való tartozást jelent (velejárói a nemzeti büszkeség, illetve a saját nemzetiséghez és egy nagyobb csoporthoz – pl. az Európai Unióhoz – való kapcsolódás érzése); másrészt idegen csoportokkal szembeni magatartásformákat tartalmaz (Schmidt-Denter – Schick 2005: 24).

1.3. Az etnikai identitás

Az Orosz Föderációban élő finnugor népcsoportok esetében az etnikum kérdése fokozottan kerül előtérbe. Bonyolult etnikai összetétele miatt Oroszországban kihívást jelent a jogalkotás; a döntéshozásban szerepet játszik az adott népcsoport őshonos volta, a településeken élők etnikai hovatartozása (a település-összetétel) – az „etnikai hierarchiát” elsősorban területi alapon állapítják meg. Kainz szerint (2000) az Orosz Föderáció kisebbségvédelmi jogszabályai átfogóak és sok szintre kiterjednek, ennek ellenére továbbra is különbséget tesznek az etnikai csoportok közötti bánásmódban.

Az *etnikai identitás* fogalmának alkalmazása nem egységes. Schnell és Hill megállapítja, hogy az etnikai identitás terminus alatt leggyakrabban vizsgált elemek (külön-külön is) a nemzetiség, a vallás és a nyelv (1990: 26).

Ezek a jellemzők azonban még nem elégséges feltételei az egységes szakki-fejezés-használatnak. Az etnikai identitás vizsgálatában nehezen definiálható szóösszetételek is létrejönnek: identitásbizonytalanság („Identitätsunsicherheit”), hovatartozás- és identitáskétség („Zugehörigkeits- und Identitätszweifel”), identitás- és lojalitásérzés („Identitäts- und Loyalitätsgefühlen”), identitásválság („Identitätskrisen”). Az etnikai identitás gyakran fonódik egybe a kulturális identitással, amely kapcsolódhat a haza kultúrájához vagy több kultúrához is. Habár az identitás mindig a saját vizsgált kontextusában töltődik meg tartalommal, ennek ellenére Hill és Schnell egy megfelelő elméleti koncepció kidolgozását sürgeti (Schnell – Hill 1990: 26).

1.3.1. Az etnikai identitás és a nemzetiség összefüggése

Az utolsó, 2010-es oroszországi népszámlálás szerint a finnugor (uráli) népek lélekszáma egyértelműen csökkent a 2002-es felmérés adataival összevetve. A föderáció területén élő finnugor népek kedvezőtlen helyzetéről már többen is beszámoltak (Maticsák 2011, 2014; Pusztay 2005, 2006, 2012). Ennek objektív okai között ott találjuk a magas halálozási rátát, a hagyma alakú (a fogyó népességre utaló) korfákat, a városi asszimilációt (Lallukka 2010).

nemzet	nemzetiséghez tartozónak vallotta magát
mordvin	744 237
erza	57 008
moksa	4 767
mari (cseremis)	547 605
hegyi	23 559
mezei-keleti	218
udmurt (votják)	552 299
komi (zürjén)	228 235
komi-permják	94 456
karjalai	60 815

nemzet	nemzetiséghez tartozónak vallotta magát
hanti (osztják)	30 943
manysi (vogul)	12 269
vepsze	5 936
számi	1771
izsór	266
vót	64
lív	–
finn	20 267
észt	17 875
seto	214
magyar	2 781

1. ábra

Finnugor népek számokban a 2010-es felmérésben

(Forrás: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/portret-russia.pdf)

Egy nyelv és egy nemzet életben maradásának fontos tényezői egyrészt a beszélőközösség akarata, döntései, másrészt az a nemzeti elit, amely képes példát mutatni a nép felemelkedéséhez, illetve képes a törvényhozásban a döntéshozókat bizonyos szabályozások meghozatalára kényszeríteni.

1.3.2. Az etnikai identitás és a terület összefüggése

Ha a területi elv érvényességét szem előtt tartjuk (és ez finnugor népcsoportoknál különösen hangsúlyos), akkor az Orosz Föderáció területén élő etnikumokat a következő közigazgatási egységekbe soroljuk: autonóm körzetben (автономный округ) és kisebb területeken (край, область) élnek a vepszék, az izsórok, a manysik, a hantik és a számik; köztársaságokban (республика) az udmurtok, komik, mordvinok, cseremiszek és karjalaiak.

Többségük az adott területen autoktón finnugor népcsoport.

Az ősi földterülethez való ragaszkodás bizonyítéka a nyelvben rögzült erős identitástudat: az észtek egészen a 19. század közepéig nyelvüket *maakeel*-nek 'a föld nyelve', magukat pedig *maarahvas*-nak 'a föld népe' hívták. Az 1800-as évek elején két újság is napvilágot látott, amelyek címükben hordozták a *maarahvas* kifejezést: a délést *Tarto maa rahwa Näddali-Leht* (1806) és az északést *Marahwa Näddala-Leht* (1821) (Rätsep 2007).

Az alacsony népességszám nagy területen szóródik szét, amely a nyelvek külön fejlődését eredményezi. Vidéken jóval több finnugor nyelvet beszélő él, mint a városokban; a városi lakosság gyorsabb ütemben oroszifikálódik.

nemzet	városlakó	vidéki
mordvin	379 327	364 910
erza	14 353	42 655
moksa	3 620	1 147
mari (cseremis)	233 179	314 426
hegyi	2 314	21 245
mezei-keleti	117	101
udmurt (votják)	246 290	306 009
komi (zürjén)	109 705	118 530
komi-permják	34 759	59 697
karjalai	35 211	25 604

nemzet	városlakó	vidéki
hanti (osztják)	11 879	19 064
manysi (vogul)	7 028	5 241
vepsze	3 348	2 588
számi	787	984
izsór	130	136
vót	50	14
lív	–	–
finn	14 198	6 069
észt	11 678	6 197
seto	50	164
magyar	1 811	970

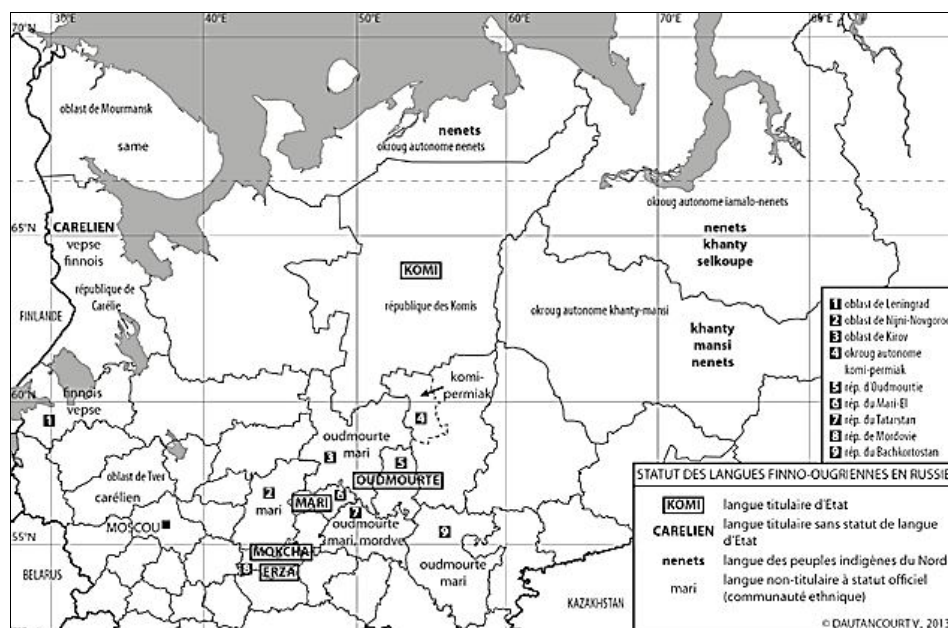
2. ábra

Finnugor népek lakóhelyi megoszlása a 2010-es felmérésben
(Forrás: [http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/](http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/portret-russia.pdf)
Documents/portret-russia.pdf)

1.3.3. Az etnikai identitás és a nyelv összefüggése

Az oroszországi nyelvi sokszínűségben a finnugor nyelvek eltérő jogi státusszal rendelkeznek. Ez alapján három fő kategóriába sorolhatók: 1. a nemzeti köztársaság hivatalos regionális nyelvei, vagyis *de jure* az orosz nyelvvel egyenértékűek (komi, mari, mordvin, udmurt); 2. tituláris/regionális kisebbségi nyelv (karjalai); 3. „kisszámú őslakos népek” nyelvei (hanti, manysi, izzsór, vepsze).

Ez a sokféleség az orosz oktatásban is jelen van: az oktatásban használt huszonöt nyelvből tizenhárom finnugor nyelv a hivatalos beszámolók szerint (Zamyatin 2012).

3. ábra

A finnugor nyelvek státusza Oroszországban

(Forrás: <https://efo.revues.org/docannexe/image/821/img-1.png>)

A késő szovjet időszakban az oroszországi finnugor népek nemzedékei közötti nyelvi átörökítés a családokban és az iskolai oktatásban egyaránt romlott (Zamyatin 2012). A beszélők számának alakulásában napjainkban sincs változás: a 2002-es állapothoz képest a 2010-es felmérés is negatív tendenciát mutat a nyelvhasználatban:

nemzet	nyelvhasználók száma
mordvin	392 941
erza	36 726
moksa	2 025
mari (cseremis)	365 127
hegyi	23 062
mezei-keleti	189
udmurt (votják)	324 338
komi (zürjén)	156 099
komi-permják	63 106
karjalai	25 605

nemzet	nyelvhasználók száma
hanti (osztják)	9 584
manysi (vogul)	938
vepsze	3 613
számi	353
izsór	123
vót	68
lív	–
finn	38 873
észt	15 583
magyar	6 888

4. ábra

Finnugor nyelveket használók száma

(Forrás: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/portret-russia.pdf)

A nyelvhasználat területei között vitathatatlanul az oktatás a legfontosabb tényező a nyelvek továbbításának biztosítására. Éppen ezért Oroszország nemzeti köztársaságai és más területei nyelvi újjáélesztési projektet valósítottak meg a kilencvenes évek elején, és az anyanyelv tanításának lehetőségét az iskolai oktatás középpontjába helyezték. Ez a törvényi szabályozás az állami nyelvek kötelező tanítását és az anyanyelvű tanuláshoz való jobb hozzáférést szorgalmazta. 1992-ben a komiknál, 1995-ben a mariknál, 1998-ban a mordvinoknál, 2001-ben az udmurtoknál fogadtak el nyelvtörvényt (Saarinen 2010: 39). A nyelvi bővítési cél elérése érdekében a regionális hatóságok elfogadták a jogszabályokat, és további intézményi keretet hoztak létre a nyelvoktatás számára, amely a nemzetiségi tanulók kötelező nyelvoktatását vezette be. A jogi szabályozás megvalósítása a különböző régiókban más és más képet mutatott (Zamyatin 2012).

Mivel a finnugor köztársaságok nyelvoktatási politikája kevésbé kapott tudományos figyelmet, így a régiónkénti jogi és intézményi keretek összevetése és azok nyelvoktatásra gyakorolt hatásának mélyebb vizsgálata a mai napig várat magára. Az azonban biztosan megállapítható, hogy az anyanyelvi nyelvoktatás kiterjesztésének célját soha nem sikerült teljes mértékben megvalósítani még azokban a finnugor köztársaságokban sem, amelyek aránylag korán kezdték el a nyelvi revitalizációs projekteket (Zamyatin 2012).

Az ezredfordulón történt szövetségi politikai váltást követően a regionális nyelvi újjáélesztési projekteket felszámolták (Zamyatin 2012). A 2003-ban napvilágot látott új oktatási-képzési sztenderd szerint az iskolai órák nemzeti-regionális komponense csupán 10–12% lehet (ez érinti a nyelvet, a történelmet, a földrajz és a régió kultúrájának tanítását) (Varga 2015). A 2007-es oktatási reform után az anyanyelvű tanítás minden régióban visszaesett, amin a 2012-es új szövetségi oktatási törvény sem tudott változtatni. Az új oktatási törvény értelmében az iskola kizárólagos hatókörrel rendelkezik a nyelvtanítás milyenségének és mennyiségének meghatározásában. Az oktatásra jellemző szubmerziós (nyelvi belemerítő) folyamatoknak köszönhetően a kisebbséghez tartozó tanuló egynyelvű orosz ajkúvá válik (Lallukka 1990; Koch 2005). Az iskolákban hiány tapasztalható a képzett tanárokból és az anyanyelvi tananyagokból. A vázolt tendenciák azt sugallják, hogy az oroszországi finnugor nyelveket beszélők száma tovább zuhan (Zamyatin 2012).

2018. január elsejétől a Komi Köztársaságban lehetőség lesz arra, hogy a szülők megválasszák gyermeküknek, hogy anyanyelvként milyen nyelvet tanuljanak. Ezzel azonban megszűnik a komi nyelv államnyelvként való oktatásának kötelezettsége, ami megint az orosz nyelvű oktatásnak kedvez majd (<https://fennougria.ee/komimaal-voideldakse-komi-keele-kohustusliku-oppeest/>).

Azokban a családokban, ahol a nemzedékek közötti nyelvi átörökítés leállt, a diákok jelentős részének az iskola maradt az egyetlen nyelvtanulási színtér. Az anyanyelvi oktatás hiánya a nyelvi eltolódás és a további etnikai asszimiláció gyorsulásához vezet. A nyelvvésztés folyamata nemcsak a korábban tanult, de nem használt idegen nyelvek esetében (Bátyi 2017: 154), hanem az első nyelvi (anyanyelvi) kompetencia változásaiban is tetten érhető. Emellett az elmúlt évtizedben az oroszországi diákok összlétszáma majdnem felére csökkent. Zamyatin szerint ez a tendencia az elkövetkező nemzedékekben még inkább felgyorsulhat (Zamyatin 2012).

A nyelvi átörökítés hiánya nem csak az Orosz Föderációban beszélt finnugor nyelveket érinti. Egy nemzetközi tanulmány szerint a 18 éven felüli délészti fiatalok jobban ki tudják fejezni magukat angolul, mint võro vagy seto nyelven. Ugyanerre a következtetésre jutottak az ELDIA-felmérésekben is. A 2012-ben Võruban rendezett *Keelte paljus ja elujõud* [Nyelvi sokszínűség és életerő] elnevezésű konferencián bemutatott kutatási eredmények a délészti nyelvjárások eltűnését prognosztizálták, és párhuzamot vontak a kisebb finnugor nyelvek helyzetével, vagyis hogy a fiatalok nem látnak perspektívát a kisebbségi nyelvhasználatban (Koppel 2012).

köztársaság	komi	mari	mordvin	udmurt	karjalai
év	2009/2010	2009/2010	2009/2010	2008/2009	2009/2010
diák össz.	97 000	66 100	69 750	154 000	63 000
nemzetiségi	23 000	29 000	27 600	43 100	4 660
anyanyelv	6 200	11 616	7 670	19 315	1 657
any. használ	27%	40%	27,8%	44,8%	25%

5. ábra

A tituláris nyelvek oktatása a finnugor köztársaságokban

(Forrás: Zamyatin 2012; <https://efo.revues.org/821>)

Fontos kezdeményezések azok a helyi intézetek, bizottságok, amelyek központi szerepet vállalnak a nyelvi tervezés, nyelvápolás folyamataiban: például a Karjalai Nyelvi Egyesület (Karjalan Kielen Seura, <http://www.karjal.fi/kks/>), a Mari Köztársaság kormányának nyelvi bizottsága (www.fennougria.ee/) vagy az Észt Nyelvi Bizottság.

1.3.4. Az etnikai identitás és a vallás összefüggése

A nyelvi és etnikai identitás nemegyszer vallási identitással is párosul. Ennek legszebb példája a dél-észt seto népcsoport, amely az Orosz Föderáció területén 214 fővel, Dél-Észtországban pedig közel 13 ezer fővel képviselteti magát. Ez az egyetlen észt nyelvjárás, ahol a korábban említett *maarahvas* 'föld népe' és *maakeel* 'föld nyelve' kifejezések az önazonosításban fennmaradtak (Rätsep 2007).

A seto nyelv(járás) képviselői (ellentétben a korábban bemutatott fiatal nyelvhasználók nyelvi attitűdjével) az önálló nyelvi státusz eléréséért harcoltak nem is olyan rég. Ezt az Észt Parlament nem hagyta jóvá, a 2011-es legutóbbi nyelvtörvényben a seto nyelvről mint az észt nyelv regionális nyelvalkjáról beszélnek. A nyelvi és etnikai identitás mellett a setók vallási hovatartozásukat is hangsúlyozzák, amikor autonómiára törekednek: a többségében evangélikus észtekkel szemben ők az ortodox keresztény hitközösséget erősítik.

1.3.5. Az etnikai identitás és a kultúra összefüggése

A finnugor nemzetek kulturális virágkora a 20. század húszas éveire esett. Az ezt követő időszak a nemzeti értelmiség megsemmisülését, a nemzeti kultúra elfojtását hozta magával. A kifejezés: „tartalmában szocialista, formájában nemzeti” ugyan adott némi szabad mozgásteret az alkotásban, de a világot orosz perspektívából kellett szemlélni (Valton 2002).

Napjainkban – vallja Valton (2002) – a fikció a nyelv megőrzésének és fejlesztésének legfőbb eszköze. Számos fiatal író, költő, publicista szólal meg anyanyelvén. Ez a tény nagyot lendíthet egy nyelv presztízsén.

A mariknál, udmurtoknál és erzáknál kis mértékben ugyan, de az ősi vallási szokásokat ismét felélesztik; ez nem pusztán tiltakozás az ortodoxia ellen, sokkal inkább a hagyományok revitalizációját, rögzítését jelenti (Valton 2002).

2. Identitáskutatás

2.1. A vizsgált népcsoportokról

A vizsgálatban hat népcsoport vesz részt: az államalkotó észtek, a köztársaságokban élő és hivatalos nyelvvel rendelkező mordvinok, marik, komik és udmurtok, valamint a kis létszámú vepszék. A politikailag-közigazgatásilag, nyelvpolitikailag, a beszélők számának eltérésében heterogén csoportok releváns képet nyújtanak a finnugor népek nyelvi identitásáról.

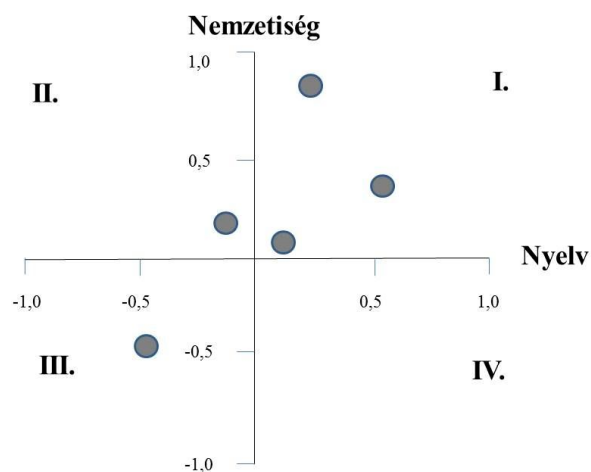
A felmérésben személyes segítséget kapok az Írószövetségek Orosz Föderációban élő tagjaitól, vezetőitől, akik a kérdőíveket anyanyelvi beszélőkhöz juttatják el. Észtországban észt szakos tanárok, oktatók támogatásával jutnak el a vizsgálat kérdései a megfelelő célcsoportokhoz. A kutatást közösségi oldalak szereplői is nagymértékben segítik.

2.2. A kutatás módszeréről

A kutatási eredményeket kérdőíves felmérés adja, amely két nagyobb részből áll: egyrészt egy személyesháttér-kérdőívből, másrészt egy nyelvhasználatot vizsgáló kérdőívből.

A kérdőívek orosz területen orosz nyelvűek, hiszen a finnugor nyelvet beszélők kétnyelvűek, és így a fiatalabb generáció is könnyebben megszólítható. A felmérés Észtországban észt nyelvű.

A kérdőíves kutatásból származó eredmények kvantitatív és kvalitatív vizsgálata mellett négymezős identitás-mátrixok mutatják meg a nemzetiség és az identitást befolyásoló tényezők (nyelv, terület, vallás, kultúra) összefüggéseit (az ábra minta).

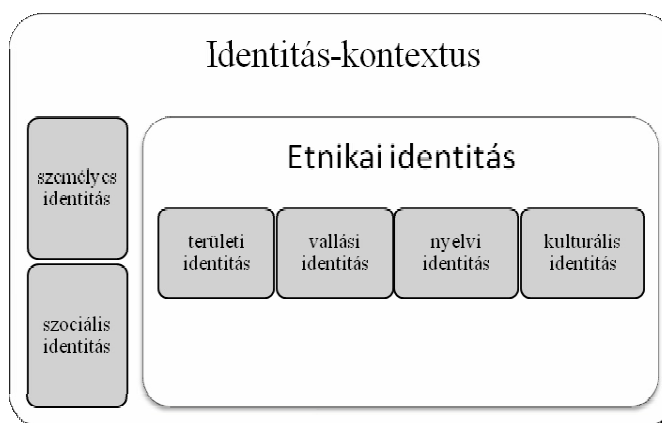

6. ábra

Négymezős identitás-mátrix
(saját ábra, minta)

2.3. A vizsgálat elemei

Az eddigi kutatások alapján az identitás elemeinek összefüggése a következő ábra segítségével szemléltethető:

7. ábra

Az identitás elemeinek összefüggése
(saját ábra)

A vizsgálat tehát ebben az identitás-kontextusban zajlik, amely nem hagyja figyelmen kívül azt a tényezőt sem, hogy a vázolt kontextusban több etnicitás, kultúra is találkozhat egy vizsgált személy esetén.

A kutatás elsődleges vizsgálati célja a *finnugor nyelvi identitás* állapotának felmérése, ezért erre külön kérdőív készül. A személyesháttér-kérdőív tartalmazza azokat a kérdéseket, amelyek a többi identitás-összetevőt elemzik. A vizsgálat során azzal is számol a kutatás végzője, hogy az elemzésben az elemek száma gyarapszik, hiszen előfordulhat, hogy olyan tényezőkre vizsgálítanak rá a megkérdezettek, amelyekre a kutató a felmérés során nem gondolt. A későbbiekben ezek a tényezők is beépülnek az anyagba.

A tanulmánysorozat következő része az identitást tovább boncolgatva a finnugor nyelvekkel és a nyelvtervezési folyamatokkal foglalkozik részletebben.

Irodalom

- Bátyi Szilvia 2017: The Role of attitudes in the Development of Russian as a Foreign Language: A Retrospective Study. *Studies in Second Language Learning and Teaching*. Department of English Studies, Faculty of Pedagogy and Fine Arts, Adam Mickiewicz University, Kalisz SSLT 7/1: 149–167.
- Bünthe-Ludwig, Christiane 1984: Gestalttherapie-Integrative Therapie. In: H. G. Petzold (Hrsg.), *Wege zum Menschen. Methoden und Persönlichkeiten moderner Psychotherapie*. Bd. 1. Junfermann, Paderborn. 217–307.
- Erikson, H. Erik 1991: A fiatal Luther és más írások. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Heinl, Hildegund – Petzold, Hilarion G. 1980: Gestalttherapeutische Fokaldiagnose und Fokalintervention in der Behandlung von Störungen aus der Arbeitswelt. *Integrative Therapie* 6: 20–57.
- Kainz, Birgit 2000: Zum Schutz ethnischer Gruppen in der Russischen Föderation. Ein Dschungel der Terminologien. *Osteuropa*. 537–548.
- Kames, Helmut 2011: Ein Fragebogen zur Erfassung der „Fünf Säulen der Identität“ (FESI).
<http://www.fpi-publikation.de/images/stories/downloads/polyloge/kames-ein-fragebogen-zur-erfassung-der-fuenf-saeulen-der-identitaet-polyloge-18-2011.pdf>.
- Koch, Katja 2005: Sprachbiographien mehrsprachig aufwachsender Kinder. In: Hoffmann-Ocon, Andreas – Koch, Katja – Schmidtke, Adrian (Hrsg.),

- Dimensionen der Erziehung und Bildung. Universitätsverlag, Göttingen. 161–177.
- Koppel, Karin 2012: Lõuna-Eesti noored oskavad inglise keelt setu või võru keelest enam.
<http://www.err.ee/354822/louna-eesti-noored-oskavad-inglise-keelt-setu-voi-voru-keelest-enam>.
- Lallukka, Seppo 1990: The East Finnic Minorities in the Soviet Union. An Appraisal of the Erosive Trends. Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia. Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Sarja-ser. B 252. Helsinki.
- Lallukka, Seppo 2010: Venäjän valtakunnallinen ja suomalais-ugrilainen väestökriisi. In: Saarinen, Sirkka – Herrala, Eeva (toim.), Murros. Suomalais-ugrilaiset kielet ja kulttuurit globalisaation paineissa. Uralica Helsingiensia 3. Helsinki. 11–38.
- Maticsák Sándor 2011: A finnugor (uráli) népek helyzete Oroszországban. In: Debreceni Szemle 19/2: 160–169.
- Maticsák Sándor 2014: Finnugorok végveszélyben. A 2010-es oroszországi népszámlálás eredményei. Finnugor Világ 19/1: 13–22.
- Molnár Péter 2005: Piaget INRC rendszerének alkalmazása Erikson egész életre vonatkozó fejlődési szakaszaira.
<http://akademiai.com/doi/abs/10.1556/MPSzle.59.2004.4.4>.
- Petzold, Hilarion G. 1986: Die modernen Verfahren der Bewegungs- und Leibtherapie und die „Integrative Bewegungstherapie“. In: Petzold, Hilarion G. (Hrsg.), Leiblichkeit. Philosophische, gesellschaftliche und therapeutische Perspektiven. Junfermann, Paderborn. 347–389.
- Petzold, Hilarion G. 1988: Die „vier Wege der Heilung“ in der Integrativen Therapie. Teil I: Anthropologische und konzeptuelle Grundlagen. Integrative Therapie 14: 325–364.
- Petzold, Hilarion G. – Mathias, Ulrike 1983: Rollenentwicklung und Identität. Von den Anfängen der Rollentheorie zum sozialpsychologischen Rollenkonzept Morenos. Junfermann, Paderborn.
- Pusztay János 2005: Az oroszországi finnugor népek jövője.
<http://www.papiruszportal.hu/site/?lang=1&f=&p=27&n=430>.
- Pusztay János 2006: Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Pusztay János 2012: Egy nyelvcsalád jövőképe. Magyar Szemle. Új folyam 21/7–8: 107–127.
- Rätsep, Huno 2007: Kui kaua me oleme olnud eestlased?
http://www.emakeeleselts.ee/omakeel/2007_1/OK_2007-1_01.pdf.

- Saarinen, Sirkka 2010: Turvaako kielilaki kielen aseman – Suomalais-ugri-laisten kielen uhanalaisuus. In: Saarinen, Sirkka – Herrala, Eeva (toim.), Murros. Suomalais-ugrilaiset kielet ja kulttuurit globalisaation paineissa Uralica Helsingiensia 3. Helsinki. 38–47.
- Schnell, Rainer – Hill, Paul B. 1990: Generation und Identität: theoretische und empirische Beiträge zur Migrationssoziologie. Westdeutscher Verlag, Opladen. 25–42.
- Schmidt-Denter, Ulrich – Schick, Hella 2005: Kurzform des Fragebogens zur personalen und sozialen Identität von Jugendlichen und Erwachsenen (FPSI-K). Universität zu Köln, Köln.
http://schmidt-denter.de/forschung/identitaet/pdf-files/FB_17.pdf.
- Varga Kinga Anikó 2015: A finnugor népek politikai helyzete.
<http://finnugor.elte.hu/?q=fipolhe>.
- Valton, Arvo 2002: Soome-ugri rahvastest ja nende kirjandusest. Kultuur ja Elu. http://kultuur.elu.ee/ke487_soomeugri.htm.
- Zamyatin, Konstantin 2012: Finno-Ugric Languages in Russian Education: the Changing Legal institutional Framework and Falling Access to Native Language Learning. <http://efo.revues.org/821>.

*

Die finnisch-ugrische sprachliche Identität

Der erste Teil der Reihe von Studien, der als Vorbereitung gilt, beschäftigt sich einerseits mit der Frage der Identität; andererseits untersucht die Identitätskomponenten, die neben der linguistischen Identität das Selbstbild der finnisch-ugrischen Gruppen und Sprecher prägen.

Die fast 50-jährige Terminologie *Identität* erscheint in vielen Disziplinen, von Philosophie über Soziologie bis zur Anthropologie. Das Phänomen Identität ist ein multilaterales Problem – bei der Untersuchung der sprachlichen Identität spielen auch die politischen, territorialen, kulturellen, kollektiven und individuellen Dimensionen dieses Gebiets eine wichtige Rolle.

Als Forschungsmethoden werden ein Fragebogen zur Person und Lebensgeschichte und ein Fragebogen zur Verwendung der finnisch-ugrischen Sprache bezeichnet. Die komplexe Analyse zeigt den Zusammenhang unter den identitätsbeeinflussenden Faktoren (Sprache, Territorium, Religion und Kultur).

MELINDA VÍGH-SZABÓ

A földművelés terminológiája a mordvinban I.

ZAICZ Gábor

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
zaicz.gabor@btk.ppke.hu

Egykori tanáraink emléke előtt tisztelegve

1. Előszó

A finnugor népek földművelési terminológiájának vizsgálata igen elhanyagolt terület. A finnugorság földművelésének kérdéséről mindeddig csak egy nyelvészeti szintézis készült (Toivonen 1928: 229–240). Toivonen közel egy évszázada írott kitűnő – ámbár csekély terjedelmű – dolgozata sem tekinthető azonban a rokon népek közös földművelési szakszókincse monografikus feldolgozásának.

E terminológia kutatásának hiánya különösen szembeötlő a mordvin nyelv esetében. A Kárpátokon kívül élő finnugor népek közül ugyanis a mordvin nép mezőgazdasági kultúrája a legjelentősebb és a legfejlettebb, egyenrangú a két jeles földművelő szomszéd: a csuvas és az orosz nép gazdálkodásának szintjével.

Közismert, hogy a mordvinok Mordvinföldön kívül a Tatár és a Csuvas Köztársaságban, valamint elsősorban – az elnevezéseket tekintve legalábbis 1991-ig – a gorkiji, kujbisevi, orenburgi, penzai, szaratovi és az uljanovi területeken, vagyis Oroszország legtermékenyebb vidékein élnek, és a vidéki lakosság túlnyomó többsége földműveléssel foglalkozik.

A mordvin televényföldön hosszú évszázadok óta bőséges a termelés, a mordvin földművelésnek ugyanis régi hagyományai vannak. A mordvinságot földművelő népként említik már a 10–11. századi krónikákban.

A magas színvonalú mordvin földművelési kultúra nyomait megőrizte a mordvin lexika. A mordvin földművelési terminológia feldolgozása a nyelvtudomány és a néprajz szempontjából egyaránt elvégzendő feladat.

Dolgozatom elsősorban az 1970-ben megvédett egyetemi doktori disszertációm anyagán alapul. Az elmúlt 47 esztendő alatt a lexikográfiai és az etimológiai irodalom jelentős mértékben gazdagodott, ennek megfelelően

a terjedelmes mordvin szótárakat (Paasonen négykötetes munkája mellett a nagy erza és moksa szógyűjteményt és a Mészáros Edit szerkesztette Magyar–erza-mordvin szótárt is), valamint az etimológiai munkákat (UEW, MdKons, Versinyin szótára) is figyelembe vettem szójegyzékem kialakításakor.

Munkámat előreláthatólag három folytatásban közlöm. A mostani első rész a bevezetőn kívül szójegyzékem első felét tartalmazza. A következő számban befejezem az etimológiai szótást. A harmadik folytatásban következik a szóanyag nyelvészeti-néprajzi elemzése.

2. Bevezetés

2.1. A földművelés fogalma. A földművelés terminológiájának körülhatárolása

A földművelés céltudatos emberi tevékenység, tervszerű gazdálkodás, amely a történelem során a neolit korban fejlődött ki. A vadnövények fogyasztása egy idő után már nem elégítette ki az emberi szükségletet, s ezért az ember a természet ajándékát, a növényvilág ingyenes termékeit termelés-sel kezdte nemesíteni. A talaj lazításával, porhanyításával pedig a leghasznosabb növények termését fokozni próbálta.

„A földművelés eredetét a gyűjtögetésben kell keresnünk. Amikor egyes indián törzsek a gyűjtögetett növények körül kiirtják a gyomot, hogy a növény fejlődését elősegítsék, ez már földművelés, a termelő gazdálkodás felé mutat. Ugyancsak átmenetnek, »előművelésnek« tarthatjuk az észak-amerikai ozsibvé [ozsibva] indiánok eljárását is, akik a vadrizs magvait olyan helyen ültetik el, ahol a növény korábban nem termett” (Bodrogi 1961: 110).

A gyűjtögető ember valószínűleg véletlen folytán jutott a növénytermesztés gondolatához. Amint észrevette, hogy valamely növény földre hullott magja kicsírázott, felismerte az élet fejlődésének folyamatát, de ezáltal még nem vált földművelővé. Ahhoz, hogy földművelő legyen, két feltételnek kellett eleget tennie:

a) Aktívan részt kellett vállalnia a természet javainak szaporításában, s – ha a legminimálisabb mértékben és igen alacsony gazdasági fokon is, de – bele kellett alkalmazkodnia az életbe. Hogy ez kezdetben milyen tevékenység alakjában történhetett, annak elképzelésére példaképpen megemlítjük a

szibériai népek tudatos erdőtisztítását¹ és az ugarság egykori tudatos gyökergyűjtését.²

b) Le kellett telepednie (a nomadizáló földművelés esetleges). A halászó-vadászó, gyűjtögető, vagyis a legprimitívebb embercsoportok szabadon mozgtak, vándoroltak az erdőségekben, útjukat legfőljebb a zsákmánylehetőség és az éghajlati viszonyok korlátozták. Ahogy azonban az ember az erdőségből a mezőre, síkságra került, és igényeit kielégítették a kezdetleges úton megszerzett növényi termékek, kevésbé volt már kényszerítve vadászutakra, „házat” épített, és letelepedett. Az állandó lakhely szükségyszerűen mezőgazdasági tevékenységet feltételez (vö. Moór 1963: 20–21).

Szűkebb értelemben „a földművelés csak akkor kezdődik, amikor a földet megmunkálják, abból a célból, hogy a növény körülményeit megjavítsák, számára tervszerűen kiválasztott helyen mintegy mesterséges módon megfelelő életfeltételeket teremtsenek” (Bodrogi 1961: 110).

A föld művelésének kezdeti módja az ásóbotos-kapás művelés lehetett, a legősibb fa-, majd kővégű faszerszámokkal, az ásóval és a kapával.³ A másik, későbbi és fejlettebb földművelő forma a vasaltekés (szántó- vagy ígás) művelés. Az első ekét ember húzta, de szükségessé vált, hogy fizikai erejét a domesztikált állatok felhasználásával pótolja. Az ekés művelés legfejlettebb formáját váltják fel a legújabb korban a mezőgazdaság legmodernebb vívmányai: a növények nemesítése és műtrágyázása, a gépesített és kemizált földművelés.

Dolgozatom a földművelés terminológiáját igyekszik összefoglalni a mordvinban. E szakszókincset próbálja vallatóra fogni, hogy nép- és művelődéstörténeti következtetésekhez jusson, és meghatározza a szókészlet alapján a mordvin nép történelmében a földművelés szerepét.

A terminológia fogalmának értelmezése szorosan összefügg dolgozatom módszertani felépítésével.

A szakszókincs felmérésekor a kiindulás szükségyszerűen a szinkron állapot. Egy adott, még oly gazdag szótár alapján sem lehet azonban a szakszókincset teljes egészében összeállítani, mert az egyes korokban más-más fogalmakat vontak bele a földművelés tárgykörébe. A ma idetartozó fogalmi körök esetleg száz vagy kétszáz évvel ezelőtt vagy teljesen ismeretlenek vol-

¹ Az északnyugat-szibériai népek nem hagyják érintetlenül elzúlni az erdőt: tisztogatják; a lehullott gallyakat félrehordják, eltüzelik.

² A m. *gyökér* szó etimológiája (vö. UEW 1988: 852) is valószínűleg ezt bizonyítja. A kérdéstről ld. N. Witsen (idézi Zichy 1939: 6).

³ A kapás művelés a mai kertgazdálkodás őse.

tak, vagy nem tartoztak a földműveléshez. Így a vizsgálódás alkalmával a következő tényekkel kell számolni.

1) Ha a m. *kombájn* vagy a m. *vetésforgó* szavakban az első szempillánásra is felismerjük az új átvételt, illetve az összetételt, a szótárak mai földművelési terminológiája megzavarja nyelvérzékünket, különösen példamondat-mellékletek hiányában. Így például természetesnek tűnik a m. *vet*, *boronál*, *búza*, *kukorica* szavak összegyűjtése, de elkerülik figyelmünket olyan magyar szavak, mint a *túr*, *dug*, *nyom*, *bot*, *ág*, vagy a *seper*, amelyet a gabonatisztítással kapcsolatos szakszóként vettünk át valamelyik török nyelvből (ld. Moór 1963: 24, jegyzet). Ezekről ma már nem állapítható meg minden esetben az, hogy kapcsolatosak voltak egykor a földműveléssel. Emiatt értelmetlennek tartottam bevenni őket, bár ezzel a földművelés őskori szóanyagának a kimutatásáról le kell mondanunk.

2) A jövevényszavakon „a szókincsnek azokat az idegen származású elemeit értjük, amelyek olyan fogalmakra vonatkoznak, amelyek e szavak meghonosodása előtt is minden bizonnyal ismertek voltak” (Moór 1963: 30). Az elsősorban a több jelentésű szavak kiküszöbölése céljából a nyelvekbe került „felesleges jövevényszavak” (ld. Moór 1963: 30–38) a kétnyelvűség emlékeként szintén kiszoríthatnak számos ősibb, sőt eredeti mezőgazdasági terminust is.

3) Hajdan a kultúrnövények nem ugyanazok voltak, mint ma. Egykor – például a voguloknál is – a len és a kender funkcióját a csalán töltötte be.⁴ Az ember gyökereket ásott ki a földből, megpirította és szétmorzsolta: liszt helyett használta. A kenyér eperkenyér is lehetett. Amelynek – minthogy bogyóból készült (vö. Hajdú 1962: 71) – annyi a köze a gabonához, mint a kukoricából készült bornak a szőlőhöz. Elgondolkoztató, hogy a mai népeledlek, mint a burgonya, rizs, kukorica, mind az újabb korban terjedtek el, s hogy ugyanakkor a 15. században a már hosszú ideje földművelő emberiség nem csak húson élt, és nem is elsősorban húson (vö. Moór 1963: 20–21).

Szavaink tartalma közismerten jelentésfejlődéssel módosulhat. A ’ház’ eredetileg fallal ellátott földbevéjt kunyhót jelentett, az ajtó egyszerű nyílást (vö. pl. Zsirai 1937: 118–119). Következésképpen és általánosítva: a mai fogalmakat ősi fogalmakká kell degradálnunk (ld. alább is). A mdE *modańt* ’sokasi’ ’szántja a földet’ szó szerkezetéből még keveset tudunk meg a *sokams* ’szánt’ koráról. Ha a szerkezetet *soka*, *saban* ’faeke’, *plug* ’vaseke’, *traktor* ’traktor’ alanyokkal egészítjük ki, csak akkor lehet a szó szemantikai értékét

⁴ Ugor eredetű *sző* szavunk (UEW 471) eredetileg nyilván nem lenből és kenderből való szövést jelentett.

megállapítani. Helyzetünket még jobban megkönnyíti, ha az alany családot ereszt, például *soka* 'faeke' : *sokića* 'szántóvető'. A magában álló 'szánt' cselekvés jelölőjéből – akárcsak a 'szelel', 'csépel', 'kaszál' jelentésű szavak esetében – a cselekvés eszközének ismerete híján nem tudunk lényeges művelődéstörténeti tanulságot levonni.

Ilyen felismerések után megalapozottnak látszik leszögeznünk, hogy ez a munka csak a mordvin földművelés mai értelemben vett terminológiáját dolgozhatja fel. Ebből von le következtetést a múltra vonatkozóan, amikor a rendelkezésre álló mintegy százötven éves szóanyagot megvizsgálja. Vállalja a hiányosság kockázatát, és elsősorban arra kísérel feleletet adni, hogy a mai mezőgazdasági szakszókincs a mordvin nyelvben milyen elemekből tevődik össze.

2.2. Módszertani meggondolások

A mezőgazdaság az anyagi termelésnek az az ága, amely növényi és állati termékeket állít elő. Növénytermesztéssel foglalkozó területe a földművelés, szemben az állattenyésztéssel. A földművelésen a szántóföldi, szőlő-⁵ és gyümölcsstermesztést, a kertészetet, valamint a rét- és legelőművelést értjük (az erdőgazdálkodás elhanyagolható). Legfontosabb alapműveletei közé tartozik a talajművelés (szántás, boronálás stb.), a trágyázás, a vetés, ültetés, növényápolás, növényvédelem, talajjavítás, öntözés.

A mordvin szóállományt illetően a szántóföldi művelés és a kertgazdálkodás terminológiája tűnik számomra a legteljesebbnek. A földművelés alapműveletei közül elsősorban a talajművelés és a vetés adhat jelentősebb szóanyagbázist, a többiek csak esetlegesen. A gyümölcssterjesztés terminológiája alig több gyümölcsnevek felsorolásánál, ezért nyelvészeti szempontból kevésbé érdekes.

A jelentéseknek megfelelő szavak kikeresését a legkülönbözőbb forrásokból (a forrásokról részletesen ld. alább) az alábbi, földműveléssel kapcsolatos alapjelentésekre redukáltam: 1) termények: burgonya, köles, lóhere, szamóca; 2) földművelési eszközök: cséphadaró, eke, kasza, trágya; 3) földművelési műveletek: arat, csépel, irt, szánt; 4) a földműveléssel kapcsolatos egyéb fontosabb fogalmak: kazal, pelyva, sarjú, vetőmag; 5) ételek és ételalapanyagok (a föld művelésének eredménye): kenyér, korpa, lepény, takarmány; 6) a

⁵ Itt jegyzem meg, hogy a mordvinban feltűnő a szőlészeti műszavak teljes hiánya, bár a csuvas hatás erőteljes volt. – A magyarok egyébként a szőlőtermesztés terminológiáját nem a csuvasok mai hazája táján vették át egy bolgár-török néptől (Gombocz 1921: 18–19).

föld művelésével kapcsolatos népszokások, hagyományok.⁶ Nem tárgyalom a következő jelentéskörökbe tartozó szavakat: 1) az állatneveket és az állattartás körébe vágó megjelöléseket (kivétel a 'trágya', amely nélkülözhetetlen eleme a földművelésnek); 2) a nem termesztett gyógynövények, fűszerek stb., és természetesen a gyomok neveit; 3) azokat a szavakat, amelyek a tárgy (esetleg a jelző vagy a határozó) ismeretének hiányában nem tartoznak szűkségszerűen a földművelés terminológiájához; 4) a térszinforma-elemek nagy részének neveit, amelyek nagy számukkal az elsődlegesen a földműveléshez tartozó szavak kárára megbontanák az egyensúlyt, mégis jónak láttam, hogy a mi szempontunkból a leglényegesebbnek tartott néhány elemet ('rét', 'föld', 'szántóföld' stb.) ne mellőzzem; 5) általában a célkitűzésünk szempontjából másodlagos növényi részek neveit; 6) a pénzgazdálkodással és a piaccal kapcsolatos szavakat; 7) a méhészet szavait, mert ez állatok gyűjtötte terméket produkál; 8) a legújabb nemzetközi és jövevényszavakat.

Az előbbiekből kitűnik, hogy deduktív módszerrel hat fogalomkörhöz ke-restem szavakat, és nem megfordítva. Ez a módszer egy forrás esetében, a *Первоначальный учебник* (rövidítése: Ucs.) esetében volt csak közvetlenül alkalmazható, ugyanis ez terminológiai szótár. Minden más szótár és szójegyzék feldolgozása, azaz a földműveléssel kapcsolatos szavak összegyűjtése azonban ennek alapján történt.

3. Szójegyzék

3.1. Forrásaim

Szójegyzékem mordvin nyelvű szótárak és szójegyzékek földműveléssel kapcsolatos szóanyagát tartalmazza. E munkák – rövidítéseik betűrendjében – a következők:⁷

Ahlq. = Ahlqvist, August: Versuch einer Mokscha-mordwinischen Grammatik. Nebst Texten und Wörterverzeichnis. St. Petersburg 1861 (Forschungen auf dem Gebiete der ural-altaischen Sprachen. 1. Theil). – Szójegyzék: 149–181.

B1 = Budenz József: Mokska- és erza-mordvin szótár. Nyelvtudományi Közlemények 5 [1866]: 152–238.

B2 = Budenz József: Mokska-mordvin Máté evangélioma. Szójegyzék. Nyelvtudományi Közlemények 16 [1882]: 379–406.

⁶ Szófaji szempontból tehát értekezésem csak főneveket (1–2, 4–6) és igéket (3) tartalmaz. A melléknéveket elhanyagoltam, mivel nem tartalmaznak konkrét jelentést (még az olyan mezőgazdasági jellegű szavak sem, mint az *érett* és a *termékeny*).

⁷ A mordvin szótárakról részletesebben ld. Maticsák 2014b.

- B3** = Budenz József: Erza-mordvin nyelvmutatvány. Szójegyzék. Nyelvtudományi Közlemények 19 [1885]: 116–125.
- ERS** = 1) Коляденков, М. Н. – Цыганов, Н. Ф.: Русско-эрзянский словарь. Москва 1948; 2) Коляденков, М. Н. – Цыганов, Н. Ф.: Эрзянско-русский словарь. Москва 1949.⁸
- ERV** = Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В. (ред.): Эрзянь-рузонь валкс. Эрзянско-русский словарь. Москва 1993.
- F1** = Feoktistov, Aleksander: Esimine mordva sõnastik. Emakeele Seltsi Aastaraamat 5 [1959]: 270–282.
- F2** = Феоктистов, А. П.: Мордовские языки и диалекты в историко-этнографической литературе XVII–XVIII вв. In: Очерки мордовских диалектов. Том II. Саранск 1963. 3–36.
- F3** = [Феоктистов, А. П.]: Местные термины на языках мокши и эрзи. – Bibliográfiai adatait ld. az irodalomjegyzékben Gyinyesz alatt. Москва 1963. 250–253.
- F4** = Феоктистов, А. П.: Истоки мордовской письменности. Москва 1968. – A mű szóanyaga (vö. Nyelvtudományi Közlemények 71 [1969]: 187–190).
- Jev.** = Евсевьев, М. Е.: Эрзянь-рузонь валкс. Мордовско-русский словарь. [Москва 1931. А–Кя.]
- JJ** = Juhász Jenő: Moksa-mordvin szójegyzék. Sajtó alá rendezte Erdélyi István. Budapest 1961.
- MdChr** = Paasonen, H.: Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss. Helsinki 1953². (Hilfsmittel für das Studium der finnisch-ugrischen Sprachen 4.)
- MdWb** = Paasonen, H.: Mordwinisches Wörterbuch. Zusammengestellt von K. Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von M. Kahla. I–VI. Helsinki 1990–1998 (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 23.). – Az 5. és a 6. kötet az orosz és a német jelentések mutatója. – Itt a számos nyelvjárási változat közül általában csak az E és a M – vastag betűvel szedett – szerkesztői kiemeléseket adom meg.
- MESz** = Mészáros Edit (szerk.): Magyar-erza-mordvin szótár. Szeged 2008. (Studia Uralo-Altaica Supplementum 11.)

⁸ Az orosz-erza (1948) és az erza-orosz (1949) szótárt egységesen az ERS jelzéssel, a moksa-orosz (1949) és az orosz-moksa (1951) szótárt pedig egyöntetűen az MRS jelzéssel jelölöm. Fölöslegesnek láttam ugyanis annak a jelölését, hogy például az E *njuje-ma mašina* 'aratógép' csak az orosz-erza szótárban található meg, a M *numa mašina* 'ua.' pedig mind a moksa-orosz, mind az orosz-moksa szótárban.

- MRS** = 1) Потапкин, С. Г. – Имяреков, А. К.: Мокшанско–русский словарь. Москва 1949; 2) Потапкин, С. Г. – Имяреков, А. К.: Русско–мокшанский словарь. Москва 1951. (Ld. a 8. lábjegyzetben írottakat.)
- MRV** = Серебrenников, Б. А. – Феоктистов, А. П. – Поляков, О. Е. (ред.): Мокшень–рузонь валкс. Мокшанско–русский словарь. Москва 1998.
- Paas1** = Paasonen, H.: Kielellisiä lisiä suomalaisten sivistyshistoriaan. Helsinki 1896. – Szójegyzék: 7–44.
- Paas2** = Paasonen, H.: Die türkischen lehnwörter im mordwinischen. Journal de la Société Finno-Ougrienne 15/2 [1897]. – Szójegyzék: 26–58.
- Rav.** = Ravila, Paavo: Ersämordwinisches Wörterverzeichnis. Journal de la Société Finno-Ougrienne 61/3 [1959].
- Sz.** = Szilasi Móric: Pótlék az erza-mordvin szótárhoz. Nyelvtudományi Közlemények 24 [1894]: 44–58.
- Szm.** = Смирнов, И. Н.: Мордва. Историко-этнографический очерк. Казань 1895. – Szóanyag: 43–48.
- Ucs.** = Первоначальный учебник русского языка для [I.] мордвы мокши, [II.] для мордвы эрзи. Казань 1897². – Terminológia-szótár.
- Wied.** = Wiedemann, F. J.: Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache nebst einem kleinen mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch. St. Petersburg 1865. – Szótár: 113–171.

Ahlqvist moksa- (Ahlq.) és Wiedemann erza-mordvin (Wied.) szótárát egybevettem Budenz József szójegyzékeivel (B1, B2, B3). Ha az Ahlqvist és Wiedemann közölte szavak például Budenz első szójegyzékében (B1) is szerepelnek, jelölésük: Ahlq./B1, illetőleg Wied/B1. Reguly Antal mordvin szóanyagát is Budenz alapján adom meg (jele például B1/Reguly).⁹

A szótárak anyagán kívül átnéztem még Paasonen népköltési gyűjteménye (MdVd) erza szövegeket tartalmazó első kötetének mintegy egynegyedét, de új fogalmat mindössze csak kettőt találtam (ld. 47. és 102.), s azok sem jelentősek.

A szójegyzékben csak olyan adatok szerepelnek, amelyek a fenti forrásokban megtalálhatók. Így hiányzik belőle például a md. *otola* 'tarló' szó, amelyet csak Paasonen – Siro cseremisiz szótárában fedeztem fel.¹⁰

⁹ Még néhány jel magyarázata: (Ucs. 20:E) = az adat a *Первоначальный учебник* erza anyagának 20. lapján található; (Jev. 45:M) = Jevszjev szótárának 45. lapján moksa adat áll; (Falk: F2(E): 33) = az F2-vel jelölt Feoktyisztoz-közlésből idézem Falk erza adatát stb.

¹⁰ Példák arra, hogy szógyűjtési alapelveim alkalmazása folytán milyen szavak tárgyalását mellőztem: mdE *mal'onka* 'gabonamérték' (Vähäisiä kirjelmiä 24: 20); md *rižiñka*

Meg kell még végül említenem, hogy a rendelkezésre álló mordvin szótárak korántsem teljeseek, sőt igen hiányosak. Az a kisebbik baj, ha egyes fogalmakra¹¹ nem találunk mordvin megfelelőt, mert e hiányzó fogalmak feltehetőleg ismeretlenek a mordvinok körében. A baj ott kezdődik, hogy – különösen az orosz nyelvű szótárakban – sok fogalom neve lappanghat úgy, hogy egy-egy összetett (orosz) szó (például 'magláda', 'szalmaprés', 'szénavilla') mordvin megfelelője csak összetevőként, külön-külön (például 'mag' és 'láda' alatt stb.) található meg a forrásokban. Emiatt bizonyára jó néhány földművelési szakszóról le kell mondanunk.

3.2. Hangjelölés

A mordvin szavakat általában a forrásokban megadott formában közöltem, néhány kisebb módosítást azonban végrehajtottam: 1) A jésítést csak veláris magánhangzók előtt, két mássalhangzó között és a szó végén jelöltem, *e*, *ä*, *i* és *a* palatális hangok előtt viszont nem (vö. FUV 1955, illetve Collinder 1957: 69–104). 2) A nyílt *e* hangot mindig *ä*-vel, 3) a veláris *e*-t és *i*-t mindig *ę*-vel és *ĩ*-vel jelöltem. 4) Collinder alapján az affrikáták jele: *č*, *c*, *ž*, *ž* (*tš*, *ts*, *dž*, *dz* helyett). 5) Az *-nk* és *-ng* mássalhangzó-kapcsolatokat *-ŋk*-val, illetve *-ŋg*-vel írtam át. 6) A hangsúlyt és a félhosszúságot nem jelöltem. Minden nem említett mordvin betűt (például a *χ* zöngétlen mediopalatális vagy veláris spiránst) és jelet (például az *u* félhangzó voltának a jelét) meghagytam.

A cirill betűs forrásokat latin betűkkel írtam át: 1) Az *or* я betűt szó elején *ja*-val, egyébként az *erza* alakokban 'a'-val, a *moksa* szavakban pedig *ä*-vel (ritkábban 'a'-val, ha a többi forrás erre a hangértékre utalt) translitteráltam. 2) A *moksa* szótárakban *-ə*- helyett *-o*- áll. Ezt az *o*-t minden régebbi forrásomban is meghagytam. 3) Ha a szótárak nem jelölik a jésítést (például két mássalhangzó között), akkor én sem jelöltem, függetlenül attól, hogy a többi (latin betűs) forrásban jésített alak állt-e, vagy nem. – Az újabb cirill betűs szótárak adatainak közlése során (ERV, MRV) már a ma érvényes átírást alkalmazom.

'sóska (*Rumex*)' (Cigankin 1966: 350); *mdM toj* 'menyasszony-váltság; lakodalmi pirog' (Feoktyiszov 1965: 336) stb.

¹¹ Például a termények közül: baltacím, csillagfűrt, paprika, spárga, spenót, szerradella, szójabab; továbbá: (erdő)irtás, kapa [!], marokszedő (ember), rántás [lisztből]; stb. – Ezzel szemben a 2008-as *erza* szótárból (MESz) idézek egy-két – nálam hiányzó – terminust: *jakšteře porčka* / *pereč*, *paprika* 'paprika', *sparža* 'spárga', *špinat* 'spenót'; *motiga* 'kapa'.

A nem mordvin nyelvi adatokat (uráli, török, indoeurópai nyelvek) az eredeti jelöléssel közlöm. A cirill betűs tatár és csuvas szótárak¹² szavait az orosz betűk magyar megfelelőivel írom át.

3.3. A szócikkek felépítéséről

A szavakat betűrendben, sorszámmal ellátva közlöm, hogy megkönnyítsem az utalásokat. A szójegyzék címszavainak száma (300) nem alkalmas semmiféle következtetésre, pusztán gyakorlati célokat szolgál. A szóbokrosítás elvét követem: minden szó az általam vélt alapszavához kerül, a szócikken belül ezeket a képzett szavakat nem számozom.

Ha a szóra van erza (E) adat, ez áll a szócikk elején, s utána következik a moksa (M) adat. Az E és M adatot csak akkor nem különítem el, ha fölöslegesnek tetszik (például a két nyelvváltozatban azonosak). A forrásrövidítés rendszerint a nyelvi alak elé kerül.

Több E, ill. M alak esetén az E, illetve a M alakok sorrendjét a források megjelenési ideje szerint vagy hangalakjuk alapján szabtam meg; elől leggyakrabban a leggyakoribb hangalak áll. Tárgyalok valamennyi, földműveléssel kapcsolatos mordvin szót, függetlenül attól, hogy az egész nyelvterületen, vagy csak egy vagy két dialektusban van-e meg, élő alak-e, avagy kihalt. A (Jev.) szótár mellett álló esetleges „stb.” azt jelöli, hogy a számos nyelvjárási változat közül többet elhagytam. A mordvin – és a különféle – nyelvi adatok jelentését magyarul közlöm. A növénynevek jelentését latinul is megadom. Ezután előbb a mordvin szó esetleges származékai, összetételei szerepelnek (a képzés, illetve az összetétel jellege alapján, vagy betűrendben), majd pedig az etimológiai adatok következnek. Ha az egyeztetés bizonytalan, akkor az etimológia valószínűségének mértékétől függően egy vagy két kérdőjelet (? vagy ?? jelzést) használok. A mordvin szavak etimológiáját elsősorban csak a legfontosabb szótárakból idézem (UEW, MdKons, Versinyin).

3.4. Betűrend

Lényegében azonos Ravila 1959-ben használt szójegyzékének (Rav.) betűrendjével. A szögletes zárójelben álló betűk csak szócsoporton belül szerepelnek – *a, e* [ä], *f, i* [i, ə], *j, k* (g, χ), *l* (l'), *m, n* (ñ), *o, p* (b), *r, s* (c, z), *š, (č, ž), t* (d), *u* [ə], *v* [u].

¹² A forrásjelzés nélküli tatár és csuvas adatokat az alábbi szótárakból idézem: Ganyijeva 1988, Asmarin 1928–1950.

A

1. M (JJ) *amjot* 'szalma-halom' [helyesen: 'kazal'] < or. *omēm* 'kazal'. Az erzában is megvan: *omjot* 'ua.' (ERV), de gyakoribb a *št'eme, odoňija, stoga és a skirda* 'ua.' (MESz 386) használata.
2. (Wied., Rav., MdWb/E,M) *ambar* 'csűr, pajta, magtár'; *ved'gev ambar* ld. *käv* (61.) < tat. vagy or.: tat. (kaz.) (Vasmer) *ambar*; or. *амбар* 'ua.'. Vö. csuv. (Jegorov 1964) *ampar* 'ua.' (or. < tat.; Vasmer). Az erzában manapság különféleképpen nevezik a fogalmat (MESz 131, 726, 562).
3. E (Jev., ERS) *aniška* dem., (MESz) *aniška* dem., (ERV) *anís* 'kömény (Carum carvi)'; M (B2, MRS) *anis*, (MRV, MdWb) *anís* 'ánizs (Pimpinella anisum); kömény (Carum carvi); (MdWb) kapor (Anethum graveolens)' < or. *anuc* 'ánizs'; vö. tat. *anis*; csuv. *anís* 'ua.' (tör. < or.).
4. (Wied./B1, ERS, MRS, Rav., ERV, MRV, MESz) *arbus*, (JJ, MdWb/E,M) *arbus* 'görögdinnye (Colocynthis citrullus)' < or. vagy csuv.: or. *арбуз*; csuv. *arbus*, (Jegorov 1964) *arpus* 'ua.' (or. < tör.; Vasmer).
5. E (Jev.) *aržo*, (Jev.) *arža*, *aržo* [stb.]; M (Jev., MRS) *arža* 'fogazás'; E (ERS) *tarvaz aržo* 'a sarló fogazása' – E (Jev., ERS) *aržijavtoms*, (Jev.) *aržijaftums*; M (Jev.) *aržijaftims*, (MRS) *aržijavtoms* 'fogaz <kaszát, kést>' < md. *aržijams* 'kicsorbul, fogasodik' (a md. -vt-, -ft- képzőről ld. Mézszáros 1999: 175; Maticsák 2016: 3300). Bizonytalan eredetű. Esetleg finn-volgai kori (FV): ??cser. *arža* 'sörény'. Ebben az esetben hasonlóságon alapuló jelentésváltozás történt. A cseremiszi lexémának a csuv. *orža* 'ua.' szóval való kapcsolata nem világos (Gombocz 1906: 23). A mordvin szó onomatopoétikus eredete (Versinyin 20) sem zárható ki.
6. E (ERS) *at'a rož*; M (Jev., MRS, JJ, ERV) *atä rož*, (MRV, MdWb) *at'ärož* / *at'ä-rož* 'anyarozs (Claviceps purpurea)', tkp. 'aparozs', <egyfajta rozson élősködő gomba>. Összetett szó: mdE *at'a*, M *atä* 'apa; öreg(ember); férfi' (?U, vö. ?m. *atya* stb., ld. EWUng 59) + md. *rož* (ld. 200.).
7. (Jev., JJ, MdWb) *atav*, (ERS, MRS, ERV, MdWb) *atava*, (MRV, MdWb) *otava* 'sarjú' < or. *omaba* 'ua.'.
8. M (JJ) *atä-ozks* <összel a termés betakarításakor kost vágnak le, sört isznak, s azon az ünnepen nem dolgoznak>, tkp. 'apaima'; vö. E (MdWb) *at'a-osks* <öreg emberek áldozati ünnepsége>. Összetett szó: mdM *at'ä* (ld. 6.) + md. *ozks* 'ima (vö. md. *oznoms*, M (JJ) *ozändäms* frekv. 'imádkozik'; a -ks deverbális nomenképzőről ld. Gramm. 1980: 104–105; Cigankin 1981: 35–40; Maticsák 2016: 3293).
9. E (Jev.) *ava rož*, (ERV) *avarož* 'anyarozs (Claviceps purpurea)'. Összetett szó: md. *ava* 'asszony; anya' (< csuv.; Paasonen 1897: 31–32) + md. *rož*

- (ld. 200.). Az összetétel E (MdWb) *rož-ava* 'ua.' sorrendben is kimutatható. Esetleg a német *Mutterkorn* 'ua.' mintájára alkotott tükörfelfejezés, ekkor a volgai németiség hatásával kellene számolnunk, de művelődéstörténeti nyomok e feltételezésre nincsenek. Vö. még: tat. *aris anasī*; csuv. *iraš amāsē* 'ua.' (tkp. 'rozsanya').
10. E (Wied., Ucs. 39, Jev., ERS, MdWb) *avīa*, (Jev., MdWb) *aviña*, (MdWb) *avuña*; M (Ahlq./B2) *avīn*, (JJ) *avən*, (Jev.) *avoñ*, *ovīñ*, (MRV) *avñh*, (Ucs. 39, MdWb) *avñh*, (Ucs. 39) *avne*, (MdWb) *avñä* 'gabonaszárító, szárító pajta'; E (Ucs. 39) *avña latko*, *avña alks*; M (Ucs. 39) *avñh lotka* 'gabonátároló verem' (mdE *latko*, M *lotka* 'szakadék, mélyedés'; md. *alks* 'valaminek az alsó része [stb.]') < or. *овун* 'ua.'. Vö. tat. (kaz.) (Vasmer) *avyn*, csuv. (Räsänen 1920: 117) *avñn* 'ua.' (< or.; Vasmer). A mordvin szövégi *-a* hangról ld. Erdődi 1968: 207–208 (a továbbiakban nem utalok a jövevényszavak effajta kiegészülésére).
11. (ERS, ERV, MRS, MRV) *avoldams* 'nekilendül, (meg)legyint; levág (gabonát); suhint stb.'; E (ERS) *avoldavks* 'lendület, lendítés'; *avoldavks tikše* 'egy kaszalendítéssel lekaszált fű' (a *-vks* deverbális nomenképzőről ld. Lehtisalo 1936: 252; Gramm. 1980: 105; Cigankin 1981: 39–40; Maticsák 2016: 3296). E (ERS) *avoldavoma* 'lendület, lendítés; betakarítás (például gabonáé); stb.' (< mdE *avoldavoms* 'lendül, lendít'; a *-ma* deverbális nomenképzőről ld. Lehtisalo 1936: 96–97; Cigankin 1981: 41–42; Maticsák 2014a: 174–176, 2016: 3296). Vitatott eredetű. Régi lexémának látszik. Talán finn-volgai kori, és esetleg egyeztethető a cser. *avaltas* 'megragad, megmarkol, felvesz' szóval. A Paasonen – Donner-szótár (43) az osztj. *juwłam* 'megforgat, lóbál' szóval kapcsolja össze. Legalábbis a töve onomatopoétikus eredetű lehet (vö. Versinyin 6). Jelentésfejlődés útján keletkezett szaknyelvi szó. A 'lendül' > 'valamit levág' jelentésváltozáshoz vö. mdE *led'ems* 'dob' > 'kaszál' (ld. 107.).

E

12. E (Szm. 44, Paas2, MdChr, Jev.149, Rav., JJ, ERV, MdWb) *emež*, (ERS) *emežt* pl.; M (Ahlq./B1) *imjš*, (Jev., MdWb) *imeš*, (Ucs. 22, Jev.) *imeš*, (MdWb) *iməš*, (M) *imož* 'bogyó, gyümölcs; vetemény, zöldség'; *emež pire* ld. *pire* (166.) < tat. *jimeš* 'gyümölcs, bogyó'. Vö. oszm. *jemiš* 'ua.', csuv. *šimis* 'táplálék, eledel' (Paasonen 1897: 33, 11, 18).
13. E (ERV) *eřaskadoms*, M (JJ) *eřaskadəms*, *jeřaskadəms* 'siet; <gabona> érik'. Orosz mintára alkotott tükörszó, vö. or. *ycnemь* 'siet; érik'. Az orosz jelentésfejlődés folyamata: 'siet' > 'beér valamit' > '(be)érik'. A md.

szó az E *eraza*, M *järäza* 'élénk, gyors, sietős' származéka, végső töve a md. *eräms* 'él'.

14. E (ERS, ERV, MESz) *ečkavkst* pl. 'korpa'. Származékszó. Egy ismeretlen **ečka-* ige származéka (a *-vks* deverbális nomenképzőről ld. a 11. szócikket). Versinyin (518) kérdőjelesen az E *ecëms* 'megtölt; behatol, bemászik [stb.]' szóra vezeti vissza, és tövét onomatopoeitikusnak tartja. Eredeztetése elfogadhatatlan.

F

15. (M, JJ, ERV, MRV) *fasol'* 'zöldbab (*Phaseolus vulgaris*), paszuly' < or. *фасоль* 'ua.'; vö. tat., csuv. *fasol'* 'ua.' (< or.).
16. (ERS, MRS, ERS, ERV) *furaž* 'takarmány' < or. *фураж* 'ua.'; vö. tat., csuv. *furaž* 'ua.' (< or.). – A 'takarmány' jelentésre a mai erza nyelvjárásokban ld. még: *koromsk*, *korom* [75.] és *andamopel'* (vö. MESz 864).

I

17. E (B1/Reg., ERS) *inzej*, (ERV, MESz) *inžej*, (Wied./B1) *inzej*, (Jev., Rav., MdWb) *inžej*, (Jev.) *inžij*, *inžej* [stb.]; M (Ahlq./B1) *inži*, (Jev., MRS) *inezi* 'málna (*Rubus idaeus*)', (MdWb) *inézi*; E (Wied./B1 [stb.]) *inzejks*; M (Ahlq./B1, B1/Reg.) *inziiks*, (MRV) *inéziiks*, (B1/Reg.) *inziinetks* [stb.] 'málnacserje' (a *-ks* denominális nomenképzőről ld. a 8. szócikket). E (Jev., E) *vedinzej*, (Jev.) *vedinžej* [stb.] 'földiszeder (*Rubus*)'; tkp. 'vízi málna' (md. *ved'* 'víz') < FU **äḡ3-ć3*, vö. cser. *аггәж*, vtj. *emež*, zrz. *emiž*, osztj. *ánt': juxt'ějánt':* 'ua.' (UEW 26). Munkácsi (1900: 109) a szócsaládot kaukázusi nyelvi szavakkal egyeztetette.
18. E (ERS) *irvedems*, (ERV) *irved'ems*, (Jev. 153) *irvidims*, *virvid'ums*, (MdWb) *vergid'ims* 'csépel <egy bottal kiüti a magot a kéréből, illetőleg a kéré egy tuskóhoz vagy egy rúdhoz veri>'. Ismeretlen eredetű. Hangutánzó magyarázata (Versinyin 89) további vizsgálatot kíván. – A fogalom további erza nyelvjárási adatai: *pivsems* [vö. 167.], *nujems-pivsems*, *kovoldams*, *tombams*, *tombšems*, *čavoms*, *lupcovams* és *botams* (MESz 118–119).
19. E (Wied./B1, ERV) *iza*, (B1/Reg., Ucs. 33, MdWb) *izat* pl., (Jev., ERS, Rav., F, ERV, MESz) *izamo*, (Ucs. 33, MdChr, MdWb) *izamo* pl., (Jev., MdWb) *izama* 'borona'; M (Ahlq./B1, U34, MdChr, Jev., MRS, JJ, F, ERV, MdWb) *inzama*, (B1/Reg.) *inzama*, (Jev.) *izamo* pl., *izat* pl. 'borona'; (MdChr, JJ) boronálás; (F) boronál [!]' (a md. *-mo*, *-ma* képző; a képzőről ld. lejjebb); E (Jev.) *izamo pej*, *izama pej*, (F3) *iza pevt'* pl.; M

- (Jev.) *inzama pej*, (F3) *inzama pejxt'* pl. 'a borona fogai' (md. *pej* 'fog'); M (F3) *inzama turkskät* pl. 'a borona keresztgerendája' (mdM *turkskä* 'keresztgerenda'). E (Wied., B1, Ucs. 21, Szm. 44, MdChr, Jev., Rav., MESz) *izams*; M (Ahlq./B1, Ucs. 22, MdChr, MRV, JJ, F3) *inzams*, (B1/Reg., JJ) *inzams* 'boronál'; vö. M (A) *inzaj* 'boronáló <ember>' (a md. -j participium- és nomen agentis képzőről ld. Lehtisalo 1936: 63; Gramm. 1980: 348–351; Keresztes 2011: 93–94); *sokaj-inzaj* ld. *soka* (219.). Származékszó, az E *izams*, M *inzams* 'boronál' szó E -mo, M -ma deverbális nomenképzővel ellátott alakja (MdWb 472; a képzőket ld. a 11. szócikkben). Az alapszó különféle finnugor magyarázatai (ld. például: Budenz 1869–1870: 1/38–39; legutóbb: Versinyin 83) főleg hangtani nehézségek miatt nem fogadhatók el.
20. E (Wied., MdChr, Jev., ERS, ERV, MdWb) *ičems*, (Rav.) *ičęms*; M (MdChr) *ičəms*, (Jev., MRS, JJ, MRV) *ičems*, (MdWb) *itšəms* 'dagaszt, gyúr <tésztát>' < FU *ičə-, vö. cser. *jāše-*, osztj. *iš-* 'nyom' (UEW 80; továbbá egyebek mellett: Versinyin 91). Jelentésfejlődés útján keletkezett szaknyelvi szó. A szó eredeti jelentése 'nyom, szorít' lehetett. E szón kívül a mai erza nyelvjárásokban a *puvams* ige és származékai (*puvšems*, *puvavtoms*) használatos (MESz 132).
21. E (Jev., ERV) *itevt'* pl., (MdWb) *it'if*; *vit'f*; M (ERV) *vit'f*, (Jev.) *vit'f*, (MdWb) *it'f* 'vastag kender- vagy lenkéve, amelyet a kaszálón való levágása után összekötöttek'. Származékszó: a mdE *it'ems* 'felakaszt, felállít <hintát, bölcsőt>' (vö. MdWb: 469–470; Versinyin 90), illetőleg a mdM *vid'ems* (ld. 299.) fejleménye (a mdE -vt, M -f participiumképzőről ld. Lehtisalo 1936: 348; Gramm. 1980: 353–354; Keresztes 2011: 93–94). A második helyen jelölt származtatás jelentéstanilag megerősítésre vár.
22. E (Jev.) *ivaća* 'lakodalmi pirog <töltelék nélküli>'. Ismeretlen eredetű. A szó nem szerepel Versinyin etimológiai szótárában.

J

23. E (Wied., ERS, ERV) *jagoda*, (B3, F3, MdWb) *jaguda*; M (MRS, MRV) *jagoda*, (MdWb) *jagōda* 'bogyó; kerti eper (*Fragaria ananassa*)' < or. *ягода* 'bogyó'.
24. E (ERS) *jaksteŕkaj*, (ERV, MESz) *jakšt'érkaj* 'cékla (*Beta vulgaris rubra*), vörös répa' (tkp. 'vörösöcske'); E (ERS) *koromsk jaksteŕkaj* 'takarmányrépa (*Beta vulgaris* var. *crassa*)' (*korom* ld. 75.; a md. -ks ~ fi. -kse- denominális nomenképzőről ld. a 8. szócikket). Származékszó: a md. *jakšt'ere* 'piros, vörös' melléknévből (~ cser. *jokšarge*, *jakšar* 'ua.');

- ld. Budenz 1884: 311) alakult a *-kaj* deminutív képzővel (a képzőről ld. Lehtisalo 1936: 364; Cigankin 1981: 47–48; Grebnyeva 1990: 109–110, 1996: 39–40; Maticsák 2016: 3294).
25. M (Witsen/F1) *jama*, (Ahlq., MdChr, MRS, JJ, F3, MRV, MdWb, MESz) *jam* 'kása, pép', (MdWb, MESz) 'leves' (is); vö. E (Wied./B1, Sz., MdChr, ERS, Rav., ERV, MdWb) *jam* 'leves; káposztaleves'; vö. még: E (F3) *kapsta jam* 'káposztaleves' (md. *kapsta* ld. 42.); M (JJ) *rož jam* 'rozsból készült kása' (md. *rož* ld. 200.); M (MRV, JJ, F3) *šongar-jam*, (JJ) *šongârjam* 'kásaleves, burgonyaleves; köleskása' (tkp. 'híg kása'; mdM *šongar* 'híg, folyékony'); E (Jev.) *valdijam* '(híg) kása, kásácska' (tkp. 'világos kása'; mdE *valdo* 'tisztá, világos'; jelentéstani szempontból vö. francia *soupe claire* 'híg leves', tkp. 'világos leves'); E (Jev., ERS, F3) *vecajam* '(rántással készült) burgonyaleves vagy köleskása' (tkp. 'híg kása'; mdE *vecana* dem. 'híg, folyékony'); M (JJ) *jam práka* ld. *práka* (183.). E (B1/Reg., B3, ERS) *jamks*, (Wied./B1) *jamkst* pl.; M (Witsen/ F1) *jaŋks*, (M, JJ) *jamks*, (B1/Reg., MRV) *jamkst* pl., (B1/Reg.) *jamiks* 'köles (*Panicum miliaceum*)', (Reg., Wied.) 'dara, kása' (a md. *-ks* képzőről ld. a 8. szócikket) < ?U **jam3*, vö. ?szam. (jur. *jewä* 'leves', tvg. *jamâ* 'kása') (UEW 90). Jelentésfejlődés útján keletkezett.
26. E (ERS, ERV, MESz) *jarsamopel'*; M (MRS) *jarxcambäl'*, (MRV) *jar-cambäl'* 'takarmány; étel' (tkp. 'ételféle, ételrész'); vö. M (B2) *jarcäma päl* [!], (JJ, MdWb) *jarcam päl'* 'étel'. Összetett szó: mdE *jarsamo*, M *jaRcama* 'étel, étkezés' (< E *jarsams*, M *jaRcams* 'eszik'; vö. UEW 635) + mdE *pel'*, M *päl'* 'rész, valaminek a fele' (U, vö. m. *fél* [stb.]; vö. UEW 362). A *pel'* grammatikalizálódó, képzővé váló elem (Erdődi 1968: 218; Maticsák 2006). – Az erzában 'étel' jelentésben csak az előtagot is használják, kicsinyítő képzős alakjával együtt: *jarsamo*, *jarsamka* dem. (MESz 219).
27. E (ERS, ERV, MdWb) *jarvoj*; M (MRS, JJ) *jaravoj*, (JJ) *jêravoj*, (MRV) *jarovoj*, (MdWb) *iravoj*, *irovoj* 'tavaszi gabona'; vö. M *jär* (ld. 30.); M (MRS) *jarovoj šorot* pl. 'ua.' < or. *яровое* 'ua.', *яровой* 'tavaszi'.
28. (Ucs. 20:E, ERS, MRS, MESz) *jasmuk*, (MdWb) *jasmâk* 'lencse (Lena culinaris)' < tör.: tat. *jasmik*; csuv. *jasmäk* 'ua.'
29. (Wied., ERS, MRS, JJ, F3:M, MdWb) *jažams* '(meg)őröl, összezúz <gabonát>'. E (Wied.) *jažamo käv*; M (F3) *jažama kevna* dem. 'malomkő' (tkp. 'örlésre való kő'; mdE *jažamo*, M *jažama* 'szétdarabolás; örlés' + md. *kev*, *käv* ld. 61.). Származékszó, a *jažams* 'őröl, darál' lexéma E *-mo*, M *-ma* deverbális nomenképzővel ellátott alakja (erre ld. a 11. szócikket). Az alapszó FV eredetű: **jaŋša*, vö. cser. *jaŋgêžem* 'őröl; rág, kérődzik', fi.

- jauhaa* 'öröl, darál' (UEW 631). – Az erza nyelvjárásokban még leg-
alább hat alakban előfordul (MESz 607).
30. M (B2/Reg., MRV) *jär*, (B2) *är* 'tavaszi (rozs)vetés'; vö. *jarvoj* (27.) <
or. *ярь* 'ua.' (vö. Munkácsi 1883: 433; Vasmer 492 *яра*).
31. M (JJ) *jäčmen*, *ječmin* 'árpa (Hordeum)' <or. *ячень* 'ua.'.
32. M (Jev.) *jolgavkst* pl. 'szitálási hulladék vagy szitáláskor elhullott mag;
utánvetés, alávetés'. Származékszó: a M (Jev.) *jolgams* '(le)hánt, (le)fejt;
dagaszt' igéből alakult a md. -vks deverbális nomenképzővel (a képzőről
ld. a 11. szócikket).
33. (Ahlq., B1, Szm. 44, Paas1, MdChr, ERS, MRS, JJ, ERV, MRV, MdWb/
M) *juv* 'héj, törek, pelyva; szálla, bajusz; zab'; E (B1/Reg.) *juvudams*,
(E) *juvudems*, (Rav.) *juvodom*s 'szór, rostál <gabonát>; a pelyvát el-
különíti a gabonától; tilol' (a md. -d- denomális verbunképzőről ld. Leh-
tisalo 1936: 290; Mészáros 1999: 165–169; Maticsák 2016: 3302); vö
még: (B1/Reg.) *juväj* 'pelyvásodik'. E (ERS) *juvodem*s '(meg)szítál,
(ki)rostál; tilol'; E (B1) *judma*, (Sz) *judmine* dem. '(gabona)szórólapát',
(MdChr, Rav.) *judma* 'vályú, takarmányrosta' (az erza *judma* a *juvodema*
főnévből származtatható az intervokalikus -v- kiesésével, a md. -ma
deverbális nomenképzőről ld. a 11. szócikk alatt írottakat) <FP **jewä* (>
FV *jüwä*), vö. fi. *jyvä*, vtj. *ju* 'gabona', zrz. *jiki* 'toklász' (a finn-permi
alapnyelvben ősiráni jövevényszó; UEW 633). A mordvin és a finn sza-
vak jelentésének viszonyához vö. cser. *šu* 'korpa; pelyva' ~ zrz. *šu* 'gabo-
na; szem; rozs'; cser. *kinde*, *kindä* 'gabona' ~ vtj.-zrz. *kid* 'pelyva; korpa'.

K (G, X)

34. (Wied., B1, MdChr, Jev., ERS, MRS, Rav., JJ, ERV, MRV, MdWb/E,M,
MESz) *kajams* 'szór, vet; önt; stb.'; vö. E (Wied., Rav.) *stogas kajams*,
stoga kajams 'boglyát rak' (mdE *stoga* ld. 229.); M (JJ) *kapas kajams*
'boglyába rak' (tkp. 'boglyába vet', (JJ) *kapań kajäj* 'boglya rakó' (mdM
kapa ld. 41.); *pıra kajams* (ld. 182.) stb. <FU **kaja*-, vö. vtj. *kujal*-
'hány, szór; lapátol', zrz. *koj*- 'önt, tölt; dob; stb.', m. *hajit* (UEW 116).
Sauvageot (1929: 95) altaji szavakkal vetette egybe a szócsaládot.
35. E (Wied., Jev., ERS, ERV) *kajmak*, (Wied., Jev., MdWb) *kajmaka*,
(MdWb) *kujmak*, *kujmaka* 'fánk; túrós táská'; vö. E (Paas2) *kajmak* 'tej-
szín' <tat. *kajmak* 'tejszín' (Paasonen 1897: 36). A tatár szó átkerült az
oroszba is, vö. or. nyj. *каймак* 'ua.' (Vasmer).

36. E (Wied.) *kalača*, (ERS, ERV, MdWb, MESz) *kalaća*; M (Ahlq.) *kalacā*, (MRS, MRV) *kalaća*, (JJ) *kalacā*, (MdWb) *kalaćä* 'kalács; zsemle; sütemény' < or. *калач* 'kalács'.
37. E (Wied., MdChr, Jev., ERS, Rav., ERV, MdWb) *kalgo*, (Jev.) *kalga*; M (Ahlq., MdChr, MRS, MRV, MdWb) *kalga* 'csepűhulladék, kendertörek, lentörek'. M (Jev.) *kal'gafst* pl. 'ua.' (a md. M képzőbokróról ld. Lehtisalo 1936: 193, 242) < FV **kalke*, vö. fi. *kalki* 'hajszál', lp *guol'gâ* 'állati szőrzet; [stb.]' (SSA 286). A szócsaládot török szavakkal rokonították (vö. Sauvageot 1929: 91; Räsänen 1947: 167).
38. E (Rav.) *kalt'ams* 'kölest rostál'. Ismeretlen eredetű. Versinyin etimológiai szótára nem említi. – A 'rostál' jelentésű igét az erzában ma számos más alakban használják (MESz 779).
39. (Wied., ERS, MRS, JJ, ERV, MRV, MdWb/E,M) *kanava* 'árok, barázda' < or. *канав* 'árok'. – Az erza nyelvjárásokban egy sor nem orosz jövevényszó szerepel e fogalomra (MESz 44).
40. E (Wied., B1) *kañt*, (Jev., MdWb) *kañt'*, (Ucs. 21, Rav., MdWb) *kañćt'*, (Jev.) *kañst*, *kañst'*, (MESz) *kañśt'*, (ERS, ERV) *kanst'*, (Jev.) *kañx*, *kañf'*, (F4: 57) *kañf*; M (Ucs. 21, JJ, MRS, MRV) *kañf*, (B1/Reg.) *kañtf*, (Ucs. 21) *kañtf'*, (Jev., JJ, MdWb) *kañťf*, (Szm. 44) *kañtf* 'kender (*Cannabis sativa*)'; M (JJ) *kañf kärmä* 'kenderköteg' (M *kärmä* 'marék, csomó'); E (ERS) *kañśoro*, (F3) *kañćoro*, (Jev., Rav.) *kañćoro*, (Jev.) *keñziř* [stb.]; M (JJ) *kañćora*, *kañćor*, (MRS, F3) *kañćor*, *kañcer* 'kendermag' (E *śoro*, M *śora* ld. 234.); vö. E (F3) *kañćoro oj*, M *kañćor vaj* 'kender(mag)olaj' (E *oj*, M *vaj* 'zsiradék; vaj; olaj'); E (Wied.) *kañt śorna* 'kendermag'; E (Wied.) *kañt žorn oj*, *kañt žor läme* 'kender(mag)olaj' (md. *žorna* ld. 223., E *lem*, *läme* 'lé, leves'). Vitatott eredetű. Valószínűleg iráni jövevényszó (UEW 651). Az sem elképzelhetetlen azonban, hogy a volgai németiség nyelvéből származik, vö. német *Hanf* 'kender'. A szó mindenestre vándorszó (vö. Vasmer 1: 615): nem véletlen, hogy egyes nyelvészek például balti (Knabe 1962/1: 67), török (Gombocz 1912: 92), ill. mezopotámiai ősgyökerűnek (Litkin 1964: 155) fogadják el.
41. E (ERV, MdWb) *kapa*; M (B2, Ucs. 39, MdChr, Jev., MRS, MRV, MdWb) *kapa*, (Ahlq./B2) *kapā* 'boglya, (gabona)asztag, (széna)kazal, kéverakás'; vö. *kapas kajams*, *kapañ kajäj* ld. *kajams* (34.); *tišä kapa* ld. *tikše* (269.) < csuv. *kuBa* (Asmarin, idézi Gombocz 1912: 94) *koβa*, (Jegorov 1964) *kupa* 'nagy boglya; szénahalom' (Paasonen 1953: 73; más-képp, tévesen: Jegorov 1964, *канан* címszó). Az or. *конна* 'asztag, boglya' szóból (vö. 73.) való származtatása (B2) nem fogadható el. – Felte-

- hetőleg a moksából került az egyik erza nyelvjárásba, noha ott egyébként is számos alakban mutatkozik (vö. MESz 94).
42. (Falk:F2/E/:33, Wied., B2/Reg., Ucs. 23:E, MdChr, Jev., ERS, MRS, Rav., JJ, ERV, MRV, MdWb/E,M, MESz) *kapsta*, (Ahlq./B2) *kapstā* 'káposzta (*Brassica oleracea*); vö. *kapsta jam* ld. *jam* (25.); M (JJ) *kapsta jur* 'káposztapalánta' (*jur* 'gyökér'), *kapsta kocon* ld. *kocon* (78.); E (Jev., ERS) *kapsta kundo* 'palántaágy' (E *kundo* 'melegágy'); E (Jev., ERS) *kapsta prā*, M (JJ) *kapsta prā* 'káposztafej' (E *prā*, M *prā* ld. 182.); M (Jev.) *kapsta sejer* 'ua.' (M *sejer* 'szár'); M (Jev.) *kapsta verkske* 'palántaágy' (M *verkske* ld. 294.); stb. (további adatok: Jev. 176); E (Wied., Jev., Rav.) *ašo kapsta*; M (Jev.) *akša kapstat* pl. 'fehér káposzta (*Brassica oleracea*, var. *capitata* f. *alba*)' (E *ašo*, M *akša* 'fehér') – e szerkezet idegen tükörfelfejezés lehet; E (Wied.) *ravžo kapsta*, (Rav.) *raužo kapsta*, (Jev.) *ravužot kapstat* pl.; M (MRS) *ravža kapstat* pl. 'vöröskáposzta (*Brassica oleracea* var. *capitata* f. *rubra*)' (tkp. 'fekete káposzta'; E *ravžo*, M *ravža* 'fekete') – e szerkezet tatárból vagy csuvasból fordított tükörfelfejezés lehet; M (M) *cvetnoj kapsta* 'karfiol, virágkel (*Brassica oleracea* var. *cauliflora*)' (tkp. 'virágkáposzta'; M *cvetnoj* 'virág-') – e szerkezet törökből vagy oroszról fordított tükörfelfejezés < csuv. (Räsänen 1920: 146) *kopsta* stb. 'ua.'. Az or. *канычма* 'ua.' átvételének csekély a valószínűsége, bár a szakirodalom általában ebből eredezteti a mordvin szót (például Erdődi 1968: 169; meglepő, hogy a lexéma Versinyin szótárából kimaradt). Ebben az esetben ugyanis hangsúlyeltolódással kellene számolnunk. A finnugor nyelvekben közismerten a mássalhangzó-torlódás feloldása a tendenciális jelenség, és nem megfordítva: torlódás létrehozása. A kérdés végleges eldöntéséhez művelődéstörténeti ismeretek szükségesek.
43. (B1/Reg., Jev., ERS, MRS, Rav., JJ, ERV, MRV, MdWb/E,M, MESz) *karams* 'kapor; vāj; ás; szánt; összetakarít, lapátol'; M (JJ) *karāñftāms*, *karāñfnāms* 'felületesen felszánt' (a mdM *-ñft-*, *-ñfn-* képzőbokok elemeiről ld. Gramm. 1962: 46, 47–48); vö. M (JJ) *karāñdāms* 'számlik <a föld>' (tkp. 'szántódik'; a md. *-ñd-* deverbális verbumképzőről ld. Gramm. 1980: 118; Maticsák 2016: 3298) < FU **kur3-*, vö. ?cser. *kārala-* 'szánt', vtj. *kjr-* 'kiváj, átmos stb.', zrj. *kjr-* 'ua., feltör, árkot húz stb.'; osztj. *χer-* 'ás, kapál, aprít' (UEW 221).
44. (Jev., ERV, MRV) *garec* 'garnyec [= 3,28 liter] <háncsból vagy vasból készült űrmérték, amellyel a malomban az őrletből örölni viszik a lisztet>' < or. nyj. *zapey* 'ua.' (SzRGMd 3: 109). Ez az or. *zapey* 'ua.' nép-

- nyelvi alakja. Vö. tat., csuv. *gar nec* 'ua.' (tör. < or.). A lexéma hiányzik Versinyin szótárából.
45. M (Jev., MRS) *kargoñ kuftol*, (JJ) *kargôn kuftâl*, (MRV) *kargæn kuftol* (*snav*) 'bükköny (Vicia)' (tkp. 'daru-hüvely'), vö. E *kargoñ ksnav* (ld. 90., M *snav* 'borsó'). Tatár mintára alkotott tükörszó, vö. tat. *torna borčagi* 'ua.' (tat. *torna* 'daru', tat. *borčak* 'borsó'). Összetett szó: mdM *kar-ga* 'daru' + *kuftâl* 'hüvely'.
46. (Jev., MRS, ERV, MRV, MdWb/E,M) *karks* 'öv; szalmakötél <kévekötéshez>'; vö. M (Jev.) *pulfoñ sotoma karks* 'ua.' (tkp. 'kéveköttő öv'); E (Rav.) *pultoñ karks* 'kéveköteg' (mdE *pult*, M *pulf* ld. 188., E *sotoma* ld. 227.; a md. -*ma* deverbális momenképzőről ld. a 11. szócikk alatt írottakat) < ?FV, vö. ?lp. *gārrát* 'összeköti a szánt' (ld. SSA 1: 265). Jelentésfejlődés útján szaknyelvivé vált szó, vö. md. (Wied., Jev., ERS, MRS, JJ stb.) *karks* 'öv, szíj'.
47. E (MdVd. 60, MdWb) *karla* 'ösztöke, eketisztító <bot>' < tör.: tat. *karlay*; csuv. (Paasonen 1907, melléklet 59) *karlav* 'ua.'
48. E (Wied., B1, B2, Szm. 45, Paas1, MdChr, Jev., Rav., F3, MdWb) *kardas*, (Jev., ERS, ERV) *kardaz*, (Jev.) *kaldamaz*; M (Witsen/F1, Jev., JJ, MdWb) *kaldas*, (B2, Jev.) *kaldaz*, (MRV) *kardaz* 'gazdasági udvar'; vö. (Strahlenberg: F2:12) *gordass* [!]; E (Müller: F2:18, F4:79) *kardas* 'ház, épület'; M (Ahlq., Jev., F3) *kaldas*, (MRS) *kaldaz* 'marhakarám, lóistálló' < balti: litván *gardas* 'kunyhó; nyitott juhistálló' (Munkácsi 1901: 403; Paasonen 1953: 73; Zaicz 2015: 431). Figyelmet érdemelhet az a tény, hogy Kalima a mordvin nyelv balti jövevényszavainak tárgyalásakor (ld. Kalima 1936: 91–92) nem említi ezt a szót (Raun 1957: 43). A M *kaldas*, *kardas* '(marha)karám, (ló)istálló' szó jelentésére esetleg hathatott egy másik szócsalád: mdE *kardo*, M *karda* (ld. 49.). Jelentéstani szempontból vö. fi. *piha* 'udvar' ~ fi. *pihatto* 'istálló'; csuv. (Paasonen 1907, melléklet 60) *karDa* 'marhakarám' > csuv. *karDaś* (*karDa* + -*ś*) 'udvar' (a md. *kardas* e csuvas származékszóra a csuvas szó jésített -*ś* hangja miatt nem vezethető vissza).
49. E (E) *kardo* 'csűr <gazdasági eszközöknek>; (marha)karám, (ló)istálló'; vö. E (Wied., B1, Paas1, MdChr, Jev., ERS, Rav., ERV, MdWb) *kardo*; M (B1, Szm. 45, Paas1, MdChr, Jev., MRS, JJ, F3, MRV, MdWb) *karda*, (Ahlq./B1) *kardā* 'karám, istálló' < csuv. *karDa*, *karda*, (Jegorov 1964) *karta* 'karám, istálló' (Paasonen 1953: 73). A szócsaládról ld. még: Vasmer 1: 530–531. – Mai 'csűr' jelentésű főnevek az erza nyelvjárásokban (MESz 131): *lato*, *lat alks* (ld. 100.), *saraj* és *utomo*.

50. E (F3, ERV, MdWb) *kaća* 'a cséphadaró nyele' < or. *каџа* 'ua.' (MdWb 539), mely a *каџа* nyelvjárási alakja (Vasmer 1: 501). A szó Versinyin szótárában (116) e jelentésben nem szerepel. Vö. még: M *gadaćkă* (ld. 53.).
51. E (Jev.) *kasjř*, *koseř*; M (Jev.) *kasjř* 'kaszakés' < or. *косыр* 'ua.'
52. (Wied., Jev., ERS, MRS, Rav., ERV, MdWb/E, MESz) *kaša* 'kása' (ld. még: Jev. 191); E (Jev.) *babañ-kaša* 'asszonyok közös pogány imádsága a mezőn, amikor az asszonyoktól összegyűjtött darából és tejből kását főznek' (Jev. 37, más jelentés is); tkp. 'nagyanya-kása' (md. *baba* 'anyóka, nagyanya'; a md. -*ñ* a genitivus ragja vagy melléknévképző, erre nem utalok a továbbiakban, vö. Maticsák 2016: 3297) < or. *каша* 'kása'.
53. M (Jev., MRV) *gadaćkă* dem. 'a cséphadaró nyele'. Bizonytalan eredetű. Versinyin (2004: 57) is lényegében így nyilatkozik. Talán jelentésfejlődés útján szaknyelvivé vált szó, amennyiben a M (JJ) *kăćkă* 'nyél' szóval összefügg (de e magyarázatnak súlyos hangtani nehézségei vannak). Vö. E *kaća* (ld. 50.).
54. (ERS, MRS, Rav.) *katfa*, (MdWb/M) *katufa*, (Rav.) *katuxa*, (Jev.) *katora* 'burgonya (*Solanum tuberosum*), krumpli' < or. nyj. *камыха* 'ua.' (MdWb 648); vö. az újabb orosz nyelvjárási adatokat is: *kartofej*, *karčka*, *kartoka* (Gyinyesz 1963: 105, ld. továbbá: Vasmer 2: 536).
55. (Ahlq., Ahlq./B1, Jev.:E, ERS, ERV, MdWb/E,M, MESz) *kav* 'gabonacsűr, szénás pajta; (Ahlq.) szénásláda' < ?FP **kəm*3, vö. ?fi. *kumo* 'csűr, pajta', ?zrj. *kum* 'ua.' (UEW 680).
56. E (Jev., ERV) *kavonzams* 'kétszer felszánt' (tkp. 'kettőz, kettéoszt'). Oroszból fordított tükörszó, vö. or. *двѡумъ* 'ua.'. Vö. még: tat. *ikenče kat sōru* 'ua.' (tkp. 'másodszor szánt'; tat. *ikenče* 'második', *kat* '-szor, -szer, -ször', *sōru* 'szánt').
57. E (Jev., ERS, ERV, MdWb) *gavdan*, (Paas2) *gaudan*; M (MRV) *gavdan* 'sarjú, (előző évi) száraz fű'; E (Jev.) *gavdan pră* 'ua.' (tkp. 'sarjófű'; *pră* ld. 182.) < tat. (mis.) *kaudan* 'ua.' stb. (Paasonen 1897: 36–37). – Az E (Feoktyisztov 1960: 68) *čavdan* 'ua.' sajtóhiba *gavdan* helyett (Feoktyisztov szóbeli közlése).
58. E (Wied., Jev., ERS, Rav.) *kenerems*, (Jev.) *kenerims* stb., (ERV, MdWb, MESz) *keñerems*; M (JJ) *kenərəms*, *ginərəms*, (Jev., MRS) *kenerems*, (MRV, MdWb) *keñərəms* 'siet; <gabona> érik'; vö. E (Jev.) *šurutne keñeršt* (vagy *keñdiršt*) 'a gabona megérett' (*šuro* ld. 234.); M (B2/Reg.) *kenerf* 'érett; gyümölcs'; vö. E *kenerež*; M *kenerf* 'érett' (a M -f participiumképzőről ld. Lehtisalo 1936: 348; Gramm. 1980: 353–354; Keresztes 2011: 93–94, az E -ž participiumképzőről ld. Lehtisalo 1936: 198;

- Gramm. 1980: 353; Keresztes 2011: 93–94) < ??FV, vö. ??fi. *kiire* 'siet-ség; sietős' (vö. SKES 191; az SSA 1: 359 nem fogadja el az egyeztetést). A jelentéssz összefüggésekre ld. az or. *ycnem* jelentéseit (vö. 13.).
59. E (Wied./B1, ERS) *keret*, (Jev., ERV) *keret'*, (MdWb) *keřet*, (MESz) *keřet'*, (F4:56) *kārad*; M (Ahlq./B1, Jev., JJ) *kārat*, (Jev., MRS) *kārad*, (MdWb) *kārat* 'eke'; (ERS, ERV) kétkerekű faeke; (F4, JJ) vaseke; (Wied./B1) ekevas'; vö. (Szm. 48) *kāro* 'ekevas'; E (Jev.) *keret'-olga* 'ekerúd' (a md. *olga* szóról ld. Jev. 133; ld. még: 139.) < iráni: aveszta (Bartholomae 1961: 454) *karəta* 'kés' (Munkácsi 1901: 75, 80; vö. még: Szmirnov 1895: 48); vö. középperzsa *kārt*, újperzsa *kārd* 'ua.'. A mordvinban az elsődleges jelentés 'vasból való szerszám' lehetett. A FP kori md. *kšni*, *kšne* 'vas' (< **kārtš*) is végső soron iráni eredetű, és ugyanezekre a szavakra vezethető vissza (UEW 653). – A 'vág' jelentésű md. E *keřams*, M *keroms* '(le)vág' igéből való származtatása (Novickaja – Fegyjanovics 1963: 88) téves.
60. E (Jev., ERS) *kedij*, (Jev.) *kedixt'* pl., (ERV) *ked'ij*, (MdWb) *ked'i*; M (Jev.) *kedij*, (MRS) *kedī*: *kedī šorot* pl. (*šorot* ld. 234.), (MRV, MdWb) *ked'i* 'tavaszi gabona'; E (Jev.) *kedikše* 'ua.', (E) *kedikši* 'átszítált fehérkenyér' (vö. Jev. 197; md. *kše* ld. 92.); M (JJ) *kidikš* 'zab' < FV **keđe* vagy **keđe*, vö. lapp *giddā* 'tavasz' (UEW 656). Jelentéstani analógia: m. *tavasz* ~ fi. *touko* 'tavaszi vetés'. Jelentésfejlődés útján keletkezett; a md. *ked'ij* melléknév eredeti jelentése 'tavaszi' lehetett.
61. E (Wied.) *käv* 'kő, kőszikla; malom [!]', *kävt* pl., (MdWb) *kev*; M (MdWb) *kev*, (Ahlq.) *keft* pl., (MdChr, MdWb) *keft'* pl. 'kézimalom'; vö. *jažama kevna* (ld. *jažams*, 29.); E (Wied.) *kudo kävt* pl. 'kézimalom' (tkp. 'házimalom'; md. *kudo* 'ház'); E (Wied.) *ved käv*, (ERS, F3) *ved'gev*, (Jev.) *ved'gevt'* pl. 'vízimalom' (tkp. 'víz-kő'; md. *ved'* 'víz'); E (Jev., F3) *varma ved'gev* (vagy *ved'gevt'* pl.) 'szélmalom' (md. *varma* 'szél'); E (Jev.) *ved' ved'gevt'* pl. 'vízimalom'; E (Jev.) *ved'gev ambar* 'magtár a malomban' (*ambar* ld. 2.) < FU **kiwe*, vö. fi. *kivi*, cser. *kü*, votj. *kę*, zrtj. *-ki*, osztj. *köŋ*, vog. *küw*, m. *kő* 'kő' (UEW 163). Jelentésfejlődés révén vált szaknyelvi szóvá, vö. md. *kev* 'kő; zúzó-, törő-, őrlőkő [= szárazmalom]'.
 62. (Jev.) *kev-k'ruk* 'kapa fajta <kemény föld porhanyítására>' (tkp. 'kő[!]kampó'). Összetett szó: md. *kev* (ld. 61.) + md. *k'ruk* 'kampó, (kasza)villa' (< or.).
 63. E (B1) *kjrgams*, (MdChr, MdWb) *korgams*, (MdChr, ERS, Rav., ERV, MdWb) *kirgams*; M (Ahlq./B1) *kjrgams*, (MdWb) *kârgams*, (Ucs. 40, MdChr, JJ) *kærgams*, (B1/Reg., MRV) *kęrgams* 'gereblyéz, (össze)kapor

- (például szénát) stb.’; vö. E (Wied.) *kjrgams* ’megvakar, csutakol’. Hangfestő eredetű. A rokon nyelvi adatok vokalizmusának tarkasága miatt valószínűleg csak a hangfestés síkján tartozik össze a következő szókkal: cser. *körꝥndžām* ’kiváj <vályút, méhkast>; (gödröt) ás; kikapar (például krumplit a földből); stb.’; vtj. *kîr-*, *kêr-* kiváj, kiás; kimos, elmos <folyó víz>; stb.’; zrlj. *girjinî* ’(le)vakar, (le)kapar; csutakol’; vog. *küär-lem* ’(le)vakar’; m. *hergel* (palatalis hangrendje miatt a magyar szó nem lehet finnugor eredetű (ld. MSzFE kéziratban maradt anyaga). Hasonló hangalakú és jelentésű szók más nyelvcsaládokban is találhatóak, vö. például német *Harke* ’gereblye’, *harken* ’gereblyéz’.
64. E (ERS) *klever*, (MESz) *kl’ever*; M (JJ) *kl’evər*, *kl’ävər*, (MRV) *kl’evər* ’lóhere (Trifolium)’ < or. *клевер* ’ua.’; vö. tat., csuv. *klever* ’ua.’ (< or.). – Az erza nyelvjárásokban legalább további öt változat ismeretes a fogalomra (MESz 554).
65. (ERS, MRS, MESz 287, MRV, MESz) *χlopka*, (MRS) *χlopok* ’gyapot (Gossypium)’ < or. *хлопок* ’ua.’
66. E (Wied., Ucs. 39, B1, Szm. 44, Jev., ERS, F, ERV, MdWb) *kajme*, M (B2, Ucs. 39, JJ, MdWb) *kajmä*, (MRS, MRV) *kajme*, (F3) *kajme* ’szórólapát’; E (ERS) *kšniñ kajme*; M (MRS) *kšni kajme* ’(vas)lapát, ásó’ (md. *kšni* ’vas’) < FP (?U) **kojwa-*, vö. ?fi. *kaiva-* ’ás’, lp. *goai’vo-* ’kimer; lapátol’, cser. *koe-* ’(ki)ás; lapátol’; ?jur. *šīwa* ’lapát’ (UEW 170). E szavak akár összetartoznak a finn igével, akár nem, a mordvin (és a cseremiszi) szó deverbális nomennek látszik (vö. Lehtisalo 1936: 96–97).
67. M (MRS) *kolma paksäva* ’háromnyomásos gazdálkodás’ (tkp. ’három szántóföldön [lévő]’). Oroszból fordított tükörfifejezés, vö. or. *mpëx-польный* ’ua.’ (or. nyj. *польный* ’mezei’, ld. Dal’ 3: 265).
68. E (Wied., B2, B3, MdChr, ERS, Rav., F4:50, MdWb) *kolos*, (ERV, MESz) *koloz*; M (B2, MRV) *kolaz*, (JJ, MdWb) *colas* ’kalász’; E (ERS) *kološams*; M (JJ) *kolazijams*, *colasijams* ’kalászosodik’ (a md. *-ja-* denominális verbumképzőről ld. Lehtisalo 1936: 69; Mészáros 1999: 161–162; Maticsák 2016: 3301) < or. *колос* ’kalász’
69. E (E) *golupkañ prá* ’vörös here, lóhere (Trifolium pratense)’ (tkp. ’galambfő’); vö. E (Wied.) *golubik* ’fekete áfonya (Vaccium uliginosum L.)’. Törökből (valószínűleg csuvasból) fordított tükörfifejezés, vö. csuv. *kajăkpuš* ’lóhere’ (tkp. ’madárfő’; csuv. *kajăk* ’vadállat, vad madár’, *puš* ’fej’). Ld. még: 292.
70. E (B1/Reg., Paas2, MdChr, Rav., MdWb) *komu’la*, (Wied./B1, Paas2, ERS, ERV, MESz) *komol’a*, (Paas2, MdChr) *koml’a*; M (Ahlq., B1, Paas2, MdChr, MRS, JJ) *komlä*, (MRV, MdWb) *koml’ä*, (Paas2, JJ) *komblä*

- 'komló (*Humulus lupulus*)' < csuv. *χumla* 'ua.', vö. tat. *kumlak* 'ua.' (Paasonen 1897: 37; Räsänen 1920: 235; Jegorov 1964, *χāmla* címszó). Paasonen nyelvjárási szótára szerint (844) tatárból való átvétel.
71. E (ERS, ERV, MESz) *kopjor*; M (MRV) *kapjor* 'kapor (*Anethum*)' < or. *konēp* 'ua.'.
72. E (ERV) *kopša*, (MdWb) *kāpša* [!]; M (Ahlq./B1, MRS, MRV, MdWb) *kopša* 'tavaszi vetés; fehér kenyér; kis lepény'. Ismeretlen eredetű. A lexéma Versinyin szótárában nem szerepel.
73. E (Wied., Ucs. 38) *kopuńa*, (MESz) *kopońa*, (ERS, ERV) *kopańa*, (MdChr, Rav., MdWb) *kopna*; M (JJ, MRV) *kopna*, (JJ, MdWb) *kopāna*, (MRS) *kopona* 'asztag, boglya' < or. *кoпna* (ill. nyj.-i alakjai) 'ua.'.
74. M (Paas2) *kopānā* dem. 'kerek gabonamerítőkanál' < tat. (mis.) *kopī* 'merítőkanál' (Paasonen 1897: 38).
75. E (Wied., ERS, ERV) *korom*, (MdChr, MdWb) *korm*; M (B2/Reg., MdChr, MRS, MRV, MdWb) *korma*, (Ahlq./B2) *kormā* 'takarmány'; vö. M (MRS) *kormań šapafoma* (ld. 241.) < or. *кoрm* 'ua.' – Olykor a szó származéka, a *koromsk* is előfordul (MESz 864).
76. (ERS, MRS, ERV, MRV, MESz) *gorčica*, (B2) *gorčicā* 'mustár (*Sinapis*)' < or. *гoрчичa* 'ua.', vö. tat., csuv. *gorčica* 'ua.' (< or.).
77. E (ERV) *koźgalav*; M (Ucs. 21, MRS, MRV, MdWb) *koźgalak* 'sóska (*Rumex*)' < tat. (kaz.) *kuzyalak* 'ua.'.
78. E (Wied.) *kocon*, (ERS, Rav., ERV, MdWb) *kocon* 'káposztafej, torzsa'; vö. E (Jev.) *kapsta kocon* 'ua.' (*kapsta* ld. 42). Vitatott eredetű. 1. < or. *кoчaн* 'káposztafej'. Vasmer (648) szerint ennek török szavakkal való kapcsolata nem valószínű. 2. < tat. (kaz.) (Vasmer) *kočan* 'ua.' (Versinyin 169).
79. (Wied./B1, B1/Reg./E/, Ucs./M/22, MdChr, ERS, M, Rav., JJ, ERV, MRV, MdWb/E,M, MESz) *kočkams* 'leszed <gyümölcsöt, termést>; (MESz 465) begyűjt, kiválogat; (B1) gyomlál' < FV **kička*- ~ **kičke*-, vö. fi. *kitke*- 'gyomlál', lp. *gās'ke*- 'letép; ugrat' (UEW 662). Kapcsolatban áll a md. *kočkoms* (ld. 80.) szóval (vö. Feoktyisztov szóbeli közlése). A két szó *kočk*- töve etimológiailag feltétlenül azonos, de jelentéseik határozottan elkülönülnek.
80. E (Wied./B1, B1/Reg., Ucs. 24, MdChr, ERS, Rav., ERV, MdWb, MESz) *kočkoms*; M (Ucs. 24, MdChr, JJ, MdWb) *kočkāms*, (MRS) *kočkoms*, (MRV) *kočkāms* 'gyomlál'. Belső fejlemény: a md. *kočkams* igéből (ld. 79.) jött létre a csekély jelentésváltozással kapcsolatosan (Gorgyejev 1967: 199; Versinyin 170).

81. E (Wied.) *kovš*, M (MRS) *kovoš*, (MdWb) *kovâš*, (MRV) *kovož* 'magláda a malomban' < or. *ковш* 'ua.' (vö. Dal' 2: 129).
82. E (F3) *k'akuva* 'az eke szarva' < or. (Vasmer) *кряква* 'rúd'.
83. (Jev.) *grañ ozks* <egykori imádkozás a határban>; tkp. 'határ-ima' (vö. Jev. 108). Összetett szó: md. *grañ* 'határ' (< or.) + md. *ozks* (ld. 8.)
84. E (Jev., ERS, MESz) *grablat*, pl., (Rav., ERV, MdWb, MESz) *grabla*, (Wied., F4:57, MdWb) *gabrat* pl., (F3) *gab'ra*; M (Ahlq./B2, MRS, JJ) *grablä*, (MRV, MdWb) *grablä*, (Jev.) *grable*, (MdWb) *krabl'ä* 'gereblye'; vö. még: E (Wied.) *grebala* 'ásó, lapát'; M (JJ) *grabl'ancä* dem. 'kasza'; E (Jev.) *grebl'a-pe'luma* 'kasza hozzásegecselt gereblyével zab és hajdina kaszálására' (tkp. 'gereblye-kasza'; md. *pe'luma* ld. 158.) < or. *грабли* pl. 'ua.'.
85. (Wied., Jev., ERV) *greća*, (MdWb, MESz) *gréća* 'hajdina, pohánka (Fagopyrum vulgare)' < or. nyj. *печа* 'ua.'.
86. E (Wied., ERS, Rav., ERV, MdWb, MESz) *k'ron*, (F4:51) *χ'ron*; M (JJ) *k'rän*, *χ'rän*, (MRS) *k'reñ*, (MRV) *k'reñ* 'torma (Cochlearia Armoracia)' < or. *хрен*, nyj. *xp'ën* 'ua.'; vö. tat. *kerən*, csuv. *χ'ëren* 'ua.'.
87. M (JJ) *k'ros* 'búzakereszt'; vö. E, M (MdWb) *k'rost* 'kereszt; búzakereszt'. Bizonytalan eredetű: 1. < or. *крест*, nyj. *к'pēc*, *к'pěcm* 'kereszt', *к'pecm c'hoпov* 'búzakereszt' (vö. Dal' 2: 193; MdWb: 904). 2. Belső fejlődéssel keletkezett, vö. md. E (ERS) *k'rost*; M (MRS) *k'roz* 'kereszt'. Jelentésfejlődés útján szaknyelvivé vált szó: hasonlóságon alapuló jelentésváltozás.
88. M (MRS) *krupa* 'gríz, dara' < or. *к'pyна* 'ua.'.
89. E (Wied.) *kružovnik*, (ERS) *križovnik* 'egres (Ribes grossularia)' < or. *крыжовник* 'ua.'.
90. E (Wied.:191, B1/Reg., Sz., U20, Szm. 43, ERS, F3, MdWb, MESz) *ksnav*, (Rav.) *ksnaу*, (Wied./B1, Sz.) *snav*, (Falk:F2:33) *snau*; M (B1/Reg., Ucs. 21, MRS, MdWb) *snav*, (Ahlq./B1, Szm. 43) *snau* 'borsó (Pisum)'; vö. *ksnavoñ počt* stb. (ld. *počt*, 181.); E (Jev., E) *kargoñ ksnav*, (Jev.) *karguñ ksnav* stb. 'bükköny (Vicia)', tkp. 'daru-borsó' – tatár mintára alkotott tükörszó; vö. M *kargoñ kuftol* 'ua.' (ld. 45.); M (Ucs. 24) *lem snaft* pl. 'bab (Phaseolus)', tkp. 'leves-borsó' (md. *lem* ld. 103.); E (B1/Reg.) *pababñ snav*; M (Ahlq.) *bababñ snau*, (MRS) *bababñ snav*, (Ucs. 24) *bababñ snaft* pl. 'ua.', tkp. 'nagyanya-borsó' (md. *baba* ld. 52.) < ??FV, vö. ??észt *kešv*, *kešev* 'árpa' (< vagy > lett). Jelentéstani szempontból vö. az ónorvég 'árpa' jelentésű szónak a litván 'borsó' jelentésű szóval való etimológiai egyezését (vö. Toivonen 1928: 236, jegyzet is; vö. még: Versinyin 174.) Metsmägi 2012. évi szófejtő szótárában e lexéma nem szerepel. Az etimológia a súlyos hangtani nehézségek miatt is igen bizonyta-

- lan. – Megjegyzendő: 1. a mordvinok a bükkönyt és a babot körülírással jelölik, tehát későbbben ismerték meg őket a borsónál (vö. cser. *nemâć pursa* 'bab'; tkp. 'német borsó'). 2. Paasonen nyelvjárási szótárában (905) tévesen van kikövetkeztetve a M *ksnav* 'borsó (Pisum)' alak.
91. E (Ucs. 22, Jev., ERS, ERV) *kstij*, (MESz) *kstij*, (Wied./B1) *stej*, (Ucs. 22, Jev.) *steje*, (Sz., MdWb, MESz) *kistoj*, (Jev. 147, 153) *ikstij*, *istij* stb.; M (Witsen: F1) *stije*, Ahlq., B1) *ksti*, (Jev. i.h., MRS, MRV, MdWb) *kstj* 'szamóca, földi eper (Fragaria); (Wied.) bogyó'; vö. E (Wied.) *picen* [!] *stej* 'vörös áfonya (Vaccinium vitisidaea)', tkp. 'fenyőbogyó' (md. *piče* 'fenyő'); M (JJ) *kstj-pančf* 'lóhere (Trifolium)', tkp. 'szamócavirág' (md. *pančf* 'kinyílt; virág'). Ismeretlen eredetű. Versinyin (174) egyeztetése nem állja meg a helyét.
92. (Wied., Ahlq., Sz., Paas1:M, MdChr, ERS, MRS, JJ, F3, MESz) *kši*, (Witsen: F1:278, Wied., Paas1:E, MdChr:E, MdWb/E,M) *kše*, (Paas1, JJ) *kšä*, (Paas1:E, Rav.) *kši* 'kenyér; (Sz.) étel'; vö. *kediksi* ld. *kedij* (60.), *kši čapoltomo* ld. *čapaks* (241.); E (Wied.) *koškkši* 'kétszersült', tkp. 'száraz kenyér' (md. *koške* 'száraz'), (Jev.) *vaj-kši* 'zúzott kölessel és vajjal / olajjal készített lakodalmi lepény, tkp. 'vajas kenyér' (részletesen ld. Jev. 51–52) < FV **kürsä*, vö. fi. *kysä* 'kenyér, cipő' (UEW 679). Munkácsi (1901: 646) irániból származtatja a szócsaládot. A fi. *kypsä*, *kypsi* 'kenyérfajta' szóval való rokonítása (Erdődi 1968: 61) téves (Zaicz 1969b: 228).
93. E (B1/Reg., Ucs. 23, Szm. 44, Paas2, ERS, Rav., F3, ERV, MdWb, MESz) *kšuman*, (Wied./B1) *kšuman*, (Falk: F2:34) *ksaguman* [!]; M (Ucs. 24) *kšuman* 'reték, kertiretek (Raphanus sapivus)'; M (Paas2, MRS, MRV, MdWb) *kušmañ*, (JJ) *kššman*, (Ahlq., Paas2) *kušma*, (B1/Reg.) *kešma* 'torma (Cochlearia Armoracia)' ?< csuv. *kušman* 'reték' (vö. Paasonen 1897: 7, 39). Az erzában (metatézissel) a csuvas szó hangalakja, a moksában pedig (hasonlóságon alapuló jelentésváltozással) a csuvas szó jelentése módosult; jelentéstani szempontból vö. német *Rettich* 'reték'; *Meerrettich* 'torma', tkp. 'tengeri reték' (egyéb jelentésekre ld. Jegorov 1964: 103). A csuvas szónak nincs kimutatható rokonsága a török nyelvekben (vö. Jegorov i.m., *kāšman* címszó), az egyeztetést Versinyin (189) sem tartja meggyőzőnek. Ezért az is elképzelhető, hogy mind a mordvin, mind pedig a csuvas szó átvétel egy harmadik nyelvből (Paasonen 1897: 7, idézi: Sejanova 1965: 172). Az sem lehetetlen, hogy a csuvas kölcsönözte valamelyik (finnugor?) nyelvből (Feoktyiszov 1965: 335).

94. (Falk: F2/E/:33, Ahlq., Wied., B1, Ucs. 24, Szm. 44, Paas2, MdChr, ERS, MRS, Rav., JJ, F3, ERV, MdWb/E,M, MESz) *kujar* 'uborka (Cucumis sativus)'; M (Ucs. 24) *kalda kujar* 'tök (Cucurbita)', tkp. 'udvari uborka' (md. M *kaldaz* ld. 48.); M (Ucs. 24) *peräv kujar*, (F3) *pärävkujar* 'ua.' (md. M *perä* ld. 166.; a md. -v denominális melléknévképzőről ld. Lehtisalo 1936: 245; Gramm. 1980: 112; Maticsák 2013: 189–192, 2016: 3296); E (Ucs. 24, Jev., Rav.); *durak kujar* 'ua.', (Falk: F2:33) *dura kujar* 'sárgadinnye (Cucumis melo)', tkp. 'rossz uborka' vagy 'nagy uborka', vö. Cigankin 1966: 350 (md. *durak* 'ostoba (ember); rossz' < or.); E (Wied.) *turka kujar* 'tök', tkp. 'török uborka' (md. E *turka* 'török' < or.) < tat. (kaz.) *kijar*, (mis.) *küar* 'ua.'; vö. csuv. *χijar* 'ua.' (Paasonen 1897: 39, 15). A mordvinok a tököt és a sárgadinnyét körülírással nevezik meg, tehát későbbben ismerték meg őket az uborkánál.
95. E (Paas2:E, ERS, ERV, MdWb) *kujmaka*, (Paas2) *kujmak*; M (MRV, MdWb) *kujmak* 'túrós táska; fánk' < tat. (kaz.) *kojmak* 'ua.'; vö. tat. (mis.) *kimak* 'ua.', oszm. *kujmak* 'kása' (Paasonen 1897: 39, 15).
96. (ERS, MRS, ERV, MRV, MESz) *kukuruza*, (JJ) *kukêruza* 'kukorica (Zea mays)' < or. *кукурьза* 'ua.'; vö. tat. *kukuruz*, csuv. *kukuruza* 'ua.' (< or.).
97. E (Wied., F4:56, ERV) *kusl'a*, (MdWb) *kuśl'a*, (Wied., ERS) *kusl'at* pl.; M (Ahlq./B2) *kisäl*, (MRS, MdWb) *ksäl* 'kiszal <lisztel készült savanykás kása>' < or. *кисель* 'ua.' (vö. Sejanova 1965: 186); vö. tat. *kesəl*, csuv. *kěsel* 'ua.' (< or.).
98. M (JJ) *kâtmâr*, *kâtmârks* 'a faeke egy része' (a md. -ks denominális nomenképzőről ld. a 8. címszó alatt írottakat). Ismeretlen eredetű, hangalakja alapján feltehetően török eredetű lehet. Valószínűleg jelentésfejlődés útján vált szaknyelvi szövé, vö. md. (B1) *kutmere*, (ERS) *ku'mere* 'hát'.
99. E (ERS) *kuvaka ner* 'gabonazsizsik', tkp. 'hosszú orr' (md. *kuvaka* 'hosszú', *ner* 'orr'). Valószínűleg orosz mintára alkotott tükörfelfejezés, vö. or. *долгоносик* 'ua.' (or. *долгий* 'hosszú', *носик* 'orrocška'). Az orosz kifejezéssel való pontosabb szerkezeti egyezése következtében aligha lehet törökből fordított tükörszó (vö. például csuv. *văräm sâmsallä nără* 'ua.'). Összetett szó. Óvó (tabu) kifejezés.

L, Ľ

100. E (B1/Reg., Wied./B1, Paas1, MdChr, ERS, Rav., ERV, MdWb) *lato*; M (B1, Paas1, MdChr, MRS, F3, MRV, MdWb) *lata* 'fészker, csűr; tornác, eres; tető, fedél'; E (Wied./B1) *lat alks*; M (MRS) *latal* 'ua.', tkp.

- 'ereszalja' (md. *al* 'valaminek az alja'; a md. -*ks* denominális nomenképzőről ld. a 8. szócikkben írottakat). Ismeretlen eredetű, lényegében Versinyin (202) szerint is. Hangalakja alapján eredeti szó vagy ősi átvétel lehet. Valószínűleg jelentésfejlődés útján lett szaknyelvivé, vö. md. E *lato*, M *lata* 'tető, fedél'. A 'tető' (például MESz 891) > 'csűr' (MESz 131) jelentésfejlődésre vonatkozó feltevésünket Feoktyiszto is elfogadja (egykori szóbeli közlése). Ez a szó nem rokona a fi. *lato* 'csűr, pajta' lexémának, amely skandináv jövevényszó (SSA 2: 51).
101. (Szm. 44, JJ, ERV, MdWb/E,M, MESz) *lav*, (ERS, MESz) *lavt* pl., (JJ) *ilav* 'korpa'. Ismeretlen eredetű. Régi csuvas származtatása (MdWb: 1033; Paasonen – Siro 1948: 68) és cseremisiz kapcsolatai (legutóbb: Versinyin 2005: 192) nem jöhetnek szóba.
102. (MdVd. 109, ERV) *lexa*, (MdWb/E,M) *l'exa* 'kis legelőparcella <a gyeszjatyina [= kb. 1 hektár] 1/7 vagy 1/12 része>' < or. nyj. (Vasmer) *lexa* 'ágyás, barázda'.
103. M (PaasI, MRS, JJ, F3) *läm*, (MRV, MdWb) *läm*, (MdChr) *lem'* 'káposztaleves; leves'; vö. E (PaasI, MdChr, ERS, MdWb) *lem* 'zsiradék, faggyú'. Orosz mintára alkotott tükörszó, vö. or. *улу* 'káposztaleves'. Szaknyelvi szóvá jelentésfejlődés útján vált. – A m. *lé* főnév etimológiai megfelelője, finnugor eredetű (FU **leme* ~ **lēme*; ld. UEW 245).
104. E (ERS, ERV) *lemex*; M (MRS, MRV) *l'emex*, (MdWb) *lemok* 'ekevas' < or. *лемех* 'ua.'.
105. E (B3) *lepeška*; M (MRS) *lepjoška* 'lepény' < or. *ленішка* 'ua.'.
106. E (Wied.) *lebeda* 'laboda, paréj (Atriplex)'; 'kerti laboda (Atriplex hortensis)' < or. *лебеда* 'ua.'.
107. E (Wied., B1, Sz., Ucs. 22, 40, MdChr, ERS, Rav.) *ledems*, (ERV, MdWb, MESz) *l'ed'ems*; M (B1/Reg., Ahlq./B1, Ucs. 22,40, MRS, F3) *lädems*, (MdChr, JJ) *lädäms*, (MRV) *l'äd'ems*, (MdWb) *l'äd'äms*, (U40) *ledems* 'dob; lö; kaszál'; E (ERS) *ledema*; M (MRS) *lädema*, (JJ) *lädäma* 'kaszálás'; E (Wied.) *ledima* 'kasza', *led'me* 'kaszálás; kasza; rét, mező' (a md. -*ma* deverbális nomenképzőről ld. a 11. szócikkben írottakat); vö. E (Wied./B1, ERS) *ledema lanġo*, M (B1/Reg.) *lädem lanġa*, (MRS) *lädema lanġa* 'kaszálás; kaszáló' (md. E *lanġo*, M *lanġa* 'felszín; szántóföld; valaminek az ideje'); E (ERS) *tikše ledema lanġo* '(széna)kaszálás' (md. E *tikše* ld. 269.); E (ERS) *ledema mašina*, M (MRS) *lädema mašina* 'kaszálógép, aratógép' (md. *mašina* 'gép' < or.); E (ERS) *tikše ledema mašina*, M (MRS) *tišeñ lädema mašina* '(széna)kaszálógép, fűkasza <traktor>'; M (MRS) *lädema piŋge* 'kaszálás' (md. *piŋe* 'valaminek az ideje; stb.');

- lädema tiše* 'ua.'; E (Wied./B1) *ledima* (vagy *led'me*) *tikše* 'kasza' [!]; M (JJ) *lädäma* (vagy *lädämä*) *tiše* 'kaszálni való fű'; E (ERS) *ledevkst* pl.; M (B1, MRS) *lät'f* 'kaszáló, (széna)rend' (a md. E -vks, M -f deverbális nomenképzőről ld. Lehtisalo 1936: 252, 348; Gramm. 1980: 105; Cigankin 1981: 39–40); E (Wied., U10, ERS) *lediča*, (Wied.) *ledi*; M (MRS) *lädi* 'kaszás, arató' (a md. E -iča nomen agentis képzőről ld. Lehtisalo 1936: 208; Gramm. 1980: 348–351; Keresztes 2011: 93–94). Ismeretlen eredetű (Versinyin [205] a régi rossz szófejtést ismétli). Jelentésfejlődés útján vált szaknyelvivé, vö. md. E (ERS) *ledems*, M (MRS) *lädems* 'dob'. A 'dob' > 'kaszál' jelentésváltozáshoz vö. md. *avoldams* 'lendül' > 'valamit levág' (ld. 11.). Jelentéstani analógia: német *schlagen* 'üt, ver', *Heuschlag* 'szénakaszálás', tkp. 'szénaverés' (ld. Végh 1940: 331). A 'lő' jelentést a 'dob' után, a vadászat technikájának fejlődésével vehette fel e szó (vö. EWUng 910).
108. E (Wied., B2, Szm. 44) *lianas*, (Ucs. 21, Jev.148, ERS, F3) *lijanaz*, (ERV, MESz) *l'ijanaz*, (MdWb) *il'anaz*, (F4:56) *ul'anas*; M (B2, Ucs. 21, Szm. 44, Jev., JJ, MdWb) *il'anas*, (Ahlq., B2) *ilanas*, (MRS, F3, MRV) *il'anaz*, (B2) *lanaz*, (JJ) *lijanas*, (F3) *lijanaz* 'len (Linum)'; vö. E (Wied. 139) *lianazañ oj* 'lenolaj' (md. E *oj* 'olaj; zsír') < balti: litván *linnas* 'len' (Szmirnov 1895: 44). Balti átvételre mutat a régebbi mordvin forrásokban található *l*-hang. Származékszóként és összetételként való magyarázata (Versinyin 214; Sejanova 1965: 178) téves.
109. (Wied.) *loksteme*, (Paas1, MdChr) *lokšteme*, (MdWb/E) *lokšt'eme*, (Ahlq.) *lokstīm*, (Paas1) *lokštām*, (MRS) *lokstem*, (MRV) *lokst'em*, (MdWb/M) *lokšt'am*, (JJ) *lokstām*, (F3:M) *lokstom*, (MdChr) *lokšsām* '(finom) szita <lószőrből>'. Valószínűleg összetett szó, de feltételezett **lok* előtagja és **št'eme* utótagja nem adatolható. Igen régi összetétel lehet, vö. fi. *lokka* 'szita' + fi. *seuhtoa* ['?'] (Paasonen 1953: 90). A fi. *lokka* talán FV kori szó (Toivonen 1928: 237). Az összetétel második tagja minden bizonnyal kapcsolatban áll a md. *suv'teme* 'szita' szóval (ld. még: 237.). Onomatopoetikus szóként való eredeztetése (vö. Versinyin 217) nem valószínű.
110. (Wied., B2, Ucs./E/21, MdChr, ERS, MRS, Rav., JJ, ERV, MRV, MdWb/E,M, MESz) *luga*, (B2:Ahlq.) *lugā*, (Ahlq.) *logā* 'rét, mező, kaszáló' < or. *nyz* 'ua.'.
111. E (Ucs. 21, F3, MdWb) *lukša*, (Wied., Sz.) *lukše*, (Ucs. 21, Szm. 43, ERS, MESz) *l'ikša*; M (Ucs. 21, MRS, JJ, MRV, MdWb) *lukšā*, (Ahlq.) *lukšā*, *lukša* 'hajdina (Fagopyrum vulgare)'; (JJ) 'árpa' (is); ?E (Rav.) *lukšo*, (Sz.) *lukše*, (F3, MRV) *lukš* 'sütemény féle; lakodalmi pirog, töl-

tött lepény’. Ismeretlen eredetű. Egyik magyarázat szerint (Toivonen 1928: 239) jövevényszó: mordvin és votják megfelelője közös átható nyelvből került volna a két nyelvbe (ősi rokonságra nem lehet gondolni, mert a hajdina nem volt ismeretes az ősnép előtt). Egy másik feltételezés szerint (Feoktyisztov szóbeli közlése) összetett szó lenne (md. *lu* stb. ’?’ + mdE. *kša*, M *kšä* ’kenyér’), és az előtag végén eredetileg -v, esetleg -n állhatott. Versinyin nem közöl etimológiát.

112. (ERS, MRS, JJ) *lucerna*, (JJ) *lucärna*, (ERV, MRV, MESz) *lucärna* ’lucerna (Medicago)’ < or. *люцерна* ’ua.’; vö. tat., csuv. *lucerna* ’ua.’ (< or.).
113. (JJ, MRV, MdWb/E,M) *luzga* ’köles héja; pikkely’; M (JJ) *luzgädäms* ’lekapar <halról a pikkelyt>; jól felszánt’ (a md. -d- denominális verbunképzőről ld. a 33. szócikket) < or. nyj. *лузга* ’héj; pikkely; stb.’ (Dal’ 2: 276). A jelentésekre vö. még: m. *hámlik* ~ jur. *šāw* ’pikkely’ (UEW 121); fi. *suomu*, *suomus* ’pikkely’ ~ cser. *šüm* ’ua.’; héj’ (UEW 476); német *Schuppe* ’korpa; pikkely’.

M

114. (ERS, MRS) *mais* ’kukorica, tengeri (*Zea mays*)’ < or. *маис* ’ua.’; vö. tat., csuv. *mais* ’ua.’ (< or.).
115. E (Wied., ERS, Rav., ERV, MdWb) *mako*; M (JJ, MdWb) *maka*, *makâ*, (Ahlq./B2) *makā*, Ahlq., MRS, JJ, MRV) *mak* ’mák (Papaver)’ < or. *мак* ’ua.’; vö. csuv. *mak*, tat. *mək* ’ua.’ (< or.). A mordvin szóvégi vokálisra – analógiás hatáson kívül – ld. a különféle szláv nyelvi adatokat (Vasmer 2: 89).
116. M (MRS) *mamaliga* ’kukoricamálé’ < or. *мамалыга* ’ua.’
117. E (ERS) *mañčica* ’eke’. Valószínűleg származékszó. Alapszava egy md. E **mañčems* ’?’ ige lehet (a képzésmódhoz vö. md. E *mañčica* ’csaló’ < md. E *mančems* ’megcsal, becsap, rászed; hív, nevez <állatot>’; a md. -ica nomen agentisképzőről ld. a 107. szócikket). A címszó Versinyin szófejtő szótárában nem szerepel.
118. E (Wied., B1, MdChr, ERS, Rav., ERV, MdWb, MESz) *mastor*, (MdChr) *mastur*; M (Ahlq./B1) *mastir*, (B1/Reg.) *mastēr*, (MdChr, JJ, MdWb) *mastâr*, (MRS, MRV) *mastor* ’föld, talaj; föld, világ; ország’; vö. *mas-tor umař*, *mastumař*, ld. *umař* (283.). Ismeretlen eredetű. Versinyin (234) vagylagosan összetételnek tartja, de magyarázata nem meggyőző.
119. M (MRS, JJ, MRV) *matf* ’verem; burgonyaverem’; ld. még: M (B1/Reg., MRS, F3) *matf* ’verem, árok <a mezőn>’, (MdWb) *matf* ’tárolva van

- <gabona>’ (vö. E *mact* ’ua.’). Származékszó, alapszava a md. M *matoms* ’lerak, lefektet’, illetve az E *mad’ems*, M *madams* ’ua., elhelyez’ (MdWb: 1156). Az -f deverbális nomenképzőre ld. Keresztes 1990: 67. Versinyin szótárában (235) csak az egyik ige szerepel. A fenti adattár alapján jelentésfejlődés útján alakult.
120. E (Wied.) *matiga*, (ERS) *motiga*, (ERV, MdWb, MESz) *motiga*, (Rav.) *motuga*; M (MRS) *motiga*, (MRV) *motiga*, (MdWb) *matik* ’kapa, csákánykapa’; vö. E (Wied.) *matigaszo čuvoms* (vagy *kočkams*) ’kapál’, tkp. ’kapával ás’ (md. E *čuvoms* ’ás’, md. *kočkams* ld. 79.) < or. nyj. (Vasmer) *мотыга* ’ua.’.
121. E (Wied.) *mel’nica*, (Jev. 62, Rav.) *mel’nića*, (ERV, MdWb) *mel’nića*; M (MdChr) *mel’nacä*, (MdWb) *mel’nat’sä*, (Jev.62) *mel’nicä*, (JJ) *mäl’nicä*, *mel’ncä*, *mil’ncä*, (MRS, F3) *melencä*, (MRV) *mel’encä* ’malom’; E (Wied.) *varma mel’nica*, (Jev.) *varma mel’nića*; M (JJ) *varma mel’ncä* (vagy *mäl’nicä*), (MRS, F3) *varma melencä* ’szélmalom’ (md. *varma* ’szél’); E (Wied.) *ved mel’nica*, (Jev.) *ved’ mel’nića*; M (MRS, F3) *ved’ melencä* ’vízimalom’ (md. *ved’* ’víz’) < or. *мельница*, dem. *мельнька* stb. ’ua.’ (vö. Dal’ 2: 323–324).
122. (MdChr, ERS, MRS, Rav., ERV, MRV, MESz) *meža*, (Ahlq./B2) *mežä* ’mezsgye <két szántóföld között>’ < or. *межа* ’ua.’; vö. tat. *meža* (< or.), csuv. *miše* ’ua.’.
123. E (Wied.) *morkov*, (ERS, ERV, MESz) *morkov*, (Rav.) *morkou* ’sárgarépa (*Daucus Carota* L.)’ < or. *морковь* ’ua.’.
124. E (MdChr, ERS, Rav., ERV, MdWb, MESz) *močka*; M (MdChr, MRS, JJ, MRV, MdWb) *močkä* ’(len-, kender-) áztatás; a szövéshez előkészített len vagy kender; lenrost, csepű’; vö. *muško* (ld. 127.); E (ERS) *močudalks*, (Rav.) *mocidalks*; M (MRS) *močkatalχks*, *močkalgaks* ’csepű, kóc’ (a md. -da, -ta, -ga denominális verbumképzőről ld. Lehtisalo 1936: 290, 380; Mészáros 1999: 100–120; Maticsák 2016: 3299; a md. -l deverbális nomenképzőről ld. Lehtisalo 1936: 157, a md. -ks deverbális nomenképzőről ld. a 8. szócikkben írottakat) < or. *мочка* ’(len-, kender-)áztatás’.
125. (Witsen/F1, Müller/F2:16, A, Wied., B1, Ucs./E,M/65, MdChr, ERS, MRS, Rav., JJ, ERV, MRV, MdWb/E,M, MESz) *moda* ’föld (Erde, Erdboden, Land)’; vö. E (Rebinder/F4:25) *sokaks moda* ’szántóföld’ (md. *sokams* ld. 219., a md. -ks deverbális nomenképzőről ld. a 8. szócikkben írottakat); M (MRS) *sokams-uřadams modat’* ’földet művel’ (tkp. ’szántja-megműveli a földet’; md. *uřadams* ld. 285.); E (F4:56, vö. Zaicz 1969a: 189) *modańtej* ’földműves’ (md. *tejems* ’csinál, művel’);

- modaś pańna ala* ld. *parina* (153.); *moda mař*, ld. *umař* (283.); M (JJ) *moda päštä* 'szamóca (Fragaria); burgonya (Solanum tuberosum)', tkp. 'földi mogyoró' (md. M *päštä* 'mogyoró (Corylus avellana)') < FV **muđa* vagy **muđa*, vö. fi. *muta* 'mocsári talaj, iszap'; lp. *modđe* 'ua.' (UEW 705).
126. E (Rav., ERV) *mujuk* 'a kalász feje' < kaz. *myjyk* 'bajusz' (Ravila 1933: 106). Jelentésfejlődés útján lett szaknyelvi szóvá, vö. E (F4: 57) *muik* 'bajusz', E M *mujok* 'ua.'.
127. E (Wied., Ucs. 21, ERS, ERV, MdWb, MESz) *muško*; M (MRS, JJ, MRV, MdWb) *muška* 'kender (Cannabis sativa); csepű, rost'; vö. E (ERS) *muško keřme* 'kenderköteg', *muško komoro* 'ua., csepűcsomó' (md. E *keřme*, *komoro* 'kötet, nyaláb, csomó'), (Rav.) *muško selge* 'kenderszál, rost'; ld. még: *močka* (124.). Vitatott eredetű. 1. < or. *мочка* '(len-, kender-) áztatás' (ld. 124.). A mordvinok kétszer vehették át az orosz szót. Hangalakja alapján a legrégebbi szótárakban is előforduló md. *muško* lehetett a korábbi átvétel. 2. FV: cser. *muš* 'fonásra kész kenderkóc; tilolt, de még nem gerebenezett kender' (vö. Versinyin 267). A szó a mordvinból átkerült a tatár nyelvjárásokba, vö. tat. (mis.) *moško* 'kender' (Feoktyisztov 1965: 338).

N, Ń

128. M (JJ) *ńakanä* dem. 'búzakereszt, bábu'. Származékszó, a md. M *ńaka* 'bábu; baba' -*ńä* kicsinyítő képzős alakja (a -*ńä* képzőre ld. Keresztes 1990: 66; Maticsák 2016: 3294). A lexéma töve ismeretlen eredetű. Jelentésfejlődés útján lett szaknyelvivé. A 'búzakereszt' jelentés hasonlóságon alapuló névátvitellel jött létre, vö. M (B1/Reg.) *ńaka*, *ńakanä* dem., (Ahlq./B1) *ńakanä* dem. 'báb'. Vö. m. (ÉrtSz) *báb*⁸ és *bábu*²; német *Puppe* 'bábu; búzakereszt'; stb. A szót Versinyin (305) gyermeknyelvi szónak gondolja.
129. E (F3, ERV) *napalka* 'a kasza nyele'; vö. *pelima napalka* (ld. 158.) < or. *напалок* 'nyél; kaszanyél' (Dal' 2: 459). A mordvin szóvégi -*a* több-lethangra e szót is megemlítve legutóbb ld. Zaicz 2014: 224.
130. E (Wied.) *napar* 'ugar'. Orosz eredetű, vö. or. *nap* 'ugar'. Az oroszban a *на-* előjárónak feltehetőleg erősítő szerepe lehet (vö. Vasmer 2: 190, *на* címszó).
131. E (MdWb) *nažom*; M (MRS, JJ, MRV) *nažom* 'trágya'; M (MRS) *nažomondams* 'megtrágyáz' (a md. M -*nd-* denominális verbumképző-

- ről ld. a 43. címszót); vö. M (MRS) *nažomondams modat* 'megtrágyázza a földet' (md. *moda* ld. 125.) < or. *назѣм* 'ua.'
132. E (Wied., ERS, Rav., ERV, MESz) *navoz*, (MdWb) *navus*; M (JJ) *navos* 'trágya'; E (ERS) *navożams* 'trágyáz' (> *navożamo* 'trágyázás'; a md. *-mo* deverbális nomenképzőről ld. a 11. szócikk alatt írottakat); E (Wied., ERS) *navozavtoms*, (Rav.) *navozijaŭtoms*; M (B2/Reg.) *navoziŋdams* 'megtrágyáz <földet>', tkp. 'trágyáztat' (a md. E *-vt-* deverbális verbumképzőről ld. Mészáros 1999: 143–147, a md. *-ja-* denominális verbumképzőről ld. a 68. szócikket, a md. M *-nd-* képzőről ld. 43.) < or. *навоз* 'trágya', *навозить* 'trágyáz' (az igéből a *navożams*).
133. E (ERS) *nevel'dams*, (ERV, MdWb, MESz) *nevel'dems*; M (MdWb) *neval'dams* 'kitép(ked); nyű <lent, kendent>'. Származékszó, vö. E (ERS) *nevel'ems* 'kopik, lehámlik <bőr>'. E szó uráli eredetű, vö. U **niwa-* (**niŋa-*), vö. fi. *nivo-* 'fon, gombolyít', lp. *nâvve-* 'csipeget, leszed, kitép, letör', ?osztj. *naw-* 'szórtelenít', ?vog. *näyt-* 'levakar', jur. *newä-* 'viseléssel elhasznál' (UEW 306). A md. szótőhöz *-l'* + *-d'* deverbális verbumképzők járultak (vö. Mészáros 1999: 61–66, 100–112).
134. E (Paas1, MdWb) *nevińca*, (ERV) *ńeveńca*; M (Paas1) *nemăńcă*, *nevăńcă*, (MdWb) *nevăńcă*, (MRV) *ńeveńcăt* pl. 'pelyva, szecska' < or. nyj. *невейница*, *неваяница* 'ua.' (SSA 2: 62, *lemetti* címszó).
135. E (F4:56, idézi Zaicz 1969a: 189) *nogat*, (ERV) *nogod*, (MdWb) *nogot* 'bab (Phaseolus)' < tat. *nogit* 'ua.; bab-' (ld. Versinyin 292); vö. or. Rav. *нохот* 'egyfajta bab' (< ?perzsa; Vasmer 2: 229)
136. E (ERS) *noldams lisevkst*; M (MRS) *noldams lišft* pl. 'kicsírázik' (tkp. 'csírázt ereszt'); vö. E (ERS) *toŋzuroš noldaš lisevkst* (md. *toŋzuro* ld. 274.). Orosz mintára alkotott tükörszó, vö. or. *поскаты посѣмки* pl. 'ua.' (or. *поскаты* 'enged, ereszt', *посѣмки* 'csíra'). A csuvasban is orosz mintára alakult, vö. csuv. *χunav kălar* 'kicsírázik'; csuv. *χunav* 'csíra', *kălar* 'enged, ereszt'). Összetett kifejezés: md. *noldams* 'enged, ereszt, kibocsát' + md. E *lisevkst* [plur.]; M *lišf* 'csíra; hajtás; fiatal vetés' (< md. *lišems* 'kijön, kimegy, <mag> kicsírázik'; a md. E *-vks*, M *-fképző*-ről ld. a 11. szócikket).
137. E (Sz., MdChr, ERS, ERV, MdWb, MESz) *norov*, (Rav.) *noroy*; M (MdChr, JJ, MdWb) *noru* 'gabona'; (ERS) 'termékeny'; vö. E (ERS) *modaš norov* 'termékeny föld' (md. *moda* ld. 125.); E (Sz.) *Norov* <a gabona isten neve>; (Sz.) *Norov ava*, (Rav.) *Noroy ava* <a gabona isten-asszonya>; E (Müller: F2:19) *noro-mal'*, (Wied./B1) *normal'*; M Ahlq., B1, MRS, JJ) *normal'*, (Ahlq., B1, JJ) *normař* 'kerti eper, számóca (Fra-

garia)’ (tkp. ’gabona-bogyó’; md. *mal’, mar’, ld. umař*, 283.) < FP **nora*, vö. zrtj. *nur* ’liszt(pótlék) leveshez; előétel’ (UEW 710).

138. E (Wied., B1, Ucs. 21, 40, Szm. 44, ERS, Rav., ERV, MESz) *nujems*; M (Ahlq., B1, Ucs. 21, 40, Szm. 44, MRS, JJ, MRV) *nums*, (Ucs. 40) *nujems*, (MdWb) *nufjems* ’arat’; E (Wied./B1, B2) *numo*, (ERS) *nujema*; M (B2:A, M, JJ) *numa* ’aratás’ (a md. E -*mo* M, -*ma* deverbális nomenképzőről ld. a 11. szócikket); vö. E (Wied.) *nomo ška* ’az aratás ideje’ (md. *ška* ’idő’); E (ERS) *nujema lanġo*, (Rav.) *nujima lanġo* ’aratás’ (tkp. ’az aratás ideje’); M (B1:A, M) *nums lanġa* ’aratás; szántó föld’ (tkp. ’az aratás ideje; arató-mező’; md. E *lanġo*, M *lanġa* ’felület, felszín; mező; valaminek az ideje’); E (ERS) *nujems mašina*, M (MRS) *numa mašina* ’kéveköto-aratógép’ (md. *mašina* ’gép’ < or.); E (Wied./B1, U10, ERS, Rav.) *nuića*; M (B1:A, M) *nui* ’arató’ (a md. nomen agentis képzőről ld. Lehtisalo 1936: 208; Gramm. 1980: 352; Keresztes 2011: 93–94); M (JJ) *nufks*, (Ahlq./B1, JJ) *nufťal*, (M) *nufťol*, (JJ) *nufťalks* ’tarló’ (a származékszóval vö. m. *tarol* > *tarló*; a md. M -*ks* és a md. -*l* deverbális nomenképzőről ld. Lehtisalo 1936: 252, ill. 157, a md. -*f(t)* participiumképzőről ld. i.h. 348); vö. M (MRS) *nuf paksä* ’ua.’ (tkp. ’learatott mező’; md. M *paksä* ld. 148.). Ismeretlen eredetű. Versinyin etimológiai szótára nem tartalmazza a szót.

Irodalom¹³

- Asmarin, Ny. I. 1928–1950: Н. И. Ашмарин, Thesaurus linguae Tschuvasorum. – Словарь чувашского языка. I–XVII. Казань, [később] Чебоксары.
- Bartholomae, Christian 1961: Altiranisches Wörterbuch. 2. unveränderte Auflage. Berlin.
- Bodrogi Tibor 1961: Mesterségek születése. Kis egyetemes tárgyi néprajz. Gondolattár 6. Budapest. – Növénytermesztés – földművelés: 110–122.
- Budenz, József 1869–1870: Ugrische sprachstudien I. Pest.
- Budenz József 1884: Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Nyelvtudományi Közlemények 18: 161–319, 456–471.
- Cigankin, D. V. 1966: Д. В. Цыганкин, Лексические особенности эрзянских говоров. Очерки мордовских диалектов. Том IV. Саранск. 345–351.

¹³ A szótárak jegyzékét ld. dolgozatom 3.1. pontja alatt.

- Cigankin, D. V. 1981: Д. В. Цыганкин, Словообразование в мордовских языках. Мордовский государственный университет им. Огарева, Саранск.
- Collinder, Björn 1957: *Survey of the Uralic Languages*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Daľ, V. = Владимир Даль, Толковый словарь живого великорусского языка. Набрано и напечатано со 2. изд. 1880–1882 гг. I–IV. Москва 1955. (Új lenyomat: 1956.)
- Erdődi József 1968: *Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral)*. Budapest. (Finnugor jegyzetek XIV.)
- Erdődi József – Zaicz Gábor 1974: *Erza-mordvin szójegyzék*. Budapest. (Finnugor jegyzetek XXI.)
- ÉrtSz = A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Budapest 1959–1962.
- EWUng = Benkő, Loránd (Hrsg.) 1993–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Feoktysztov, A. P. 1960: А. П. Феоктистов, Мордовские языки и их диалекты. In: *Вопросы этнической истории мордовского народа. Труды мордовской этнографической экспедиции. Том I*. Москва. 63–83.
- Feoktysztov, A. P. 1965: А. П. Феоктистов, К проблеме мордовского–тюркских языковых контактов. In: Б. А. Рыбаков – Б. А. Серебrenников – А. П. Смирнов (ред.), *Этногенез мордовского народа*. Мордовское книжное издательство, Саранск. 331–343.
- FUV = Björn Collinder: *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages*. Stockholm 1955.
- Ganyijeva, F. A. 1988: Ф. А. Ганиева, Татарско–русский словарь. Татарское книжное издательство, Казань.
- Gombocz Zoltán 1906: *Csuvas szójegyzék II*. *Nyelvtudományi Közlemények* 36: 141–164.
- Gombocz, Zoltán 1912: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. MSFOu 30.
- Gombocz Zoltán 1921: *A bolgár-kérdés és a magyar húnmonda*. *Magyar Nyelv* 17: 15–21.
- Gorgyejev 1967: Ф. И. Гордеев, Происхождение марийского народа. Йошкар-Ола.
- Gramm. 1962 = М. Н. Коляденков – Р. А. Заводова (ред.), *Грамматика мордовских (мокшанского и эрзянского) языков. Часть 1. Фонетика и морфология*. Саранск.
- Gramm. 1980 = Д. В. Цыганкин (ред.), *Грамматика мордовских языков*. Мордовский государственный университет, Саранск.

- Grebnyeva, A. M. 1990: A. M. Гребнева, Суффиксы *-ks*, *-kaj/-gaj* как продуктивные элементы в образовании фитонимов в мордовских языках. CUFU-7/3C: 106–111.
- Grebnyeva, A. M. 1996: A. M. Гребнева, Деривационный способ образования фитонимов в говорах эрзянского и мокшанского языка. In: М. В. Мосин (отв. ред.), Лексика и грамматика финно-угорских языков. Межвузовский сборник научных трудов. Издательство Мордовского университета, Саранск. 78–81.
- Gyinyesz, Je. I. 1963: Е. И. Динес, Традиционная пища и домашняя утварь мордвы. In: Исследования по материальной культуре мордовского народа. Труды мордовской этнографической экспедиции. Том II. Москва. 104–126.
- Hajdú Péter 1962: Finnugor népek és nyelvek. Budapest.
- Itkonen, Erkki 1946: Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der erster Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. Finnisch-ugrische Forschungen 29: 222–337.
- Jegorov, V. G. 1964 = В. Г. Егоров, Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары.
- Kalima, Jalo 1936: Itämerensuomalaisten kielen baltilaiset lainasanat. Helsinki. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimikuksia 202.)
- Keresztes László 1990: Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes László 2011: Bevezetés a mordvin nyelvészetbe. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Lehtisalo, T. 1936: Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. Helsinki. MSFOu 72.
- Litkin, V. I. 1964: В. И. Лыткин, Исторический вокализм пермских языков. Наука, Москва.
- Maticsák Sándor 2006: Képző vagy utótag-e a mordvin *pel'*? Folia Uralica Debreceniensia 13: 41–54.
- Maticsák Sándor 2013: Az improductív *-v* főnévképző az erza-mordvinban. Folia Uralica Debreceniensia 20: 189–212.
- Maticsák, Sándor 2014a: The *-m(V)* nominal derivational suffixes in Erzya-Mordvin. Linguistica Uralica 50: 172–188.
- Maticsák Sándor 2014b: A mordvin lexikográfia évszázadai. In: Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Petteri Laiho, Rokon nyelveink szótárjai. Fejezetek a finnugor lexikográfia történetéből. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 103–130.

- Maticsák, Sándor 2016: Mordvinic. In: Peter O. Müller – Ingeborg Ohnheiser – Susan Olsen – Franz Rainer (eds), Word Formation. An International Handbook of the Languages of Europe. Vol 5. HSK series 40/5. De Gruyter, Berlin – Boston. 3288–3307.
- MdKons = Keresztes, László 1986: Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial. *Studia uralo-altaica* 26. Szeged.
- MdVd = Paasonen, Heikki 1938–1981: Mordwinische Volksdichtung I–VIII. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XXIII. Helsinki.
- Mészáros, Edit 1999: Словообразовательные суффиксы глагола в эрзянском языке. JATE, Szeged.
- Mészáros Edit 1999–2000: Az erza-mordvin *pulo* ~ moksa-mordvin *pula* jelentése és eredete. In: Néprajz és Nyelvtudomány 40: 237–247.
- Metsmägi, Iris – Sedrik, Meeli – Soosaar, Sven-Erik 2012: Eesti etimoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut – Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
- Moór Elemér 1963: A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Munkácsi Bernát 1883: Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára XIII. Magyar Nyelvőr 12: 436–447.
- Munkácsi Bernát 1884: Orosz elemek a votják szókincsben. Nyelvtudományi Közlemények 18: 428–447.
- Munkácsi Bernát 1900: Kaukázusi hatás a finn–magyar nyelvekben. (Első közlemény.) Magyar Nyelvőr 29: 97–111.
- Munkácsi Bernát 1901: Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben. I. kötet. Magyar szójegyzék s bevezetésül: a kérdés története. Budapest.
- Novickaja, A. P. – Fegyjanovics, T. P. 1963: А. П. Новицкая – Т. П. Федьянович, Сельскохозяйственные орудия мордовских крестьян в XIX – начале XX в. Adatait ld. Gyínesz alatt. 77–104.
- Paasonen, Heikki 1897: Die türkischen lehnwörter im mordwinischen. JSFOu 15/2.
- Paasonen, Heikki 1907: Csuvas szójegyzék. Nyelvtudományi Közlemények 37, melléklet 1–144.
- Paasonen, Heikki 1953: Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss. Zweite Auflage. (Apuneuvoja suomalais-ugrilaisien kielten opintoja varten IV.) Helsinki.
- Paasonen – Donner = Heikki Paasonen: Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. Herausgegeben von Kai Donner. Helsingfors 1926 (*Lexica Societatis Fenno-Ugricae* II.)

- Paasonen – Siro = Heikki Paasonen: Ost-tscheremissisches Wörterbuch. Herausgegeben von Paavo Siro. Helsinki 1948. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XI.)
- Ravila, Paavo 1933: Einige tatarische Lehnwörter des mordwinischen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 21: 106–107.
- Räsänen, Martti 1920: Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. *MSFOu* 48.
- Räsänen, Martti 1947: Uralilais-altalilaisia sanavertailuja. *Virittäjä* 51: 162–173.
- Sauvageot, Aurélien 1929: Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques. Budapest.
- Sejanova, T. M. 1965: Т. М. Шеянова, О составе лексики эрзянского литературного языка с исторической точки зрения. К истории становления лексики эрзянского литературного языка. Труды, Выпуск XXIX. Серия лингвистическая. Саранск. 157–190.
- SKES = Toivonen, Y. H. – Itkonen, Erkki – Joki, Aulis J. – Peltola, Reino 1955–1981: Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. Suomalais-Ugrielainen Seura, Helsinki.
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija 1992–2000: Suomen sanojen alkuperä I–III. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- Szmironov, I. N. 1895: И. Н. Смирнов, Мордва. Историко-этнографический очерк. Казань. – L. a szójegyzékek között is.
- SzRGMd = Словарь русских говоров на территории Мордовской АССР. [I–V.] Саранск. 1978, 1980, 1982, 1986, 1993, 2002.
- TESz = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Toivonen, Y. H. 1928: Über Alter und Entwicklung des Ackerbaus bei den finnisch-ugrischen Völkern. *MSFOu* 58: 229–240.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.) 1986–1991: Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden.
- Vasmer, Max 1953–1958: Russisches etymologisches Wörterbuch. Band I–III. Heidelberg. (Indogermanisches Bibliothek, II. Reihe.)
- Végh József 1940: *Lő. Magyar Nyelv* 36: 331–332.
- Versinyin, V. I. 2004–2011: В. И. Вершинин, Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Том I–V. Йошкар-Ола.

- Zaicz Gábor 1969a: А. П. Феоктистов: Истоки мордовской письменности. [Recenzió.] Nyelvtudományi Közlemények 71: 187–190.
- Zaicz Gábor 1969b: Габор Зайц, Erdődi József: Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral). [Recenzió.] Советское финно-угроведение 5: 227–230.
- Zaicz Gábor 2014: A mordvin nyelv orosz jövevényszavai III. Folia Uralica Debreceniensia 21: 215–234.
- Zaicz Gábor 2015: Suomalais-balttilasten kielten balttilaiskontakteista. Nyelvtudományi Közlemények 111: 427–436.
- Zichy István 1939: Magyar őstörténet. Budapest.
- Zsirai Miklós 1937: Finnugor rokonságunk. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

*

The Terminology of Agriculture in the Mordvin Language I.

The Mordvin mold has given abundant crop for centuries. The Mordvins were referred to as an agricultural people in the annals already in the 10th-11th century. The mark of the notable Mordvin agriculture preserved in the Mordvin lexicon. In this paper, I attempt to process the agricultural terminology firstly from a linguistic perspective, secondly from an ethnographical point of view. Based on the available Mordvin dictionaries I have collected the conceptions' names of the Mordvin agricultural terminology and I have determined the origin of the terminology. In the Mordvin language the agricultural jargon consists of ancestral (Uralic/Finno-Ugric, Finno-Permian, Finno-Volgaic), internally generated, adopted and unknown elements.

I publish my work in three sequels. This current paper is the first part of my study which includes the introduction and the half of the glossary. The second part includes the etymological layers of this jargon along with a lexicographical supplement. The summary, among other things, provides information about the distribution of the Mordvin agricultural terminology expressed in percentages based on the words' 1. origin, 2. dialect, 3. meaning, and 4. part of speech.

GÁBOR ZAICZ

Ismertetések – Reviews – Rezensionen – Katsauksia – Рецензии

Honti László:

A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól

Tinta Könyvkiadó, Budapest 2017. 218 [+ 1] l.

(Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196.)

ISBN 978-963-409-114-1

Róna-Tas András és Berta Árpád óriási munkájáról – a nyugati ótörök nyelvről és nyelvünk törökségi jövevényszavairól – tucatnyi recenzió készült (ld. e kiadványsorozat hasábjain is, FUD 23: 305–315). Mindezeket Honti László összefoglalja új könyvének Bevezetésében (7–10). Az uráli nyelvtörténészt és etimológust e kétkötetes mű – Róna-Tas András által felügyelt – szófejtéseinek a magyar szókészlet legrégebbi rétegére vonatkozó állásfoglalása készítette értekezése megírására, azaz jó néhány szófejtés újratárgyalására.

Honti könyvében legalább ötven magyar szóalak etimológiáját kísérhetjük végig, a mássalhangzókat érintő hangtörténeti összefüggések és a szójelentés alakulása tekintetében (11–166). A később általam is felsorolandó elemek mellett többek között – egy-egy szóalak hangtani problematikájával összefüggésben – az *aszik*, *ázik*, *olvad* (41–44), az *engem*, *téged*, *meleg* stb. (103–117), a *bél*, *bog*, *bogyó*, *daru* (168) is előfordul, ezért (is) egy szómutatót készítettem volna a könyv végén. Az egyes szócikkek elemzése két fázisban történik. Előbb Honti az ismert szófejtő szótáraknak (MSzFE, TESz, UEW, EWUng, SSA, KESK stb.), illetőleg Róna-Tas Andrásnak az adott magyar szóra vonatkozó állásfoglalását közli (legtöbnyire a forrásban megjelölt nyelven), majd pedig a „Megjegyzés”-t követően kitér a magyar szó (és családja) teljes hang-, alak- és szókészlettani hátterének megvilágítására.

Először a Róna-Tas András által gyakran használt formulákból indulok ki. Elsőként a turkológus szerint gyakran vitatott törökségi eredetű („of debated T origin”) szavak kerülnek sorra: *árik* ’to decay, putrefy’; *gyer(m)ék*; *gyúl*, *gyújt*; *kebel*; *orvos*; *sok*; *szép*; *szer*; *szűz*; *táltos*; *tojik*; *vejsze*; *ver*. Az *árik* (11–13) – és az *árt* – Honti szerint kétségtelenül finnugor eredetű, de alakulását az ősmagyarral kapcsolatba került törökségi nyelvek befolyásolták. A

gyer(m)ék (34–37) ugor eredetét a finnugrista biztosra veszi. A *gyúl* és a *gyújt* (37–38) sem törökségi jövevényszó, hanem a szókincs régi eleme, melynek nincsenek megfelelő adatai a rokon nyelvekben. A *kebel* (44–46) az ugor alapnyelvből öröklődött, és minden kétséget kizáróan finnugor eredetű a *sok* (53) és a *szép* (53–55) is. A *táltos* (62–67) biztos, hogy ugor kori szó leszármazottja. A *szer* (55–56) mindenképpen uráli szóelem, és jelentései nem két, hanem egy szóé. A *szűz* (59–62) valószínűbben finnugor, mint török eredetű. Az *orvos* (48–49) lexéma finnugor és török magyarázatának is vannak nehézségei, „de mindegyiknek van valószínűsége is”. A *tojik* (67–69) tekintetében Honti is lényegében egyetért Róna-Tas véleményével, vagyis a lexéma ősi uráli örökség is lehet, korai török jövevényszó is. Végül a *vejsze* (72–74) és a *ver* (76–78) kifogástalan finnugor egyeztetés, illetőleg biztosan ugor kori szó.

Róna-Tas második formulája, hogy a szó török eredete lehetséges / esetleges lehet („of possible T origin”): *es*, *eskü* ‘oath’; *kert*; *sért*. Honti az *es*, *eskü* (31–34) törökségi eredetmagyarázatát elveti, és a *kert* (47–48) főnévről megállapítja, hogy e szó finnugor kori igetöből képződött. Ugyanígy kizárható a *sért* (51–52) török származása, a lexéma kétségtelenül finnugor eredetű.

A harmadik formulába, a szó török / lehetségesen török eredetű, ha ... („the Hu word is / may be of T origin if ...”) tartozó szóelemek: *izzik*; *úr*, *ország*. Az *izzik* (38–41) – alapjában véve Róna-Tas véleményét elfogadva – Honti szerint nem lehet finnugor kori szó, de török eredeztetésről nem beszél. Az *úr* (69–72) – a turkológus véleménye hatására – egy finnugor alapnyelvi szó és egy törökségi jövevényszó összeolvadásának eredménye lehet.

A következőkben a Honti Lászlótól lajstromozott többi lexémát vizsgálom meg, és az általa közölt végeredményt közlöm. A *dug* (13–15), az *edz* (78–81) és az *ér* ‘to arrive, to reach’ (15–31) finnugor, ill. ugor eredete biztos. A *lék* (nyj. *vék*) (74–76) uráli kori szó, amely a törökségi kapcsolatok korában egy törökségi jövevényszóval kontaminálódhatott (ezt vallja Róna-Tas [= RTA] is). Az *ezüst* (81–95; valamennyi következő lexéma e lapszámot követi), a *fej*, a *gyalog* és a *gyökér* finnugor, ill. ugor eredete ugyancsak biztos. A *harap*[¹] ‘dry leaves’ és a *harap*[²] ‘to bite’ szavak finnugor egyeztetése nagyon bizonytalan (RTA véleménye szerint is). A *hord*, az *irgalom*, a *kenyel*, a *kerül*, a *köcsög*, a *láb*, a *lel* és a *mese*; *magyar* ~ *megyer* egytől-egyig uráli, finnugor, illetőleg ugor eredetű (imitt-amott RTA hangtani, ill. jelentéstani problémákat vet fel). A *mese* és a *magyar* ~ *megyer* ugor kori szavak között szoros összefüggés tapasztalható. A *mű* Honti (és RTA) szerint vitatott eredetű: 1. uráli kori, 2. őszét jövevényszó, ugyanígy *ravasz* szavunk is: 1. finnugor kori, 2. (elő)árja jövevényszó (RTA: bonyolultság; kérdés, hogy

összefügg-e a *róka* szóval). Az *ólom* és az *ón* ugor kori szópár (RTA: a két szó összefüggése nem világos). A *sajt* ugor kori, és egy töről fakad *sajtó* szavunkkal. A *segg* és a *segít* (valószínűleg) finnugor eredetű (RTA: hangtani problémák). A *sír* 'tomb' – Bereczki új cseremisz etimológiai szótárát felhasználva – ismeretlen eredetű, a *szekér* pedig – Korenchy és RTA hatását is mérlegelve – iráni jövevényszó. A *szén*, a *szó*, a *szül* és az *üt* (valószínűleg) finnugor, ill. ugor eredetű (RTA: jelentéstani problémák). A *tár* 'to open' végül ismeretlen eredetű lexéma (RTA-nál is: hangutánzó-hangfestő jellegű szó).

Legalább az említés szintjén szóba hozok két jelentős összegezést egyrészt az alapnyelvi szibilánsok képviseléseiről (168–178), másrészt pedig az alapnyelvi affrikáták képviseléseiről (178–188).

A Zárszóban (188–190) a szerző szerényen azt állítja, hogy a vizsgált szavak többségében a magyar szóalak ősi (uráli, finnugor vagy ugor kori) eredetűnek bizonyult. Az összegezés alapján a statisztikai mutatók egy-két kivételt (*harap*^[1], *harap*^[2], *izzik*, *sír*, *szekér*, *tár*) leszámítva ezt az eredményt tükrözik.

Elmondható tehát, hogy az MSzFE és az UEW összefoglalása után újra érdemes volt megvizsgálni urálinak, finnugornak vagy ugornak magyarázott szóelemeinket. Honti László mintaszerű munkája remélhetőleg meggyőző nem csak a nyelvünk eredetét kutató tudósok számára.

ZAICZ GÁBOR

Klima László: Jürkák, tormák, merják.

Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból

MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, Források és tanulmányok I.

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest 2016. 471 l.

ISBN 978-963-416-037-3, ISSN 2498-8472

A kisebb finnugor nyelvű népekről, mivel történelmük során többnyire nem alakítói, hanem elszorítottak voltak az eseményeknek, viszonylag kevés írásos dokumentum maradt fenn. Legalábbis eddig így hittük. Klima László azonban vaskos kötetet töltött meg ezzel a forrásanyaggal. A bonyolult, sokágú gyűjtőmunka nem most kezdődött. A szerző korábban (1999, 2002, 2005) három füzetet is kiadott *Finnugor történeti chrestomathia* címmel az ELTE Finnugor Tanszékének sorozatában (Budapesti Finnugor Füzetek 12, 18, 19), a tanszéki honlapon¹ pedig folyamatosan adja közre kutatásainak

¹ <http://finnugor.elte.hu>

eredményeit és előadásainak prezentációit. Jelen kötete, mely a 2014-ben megvédett habilitációs dolgozatának² a szövegén alapul, valójában már maga is válogatás, a tanszéki honlapon egyéb forrásokat is meg lehet találni.³

Már a mű címe is felkelti az olvasó figyelmét. Egy közepesen képzett magyar szakos egyetemi hallgatótól elvárjuk, hogy tudja, kik voltak a merjék, egy jól képzett finnugrista tudja, hogy a jürka népnév mögött az obi-ugorokat lehet sejteni, de én, aki jól képzett finnugristának tartom magam, egy darabig hajlamos voltam azt hinni, hogy a torma egy zöldségfajta neve, és a címbeli megjelenése inkább a szerző közismerten ironikus voltáról tanúskodik, semmint egy új nyelvrokonról. Kiderült azonban, hogy a *Novgorodi I. évkönyv* említ olyan csúdokat, akiknek „torma volt a nevük” (280). És valóban, Észtországban, a Pejpusz-tó közelében van is Torma nevű város. A címbeli három népnév sejteti, miféle ismeretlen területekre kívánja a szerző elvezetni olvasóját.

A Bevezetésben Klima László kijelöli témájának határait: elsősorban az ún. keleti finnugor és szamojéd népekre vonatkozó irodalomra koncentrál. Ez azt jelenti, hogy a magyar őstörténet forrásaival ezúttal nem foglalkozik, a finn és az észt történelem írott forrásait pedig csak a Kr. u. 1. évezred elejéig tekinti át – tehát addig, amíg beletartoznak a balti finn közösségbe. Az időbeli határok az ókori történetíróktól (Kr. e. 1. évezred) a 16. század közepéig terjednek, azaz addig az időig, amikor Rettegett Iván a Középső-Volga területére is kiterjesztette hatalmát. Mivel a szerző könyvét nem csak a finnugristáknak szánja, a Bevezetésben helyet kapott az őshazaelméletek és a finnugor népek történelmére vonatkozó szakirodalom bemutatása is.

A kötet következő, 2–5. részeiben ismerteti a szerző a történeti forrásokat. A csoportosítás nyelvek és műfajok szerint történik. A 2. részben az ókori és középkori latin–görög–héber források kaptak helyet (41–80). Közülük a legrégebbi Ariszteasz a Kr. e. 6. századból, őt követi Hérodotosz (Kr. e. 5. sz.), majd a Kr. u. kor történetírói, Tacitus (1. sz.) és Jordanes (6. sz.). Az általuk megnevezett népeket nehéz azonosítani, a távoli földek leírása a valóság és a mese határán ingadozik. Közelebb volt azonban tárgyához Bíborbanszületett Konstantin és József kazár kagán (10. sz.), így az ő közléseik figyelemre méltóak ugyanúgy, mint egy ismeretlen magyar püspöké a 13. századból.

A 3. fejezet (81–136) középkori európai utazóktól származó forrásokat elemez. Az első Halogalandi Ottár úti beszámolója a 9. századból. Ebben a részben kapnak helyet a 13. századi szerzeteseknek, köztük Juliánus barát

² <http://finnugor.elte.hu/tortenelem/KLfgtortforr20131102.pdf>

³ <http://finnugor.elte.hu/index.php?q=utgeo>

társainak az útibeszámolói, valamint két 16. századi diplomata és utazó, Siegmund Herberstein és Zalánkeméni Kakas István útleírásai.

A 4. fejezetben (137–227) a muszlim geográfusok és utazók finnugor népekre vonatkozó információi olvashatók. A muszlim földrajzi leírások jelentősége a Selyemút mentén folyó kereskedelem kiépülésével nőtt meg. Klima összesen tizennyolc, 10–14. századi, arab és perzsa nyelvű szerzőtől idéz. A leírások részben egymásra épülnek, részben ellentmondanak egymásnak. A muszlim utazók az Urálon túlra is eljutottak, a Jeges-tenger partján élő finnugorok és szamojédok földjére, feltételezésük szerint Góg és Magóg népéhez.

A kötet legterjedelmesebb része – nem véletlenül – a 4. fejezet, mely az orosz krónikák és évkönyvek anyagát tárgyalja, valamint közli Permi Szent István legendáját (228–411). Míg a középkori magyar történelem forrásai az oklevelek, Oroszországban ezt a célt – központosított államszervezet híján – a kolostorokban másolt évkönyvek szolgálták. Ilyenek a többféle szerkesztésben és másolatban fennmaradt *Régmúlt idők krónikája* és az ún. *Novgorodi I. évkönyv*. Az előzőben, melyet a kijevi kolostorban vezettek, a 9. századtól kezdve vannak adatok, de az az évkönyvek születésének az ideje inkább a 11–12. század. Az utóbbi a 11–13. században íródott. Ezekben már gyakran fordulnak elő a csúd, vesz, merja, muroma és egyéb népnevek, hiszen a novgorodi fejedelemség, majd később az orosz állam eredetileg finnugor nyelvű területeken épült ki.

Permi Szent Istvánnak, a zürjének apostolának és az abur írás megalkotójának a nevét sokan ismerik. Klima László azzal hozza közelebb alakját és életművét, hogy közli legendáját, melyet a szent egyik kortársa, Epifanyij Premudrij írt. A mű a régi orosz irodalom egyik gyöngyszeme. A negyedik orosz nyelvű forrás az ún. *Kazanyi krónika*, mely a 13–16. századi orosz–tatar viszonyt tárgyalja.

A kötet végén a Kislexikonban (413–427) a könyvben előforduló helyszínek és személyek legfontosabb adatait adja meg a szerző, s bőséges irodalomjegyzékkel is szolgál (428–471).

A forrásokban előforduló népnevek azonosítása gyakran valódi nyomozó munkát igényel. Ennek során szigorú forráskritikára, a történelmi helyzet és a földrajzi elhelyezkedés pontos ismeretére van szükség. Mivel ebből a korból nem áll rendelkezésre nyelvi adat, mely perdöntő lehetne, a szakirodalom is különböző megoldásokat kínál. Klima László a kutatói vélemények összefoglalása után fogalmazza meg saját következtetéseit. Jó példa erre a burtasz népnévvel kapcsolatos fejezet, mely a könyvben jó harminc oldalt foglal el (151–181). A szerző végkövetkeztetése szerint a burtaszokat nem lehet egyetlen mai finnugor nép közvetlen elődjének sem tartani, hanem olyan

nép csoportnak, melynek kialakulásában és későbbi történetében része volt különböző finnugor, török és iráni nyelvű népeknek (160). A népnevek kérdése egyébként is ingoványos talaj lehet, gondoljunk csak akár a magyarok különböző elnevezéseire különböző történeti forrásokban.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy Klima László fontos segédeszközt adott a magyarul olvasó szakemberek, diákok, a történelem iránt érdeklődő olvasók kezébe. Elvégezte a gyűjtő, válogató és értelmező munkát, szélesebb történelmi összefüggésbe helyezte a forrásokat és a bennük feljegyzett eseményeket. A szövegek többsége itt jelent meg először magyarul. Az orosz nyelvű forrásokat édesanyja, Katona Erzsébet ültette át magyarra.

Időben, térben ennyire szerteágazó anyagot kezelni, feldolgozni nagyon nagy vállalkozás. Nincs szakember, aki egyformán otthon lenne ennek a gazdag forrásirodalomnak minden szegletében, s önállóan el tudna igazodni a nyelvek és írásrendszerek sokaságában. Klima Lászlónak is gyakran kellett segítséget kérnie az ELTE különböző tanszékeinek specialistáitól, de – amennyire én meg tudom ítélni – ezt a segítséget megkapta és okosan használta. A kötet logikus szerkezetű, az egyes források ismertetése és közlése következetes, világos rendben történik. A tájékozódást jól áttekinthető térképek segítik. A tudományos apparátus használata és a filológiai pontosság nem megy az olvashatóság vagy érthetőség rovására, a mű kifejezetten érdekes olvasmánynak bizonyult, csak ajánlani tudom minden érdeklődőnek.

CSEPREGI MÁRTA

**Annika Pasanen: Kuávsui já peeivičuová 'Sarastus ja päivänvalo'
Inarisaamen kielen revitalisaatio**

Uralica Helsingiensia 9. Helsinki 2015. 439 l.
ISBN 978-952-5667-70-7, ISSN 1797-3945

Ha az ember veszélyeztetett vagy súlyosan veszélyeztetett nyelvként számon tartott számi nyelvekről született monográfiát vesz a kezébe, ambivalens érzésekkel kezd neki az olvasásnak. Egyrészt örül, hogy a szakemberek nem engedik el „gyermekük” kezét, másrészt – különösen igaz ez a szociológiai jellegű munkákra – félelemmel telve készül az újabb rossz hírekre, negatív eredményekre. Szerencsére ez a munka – ahogyan a címadás is találóan utal rá (magyarul *Hajnal és napfény*) – jó híreket, pozitív eredményeket közöl. Annika Pasanen az egyik legkevesebb beszélővel rendelkező, Finnországban beszélt inari számi nyelv új hajnalának hírnöke.

Az 1900-as években az inari számi a súlyosan veszélyeztetett nyelvek közé tartozott, s úgy tűnt az 1990-es évekre véglegesen eltűnhet. Ez a vészjósló folyamat szükségessé tette, hogy megkezdődjön – a nyelv megtartása érdekében – egy közösség által irányított, tudatos tevékenység (ez az ún. fordított nyelvcsere/revitalizáció). Pasanen munkájának célja tehát az inari számi nyelv revitalizációs folyamatának 1997 és 2014 közötti időszakra vonatkozó – közösségi és egyéni szinten történő – vizsgálata.

A Bevezetőben (*Johdanto*, 20–30) a szerző meghatározza munkája célját, ami nem más, mint az inari számi nyelvre irányuló fordított nyelvcsere körülményeinek, folyamatának és eredményeinek részletes ismertetése, mely több szempontból eltér a világ kisebbségi és őslakos nyelveinek helyreállításától, újjáépítésétől. Az inari számi nyelv rövid bemutatását követően Pasanen ismerteti azokat a kérdésköröket, melyek mentén írása szerveződik. A három legfőbb kérdése a dolgozatnak: 1) A vizsgált időszakban hogyan alakult az inari számi nyelv fordított nyelvcsereje közösségi és egyéni szinten? 2) Miért ért el a revitalizáció ilyen jó eredményeket az inari számi nyelvközösségben? 3) Milyen az inari számi nyelv jelenlegi státusza, milyen a jövőképe, milyen kihívások jelennek meg a nyelvközösség életében a jövőre nézve?

A fejezetből kiderül, hogy a munka empirikus alapját a 2005 és 2015 között gyűjtött saját anyag biztosítja. Ez a feldolgozott anyag elsősorban anyanyelvi beszélőkkel végzett interjúkat, az *Anarâškielâ servi* (Inari Számi Nyelvtársaság) tagjai által kitöltött kérdőíveket, az intenzív inari számi nyelvoktatásban részt vevő felnőtt hallgatók, oktatók, illetve az *Anarâš* újság szerkesztőinek beszámolóit tartalmazza. A bevezető fejezet a dolgozat szerkezeti felépítésének bemutatásával zárul.

A második fejezetben (*Tutkimuksen teoreettiset ja metodologiset lähtökohdat*, 33–74) a szerző elméleti és módszertani keretét határozza meg. Mindenekelőtt munkája szempontjából releváns fogalmakat definiál. Itt kap helyet tehát a fordított nyelvcsere pontos leírása is. A nyelvcsere (fi. *kielenvaihto*) egy olyan folyamat, mely során egy nyelvet beszélő közösség, egy nyelvi csoport egy új nyelvet kezd el beszélni. Ez a folyamat jellemzően három generáción keresztül történik. A folyamatot Einar Haugen (1953) ábráján keresztül illusztrálja: a nagyszülők még jellemzően csak (A) nyelvet használnak, majd az ő gyerekeik már egy újabb nyelvet (B) is megtanulnak, de még mindig az első nyelv a domináns (Ab), a két nyelvet egyforma szinten használják (AB), végül fokozatosan háttérbe szorul az első nyelv (aB), a harmadik generáció pedig már csak az új (B) nyelvet tanulja meg. A fordított nyelvcsere (fi. *käänteinen kielenvaihto*, ang. *reversing language shift*) ellenben egy tudatos – közösségi, társadalmi, ideológiai, politikai – törekvés,

amelynek célja, hogy a kisebbségi nyelvből többségi nyelvűvé válás folyamata lassuljon, vagy teljes mértékben megszűnjön, azáltal, hogy a kisebbségi nyelvet egyre többen és többször használják. E folyamat szinonimájaként szokás használni a revitalizáció (fi. *revitalisaatio*, ang. *revitalization*) fogalmát is. Ez a folyamat egyéni és közösségi szinten is megjelenik.

Pasanen az inari számi revitalizációs folyamatot három kulcsfogalom mentén kívánja vizsgálni: az első a **nyelvi kultúra** (*kielellinen kulttuuri*), amely egy közösség saját nyelvére vonatkozó attitűdeit, hiedelmeit, mítoszait, értékeit, gyakorlatait, szokásait, feltételezéseit, sztereotípiáit jelenti, amelyben az adott nyelv él. A szerző célja az inari számi nyelvi kultúra leírása. Kiindulópontja szerint ugyanis egy bizonyos fajta nyelvi kultúra vezetett az inari számi nyelv veszélyeztetett állapotához, illetve újra-felépítéséhez is; ennek a kultúrának az elemei pontosan megnevezhetők és elemezhetők. A második fogalom a **nyelvi ideológia** (*kieli-ideologia*): a nyelvi kultúra része, a nyelvre vonatkozó gondolatok, értékek, hiedelmek, érzelmek egysége. Az inari számi nyelv revitalizációja is ilyen nyelvi ideológiák mentén történik, melyek közül a szerző az alábbiakra tér ki részletesebben: nyelvtulajdon, nyelvi hitelesség, nyelvi tolerancia, etnikai tolerancia, nyelvi orientáció. A utolsó fogalom az **ideológiai tisztázás** (*ideologinen selkiyttäminen*). Pasanen saját fogalma, amelyet a Joshua Fishman által használt *prior ideological clarification* alapján hozott létre. Definíciója szerint, a revitalizációhoz kapcsolódó közösségi értékek újjáéledését, a nyelv iránti elköteleződést jelenti. Az ideológiai tisztázás elengedhetetlen része, hogy a nyelvhasználók tudatában legyenek annak, hogy ők maguk felelősek az adott nyelv felélesztéséért.

A továbbiakban a szerző ismerteti a kutatási témához kapcsolódó korábbi nyelvészociológiai témájú nemzetközi szakirodalmat, szűkítve a kört a finn-ugor nyelvek szakirodalmára, végül pedig a számi nyelvek és azon belül is az inari számi nyelvészociológiai tematikájú korábbi írások részletes ismertetése történik meg. Ennek az alfejezetnek a végén még további, nem szociológiai jellegű, inari számi nyelvet feldolgozó munkákról (szótárak, leíró nyelvészeti munkák) is szó esik, melyeket jelen esetben a téma szempontjából kevésbé tartok relevánsnak. Igazodva az elmúlt évtizedek elsősorban antropológiai és néprajzi kutatói metodikájához, a kutatásban önnönmaga pozícióját is definiálja, vagyis, hogy finnként hogyan kapcsolódik vizsgálati „anyagához”, az inari számi nyelvhez, az inari számi nyelvközösséghez. Az alfejezetből megtudható, hogy annak ellenére, hogy a szerző „igazi” finn, tulajdonképpeni biográfiájából kiderül, hogy nem számiként példaértékű az inari számi nyelv iránti elköteleződése.

Ezt követően Pasanen ismerteti a legismertebb értékelési modelleket (UNESCO, Fishman, Lewis és Simons, Krauss stb.), melyek alapján az adott nyelvek veszélyeztetettsége meghatározható, illetve összehasonlítható. A fejezet végén olyan – a témával szoros kapcsolatban álló – nyelvetikai kérdésekkel is foglalkozik, mint hogy ki tekinthető a nyelv beszélőjének? Hogyan kell számolni az olyan esetekkel, amikor valaki ismeri a nyelvet, de nem akarja használni? Mikor tekinthető holtnak egy adott nyelv (etikus-e egyáltalán holt nyelvről beszélni)? Ki is az az utolsó beszélő?

A harmadik fejezetben (*Taustaa* [Háttér], 75–111) a szerző azt vizsgálja meg, hogy milyen folyamatok vezettek ahhoz, hogy az inari számi a súlyosan veszélyeztetett nyelvek közé került, vagyis ismerteti az inari számi emberek életkörülményeiben bekövetkezett változásokat, illetve magának a nyelv helyzetének változását. Vázlatos áttekintést ad az inari számi emberek tradicionális foglalkozásáról, mentalitásáról, a beszélők számáról, kor szerinti megoszlásukról, a nyelvről, annak rövid történetéről. Foglalkozik az Inari-régió történetével a 18. századtól kezdődően, különös tekintettel a 20. század eseményeire: a finn asszimilációs törekvésekre, a második világháborúra, az evakuálásra (hozadékaként pl. új szokások, öltözködés, élelmiszer-kultúra, stb.), az általános iskola konszolidációjára (pl. nem lehetett számi nyelven tanulni, egyáltalán használni, kollégiumokban laktak, sokáig távol a családtól), melyek a leginkább hatást gyakoroltak az inari számi nyelvi kultúra fejlődésére. Foglalkozik a számi mozgalmakkal, az inari számik számi közösségben való helyzetéről, az *Anarâškielâ servi* megalapításáról és működéséről; ez a szervezet kulcsszerepet játszik az inari számi nyelv revitalizációjában.

A negyedik fejezetben (*Käanteinen kielenvaihto yhteisötasolla* [Fordított nyelvcseré társadalmi szinten], 112–154) olvashatunk az inari számi nyelv közösségi szintű revitalizációjáról. Bemutatásra kerülnek azok az elemek, melyek érintettek a közösségi szintű fordított nyelvcserében: a „nyelvi fészek”, az iskola, a felnőtt nyelvvoktatás, az inari számi nyelvű kiegészítő képzések, az irodalom és a média, a közösségi tevékenységek, a nyelvpolitika, valamint a nyelvtervezés. Átfogó képet kíván adni arról, milyen módon éledt újjá az inari számi nyelv és milyen közösségi területeket érint leginkább a revitalizáció. Bár a 6. fejezetben részletesen is kitér rá, itt is olvashatunk egy rövid áttekintést az ún. nyelvi fészek (*kielipesä*) működéséről és történetéről. Itt tulajdonképpen arról van szó, hogy a 0-7 éves gyermekek a gondozási időt a hétköznapiakon kisebbségi nyelvű gondozóval töltsék. A gondozó csakis ezen a nyelven kommunikál a gyermekkel, még akkor is, ha az semmit nem ért belőle. Az intézmény célja egyéni szinten, hogy az iskola elkezdésére a gyermek funkcionálisan kétnyelvűvé váljon, közösségi szinten pedig, hogy a

veszélyeztetett nyelv legyen a generációk közötti nyelvtámenet (pl. ha otthon már nem használják az adott nyelvet). Manapság Finnországban három inari számi nyelvi fészkek működik, a 2016-os adatok szerint 26 gyermekkel.

Az ötödik fejezetben (*Käänteinen kielenvaihto yksilötasolla* [Fordított nyelvcseré egyéni szinten], 155–200) három személyes „nyelvi életrajzot” mutat be Pasanen. A három informátor nyelvtudása különböző: az első informátor gyermekként használta a nyelvet, de felnőttként egyáltalán nem, míg 50 évesen újra nem kezdte tanulni. A második már gyermekként is passzív nyelvtudással rendelkezett, és 30 évesen kezdte tanulni a nyelvet, míg a harmadik személy egy keveset tanult gyermekkorában, aktívan soha nem használta a nyelvet és 30 évesen kezdett neki a nyelvtanulásnak. A fordított nyelvcseré ugyanis egyéni szinten azt jelenti, hogy a felnőtt, aki gyermekkorában nem tanulta a kisebbségi nyelvet, felnőttként kezdi el tanulni és használni is. Ezen leírások előtt Pasanen ismerteti az egyéni szintű fordított nyelvcserével foglalkozó néhány korábbi tanulmányt is. Megvizsgálja a három, inari számít érintő revitalizációs folyamatot, mely eredményeként az emberek használni kezdték a nyelvet a közösségekben és magánéletükben is. Az interjúk középpontjában az alábbi kérdések szerepeltek: Miért távolodott el gyermekkorában az inari számi nyelvtől? Milyen érzéseket okozott az inari számi hiánya? Miért kezdett el az informátor inari számít tanulni? Milyen érzés volt elkezdni beszélni az adott nyelven? Az inari számi nyelv tudása hogyan változtatta meg az informátor életét? A fordított nyelvcseré két hulláma figyelhető meg az inari számi nyelv esetén: az első 1986-tól (a nyelvtársaság megalakulásától), a második a nyelvi fészkek program működésétől kezdve.

Ez a gondolat vezet át a következő fejezet témájához, ugyanis a hatodik fejezetben (*Kielipesä revitalisaation tekijänä* [A nyelvi fészkek mint a revitalizációs folyamat tényezője], 201–248) a folyamat részletekbe menő leírása történik. A szerző egy hasonló nyelvvoktatási módszer, az ún. nyelvi fürdő (fi. *kielikylpy*) oktatási metodikáját is ismerteti, illetve összeveti a két oktatói tevékenységet, s bemutatja a közöttük lévő különbségeket is (pl. a nyelvi fészkek a veszélyeztetett nyelvet oktatja, míg a nyelvfürdő az adott ország második, kisebbségi, de hivatalos nyelvét). A szerző beszámol a nyelvi fészkek nemzetközi szintű működéséről (pl. Új-Zélandon, Hawaii-on), majd pedig az uráli/finnugor nyelvek, azon belül is a számi nyelvek (inari számi, kolta számi, északi számi) fenntartása érdekében működő nyelvi fészkek bemutatása történik. A fejezet végén a szerző összegzi a nyelvi fészkek legfőbb hatásait, eredményeit, melyek közül néhány fontosabb: az általános iskola megkezdése előtt funkcionálisan kétnyelvű gyermekek kinevelése; a nyelvi fészkek az inari számi nyelvű oktatás megalapozója; a szülők, a tágabban vett család,

rokonok, ismerősök is nyitnak az inari számi felé (és megkezdik számi nyelvi tanulmányaikat), az inari számi kultúra „fészket” is jelenti (ld. mesekönyvfordítások, ifjúsági regények, rádió- és tv-programok). A fejezetet a nyelvi fészkek működésével kapcsolatosan felmerülő problémák, kérdések (pl. finanszírozási gondok, az inari számi nyelvű képzett gondozók hiánya, a fészkek eredményeinek, eredményességének mérhetetlensége stb.) zárják.

A hetedik fejezet (*Kielimestari-oppilas-menetelmä revitalisaation tekijänä* [A nyelvmester-diák módszer mint a revitalizáció tényezője], 249–312) a felnőtt nyelvvoktatással foglalkozik. Itt a nyelv és a kultúra átadásának olyan metodikájáról van szó, ahol a veszélyeztetett kisebbségi nyelvet tanuló és az anyanyelvi, idősebb beszélő együtt használja az adott kisebbségi nyelvet a kommunikáció nyelveként. A nyelvtanuláson kívül a diák ismerkedik a nyelvet beszélő közösséggel, az adott nyelv kultúrájával. Ezt a kaliforniai őslakosok nyelvének újjászületésére létrehozott programot Lappföldön első ízben az inari számi nyelvű továbbképzés során vezették be 2009–2010-ben. A szerző tájékoztatást ad arról, hogy hogyan és miért kezdték el használni ezt a módszert inari számi nyelven. Ismerteti a nyelvmester-diák módszer globális hátterét, kifejti – mind a nyelvmester, mind pedig a diák oldaláról gyűjtött interjúanyag feldolgozását követő tapasztalatai alapján – a módszer használatát az inari számi felnőttoktatásban, és annak jelentőségét a nyelvközösségre.

A nyolcadik fejezetben (*Revitalisaation problematika*, 313–349) az inari számi nyelv revitalizációjának kritikai szempontú megközelítése történik, illetve a felmerülő kérdésekkel foglalkozik a szerző. Elemzi a nyelv és az etnikum kapcsolatát, és az inari számi nyelv etnikailag semleges újjászületésére vonatkozó kritikát. Áttekintést ad továbbá az inari számi nyelv jövőjéről és annak legfontosabb aspektusairól: az inari számi nyelv helyzetéről otthoni nyelvként, a gyermekek és fiatalok nyelvhasználatáról és nyelvi identitásáról, továbbá az inari számi nyelvközösségekben bekövetkező radikális változásokról.

A kilencedik fejezet (*Keskustelua* [Vita], 350–382) az inari számi nyelv jelenlegi állapotának – az UNESCO veszélyeztetettségi kritériumai alapján történő – definiálásával kezdődik. Ezt követően Pasanen az inari számi nyelvközösség fordított nyelvcserejéről ír, s elemzi a nyelvcsere társadalmi, közösségi és egyéni tényezőit a fent említett (nyelvi kultúra, nyelvi ideológia, ideológiai világosság) kulcsfogalmak fényében. Ismerteti az inari számi revitalizációs folyamatot más országok veszélyeztetett őslakos nyelveinek, illetve a kisebbségi nyelvek revitalizációjának tükrében. Az inari számi revitalizáció két újfajta „trendjére” is kitér: az egyik a több számi nyelvű kommunikációs minta (*monisaamenkielisen kelenkäytön malli*), mely során az inari számi nyelvet egy másik számi nyelvvel együtt, egyszerre használják (pl.

animációs mesék szereplői más-más számi nyelven beszélnek, a rádiós műsorvezetők kolta, inari és északi számi nyelvet használnak egyszerre, és saját nyelvükön készítik interjúikat vendégeikkel). A másik trend az ún. nyelvi export (*kielivienti*), vagyis az inari számi nyelv beszédterületein kívülre történő diffúziója. Az egyik ilyen terület a főváros, ahol az export célja Helsinkineként létrehozni egy inari számi nyelvű közösséget, illetve az oktatáson keresztül az inari számi nyelv „terjesztése” (az Oului Egyetemen és a Helsinki Egyetemen is lehet inari számi nyelvet tanulni, de 2011-től Rovaniemiben már az alapfokú képzés keretein belül is ismerkedhetnek a gyerekek az inarival).

Az utolsó fejezet (*Ulos kielenvaihdon kierteestä* [Kifelé a nyelvcsere örvényéből], 383–393) a kutatási eredmények összegzését tartalmazza. A revitalizáció következményeként az inari számi megkezdte felemelkedését, miután közösségi nyelvként, a gyermekgondozás nyelveként kezdték használni. A pozitív jelek tovább motiválták a nyelvű közösség tagjait, hogy aktívan használják az inari számít. Az inari számi jelenlegi és korábbi nyelvi fészkeiben összesen 80 gyermek nevelődött. 1997-ben nem volt olyan iskoláskorú gyermek, aki otthon az inari számít használta volna, a szerző kutatásai alapján viszont 2014-ben rendszeres használatban volt tíz inari számi kisgyermekes családban, és kevésbé rendszeresen, de további tíz család használta otthoni nyelvként az inarit. Míg 1997-ben az inari iskolákban mint tananyag szerepelt az inari számi, addig mára már Inariban az oktatás nyelve, és megtörténtek az első lépések azért, hogy az ivalói általános iskola inari számi nyelvű legyen. Nőtt a felnőttoktatásban meghirdetett nyelvi kurzusok száma. Erősödött a nyelv helyzete a templomi szertartásokban, szabadidős tevékenységekben, illetve egyéb kulturális területeken. Míg azonban jól érezhető fejlődés az oktatásban, a médiában, addig stagnálás jellemzi pl. az egészségügy, illetve a kormányzati szolgáltatások elérhetőségét inari számi nyelven. A fejezet végén Pasanen visszatér a bevezetőben bemutatott kérdésekhez, s azok megválaszolásával adja meg a revitalizáció eddigi eredményeiből levonható tanulságokat (itt tulajdonképpen az imént említett eredmények kérdések köré rendezése történik).

A munkát a szakirodalom listája (*Lähteet*, 394–425), a táblázatok és ábrák (*Taulukot ja kuviot*, 426), illetve a mellékletek (427–439) sora zárja.

Annika Pasanen munkája jól összeszedett mű, melyet komoly kutatói munka előzött meg. Írásából is érezhető az inari számi nyelv szeretete és tisztelete, munkássága mindenképpen elismerést érdemel. A recenzens az olvasottak alapján bizakodva várja a további számi nyelveket érintő, pozitív fejlődési eredményekről születő beszámolókat.

KELEMEN IVETT

Маргарита Кузнецова:

Названия диких и домашних животных в марийском языке
 Марийский государственный университет, Йошкар-Ола 2010. 315 l.
 ISBN 978-5-94808-613-2

A szerző (hegyi) mari (cseremis) anyanyelvű kutató, aki anyanyelvének egy szemantikai szegmensét választotta kutatási témául: a vad- és háziállatok (emlősök) mari nyelvi megnevezéseit dolgozta föl sokoldalúan. Előre kell bocsátanom, hogy – noha a szerzőnek bizonyos zoológiai ismeretekkel is kell rendelkeznie – a monográfia elsősorban nyelvészeti elemzés. A vizsgált szemantikai csoport zoológiailag is jól, könnyen körülhatárolható, hiszen közhírré vált, gerinces emlősállatokról (Mammalia) van szó. Három alfajuk van: méhlepényesek, tojásrakók és erszényesek. Minthogy az utóbbi kettő távoli földrészekben fordul elő, természetes, hogy a szerző elsősorban az őshonos, mariföldi (kelet-európai) méhlepényes gerincesekkel foglalkozik. Az emlősöknek egyébként több mint 6000 fajtája ismeretes; érdekes, hogy ezeknek fele rágcsáló. Az emlősök élettere főként a szárazföld, de valamennyire a vizekben (fókák, bálnák) és a levegőben (denevérek) is megtalálhatók. Az emlősök között vannak növény- és rovarévők, húsevő ragadozók is. Nagyságuk szerint a legapróbb rágcsálóktól az elefántokig sokfélék, intelligenciájuk a főemlősökben és az emberekben csúcsosodik ki. A háziiasított állatok a térségben szinte teljesen kiszorították a megfelelő vad változataikat, a háziállatok közül legfeljebb a macska és a disznó maradt meg a tajgában vad formában.

A monográfia eredetileg 1991-ben készült értekezésnek az észtországi Tartu egyetemének doktori iskolájában. A szovjet korszakban a Tartui Állami Egyetem volt a finnugrisztikai aspiránsok székhelye. Itt készültek a finnugor tárgyú kandidátusi és akadémiai doktori disszertációk. Az iskola számos fiatal finnugor anyanyelvű kutatót indított el tudományos pályáján, nagy nemzetközi elismerést szerezve az egyetemnek és a doktori iskola hajdani, neves vezetőjének, Paul Ariste akadémikusnak, majd Paul Alvre professzornak. A Szovjetunió felbomlása után az Észt Köztársaság egy hét alatt szakított a szovjet tudományos minősítési rendszerrel: haladéktalanul visszaállították a háborúk közötti köztársasági rendszert (MA, majd PhD). Szovjet típusú kandidátusi fokozatot ezután már nem lehetett szerezni. Ennek áldozata lett Margarita Kuznyecova is, aki az új rend szerint dolgozatával csak MA fokozatot szerezhetett. Ezt a dolgozatát meg is védte. A szerző ezt a munkáját 2008-ban (!) kandidátusi értekezésnek ismertette el Magyarországon – anakronisztikusan – az MTA doktori tanácsa akkori követelményeinek meg-

felelősen. A disszertáció tehát 1990-es állapotokat tükrözött (források, anyaggyűjtés, szakirodalom, etimológiai irodalom), még szerencse, hogy a történeti nyelvtudományban nem avulnak el olyan gyorsan az eredmények, mint például a genetikában. Számomra nyilvánvaló, hogy a szerző jelen monográfiájába beledolgozta az újabb szakirodalom eredményeit, így gyakorlatilag a kérdéskör modern feldolgozását tartja kezében az olvasó.

A disszertáció a következő fejezetekből áll: rövid előszó (*Предисловие*, 6–8), bevezetés (*Введение*, 10–29), első fő fejezet (*Этимологическая и лингвогеографическая характеристика зоонимов*, 30–171), második fő fejezet (*Система названий диких и домашних животных в марийском языке*, 196–227), konklúzió (*Заключение*, 228–236). A függelékben található egy német (*Wild- und Haustiernamen in der marischen Sprache*, 237–242) és egy észt (*Mets- ja koduloomade nimtused mari keeles*, 243–249) nyelvű összefoglaló. Ezt követi a vizsgált mari állatnevek betűrendes mutatója (*Алфавитный указатель марийских названий животных*, 250–263), valamint a feldolgozott szakirodalom jegyzéke (*Использованная литература и сокращения*, 264–287), a nyelvek és a mari nyelvjárások rövidítésének jegyzéke (*Языки, марийские диалекты и говоры*, 288–294), majd a feldolgozott források és rövidítések jegyzéke (*Использованная литература и сокращения*, 264–304). Ezt követik a táblázatok (*Приложения*, 295–299) és a források rövidítései (*Список источников*, 300–304), végezetül néhány térkép a legfontosabb állatnevek elterjedési területeiről (*Карты*, 305–315).

A szerző szüleinek, édesapjának Nyifont Mihajlovics Kuznyecovnak és édesanyjának, Anna Andrejevnanak ajánlja munkáját.

Az előszóban a szerző vázolja kutatása céljait. A mari írásbeliség kezdetei a 18. századra tehetők. A legkorábbi feljegyzésektől kezdve kívánja feldolgozni a nyelvi anyagot a modern kori szótárak és szójegyzékek anyagával bezáróan. A mari nyelvnek ezt a szórétegét mások nem dolgozták föl. A többi finnugor nyelvben készültek disszertációk és tanulmányok szemasziológiai kérdéskörben. A könyvből nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző beledolgozta a magiszteri/kandidátusi értekezése óta született újabb szakirodalom eredményeit is.

A vizsgálat és anyaggyűjtés alapján összeállt korpusz 480 állatnevet tartalmaz. Ennek kb. nyolc százaléka eufemisztikus tabunév. Ennek az anyagnak nyelvjárási, nyelvföldrajzi, etimológiai, morfológiai elemzésére kerül sor.

A bevezetésben a szerző gyakorlatilag az etimológiai és zoogeográfiai célokat jelöli meg kutatása fő rendező elveként. Az elméleti alapvetést a történeti-összehasonlító módszer jelenti, amelynek legfontosabb feladata jelen esetben a szemantikai rekonstrukció. Ez igen fontos momentum volt az UEW

rekonstrukciós eljárásában is, ahol a hangalak rekonstrukciójánál néha nehezebb volt az alapjelentést kikövetkeztetni. Ez a vizsgált mari nyelvi anyag esetében nem látszott nehéz feladatnak. Hosszas fejtegetés olvasható a rekonstrukció elveiről (Trubacsov, Häkkinen), a fonémarekonstrukció kérdéseiről (E. Itkonen és Bereczki vitája). Az utóbbi fejtegetéseket marginálisnak ítélem a tárgyalt korpusz szempontjából. A legfontosabb szakirodalmi mintául O. Ny. Trubacsov munkái szolgáltak, amelyek a szemantikai rekonstrukcióról szólnak.

Fontos fejezet következik, amely tömör és informatív. Ez bemutatja Mariföld zoogeográfiai képét. A terület két nagyobb övezetbe tartozik: a) tajga és b) mezőgazdasági művelés alá vont sztyeppe. Összesen 64 emlős állatfaj található, ebből 19 igen gyakran előfordul. Fontos kitekintés olvasható a művelés miatt történő pusztulásról.

Általában kedvelt kutatási témának számítanak a különböző nyelvek madár- és növénynevei, a mari nyelvben a vad- és háziállatok megnevezéseiről azonban – M. M. Kaljamsin cikkét kivéve – eddig nem született összefoglaló monográfia. A fejezet röviden összefoglalja az eddigi szakirodalom tanulságait. Az irodalomjegyzékből kiderülnek, milyen munkákat használhatott a szerző mintaként. Finnugor vonalon leginkább Anu-Reet Hausenberg komi, Sz. V. Szokolov udmurt állatnevekről, R. G. Ahmetyjanov tatár, K. Ibrahimov, A. Ny. Kononov, A. M. Scserbak török állatnevekről, G. Je. Kornyilov csuvas, K. A. Novikova mandzsú-tunguz állatnevekről szóló tanulmányai jelentettek módszertani mintákat; tud Kálmán Béla obi-ugor állatnevekről írt régi disszertációjáról és Bakró-Nagy Marianne-nak az obi-ugor medveterminológiáról írt könyvéről is. A mari nyelv állatneveiről szóló művek közül V. Ny. Vasziljev mari madárnevekről írt tanulmányát lehet megemlíteni. Néhány tanulmánytól eltekintve főként a kétnyelvű szótárakból (1928, 1956) és etimológiai szótárakból (1979, 1983) gyűjti össze az állatneveket. 1983-ból való H. F. Baldajev orosz–mari zoológiai terminológiai szótára. A szerző végül felhasználta a részben általa szerkesztett Beke-féle mari nyelvjárási szótárt is.

Az értekezés fő fejezete az az adattár (30–195), amely 480 mari szót sorol föl és elemez állatrendszertani csoportok szerint. A szócikkek felépítése: a nyelvi adatok felsorolása a források időrendi sorrendjében. Ezt követik az etimológiai magyarázatok rövidebb-hosszabb formában annak függvényeként, mennyi magyarázatra van szükség az illető szóra vonatkozó irodalom alapján. Egy és ugyanazon állat különböző neveit egymás után tárgyalja, egy-egy cikkbe gyűjtve az állat nevére vonatkozó etimológiákat.

A Középső-Volga-vidéken 51 állatféle él, ezeknek közel 400 egyedi neve van (30–195), rajtuk kívül 26 gyűjtőnevet elemez (158–164). Az anyagból 374 lexéma vadállat megnevezése, a maradék 106 pedig háziállaté. A szótárakban szereplő, de Mariföldön ismeretlen 80 vadállat megnevezése is fellelhető az adattárban (186–196), ezeket kétnyelvű szótárakból gyűjtötte össze. (Ezek egy része tükörfordításnak tekinthető.) A szerző 12 olyan állatnév új etimológiai elemzésére is sort kerített, amely korábban nem szerepelt a szakirodalomban. Új etimológiát kapott 16 elnevezés. – A szerző külön kategóriába sorolja az egyszerű és az összetett megnevezéseket.

Ezek után az állatok rendszertani csoportjait elemzi Kuznyecova.

- Rovarevők: sün (ежи – Erinaceidae, 30–32), vakond (кроты – Talpidae, 33–38; 12 elnevezés nyelvföldrajzi térképe, 305. lap), cickány (бурозубка – Sorex, 38–42).
- Denevérek (рукокрылые – Chyroptera, 42–47).
- Ragadozók, húsevők (жищные – Carnivora, 48–89): kutyafélék (Canis, az általános elnevezés mellett fajták is szerepelnek, a kutya neve), mosómedve, farkas, sakál, sarki róka, közönséges róka; medvefélék (медведи – Ursidae, 60–66): medve; nyestfélék (куньи – Mustelidae, 67–82): nyest, nyuszt (coboly), rozsomák (torkosborz), hermelin (6 név térképen, 307. lap), menyét, nyérc, görény, borz (5 név, 308. lap), vidra; macskafélék (кошачьи – Felidae, 82–89): macska (5 név, 309. lap), hiúz (9 megnevezés térképen [helyesen Lynx], 310. lap).
- Páratlanujjú patások (непарнокопытные – Perissodactyla): lovak (lófajták és színek szerint, 89–104).
- Párosujjúak (парнопалые – Artiodactyla, 104–148): disznófélék: disznó, vaddisznó (9 név, 311. lap); szarvasfélék: jávorszarvas (8 név, 312. lap), rénszarvas; üreges szarvúak: szarvasmarha, juh, kecske (12 név, 313. lap).
- Nyúlfélék (зайцеобразные – Leporidae, 145–156): nyúl, mezei nyúl (21 név, 314. lap), házi nyúl.
- Rágcsálók (грызуны – Glires, 156–178): repülőmókusok; mókusfélék: közönséges mókus, csíkos mókus (burunduk), ürge; borzfélék: borz; pele; ug-róegerek; egérfélék: háziegér, szürke patkány, fekete patkány; hörcsögfélék: közönséges hörcsög (9 név, 315. lap), pénzmapocok.
- Összefoglaló megnevezések (собирательные названия, 179–185): szarvasmarha, vad, ragadozó, állat.
- A Mariföldön nem őshonos állatok (названия млекопитающих, не характерных для фауны марийского края, 186–195): oroszlán, majom (gorilla), teve, zerge, szamár (öszvér, vadló), ökör, jak, dingó (ausztrál kutya),

korzokróka (sztyeppe-i róka), vadmacska (erdei macska), tigris, jaguár, kacsacsőrű emlős, orrszarvú, tarajos sün, mormota, elefánt, delfin (tengeri disznó), medvefőka (vízi macska), főka, kalan (tengeri vidra), bálna.

A mai világban, amikor korlátlanul hozzáférhetők a képes kiadványok és a legegzenikusabb állatok is megjelennek a tv-képernyőn, már alig-alig vannak teljesen ismeretlen állatok. E tekintetben biztosan találhatók adatok a legújabb anyanyelvi tankönyvekben is. Így a mari gyerekek is ismerhetik már a tojásrakó kacsacsőrű emlőst, valamint az ausztráliai erszényes állatot. Itt legfeljebb azt kell megvizsgálni, vajon hogyan illeszkednek be a legújabb (leginkább orosz) jövevényszavak a mari nyelvjárások és irodalmi nyelvek fonémarendszerébe.

A második fő fejezetben (196–227) kerül sor a nevek elemzésére: eredetük, etimológiájuk, szóalkotási módok, képzési és szóképzési típusok, tükrökifejezések.

A 480 szavas korpusz 6,04%-a (29 alapszó) ősi, 19,16%-a (92 szó) jövevényszó, 74,79%-a (359 szó) belső keletkezésű elem, ismeretlen eredetű 61 lexéma (vö. 197. lap). Az őshonos vadállatok mellett több háziállatnak is finnugor elnevezése ismeretes. Régi (iráni) kölcsönszavak mellett újabb átvételek kerültek be a különböző török nyelvekből. A kapcsolatok intenzitására utal, hogy nem őshonos állatnevek (pl. 'oroszlan, teve, elefánt') is átkerültek a törökből (összesen 29). A legjelentősebb csoportja a jövevényszavaknak az orosz. (Ezek minden bizonnyal „könyvkölcsönzések”.) Néhány szó rokon nyelvből is bekerült a mariba. (Ezeknek jövevény voltát nehezebb bizonyítani és elválasztani az ősi örökségtől; a kölcsönzés a távolabbi rokon nyelvekből szintén orosz közvetítéssel történt.)

Külön alfejezete az értekezésnek az, amelyben a szóalkotási típusokkal foglalkozik a szerző (208–227). Képző tizennégy van. Nagyobb a szóösszetétellel alkotott megnevezések száma. Főként ennek a rétegeit elemzi mintaszerűen a szerző.

Egy tömör konklúzió (*Заключение*, 228–236) zárja az értekezést, amelyben szemantikai tipológiai összefoglalást találunk az impozáns korpusz alapján. Az elnevezés alapjául legtöbbször az állat ismertetőjegyei szolgálnak (külsője, szőrzete, testfelépítése, mérete), élőhelye, mozgásának ideje, a háziállatok esetében pedig gazdasági hasznosságuk. Az elnevezés alapja lehet még az egyes állatok jellegzetes szokása, életvitele, neme és kora.

Igen hasznos a betűrendes mari nyelvi névmutató (250–263). A szakirodalom – az eredeti 1991-es műhöz képest – imponáló. Jelentős szakirodalmi és nyelvismeretről tesz tanúbizonyságot a szerző. Hasznos támpontul szolgál

a mű olvasásához a következő, pontos és áttekinthető rövidítésjegyzék (288–294).

Margarita Kuznyecova maradandó érdemeket szerzett Beke Ödön elvezetett hitt szöveggyűjtésének kiadásában (*Mari szövegek II*. Bibliotheca Ceremissica. Tomus I. Szombathely 1995), valamint nyelvjárási szóanyagának szótárrá szerkesztésében (*Mari nyelvjárási szótár*. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV_{1–9}. Szombathely 1997). – Jelen könyv színvonalas, eredeti eredményeket tartalmazó mű. Fontos tárháza lesz a finnugrisztikai etimológiai kutatásoknak.

KERESZTES LÁSZLÓ

Марта Чепреги: Сургутский диалект хантыйского языка

Обско-угорский институт прикладных исследований и разработок
«Печатный мир г. Ханты-Мансийск», Ханты-Мансийск 2017. 275 l.
ISBN 978-5-6040448-0-3

Csepregi Márta az 1990-es évektől kezdve rendszeresen végez kutatómunkát a szurguti hantik körében, munkájának eredményeit, gyűjtéseit számos publikáció fémjelzi. Ezúttal a tanulmányozott nyelvjárás eddigi legrészletesebb nyelvtanát adja az érdeklődő olvasó kezébe: *Сургутский диалект хантыйского языка* [A hanti nyelv szurguti nyelvjárása]. A könyv elején a mű lektorának, V. Ny. Szolovarnak a szavaiból (2) kiderül, hogy a kiadvány a hanti nyelvet tanuló diákok, nyelvészek, tanárok, a sajtó és a művelődési intézmények munkatársainak, valamint a hanti nyelvjárások iránt érdeklődő olvasók figyelmére számít.

A szerző az előszóban (3–4) közli, hogy dolgozatában a nyelvjárás hangtanát, alaktanát és mondattanát mutatja be, viszont a szemantikának és a lexikának csak néhány kérdését érinti.

Reményét fejezi ki annak, hogy a monográfia jó kiindulási alap lehet a nyelvjárás sok megoldatlan kérdésének tisztázásához. Továbbá közli, hogy a szemléltető példamondatok, kifejezések a szerző 2015-ben Hanti-Manszijszkban kiadott, saját gyűjtését tartalmazó kötetből (*Сказки и рассказы сургутских ханты*), illetve kérdőíves kutatásokból származnak. A fonetika fejezet teljes egészében Agrafena Sz. Peszikova anyanyelvi lektor kutatásain alapul, aki a legszakavatottabb és legelismertebb anyanyelvi kutatója a szurguti nyelvjárásnak.

A tartalomjegyzék (5–12) terjedelme is sejteti, hogy nagyon részletes bemutatásra törekszik a szerző, ugyanakkor jól áttekinthető a könyv szerkezete, könnyen eligazodhatunk benne, bármely részterületre vonatkozó információt gyorsan megtalálhat az érdeklődő olvasó.

A bevezetés, azaz a 0. fejezet (13–34) bemutatja a hantik lakhelyét, ismerteti a 2010-es népszámlálás adatait; ezek szerint a hantik összlétszáma 30 943, és 9 548 fő nyilatkozta, hogy beszéli a hanti nyelvjárások valamelyikét. A keleti dialektusok egyike a szurguti, beszélői az Ob középső folyása és mellékfolyói (Ljamin, Pim, Tromagan, Agan, a Kis-Jugan, Nagy-Jugan, Szalim és Gyemjanka) mentén laknak. Az olajtermelés miatti területkiszáritások miatt sok család átköltözött más területre, ez jelentős változást eredményezett a nyelvhasználatban is. Majd a szurguti nyelvjárási változatok felsorolása következik: pimi, agani, tremjugani, agani, jugani. A szurguti hantik lélekszáma pontosan nem ismeretes. Peszikova számításai szerint kb. 3 ezer ember beszélheti ezt a nyelvjárást.

Az egyik alfejezet kutatástörténeti összefoglalót ad. Itt megtudhatjuk, hogy a szurguti hantik nyelvéről elsőként Castrén tudósított, rövid nyelvtan és szótár lett kutatásainak eredménye. A finn tudós arról is hírt adott, hogy erre a nyelvjárásra jellemző a magánhangzó-váltakozás, amire a délben nincs példa. Csepregi Márta külön foglalkozik a néprajzi kutatások történetével is.

Kiemelkedő W. Steinitz tevékenysége, aki 1934 és 1937 között a kazimi írásbeliség alapjait vetette meg, ez később jó alapul szolgált a többi dialektus számára is. Steinitz egyik legtehetségesebb tanítványa volt Nyikolaj I. Tyerjoskin (1913–1986), az első hanti nyelvész. Az ő nevéhez fűződik a keleti hanti nyelvjárások egykori betűkészletének kidolgozása, valamint az első szurguti ábécéskönyvek megjelenése. Munkáját A. Sz. Peszikova folytatta, aki már főiskolai hallgatóként bekapcsolódott Tyerjoskin tankönyvírói tevékenységébe. Jelenleg őt tekinthetjük a szurguti nyelvjárás legkiválóbb ismerőjének, aki egyúttal számos tankönyv szerzője vagy társszerzője. Honti László nevéhez fűződik a szurguti nyelvjárási szövegek első megjelentetése (1977, 1978), az ő egyik adatközlője éppen Peszikova volt. Jóval később (2001) látott napvilágot H. Paasonennek a 20. század elejéről származó gyűjtése, Jeremej Ajpin hanti író pedig az 1980-as években kezdte publikálni anyanyelvén műveit.

Az utóbbi évtizedek fontos eredménye, hogy a kutatás újabb központjai egyre közelebb kerültek a nyelvet beszélők lakhelyéhez: Hanti-Manszijszk, Szurgut, Varjogan, Ljantor városokban.

A szerző teljes körű képet ad a szurguti hantik között végzett kutatásokról, a nyelvészeti, néprajzi gyűjtésekről, egészen a legújabb eredményekig. Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején a külföldi (észti, finn, magyar, japán, német) szakemberek ismét zöld utat kaptak a szibériai kutatásokhoz. Ez a lehetőség számtalan sikeres együttműködést is eredményezett. Figyelemre méltó L. Ny. Kajukova hanti nyelvész tevékenysége, akinek a tudására a nemzetközi tudományos életben is számítanak.

Csepregi Márta nem feledkezik meg azoknak az ismeretterjesztő, illetve dokumentumfilmeknek a megemlékezéséről sem, amelyek az utóbbi évtizedekben készültek, és nagy segítséget jelentenek az érdeklődők tájékozódásában.

A szerző méltatja Honti László tevékenységét, ugyanis az ő érdeme, hogy a nemzetközi szakirodalomban a hanti nyelvét éppen a szurguti nyelvjárás révén ismerték meg a szakemberek. Majd a nyomtatásban is megjelent vagy megjelenő szépirodalmi művekre, folyóiratokra, lapokra irányítja az olvasó figyelmét a monográfia írója, hiszen fontos a nyelv fennmaradásához, hogy ne csak szóban, hanem írásban is használják az emberek az anyanyelvüket.

A fejezet utolsó része a hanti nyelv tipológiai sajátosságait ismerteti. Az orosz nyelvvel történő összevetés itt és a könyv több részében is fontos szempont. Ugyanis elsősorban azoknak a hantiknak vagy a hanti kultúrával kapcsolatban lévő embereknek íródott ez a munka, akik számára a közvetítő nyelv az orosz.

Az 1. fejezet (35–58) a szurguti nyelvjárás fonetikai, fonológiai sajátosságait tárgyalja A. Sz. Peszikova kutatásai alapján. Az első szótagban 13 vagy 14, a többedik szótagban pedig mindössze négy (és különleges esetekben még további kettő) magánhangzó fordul elő. Az első szótagbeli magánhangzók négy sajátosság alapján jellemezhetők: időtartam, a nyelv vízszintes és függőleges mozgása, valamint ajakműködés szerint. A többedik szótagban előforduló négy magánhangzó mindig rövid és elölképzett. A beszédhangok bemutatásával együtt az olvasó megismerheti azokat a mellékjeles betűket is, amelyek a hanti kiadványokban a cirill ábécé lényeges kiegészítői. Fontos, hogy az írásrendszer egyértelmű legyen, és az orosz nyelv hangtani sajátosságai véletlenül se hassanak a hanti szavak kiejtésére, például az oroszsal ellentétben a hantiban a magánhangzónak nincs palatalizáló hatása az előtte álló mássalhangzóra.

Ezután a 19 beszédhangból álló mássalhangzórendszer ismertetése következik. A hanti nyelvre nem jellemző a zöngés–zöngétlen, valamint a palatalizált–depalatalizált oppozíció (ellentétben az orosz nyelvvel). A fonotaktikai sajátosságok közül kiemelhető, hogy *ö* hang szó elején nem fordul elő, és kerülnek a magánhangzók találkozását. Szó esik a mássalhangzó-torlódás fel-

oldásának szokásos módjairól is, amelyek azonosak a magyar nyelvben ismert lehetőségekkel: *школа* < *школа* 'iskola', *књига* < *книга* 'könyv', *тупна* < *тупа* 'cső', *кэрэк* < *грех* 'bűn', *насуна* < *спасибо* 'köszönet'.

Ebben a fejezetben kapott helyet az írásbeliségről, helyesírásról szóló összefoglaló (52–57). Történeti betekintést nyerünk a hangjelölés változásába. Elsősorban abból adódtak következtetések, hogy a cirill ábécében mindössze hat betű áll rendelkezésre a hanti nyelv 14 magánhangzójának jelölésére, és a mássalhangzók között is voltak olyanok, amelyeknek nem voltak megfelelői a cirill ábécében. Az első ábécéskönyvben a szerző, Tyerjoskin még nem jelölte a magánhangzók időtartamát. Erre csak később, a tipográfia technikájának fejlődésével a 2000-es évek elején kerülhetett sor.

A fonematikus elvet az írásban igazából 2008-tól kezdődően sikerült megvalósítani. Először a kazimi nyelvterületen jelentek meg a módosított, megreformált helyesírású tankönyvek, segédanyagok, valamint a szerző 2015-ben publikált, már korábban említett gyűjteményes kötete is ezt az elvet követi.

A tökéletesített írásmód lényeges mozzanata, hogy eltűntek a *e*, *ě*, *ю*, *я* betűk, mivel ezek lényegüket tekintve két hangot jelölnek az orosz nyelvben, és így félreértéseket, pontatlanságokat okoztak a hanti nyelvre alkalmazva. Jelölik a magánhangzók időtartamát, a cirill ábécétől eltérően külön betűket használnak a palatalizált mássalhangzók jelölésére. A szurguti nyelvjárás írásrendszerének alapjait A. Sz. Peszikova vetette meg, e szerint 32 betűt használnak a tankönyvek, oktatási segédanyagok. Jelen munka is ezt a betűrendszert alkalmazza.

A 2. fejezet (59–64) a morfonológia sajátosságaival foglalkozik. Az északi nyelvjárásokban csak elvétve találunk példát a magánhangzó-váltakozásra, csak néhány egyszótagú szóra korlátozódik. Ezzel szemben a keleti (szurguti, vahi, vaszjugani) nyelvjárásokban ez a jelenség szisztematikus. A szurguti dialektusban minden hosszú magánhangzó részt vesz ebben a folyamatban, és a rövid hangok egy része szintén. Az alsó és középső nyelvállású magánhangzók váltakoznak a megfelelő felső nyelvállásúval, a váltakozás az első szótagot érinti, a névszó- és igeragozással, illetve birtokos személyjelezéssel együtt jelenik meg: *воу* 'város' ~ *вууам* 'városom'; *өх* 'fej' ~ *ухам* 'fejem'; *амп* 'kutya' ~ *импам* 'kutyám'. A tremjugani területen máshol nem tapasztalható váltakozások is előfordulnak: *катәдта* 'megfogni, kifogni, elfogni; megragadni', *китләм* 'el/kifogtam' ~ *китлә* 'fogd el'.

A továbbiakban kerül sor a bizonyos hangtani-morfológiai helyzetekben bekövetkező magánhangzó- és mássalhangzókiesésnek, a hiátus feloldásának, a hasonulás eseteinek tárgyalására. A szavak felépítését jellemzi, hogy bármely magánhangzóval kezdődhet a szó az *ö* hang kivételével. A követke-

zókben (64) a mássalhangzó-torlódás feloldás lehetőségeivel foglalkozik a szerző. Itt talán utalni lehetett volna arra, hogy ezt már korábban is (52) taglalta a tanulmány.

A 3. fejezet (65–210) témája a szófajok morfológiája és szintaxisa. Az orosz nyelvet ismerők számára fontos információt közöl a szerző: a szó töve alapján nem lehet megállapítani, milyen szófajba tartozik. Sok képző elvesztette a produktivitását, felismerhetők ugyan a morfémahatárok, de új szavakat nem tudunk képezni velük. Leggyakoribb szóalkotási módnak a szóösszetétel tartható. Gazdag példaanyag szemlélteti a képzők jelentését, funkcióját. Izgalmas rész a tabuval kapcsolatos szóalkotási módokról szóló rész (71–73), amely a medvekultuszhoz tartozó szókincsbe enged bepillantást. A szuffixumok közül különösen az *-ən/-un* fordul elő gyakran. Pl. *умс=un* 'a medve hátsója' az *омәс=ma* 'ül' igeitől; *лӱхл=un* 'a medve foga' a *лӱхлан-мә=ma* 'rág' igeitől. [Csepregi Márta munkájában a = jel a morfémahatárokat jelöli.]

A névszóragozással kapcsolatban megtudhatjuk, hogy a személyes névmások 11 esettel rendelkeznek, míg a főneveknek 9 esetük van. Mint minden fejezetben, itt is gazdag példaanyag és áttekinthető táblázatok segítik a megértést. A hanti nyelvben nincsenek olyan főnevek, amelyeket csak kettes vagy többes számban használnának. Azok a szóalakok számítanak kivételnek, amelyek tartalmazzák a *-sa-* collectivumképzőt, e szuffixum után ki kell tenni a számjelet: *әй үәх=са=м* 'egy apától való fivérek'; *әну=са=хән* 'kettesben a nővérével'.

Szemantikai szempontból érdekes, hogy bizonyos jelentéskörbe (rokon-ságnevek, testrésznevek) tartozó főnevekhez gyakrabban kapcsolódnak birtokos személyjelek. Ezek a morfémak, mint ismeretes, nemcsak birtoklást, hanem tárgyak, személyek közötti kapcsolatot, összetartozást is kifejezhetnek a népköltészetben.

Az esetragok szerepét szintén sok példával mutatja be a szerző. Felhívja arra a figyelmet, hogy míg a főnevek tárgyként is alapesetben vannak, a személyes névmások külön toldalékot kapnak. A szurguti nyelvjáráson belül az egyes területek használatában eltér a személyes névmások toldalékolása, ez még további tanulmányozást kíván. Érdekesség, hogy a toldalékok a dativusi alakhoz kapcsolódnak: *ма* 'én', *мантэм* 'nekem', *мантэм=нат* 'velem'.

A mutató névmások alakja mondatbeli szerepüktől (jelző vagy alany) függően különbözik. Például: *тэм рыт ай* 'ez a csónak kicsi', *тэми үәйэм рыт* 'ez a fivérem csónakja'. Bizonyos állandósult szókapcsolatokban, eufemizmusokban is gyakran kapnak eredeti jelentésüktől némileg eltérő szerepet. A mutató névmás és az egy jelentésű számnévvel alkotott kifejezésekkel

általában a szövegben már említett személyre, tárgyra, eseményre utalnak vissza: *эй тэми*, *эй тьум* 'ugyanez', *эй тьум* 'ugyanaz', *эй тьэнэ* 'ugyanúgy' stb. Például: *йэйэм эй тьы а́лтэ лота а́лунт* 'az idősebb fivér ugyanarra a hálólhelyre feküdt le'.

Egy meserészlettel is szemlélteti a tanulmány írója, hogy a hanti nyelvben a szövegkohézióban sokkal nagyobb szerepe van a névmásoknak, mint az oroszban.

Az igeik nagy része egytöví (lehet mássalhangzós vagy magánhangzós). A kéttöví igeiket és az igeképzők rendszerét táblázatokban mutatja be a szerző. Az oroszból átvett igeik gyakran -*лэ*-szuffixum segítségével illeszkednek be a hanti nyelv rendszerébe: *шарит=лэ=та* < *жаритъ* 'sütni', *лечит=лэ=та* < *вылечить* 'gyógyítani', *рөнит=лэ=та* < *работать* 'dolgozni', *рисовай=лэ=та* < *рисовать* 'rajzolni'.

Az aktív és passzív szerkezet használata a mondat aktuális tagolásától függ. A nyugati nyelvjárásoktól abban tér el a szurguti, hogy a szenvedő szerkezetekben a személyes névmás ágensként szerepelhet toldalékos alakban is.

A felszólító mód szintetikus alakjai csak a 2. személyben léteznek, a többi személyben analitikus módon fejezik ki. Pl. *мэхэ үйв=а!* 'gyere ide!', de: *ау ньэврэмэт лүвэ архэ нүрэхтэлэм* 'a kisgyerekek hadd futkározzanak!'. Itt a *лүвэ* módosítószó mellett a *нүрэхтэлэм* ige kijelentő módban áll. A szintetikus formák mindhárom személyben a folklórszövegben őrződtek meg.

A szerző részletesen kifejti a tárgyas ragozás használatát. Ha a tárgy személyes névmás, akkor az északi nyelvjárásokban az ige tárgyas ragozása, a szurguti hantiban viszont ha első vagy második személyű a névmás, valamint egyes szám 3. személyű, akkor alanyi ragozásban van az ige, ha kettes vagy többes szám 3. személyű névmás fejezi ki a tárgyat, akkor határozott ragozásba kerül az ige. Akkor is tárgyas ragozást használnak, ha az ismert, korábban említett tárgy hiányzik a mondatból. A szerző megjegyzi, hogy a kérdés még további tanulmányozást igényel.

A következőkben az öt igenév ismertetése következik: főnévi, melléknévi (folyamatos és befejezett), határozói, feltételes és tagadó. A szurguti hanti nyelvjárás igenevei közül kettő (az infinitivus és a gerundium) nem toldalékolható, a feltételes igenév pedig csak személyjelölőket kaphat. A participiumokhoz és a tagadó igenevekhez azonban járulhat esetaffixum, ez általában a személyjeles alakhoz kapcsolódik. Az igeneves szerkezetek elsősorban időhatározói mellékmondatot helyettesítenek, ritkábban ok- és célhatározóit.

A 4. fejezet (211–230) az egyszerű és összetett mondat kérdéseit érinti, bemutatja a mondatrészeket és kifejezőeszközeiket, az egyeztetés lehetőségeit. A modalitással foglalkozik a 4.8. alfejezet (225–230). Jelen idejű igenév

és modális szó (pl. *кач* 'kívánság', *күм* 'kéesség' stb.) kapcsolatával a kívánságot, kéességet, lehetőséget, szükségességet jelölő jelzős szerkezetek jönnek létre: *ма йонтәқсәтә кичәм вәдд* 'varrni akarok', *ткр.* 'varró kívánságom van'.

A szurguti nyelvjárás rövid történetét ismerteti az 5. fejezet (231–241). A történeti áttekintéshez elsősorban a 19. és 20. század fordulóján gyűjtött szövegeket lehet fölhasználni. A szurguti nyelvjárásban eltűnt a magánhangzó-harmónia, a keleti nyelvjárások közül csupán a vahiban és a vaszjuganiban őrződött meg. A 20. század elejétől rendelkezésünkre álló adatok alapján az esetragozás és a birtokos személyjelezés szinte nem változott. A distributivus ma már nem szerepel a nyelvtanokban. Karjalainen gyűjtéséből idézett példa: *ävi=нты қудат мәйә* 'adj halat minden lánynak'. Ma inkább olyan szuffixumnak tekinthető, amellyel főnevekből képeznek határozószót.

Karjalainen és Paasonen nyelvtanaiban a múlt időt kétféleképpen alkothatták: *-s-* szuffixummal és anélkül. A mai szurguti nyelvhasználatban ritkán fordul elő az *-s-*szel alkotott múlt idő, míg a többi hanti nyelvjárásban elsősorban ez használatos. Azokban a nyelvjárásokban (például a vahiban), ahol mind a kétfajta múlt időt használták, külön funkciója van mindkettőnek. Viszont a szurguti nyelvjárás területén (a fentebb említett finn nyelvészek gyűjtésében) már a 20. század elején sem különbözött grammatikai funkciójában a két múlt idő.

Egyszerűsödött a felszólító mód paradigmája. Míg korábban mindhárom számban és személyben, aktív és passzív igenemben is használatos volt, addig ma csak 2. személyben él szintetikus formában, a többi személyben analitikus formák állnak rendelkezésre.

A feltételes igenevek szintetikus szerkesztését szintén kiszorították az analitikus formák. Ez a folyamat már Karjalainen gyűjtőmunkájának idején megindult, az ő gyűjtésében mindkét változatra találunk példát: *мәй=Һ=ам* 'ha adok', *мәләм қунтә* 'ha adok'.

Paasonennek a 20. század első éveiben gyűjtött jugani adataival ellentétben a mai hanti nyelvben már gyakran használnak alárendelő összetett mondatokat, amelyekben sokszor orosz eredetű kötőszó fordul elő. Az orosz eredetű jövevényszavak száma is jócskán gyarapodott.

Külön érdekességeket tartalmaz az énekelt folklór nyelvtani sajátosságait bemutató 6. fejezet (242–252). Összevetve a beszélt nyelvet az énekelt folklór szövegek nyelvhasználatával, minden szinten tetten érhetők a különbségek. Ezeket az 1990-es években gyűjtött jugani és tremjugani szövegek segítségével szemlélteti a szerző. Megjegyzi, hogy a mitológiai énekekre kevésbé jellemző az improvizáció, mint az egyéni énekekre. A szöveg és a dal-

lamvonal összhangja érdekében töltelékszavakkal, szótagokkal (pl. *a*, *ə*, *üa*, *üə*, *xa*, *xə*) egészítik ki a szöveget az előadók. A töltelékszavak lehetnek archaizmusok vagy ma is érthető lexémák. A jó hangzás rendkívül fontos: nemcsak a szavakon belül, hanem szóhatáron sem tűri az énekszöveg a magánhangzók találkozását. Ennek érdekében a magánhangzóval kezdődő szavak elejére mássalhangzókat toldanak be. A morfémaaváltozatok közül azokat használják inkább, amelyek nazálisokat vagy likvidákat tartalmaznak.

A feltételes igenév már csak a népköltészetben fordul elő, beleértve a prózai műfajokat is. Az igenevek állítmányi szerepben való használata a verses folklórra jellemző, prózában és a beszélt nyelvben nem találkozhatunk ilyenekkel.

A mai hanti nyelvben nincsen szenvedő felszólító mód, még a 20. század elején használták, ma már csak az énekszövegekben őrződött meg. Példákkal szemlélteti a szerző az éneknyelv és a beszélt nyelv különbségeit, valamint a népköltészeti szövegek ráérős, részletező elbeszélését.

A művet gazdag irodalomjegyzék (253–275) zárja le 267 – főként orosz nyelvű – forrás adatainak feltüntetésével. Ebből is látszik, hogy a szerző igyekezett teljes körű betekintést adni a hantik kultúrájába és nyelvébe. A bibliográfia tagolása is gyakorlati szempontú: az első rész tartalmazza a nyelvre és kultúrára vonatkozó munkákat, a második rész pedig a publikált szurguti hanti szövegek lelőhelyét adja meg.

Összegezve: a mai szurguti nyelvjárás legrészletesebb leírását vehetjük kezünkbe, amelyből nemcsak a mai nyelvállapotot ismerhetjük meg, hanem a hantik kultúrájának sok elemére is rávilágít a szerző. Bepillantást nyerünk rokon népünk múltjába, és egyúttal ösztönzést kaphatnak a nyelv bűvárai, hiszen több helyen is utal arra a szerző, hogy jelenlegi ismereteinket nem tekinthetjük lezártnak, egyes kérdések még további kutatást igényelnek. Kívánjuk, hogy a könyv segítségével minél többen ismerkedjenek meg a hanti nyelv szurguti nyelvjárásával, minél többen tökéletesítsék már meglévő tudásukat – szóban és írásban egyaránt.

RUSVAI JULIANNA

Fred Karlsson: Suomen kielet 1917–2017

Lingsoft Oy, Turku 2017. 85 l.

ISBN 978-952-6640-91-4

Mindannyian tapasztaltuk, hogy 2017 különleges jelentőségű a finnek számára, hiszen világszerte egy egész éven át tartó programsorozattal tisztalegték a száz éve kivívott függetlenség előtt. A megannyi rendezvény, sajtócikk, művészeti alkotás stb. közös célja nemcsak az volt, hogy a világ megismerje a függetlenség történetét és a hagyományos finn kultúrát, hanem belekóstoljon a mai, változó világunk által formált Finnországba is.

A *Suomi 100* projekt segítségével jöhetett létre Fred Karlsson professzor emeritus *Suomen kielet* [Finnország nyelvei] című műve is. Már a beharangozó is hirdeti, hogy a könyvet minél szélesebb réteg számára szánták, ugyanis a könyvet három nyelven, angolul, finnül és svédül is olvashatjuk. Emellett a 21. század követelményeinek megfelelően a világháló több csatornáján elérhető: letölthetjük e-könyvként, de olvashatjuk webes felületen és a Twitteren is.

Karlsson mindössze 85 oldalban világosan és közérthetően foglalja össze a függetlenség korabeli nyelvi tájképet, s napjainkig megismerhetjük annak fejlődését. Nemcsak a finn nyelvre koncentrált, hanem megpróbálja a Finnországban jelentős tradícióval bíró nyelveket és azok változásait bemutatni; ízeletét kapunk a svéd, a számi nyelvek (északi, inari, kolta), a jelnyelv (kiter mind a finn, mind a svéd verzióra), valamint a roma, tatár, jiddis, karjalai, orosz nyelv helyzetéről. Betekintést enged a napjainkban bevándorolt népek nyelveinek sokszínűségébe is.

A *Tervetuloa* [Köszöntő] utáni első fejezetben – *Tammikuussa 1917...* [1917 januárjában...] (12–13) – vázlatos áttekintést kapunk a finn függetlenséget megelőző politikai helyzetéről, az orosz–finn politikai kapcsolatokról (többek között a finn és orosz nyelv 1902-es hivatalos státuszáról, az 1905-ös nagysztrájkáról, valamint az 1917-es orosz belpolitikai eseményekről és a függetlenség kikiáltásáról).

A következő fejezetben Finnország nyelvi tájképének körvonalairól olvashat az olvasó (*Suomen kielimaiseman suuret linjat 1917–2017*, 14–19). A finn és svéd nyelv közötti súrlódások egyik legfőbb forrása az volt, hogy a nemesi és polgári réteg nyelve a svéd, míg a papi és paraszti rétegé a finn volt. Ennek az ellentétnek a feloldására többször tettek kísérletet. Ilyen volt például az 1919-es nyelvtörvény, ebben deklarálták, hogy a finn és a svéd az állam nyelve, vagy a státuszuk megerősítéseként létrejövő 1922-es nyelvtörvény. Ez kimondta a finn és svéd nyelvűek jogait, valamint megkövetelte, hogy a hivatalnokok mindkét nyelvet ismerjék. Ezek a súrlódások még a 20. század má-

sodik felében sem szűntek meg. 1968-ban kötelezővé tették az általános iskolások számára egy idegen nyelv mellett a másik hivatalos nyelv tanulását is. A kötelező svéd tanulása ellen több fórumon tiltakoztak, és sokan napjainkban is rosszállóan tekintenek rá. Az ellentétes nézeteket a parlament sokáig visszautasította, de egy – éppen a parlament által elfogadott – kísérlet szerint 2018 augusztusában 2 200 iskolás próbálhat ki egy másik nyelvet a svéd helyett.

A fejezet második részében az 1980-as, 1990-es években bevándorlásparatívává váló Finnország nyelvi helyzetéről olvashatunk. Ebben az időszakban a letelepedő menekültek miatt színessé vált az ország nyelvi tájképe. Először a 2000-ben hatályba lépő alaptörvényben rögzítették, hogy a finnen és svéden kívüli nyelvek beszélőinek jogukban áll fenntartani kultúrájukat és nyelvüket.

Az ezt követő tíz fejezetben Karlsson ismerteti a finnországi nyelvek helyzetét. A *Suomen kieli* [Finn nyelv] című fejezetben (21–27) bemutatja Finnország lakosságának számát, s a finn beszélők arányát. Megemlíti, hogy nemcsak Finnországban beszélnek a finnt, hanem létezik svédországi finn is, valamint a finnek van két nyelvváltozata, a meänkieli és a kvén. Ezután felsorolja a jelentős 20. századi állomásokat a nyelv hivatalossá tételében. A fejezetből kiderül, hogy az 1960-as évekig a standard finn volt bevett az iskolákban, majd lassan előtérbe kerültek a különböző beszélt nyelvi változatok. Napjainkra egyfajta chatnyelv alakult ki, ebből a 22. oldalon ízelítőt is kapunk. Ezután olyan jelentős művekkel foglalkozik, mint például a *Nykysuomen sanakirja* vagy az *Iso Suomen Kielioppi*.

A *Ruotsin kieli* [Svéd nyelv] (28–33) című részben a szerző a finnországi svéd nyelv helyzetét mutatja be. A svéd nyelvnek ez a változata eltér a standard svédétől, s ennek is vannak különböző nyelvjárásai, pl. az ahvenanmaai nyelvjárás közelebb áll a svédországi svédhez, mint a svédek számára is nehezen érthető närpiöi nyelvjárás. Érdekes, ahogy a szerző részletesen kifejti, hogy a 2000-es években hogyan csökken a finnországi svéd nyelv használata. A beszélők számának csökkenése jogaiknak gyérülését is jelenti. 2009-ben az addigi 43 kétnyelvű településből 34 maradt kétnyelvű.

A számi nyelvek közül hármat beszélnek Finnországban, az északit, az inarit, illetve a koltát (*Pohjoissame, inarinsaame, koltansaame*, 34–41). Finnországban körülbelül 2 000 számi anyanyelvű él, s 2017-ben 26%-uk vallotta magát számi anyanyelvűnek. Mindhárom nyelvnek van irodalmi változata. A szerző bemutatja a számik jogait is, 1992-től védik törvényben őket. Lehetőség van számi nyelven érettségizni is. Norvégia, Svédország és Finnország különböző egyezményekben próbálja biztosítani a számik jogait.

Ezt követően a könyv a finn és a finnországi svéd jelnyelvek helyzetét mutatja be (*Suomalainen viittomakieli ja suomalaisrutosalainen viittomakieli*,

42–47). A finnországi svéd jelnyelv külön jelnyelv, amely különbözik a finn és a svéd jelnyelvtől is. Ma megszűnőben lévő nyelvnek számít, mivel 1993-ban bezárták az egyetlen finnországi svéd jelnyelvet oktató intézményt. Az 1970-es évektől indultak meg a törekvések, hogy a jelnyelvet fogadják el természetes nyelvként. 1991-től lehet anyanyelvként tanulni az iskolában. 2015-ben iktatták törvénybe először a jelnyelv használatának lehetőségeit.

A *Romanikieli* (48–53) című részben a finnországi romák nyelvi helyzetéről olvashatunk. Nyelvük sok finn és svéd elemet vett át az idők folyamán. Manapság körülbelül 12 000 roma él Finnországban. A roma nyelvet már a 20. század elején elkezdtek Finnországban kutatni. Néhány roma nyelvű szépirodalmi mű is megjelent, bár olvasóinak száma igen csekély.

A következő fejezet a több hullámban Finnországba érkezett tatárokról szól (*Tatarinkieli*, 54–57). Az első betelepülők a 19. században érkeztek, de az 1930-as és 1940-es években is települtek át. Karlsson szerint a tatárok jól beilleszkedtek a finn társadalomba. Nyelvükre hatással van a finn, ezt jól tükrözi, hogy a *b*, *d*, *g*, *z* fonémák zöngétlenedtek. A tatár nyelvű oktatást már 1920-ban elkezdtek, s már 1925-től bőségesen jelentek meg tatár nyelvű szépirodalmi alkotások. A 2016-ban megjelent tatár–finn szótár a finnországi tatár szókincset is feldolgozza.

A következőkben a jiddis nyelv tájképét mutatja be a szerző (*Jiddišin kiel*, 58–61). A zsidók az orosz hadsereggel érkeztek Finnországba 1827 után, de 1858-ig nem települhettek le. Csak 1918-ban kaptak állampolgári jogokat. A jiddis nyelv ma kihalóban van Finnországban, mert a zsidók nagy részének svéd vagy finn az anyanyelve. 2016-ban egyetlen személy vallotta magát jiddis anyanyelvűnek Finnországban.

A *Karjalan kiel* (62–67) című részben az Oroszországban és Finnországban is jelen lévő karjalai nyelvvel ismerkedhet meg az olvasó. Erre a nyelvre nagy hatással van az orosz. A karjalai kihalóban lévő nyelv, beszélőinek száma a 20–21. században rohamosan csökken, mivel a gyerekek integrálódnak a többségi társadalomba. A finnországi karjalaiak nagyarányú fogyatkozása azal magyarázható, hogy a háborúk alatt szétszéledtek az országban. A karjalai nyelvet finn jogszabályokban csak 2009-ben említették meg először. A karjalai irodalmi nyelv fennmaradására napjainkban igen nagy figyelmet fordítanak; 2008-ban a Kelet-Finnországi Egyetemen karjalai tanszéket alapítottak, s használatát különböző karjalai nyelvű újságokkal próbálják fenntartani.

Az orosz nyelvről olvashatunk a következő fejezetben [*Venäjän kiel*] (68–73). Az első orosz telepesek a 19. században érkeztek Finnországba a tatárokhoz és zsidókhoz hasonlóan vándorkereskedőként. Az 1917-es forradalom után Finnországba is érkeztek orosz menekültek. A Szovjetunió és Finnország

közötti egyezmények miatt Finnország nem fogadott be orosz menekülteket 1992-ig, csak igen kivételes esetben tértek el ettől. Napjainkban az oroszok száma egyre nő Finnországban, és ez a növekedő tendencia várható az elkövetkező évtizedekben is. Az orosz nyelv nem élvez különleges jogokat Finnországban, s nem is valószínű, hogy helyzete változni fog. (Helsinkiben, Espoóban és Vantaa-ban olyan nagyszámú orosz nyelvű lakosság él, amely miatt ezekben a városokban a harmadik hivatalos nyelv lehetne.)

A *Vieraat kieleit* [Idegen nyelvek] (74–77) című részbe kerül a többi idegen nyelv. Ezek száma az 1990-es évektől növekszik, s a 2015-ös év nagy bevándorláshullámának köszönhetően rohamosan nő. Jól mutatják ezt a 74. és 75. oldalon feltüntetett statisztikák és grafikon, miszerint Finnország 5. legnagyobb nyelve az arab, 6. a szomáli (1. a finn, 2. a svéd, 3. az orosz, 4. az észt). 2011-ben a Honi Nyelvek Kutatóintézete (Kotimaisten kielten tutkimuskeskus) egyik nagyszabású projektje volt, hogy olyan szótárakat alkossanak, amelyek segítenek a bevándorlók integrálódásában. 2017-ben adták ki például a szomáli–finn szótárt.

Ezt követően a *Suomen 500 kieltä* [Finnország 500 nyelve] című fejezetben (78–79) azt vizsgálja a szerző, hogy összesen hány nyelv van jelen az országban. Karlsson szerint Finnországban körülbelül félezer nyelvet beszélnek, de ebből 140-et mindössze csak egy-egy személy vallott magáénak. Az utolsó két fejezetben a 2016. október 20-án első ízben összegyűlt különböző nyelvi csoportok fórumának célkitűzéseit mutatta be. A nyelvi csoportok képviselőinek lehetőségük volt a kormány tagjaival diskurzust folytatni a helyzetükről és jogaikról (*Ensimmäiset kieliasiaain neuvottelupäivät 20. lokakuuta 2016*) (80–83). Karlsson itt ismerteti az ezen a tanácskozáson részt vevő Marina Lindellin által készített *Nyelvi barométer 2004–2016* eredményeit (*Kielibarometri 2016*, 84–85).

Karlsson műve mindenképpen érdekes lehet a Finnország nyelvei iránt érdeklődő laikusok számára is, hiszen röviden, tömören, de annál sokszínűbben próbálja bemutatni Finnország különböző nyelveit. Figyelemre méltóak a könyvben szereplő képek és grafikonok, ezek kiválóan szemléltetik a különböző nyelvi csoportok méretét. A 14. oldalon betekintést nyerhetünk egy nem mindennapi okiratba, a függetlenségi nyilatkozatba is. A kíváncsi olvasó figyelmesen böngészheti a jelnyelvi kézjeleket a 45–46. oldalon. A webes verziót tovább színesíti, hogy a különböző nyelveket, nyelvjárásokat lehetőségünk van egy-egy hangfájl formájában meghallgatni. Így például a 20. oldalon a kvént, vagy a 28–31. oldalakon a finnországi svéd különböző nyelvjárásait.

BUZGÓ ANITA

Pusztay János: Seto

Nap Kiadó Kft, Budapest 2017.

Szetu nyelvtan: ISBN 978-963-332-123-2

Szetu–magyar szótár: ISBN 978-963-332-124-9

Pekó: ISBN 978-963-332-126-3

A leány halála, A nagy nász: ISBN 978-963-332-125-6

Pusztay János munkássága mellett nem mehet el az, aki veszélyeztetett kisebbségi finnugor nyelvekkel foglalkozik. Folyamatosan részt vállal az oroszországi kis finnugor népek nyelvi revitalizációjában, sorra jelennek meg munkái, amelyek a veszélyeztetett nyelvek presztízsének növelését és szókincsének megőrzését célozzák. A Nap Kiadó gondozásában látott napvilágot legújabb kötetsorozata, amelyet nem csak nyelvészeknek szól. Ebben a sorozatban a szerző a szetu nyelvvel és kultúrával igyekszik megismertetni az olvasót Anne Vabarna népi énekestől származó eposz és énekek segítségével.

A szetuk Észtország délkeleti részén élnek, a határ észti és orosz oldalán lévő Szetuföld lakói. Jelenleg a határ két oldalán nagyjából egyenlő arányban 10-11 ezer szetu él kisebbségként. A terület központja Petseri (Печери), amely a határ orosz oldalára esik. A szetukat nyelvük, kultúrájuk és ortodox vallásuk különbözteti meg az észtektől, ezek az eltérések jelentik saját kultúrájuk alappilléreit. Az 1921 óta rendezett szetu kongresszusok központi kérdései közé tartozik a szetuk nyelvének és kultúrájának fenntartása, valamint az észtekhez való integrációjuk. Az 1990-es évektől, amikor már a mai határok véglegesek voltak Észtország és Oroszország között, a kongresszusok központi témája a szetu nép egyesítése és nyelvük iskolai oktatásban való használata lett. 2002-ben a 6. szetu kongresszus deklarálta a szetu nép önállóságát. Nyelvük önállósága azonban – sok más kis finnugor nép nyelvi helyzetéhez hasonlóan – vitatott. De identitásuk szempontjából igen fontos szerepe van, akkor is, ha az észti nyelv egy nyelvjárásának tekintik, akkor is, ha az észthez közel álló önálló rokon nyelvnek. Ez a nyelvváltozat archaikusabb, mint az észti köznyelv és közelebb áll a finnhez, mint az észti nyelvjárások többsége. Ma a szetuknak van saját rádiójuk, folyóiratuk, tananyaguk, himnuszuk, zászlajuk és nemzeti eposzuk (Pusztay János: A szetukról. Levelek a Borostyánkőútról 52. E-nyelv magazin, 2017. 08. 01.).

Anne Vabarna (1877–1964) a leghíresebb szetu népi énekes volt, akinek a tehetségét Armas Otto Väisänen finn zenekutató és folklorista fedezte fel. A bábaként dolgozó Anne Vabarnát a születéshez kapcsolódó hagyományokról kérdezte, amikor fény derült terjedelmes énekismeretére. Ezután hamar is-

mertté vált Észtországban. Igen gazdag és változatos életművet hagyott maga után, s a nevéhez köthető a szetuk nemzeti eposza is, amely a most megjelent kötetnek köszönhetően már magyar fordításban is olvasható, a szintén Vabarnától lejegyzett két epikus ének mellett (Pusztay János: Vabarna, a szetu eposz szerzője. Levelek a Borostánykőútról 50. E-nyelv magazin, 2017. 06. 01.).

A sorozat négy kötetből áll, ezek sorban a következők: 1) Szetu nyelvtan; 2) Szetu–magyar szótár; 3) Anne Vabarna: *Pekó*. Szetu eposz; 4) Anne Vabarna: *A leány halála*, *A nagy nász*. Két szetu epikus ének.

A nyelvtani összefoglaló és a szótár – az első és a második kötet – az Anne Vabarnától lejegyzett eposz és az epikus énekek szóanyagán alapszik. Ezek körülbelül 16 ezer sornyi korpuszt jelentenek, melyek fordításai a sorozat harmadik és negyedik köteteiben lettek közreadva.

1) A Szetu nyelvtan a szetu nyelv(járás) vázlatos nyelvtana, melynek 17 fejezetében a nyelv tőtipusainak áttekintésétől egészen a mondattani sajátosságokig jutunk el. Mindegyik fejezetre jellemzőek a rövid, egyértelmű magyarázatok, valamint a példák sokasága. A legterjedelmesebbek az esetragozással (5.) és az igékkel (9.) foglalkozó fejezetek. Ezek végén a bőséges példasorok mellett néhány, a szövegből vett névszó és ige megközelítőleg teljes paradigmáját is feltünteti a szerző.

2) Pusztay szetu–magyar szótára, ahogy a korábban említett nyelvtan is, a Vabarna-művek fordításának előmunkálataiból született. A szótár a művek szóanyagát tartalmazza. Elkészítéséhez több forrást is felhasznált a szerző, többek között a művek angol nyelvű kiadását, Jüvä Sullöv vöru szótárát, illetve az Észt Nyelvtudományi Intézet elektronikus szetu szótárát. Ezek mind a szavak jelentésének megállapításában, mind a nyelvtani eseteik meghatározásában segítségül szolgáltak. Első ránézésre is feltűnik, hogy a szócikkek terjedelmesebbek az átlag szótárakénál, ennek oka a nyelvtani esetek bemutatásának részletessége. Az összesen 4075 szócikk felépítése a következő: a névszói címszót egyes és többes számban követik a különböző esetragos alakok és példáik; míg a címszóként álló infinitivus után egyes szám első személyű igealakok állnak jelen és múlt időben, különböző módokban, majd a többi személyrag, a gerundiumok, az infinitivus ragozott alakjai és a participiumok, példákkal. A szövegek minden szava és azok minden nyelvtani változata szerepel a szótárban.

A kötet az eposz és az énekek szóanyagának feldolgozása, így nem beszélhetünk hagyományos értelemben vett szótárról, és a szócikkek is ehhez igazodnak. Pusztay a szavakat alapos nyelvtani elemzésnek veti alá, nem

csak jelentéseiket adja meg. A szótár összességében igen könnyen kezelhető a felhalmozott adatmennyiség ellenére is. Az esetlegesen tapasztalt következetlenségek a művek lejegyzésének eltéréseiből adódnak, ezekre az előszóban maga a szerkesztő is felhívja a figyelmet.

3) A harmadik kötet Anne Vabarna *Pekó* című eposzának magyar fordítása. Pekó kultusza nagyon erős a szetuk hiedelemvilágában, még a vallásosság terjedése sem tudta elfeledtetni a pogány istenség alakját. Ő a gabonais-ten, tiszteletére évente két Pekó-ünnepet is tartottak. Vabarna felkérésre írta (valójában diktálta) a róla szóló eposzt, amely több jellemzőjében is eltér a hagyományos eposzoktól. A mű két részből áll: egy Pekóról szóló hosszabb részből, valamint egy Pekóhoz szóló tisztelgésből a végén, melyben több régi történet szerepel a szetuk életéről, emellett bibliai történetek is megelevenednek benne. A pogány hiedelemvilág és az ortodox vallás elemeinek keveredése az eposz egészét áthatja.

4) A sorozat negyedik kötetében még többet megtudhatunk a szetu kultúráról. *A leány halála* és *A nagy nász* soraiból képek tárulnak elénk a szetuk életéből. Előbbiben az élettől való búcsúzásról énekel Vabarna, utóbbiban egy házasság hagyományos rítusait, a lánykérést, az esküvőre való készülődést énekli meg. A végén a temetéssel kapcsolatos hagyományokról is énekel.

A fordításokban Pusztay János – hasonlóan a Kalevala ötödik, Szenté Imre-féle, Szombathelyen megjelent fordításához – megkülönbözteti a nyílt és zárt /e/ hangot, többnyire következetesen.

A sorozat kötetei önmagukban is érdekesek, sorozatként pedig egy komplex munkát vehet a kezébe az érdeklődő. A négy könyv átfogó, sok mindenre kiterjedő képet próbál adni a szetukról és nyelvükről. Az így megjelent eposz és epikus énekek a szetuk kultúrája iránt érdeklődőknek, míg a nyelvtan és a szótár az összehasonlító nyelvészeti vizsgálatokhoz nyújthat alapot. A kötetek elején szereplő ismertetőik bemutatják röviden a szetukat és Anne Vabarnát is, világirodalmi kontextusba helyezve őt. Ezek az információk segítik az olvasót, hogy a műveket térben és időben is el tudja helyezni, és átérezze valódi kulturális jelentőségüket.

LŐRINCZ KATALIN

Say István: Bevezetés az izsor nyelv ismereteibe
Magánkiadás, 2017. www.izsor.hu

Valószínűleg kevés finugrista számára cseng ismerősen Say István neve. Korábban egy magyar–vepsze, vepsze–magyar nyelvű internetes szótáracska fűződött a nevéhez (ezt időközben nyelvtannal, történelmi, kultúrtörténeti információkkal és szövegközlésekkel bővítette ki, ld. www.vepsze.hu), majd egy rövid vót nyelvtant és szójegyzéket is készített (www.vot.hu), most pedig szintén a világhálón, egyelőre csak pdf-formátumban jelentette meg izsor nyelvkönyvét és szótárát (www.izsor.hu).

Say István magát „derűs amatőrnek” tartja, és sokszor szinte szabadkozik, hogy beleártja magát a nyelvészek dolgába. Az ELTE-n szerzett magyar nyelv és irodalom – népművelés szakos diplomát, majd afrikánisztika szakon is tanult. Művelődésszociológiából doktorált, később nemzetközi kapcsolatok szakot is végzett, s saját bevallása szerint mindig is a nyelvek bűvkörében élt. Észak nyelvei közül finnül és lettül tanult, majd a kis balti finnek felé fordult. Az alábbiakban a kisebb balti finn nyelvekkel foglalkozó anyagai közül az izsor nyelvkönyvét mutatom be.

A legelső kérdések e kis nép kapcsán: kik ők, s hogy nevezzük őket (hogy nevezik ők magukat)? A válasz nem egyszerű, az *inkeri* és az *izsór* még a közelmúltban is sokszor szinonimaként volt használatos.⁴ (Say munkájában a népnév rövid magánhangzója nem elírás: a magyar szakirodalom az *izsór* nevet használja, Say viszont az *izsor* változatot preferálja).

Say István az Előszóban (11–13) röviden áttekinti e kérdéskört, s megállapítja, hogy a izsor a finnek egy része szerint finn nyelvváltozat, míg az észtek (és a magyarok) inkább önálló nyelvnek tartják. Később – szétválasztva az inkeri és az izsor népeket – pontosítja ezt: „az inkeriek valójában orosz földre települt finn népesség” (18). A finnugristák ma megkülönböztetik az izsórt és az inkerit. Előbbi az Inkere (oroszul Izsora) folyó vidékének (Ingermanlandnak) őslakos népessége, amely a sok évszázados erőszakos oroszosítás eredményeképp ortodox vallású (az ugyanitt élő vótokkal együtt csúdoknak nevezték őket a középkorban). Utóbbi az 1617-es sztolbovói svéd–orosz békekötés után a svéd uralom alá került Inkeri lutheránus vallású, bevándorló finn népessége (fi. inkerisuomalainen).

⁴ Vö. pl. „Az inkeri vagy izsór nyelv korai délnyugat-karjalai és kései (XVII. századi) finn betelepülők nyelvének keveredéséből keletkezett” (Hajdú Péter: Uráli nyelvrokonaink. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978: 330).

Say István könyve öt fejezetre oszlik: 1) Rövid izsor népismeret, 2) Rövid izsor nyelvtan, 3) Rövid izsor–magyar szövegtár, 4) Izsor–magyar kisszótár, 5) Magyar–izsor kisszótár. Áttekintésemet a fejezetek sorrendjében közlöm.

1. Rövid izsor népismeret (17–24). Say röviden áttekinti az izsorok történelmét az i. sz. első évszázadaitól kezdve. Írott forrásokban csak a 12. századtól kezdve szerepelnek. Hányattatott történelmük ugyanolyan sanyarú, mint a többi kis baltikumi népé, címszavakban: Novgorod, Moszkva, svéd–orosz háborúk, Pétervár, eloroszosodás, szovjet korszak, sztálini deportálások, peresztrójka, revitalizációs esély. A jelen helyzetről szólva Say idézi a 2010-es népszámlálás adatait, amely szerint csupán 300 főre tehető a létszámuk. E fejezet végkicsengése mégis enyhén optimista: „Ugyanakkor míg korábban a finnugor találkozókon az izsorokat az inkeri finnek képviselték, az új évezredben a legutolsó alkalmon már a saját küldötteikkel tudtak megjelenni. Biztosnak tűnik, hogy lelkes leszármazottak az izsor nyelv megmentésére készülnek, és szerintük még korai az anyanyelvük végleges kihalásáról beszélni. Ennek a folyamatnak az egyik garanciája Vitalij Csernyavszkij oroszul tudók számára készített izsor nyelvkönyve, amely a nyelvleckéket követően izsor–orosz és orosz–izsor szótárrészt is tartalmaz” (20).

Say igyekszik elhelyezni az izsor nyelvet a rokon nyelvek sorában (22–24). Az alfejezet elején utal az esetleges ősi uráli–paleoszibériai kapcsolatokra, a jukagir rokonságára – véleményem szerint ez nem tartozik ide. Bemutatja a balti finn nyelvek csoportjait (északi: finn, karél,⁵ vepsze, merja, izsor; déli: vót, észt, liv). Öröndötes, hogy a finnen belül elkülöníti a kvént, a meänkielit és az inkerit (nála: oroszországi, ingermanlandi finn); de megemlíti, hogy „erősödőben van az a csoportosítási felfogás is, amely a déliek és északiak között keletieket is elkülönít”. Ide ő a karélt, a vepszt és az izsort sorolja (a déli változatlan, az északiban így csak a finn marad). Jó lenne ezeket az állításokat szakirodalmi utalásokkal is megtámogatni. A balti finn nyelvek csoportosítása nem egyszerű feladat, a mai nyelvek kialakulása hosszú folyamat eredménye volt, a nyelvjárások/nyelvek születésének leírása bonyolult.

Say e fejezetben adja meg (húsz pontban) az izsor nyelv legfőbb tipológiai jellegzetességeit, és szól röviden a nyelvjárásokról is. Munkája elején négy térképet is közread, ezt csak dicsérni lehet, nagyon hasznosak, talán itt is érdemes lenne egy-két térképrészletet közölni.

⁵ A magyar szakirodalomban elterjedtebb a *karjalai* megnevezés (vö. fi. *karjalainen*); a *karél* orosz átvétel (vö. *карельский язык*).

Elhagynám „Az izsor nyelv ősi areális kapcsolatai és nyelvrokonsági viszonyai” című táblázatot (10). Már maga a cím is félrevezető, hiszen itt nem az izsor ősi kapcsolatairól és viszonyairól van szó, hanem az egész finnugorságéről. Az izsor nyelvvel foglalkozó könyvnek nem feladata olyan kérdésekben állást foglalni, hogyan alakult ki/bomlott fel az uráli nyelvcsalád, mi a paleoszibériai és az uráli nyelvek viszonya, hová tartozik a mordvin, milyen ágba sorolható a kamcsatkai, a jenyiszeji és a jukagir stb. Ezzel nem-hogy segítenék a balti finn nyelvek iránt érdeklődők munkáját, hanem inkább elbizonytalanítjuk őket. Másrészt a családfa finnugor része sem igazán jó: elnagyolt, hiányos. Azt javasolnám, a szerző csak a balti finn nyelvek „ágrajzát” tartsa meg.

2. Rövid izsor nyelvtan

A hangtani fejezetben (25–30) a magán- és mássalhangzó-rendszer felvázolása után Say az egyes hangok kiejtését mutatja be. Az izsor vokálisok rendszere megegyezik a finnével, de a konzonánsok között jónéhány többplethang fordul elő. Gazdag a szibliánsok (*s, š, z, ž*) és az affrikáták (*c, č*) csoportja, vannak palatalizált hangok (izsor jelöléssel: *dj, lj, nj, tj*), idegen szavakban megjelenik az *f* és a zöngés zárhangok. Ez utóbbiakról ezt írja a szerző: „Mint a finnségi nyelvekben általában, eredetileg az izsorban sem ejtenek teljes értékű zöngés zárhangot a *b, d* és a *g* képzési helyén. Ezek a hangok ugyanakkor egyre gyakoribbak a szavak oroszból való átvételének okán. Másrészt a visszatanutást követően izsorul megszólalók artikulációs bázisának fejlődése – lévén ők főleg fiatal felnőttek – zömüknél már az orosz kiejtéshez igazodva zárult le. Feltételezhető tehát, hogy a feléledő izsorban már karakteresebb zöngés zárhangok hangzanak” (25). – Érdekes fonetikai kutatási téma lehet ez a közeljövőben.

A fokváltozás bemutatása során talán célszerűbb lenne a kvantitatív és a kvalitatív változásokat, ill. a teljes asszimilációkat külön csoportokban felvázolni.

A névszók alaktana (31–44). Örömmel tapasztaltam, hogy Say – korábbi felfogásával ellentétben – a szintaktikai esetek sorában a nominativus, genitivus és partitivus mellett számol az accusativussal is. (A modern finn nyelvtanokban az accusativus „száműzése” figyelhető meg. Lehet, hogy az újszerű grammatikák boldogulnak accusativus nélkül, de a finnt idegen nyelvként el-sajátítóknak véleményem szerint tanítani kell az accusativust.) A finn névszórendszerhez képest az izsorban egy többpletrag van, az exessivus (eredet-határozó).

A finnségi nyelvekhez hasonlóan sok a ragozási típusok száma, Say 21 ragozási típust mutat be, s ezekhez jön még a fokváltakozás...

A fejezet záró részében a szerző áttekinti a melléknevek, számnevek, névmások, határozószók, névutók és előjárószók sajátosságait. Külön szól a plurale tantum jelenségéről.

Az igék alaktana (45–53). Az izsor igerendszer alapvetően hasonlít a finnre, eltérés az igenemekben (cselekvő, szenvedő és visszaható) és az ige-szemléletben, az aspektusban van: az izsor igealak lehet „a folyamatos és befejezett érzetű nézőpont mellett konkrétan kezdő nézőpontú is” (45). Ez utóbbi aspektust a *noissa* ’kezd, elkezd’ segédigével alkotják meg: *noizin tekömää* ’csinálni kezdtem’.

Az egyszerű és az összetett igealakok tárgyalása közé ékelődik be az ige-nevek rendszere, ezt talán logikusabb lett volna az igék után tenni (még annak ellenére is, hogy az összetett igék egyik építőköve a participium). Az izsorban I. és II. infinitivus van, utóbbi (*-maa/-mä-*) alakilag a finn III. infinitivusnak felel meg. Ennek van abessivusi, inessivusi és elativusi alakja.

A tagadó igék rendszere megegyezik a finnével. A passzívumnak csak egy alakja van (ezt Say 3. személyűnek veszi): *tehhä* ’csináltatik’, *ei tehhä* ’nem csináltatik’, *tehtii* ’csináltatott’, *ei tehty* ’nem csináltatott’ (a közvetlen magyar fordítása a passzívumnak mindig nehézkes, inkább példamondatokat kellett volna megadni – sajnos, az alaktani részben általában is kevés példával találkozunk).

Say felveszi a visszaható igék csoportját is, mert „az így képzett igeforma a teljes ragozási rendszerben használatos” (53), pl. *lask-ia* ’leereszt’ > *lask-iissa* ’leereszkezik’, *pess-ä* ’mos’ > *pess-iissä* ’mosakodik’, *heit-tää* ’dob’ > *heit-tiissä* ’dobálja magát’.

Say 15 igeragozási típust ad meg (a mai finn nyelvtanok hattal szoktak számolni).

Érdekes csoportja az idézőjelek között megnevezett „igekötők”-é (60). Ez szintén hasonló a finn rendszerhez, pl. *noissa yllää* ’felemelkedik’, *henkäh-tää sissee* ’belélegez’, *panna päälle* ’felvesz’, *vizata poiz* ’kidob, eldob’, *tunnelma yli* ’átmászik’, *männä poiz* ’elmegy’. Kérdés, mennyiben örzi határozószó jellegét a *kiin* (*ottaa kiin* ’elkap, megfog’, *naksahtaa kiin* ’bekattint’) és a *vastaa* (*ottaa vastaa* ’elfogad’, *väittää vastaa* ’ellentmond’).

Szókincsbővítés (61–64). Itt a szóképzésről és a szóösszetételről olvashatunk: a legfontosabb deverbális és denominális verbum- és nomenképzőket és összetételtípusokat mutatja be a szerző. Ami a szókincs rétegződését illeti, csak a Say által szóátvételnak nevezett alfejezet néhány példáját ismerhetjük meg: vándorszavak (*teleffoona* ’telefon’, *tiligramma* ’távirat’ – van még

ilyen?), és persze az orosz jövevényszavak garmadája (pl. *gluhhoi* 'süket', *praznikka* 'ünnep', *šuuutka* 'tréfa'), egy-két német (valószínűbb, hogy svéd) szóval kiegészítve (*frouva* 'hölgy', *herra* 'úr').

A Rövid mondattani tallózás (65–68) fejezetben olvashatunk a szórendről (alapvetően kötetlen, mint a magyar), az állítmányról (lehet igei és igei-névszói, pl. *hää ono mykkä* 'ő [van] néma'), az alanytalan mondatokról (pl. *Sattaa*. 'Esik.', *Pakaissoo*. 'Fagy.'), a vonzatokról és a habeo-szerkezetről. Itt talán nem a *miul ono jano* 'szomjazom (= nekem szomjúságom van)' mondatípussal kellene kezdeni, hanem 'a nekem van autóm' típusúval.

Kissé meglepő módon a mondattani részben kaptak helyet a szólások (pl. *karvat noistii pörhille* 'égnek állt a haja', *looa karsahan kacon* 'ferde szemmel néz rá', *näyttää hapanutta naamaa* 'savanyú képet vág' stb.).

3. Rövid izsor szövegtár (69–80). Ebben négy(féle) szöveg kapott helyet: Miatyánk, Rúnarészletek, Népmesék, Popdalszöveg. A Miatyánk⁶ esetében jó volna, ha megtudhatnánk, mikori fordítás (Say archaikusnak minősíti, de még hozzávetőleges évszámot sem közöl), s vajon vannak-e régebbiek/újak.

A Rúnarészletek alatt egy hat- és egy ötsoros archaikus szöveget olvashatunk, a mesék rovatba négy történet került. Az inkeri könnyűzenei életben tájékozatlan lévén nem tudom, a *Kuule! Laulan keeles vanas, keeles unohetas sinno vart Täss eväd ketki saa tolkko, mut miä laulan ei heitä vart!* kezdetű dal vajon előkelő helyet foglal-e el az inkeri slágerlistán, de mindenképpen jónak tartom az ilyen szövegtípus beemelését is (hátha még lenne hozzá kotta is!). – Nagyon jó, hogy Say a szövegekhez – saját – magyar fordítást is közread.

4. Izsor–magyar (81–160) és magyar–izsor kisszótár (161–208). Ezek összességében mintegy öt-, ill. háromezer szócikket tartalmaznak. A névszói címszók után zárójelben a Sg.Gen, Part, Iness, Illat alakok állnak, az I. infinitivusban megadott igei címszót a II. infinitivus, a praesens Sg1 és Sg3 alakja, valamint az, imperfectum Sg1 és Sg3 formája követi. Sok szócikkben olvashatunk példaanyagot: szintagmákat, vonzatszerkezeteket.

A szótár anyaga elsősorban Vitalij Csernyavszkij nyelvkönyvének (*Ižoran keel – Ижорский язык*) szóállományán alapul.

⁶ Tat meiden, kudam taivhil, i svätikahase nimi siun, tulkaa carstv siun, tehkahase vald i mal kut taivhal! Leib meiden joga-päiväline anda meile näile päiväle, i jäta meile velgad meiden, kut i möö jätamma velgnikoile icemoi, i ala anda meit hubale, no kaice meit pahas päin!

Say István munkája összességében hiánypótló jellegű, s ezért feltétlenül üdvözlendő. A szerző jól összefogott, világos alapinformációkat tár az olvasó elé az inkeriek múltjáról és jelenéről, nyelvéről és kultúrájáról. Szótára úttörő vállalkozás. Természetesen anyagát lehet még bővíteni (főleg a szövegeket lenne érdemes gazdagítani), több helyen lehet és kell is pontosítani – remélhetőleg a szerző ezt a közeljövőben meg is teszi.

Végezetül egy általánosabb tanácsot adnék: a magyar olvasó valószínűleg minden esetben a finn után kezdi el az inkeri nyelv tanulását, emiatt célszerű lenne nagyobb hangsúlyt fektetni a kontrasztív információkra, érdemes lenne a hangtani információkat, de főleg a névszó- és igerendszert a finnel összevetve bemutatni.

MATICSÁK SÁNDOR

Gaston Dorren: Lingo. A language spotter's guide to Europe

Profile Books, London 2014. 304 l.

ISBN 978-1781254165, e-ISSN 978-1782831396

A holland Gaston Dorren neve teljesen ismeretlen volt számomra mindaddig, amíg a kezembe nem került a legújabb, *Lingo* című könyve. A könyv borítóján olvashatjuk, hogy a szerző nyelvész, újságíró és poliglott személy, aki holland, limburgi (a belgiumi Limburg tartományban beszélt flamand nyelvjárás), angol, német, francia és spanyol nyelven beszél, és kilenc másik nyelven olvas. A *Lingo*-t két másik könyv előzi meg: a *Nieuwe tongen* [Új nyelvek] (1999), amely a Benelux államokbeli migránsok által használt nyelvekkel foglalkozik és a *Taaltoerisme* [Nyelvi turizmus] (2012), amely a *Lingo* gerincét adja. A *Lingo* angol nyelven jelent meg a londoni Profile Books kiadónál a holland irodalmi alapítvány támogatásával. A szerző egy izgalmas európai nyelvi utazást vagy inkább nyelvi kalandot ígér nekünk, és meg is adja, hiszen 284 oldalon körülbelül 60 kisebb-nagyobb nyelv és nyelvjárás kerül bemutatásra, szellemes fejezetekben. Dorren szerint minden nyelvnek a jellegzetességei, különlegességei azok a „nyelvi finom falatkák” (amuse bouche), amelyek egyedivé teszik őket. Sok nyelvészeti, történelmi, társadalmi adat együtt él a rövid fejezetekben. Míg egyes fejezetek rövid portrék az egész nyelvről, addig más fejezetek középpontjában a nyelv egyéni vonása és furcsasága áll.

Már a könyv címe, a *Lingo* ('nyelv, nyelvjárás, tájszólás, szaknyelv, szakzsargon, idegen nyelv') és színes borítója is hívogatja az olvasó tekintetét, és

arról tanúskodik, hogy valamiféle sokszínű nyelvi koktélról lesz szó. A könyv kilenc nagy részből áll, amely több apró vagy nagyobb alfejezetre bontható. A fejezetek alcímében jelzi a szerző, hogy mely nyelv vagy nyelvcsoporthoz lesz szemügyre véve. Így például az első hét alfejezetben a szerző a litvánt, a finnugor nyelveket, a (főleg Svájcban beszélt) rétorománt, a franciát, a szláv nyelveket, a balkáni nyelveket és az oszét nyelvet boncolgatja. Minden alfejezetet fényképpel vagy térképpel illusztrál, sokszor humorosan vagy csak érdekességként. Az alfejezeteket két logo zárja, az egyik tájékoztatást ad arról, hogy a szóban forgó nyelvekből mely jövevényszavak kerültek át az angolba, a második pedig olyan szavakra hívja fel az olvasó figyelmét, amelyek a szerző szerint érdekes hangzásúak vagy különlegességnek számítanak az adott nyelvben. Ilyen például a rétoromán *giratutona* 'olyan ember, aki arra fordul, amerre a szél fúj (szélkakas)'. Ezt a szót 2004-ben a legszebb rétoromán szónak választották. Ugyanilyen ragyogó az a döntés, hogy minden fejezetet egy olyan kulcsszóval zár le, amelynek nincs egyenértékű angol megfelelője. A gyöngyszemek közé tartozik a holland *uitwaaien* 'lazítson egy szeles helyet látogatva', a breton *startijenn* 'az energia rúgása (például egy kávéból); energiabomba', a magyar *madárlátta*, a finn *sisu* 'finn nemzeti tulajdonság, a bátorság, elszántság, és a sikertelenség ellenére is kitartó ösztön', a bolgár *мълча* [mulcsa] 'csendben marad'.

A fejezet száma mellett található a megnevezése is, egy humoros angol frazeologizmus, de a félreértések elkerülése érdekében a szerző pár mondatban összefoglalja a fejezet tartalmát. A nyelvcsaládok, a nyelvek és a nyelvjárások a következőképpen kerülnek csoportosításra.

A könyv első része (*Next of tongue*) a nyelvekről és a nyelvcsaládokról szól: litván, finnugor nyelvek, a svájci rétoromán dialektusok, az olaszországi Friuli-Venezia Giulia autonóm régióban hivatalosan elismert nyelvi státusszal rendelkező friuli, az olaszországi Dolomitok vidékén és Dél-Tirolban beszélt ladin, francia, szláv nyelvek, balkáni nyelvek és az oszét nyelv.

A 2. rész (*Past perfect discontinuous* 'nem folyamatos, befejezett múlt') a nyelvekről és történelmükről tájékoztat. Az itt szereplő nyelvek: német, galíciai nyelv, dán, csatorna-szigeteki normann, karaim, ladino, jiddis és izlandi.

A 3. rész (*War and peace* 'háború és béke') a norvég, belarusz (fehérorosz), luxemburgi, skót és fríz nyelv, svéd, katalán, szerbhorvát nyelvhez kapcsolódó nyelvpolitikai kérdéseket tárgyal.

A 4. rész (*Werds, wírd, wúrd...* 'szavak, szavak, szavak') az írott és a beszélt nyelv viszonyáról szól. Itt a cseh, lengyel, skót (gael), orosz, észt,

spanyol, szlovén, shelta (egy írországi vándor népcsoport nyelve) és az anglo-romani (angliai cigány) nyelv bukkan fel.

Az 5. rész (*Nuts and bolts* 'valaminek a csínja-bínja') a nyelvek apró részleteire kiterjedő fortélyait és a szókészleteit veszi górcső alá: görög, portugál, szorb, lett, olasz, lapp, breton nyelv.

A 6. rész (*Talking by the book* 'ahogy a „nagykönyvben” meg van írva') a következő nyelvek nyelvtanára összpontosít: holland, romani (cigány nyelv), bolgár, szlovák, walesi, baszk, ukrán.

A 7. rész (*Intensive care* 'intenzív osztály'), a veszélyeztetett és a kihalt nyelvekre hívja fel az olvasó figyelmét. A tárgyalt nyelvek között a monacói nyelv, ír, gagauz, dalmát nyelv, cornwalli nyelv, manx (Man-szigeti) nyelv is szerepel.

A 8. részben (*Movers and shakers* 'mozgatók') olyan személyekről olvashatunk, akik nyomot hagytak a modern nyelvészetben: Ludovít Štúr, Norbert Jokl, Martin Luther, L. M. Zamenhof, Cirill és Metód, Mustafa Kemal Atatürk.

Miután az előző fejezetekben Dorren a nyelvek sajátosságait, különlegeségeit mutatta be, az utolsó, 9. részben érdekes történetekre fókuszál (*Warts and all* 'a nyelvészeti tanulmányok mindenkinek púp a hátán'). Itt hét nyelvészeti tanulmányt ajánl az érdeklődő olvasó figyelmébe. A nyelvek között szerepel a finn, feröeri (färöi) nyelv, jelnyelv, örmény, magyar, máltai és az angol nyelv.

Olvasás közben megfogalmazódott bennem az a kérdés, hogy kinek szánta Dorren ezt a könyvet. Nem feltétlenül nyelvészeknek, mert hiányzik belőle a tények elmélyült elemzése és a hivatkozás, de azért mégis igényel némi nyelvészeti és történelmi háttértudást. Miközben számos közismert (angol, francia, német, spanyol) nyelvről beszél, a kevésbé ismert nyelvek kapcsán (manx, oszét, szorb stb.) is feltételezi, hogy az olvasók olyan ritka nyelvtani kifejezéseket ismernek, mint az abszolútívusz, augmentatívum, visszaható birtokos névmások, ergatív nyelvek, megszólító eset. – Szóval, mindenképpen azoknak szánta a könyvét, akik érdeklődnek a nyelvek iránt.

A szokásos „Irodalom” helyett a *Further reading* 'további olvasmányok' című fejezetben azzal a bejelentéssel szembesülünk, hogy a könyv megírásához a szerző számos nyomtatott és online forrást használt, főleg az angol nyelvű Wikipedia és Wiktionary anyagát, valamint tíz hasznos könyvet ajánl az érdeklődő olvasók számára. Ennyi nyelv mellett egy hosszú irodalomjegyzéket vártam volna a könyv végén. Az *Acknowledgement* 'köszönetnyilvánítás' fejezetből az is kiderült, hogy a könyv megírásában több ember is segéd-

kezett szakértői véleménnyel vagy ötlettel. Köztük találjuk Cornelius Hasselblatt és Pekka Sammallahti nevét is. Néhány fejezetet pedig barátok vagy munkatársak állítottak össze, mint például a manx nyelvről szólót Frauke Watson fordító írta meg; a cornwalli, a finn és a máltai nyelvről szóló a történetek pedig Jenny Audring nyelvész együttműködésével készültek. – A könyvet tárgymutató zárja.

Amikor a könyv a kezembe került, kíváncsi voltam arra, hogy milyen képet fest a szerző a finnugor nyelvekről, mi az, amit különlegességnek vagy fontosnak tart. Európa két fő nyelvcsaládja az indoeurópai és a finnugor. Az utóbbiról a *The Separated Siblings* 'elválasztott testvérek' című, mindössze két és fél oldalas fejezetben esik szó. Dorren a finn és a magyar nyelvtanról egy „gyorstalpaló” órát tart, és összehasonlítja a rokon szavakat („born-together words”), hogy megmutassa, hogy a két nyelv rokon, de mégis „elválasztott testvérek”. Például a magyar és a finn nyelvről megjegyzi: a számneveket mindig egyes szám (*hat kutya*) követi; ha a számot egyszer megjelöltük, miért vesszük a fáradságot, hogy megváltoztassuk a főnevet is? A finn, a lapp, a magyar és az észti nyelvnek külön-külön alfejezetet szentel. Egy táblázatban külön bemutatja az inari lappot: példának Erkki Itkonen *Inarilappisches Wörterbuch* szótárából a *hó* szó 20 különböző fajtájának megnevezését hozza föl. A szerző azt a következtetést vonja le, hogy az angol és az inari számi olyan szavakat és jelenségeket ábrázol, amelyekkel a beszélő gyakran találkozhat. Az angolban igen is nagy mennyiségű, esővel kapcsolatos szó használatos. A *Plain lonely* 'egyszerűen magányos' alfejezetben Dorren kiemeli a magyar nyelv sajátosságait és nehézségeit a külföldiek számára, a nyelvleckében humoros párbeszéd formában közli ezt. Az olvasó arról is tanulhat, hogy az angolok két szót vették át a magyar nyelvből, az egyik a *coach* 'kocsi', a másik pedig a *biro* ('golyóstoll' a feltaláló neve után). Az észti nyelv Gaston Dorren szerint érdekes a hangrendszer miatt, és különleges az *õ* és *ö* hangok előfordulásának gyakorisága ebben a nyelvben.

Dorren segít megkülönböztetni a szlovén és a szlovák nyelvet, valamint a szorb és a szerb nyelvet. Egy fejezet összehasonlítja a görög és az orosz ábécét, míg a másik felsorolja bizonyos szavak fejlődését. A közismert nyelvek mellett Dorren megismertet minket számos kisebbségi és kevésbé ismert nyelvvel, olyanokkal, mint a romani (cigány nyelvek), a fríz, az oszét, a gagauz, a shelta és az anglo-romani.

A *Lingo* komoly is tud lenni. Dorren megváltoztatja a stílusát, amikor elmagyarázza, hogy a zsidó népi nyelvhasználat/nyelvjárások, pl. a karaim (zsidó vallású török csoport nyelve) és a ladino (spanyolországi zsidó közösségek nyelve) eltűnt a kivándorlás, asszimiláció és népirtás következtében.

A 7. részben (*Intensive care* 'intenzív osztály') azokat a nyelveket vizsgálja, amelyeket a kihalás veszélyeztet (pl. monacói nyelv, cornwalli nyelv, manx). A nagy nyelvek riasztóan gyors módon válhatnak kicsikké. Néha csak egy pillanatra van szükség, hogy egy nyelv teljesen eltűnjön, mint például a dalmát, amely 1898-ban halt ki, amikor az utolsó beszélőjét egy anarchista bombája felrobbantotta. Dorren gyakorlatilag minden oldalon legalább egy érdekes tényt hoz. Ki tudta (Skandinávián kívül), hogy a „norvég nyelv” két nagy irodalmi változatra bomlik, a nynorskra (újnorvég) és bokmålra (a könyvnyelv)? Vagy hogy a havat és a származékait 20 különböző szóval jelölik meg a lapp nyelvben?

A nyelvi túra a nyelvek és nyelvcsaládok körül összpontosul, szóba kerül a történelem, a politika, az írás, a szókincs, a nyelvtan és a veszélyeztetettség állapota. Szinte minden témában érdekes, például a máltai Európában az egyetlen afrikai-ázsiai nyelv; vagy pl. egy 1915-ben Azerbajdzsánban született személy 1995-ig négy különböző hivatalos ábécét élt meg. Ragyogó leckét ad arról is, hogyan lehet megfejteni a cirill ábécét.

A nyelvészet és a kulturális történelem ötvözésével Gaston Dorren európai nyelvi körutazásra viszi az olvasót a proto-indoeurópai nyelvtől az angol nyelv felemelkedéséig, a furcsa walesi többes számú alakoktól a bonyolult cseh kiejtésig. Útközben megtanuljuk, miért nincs az eszperantónak sikere, hogyan boldogul Hódító Vilmos nyelve a Csatorna-szigeteken, és miért a finn a legegyszerűbb európai nyelv (legalábbis a helyesírást illetően). Dorren az utolsó, 9. rész 54. alfejezetében (*Spell as you speak*) foglalkozik ezzel. A finnek úgy írják a szavaikat, ahogy ejtik, ezáltal kevesebb betűt használnak, mindössze 21-et, s a hangsúly is mindig az első szótagon van. De talán Dorren maga se hiszi, hogy a finn a legegyszerűbb nyelv, mert a fejezet végén figyelmezteti az olvasót, hogy a finn nyelvnek sötét oldala is van: rengeteg eset, többféle tagadás, a birtoklást nem a *habeo*-igével fejezik ki, mint az angolban, s ott vannak még a tanulóknak fejfájást okozó ragozott számnevek (pl. *kahdestasadastakolmestakymmenestäneljästä* '234-ből') vagy a *mikään ei ole täydellistä* „nothing is perfect” szerkezet is (az angolban nincs kettős tagadás).

Dorren fontosnak tartja, hogy felhívja a figyelmünket kevésbé ismert személyekre is, akik nyomot hagytak a modern nyelvészetben. Ilyen például Ludovít Štúr (Stúr Lajos), a szlovák nemzeti mozgalom vezetője és a szlovák irodalmi nyelv megeremtője. Vagy az ausztriai zsidó Norbert Jokl, akit az albanológia atyjának tekintenek, s aki 1942-ben halt meg megsemmisítő táborban Fehéroroszországban. A napjainkban két osztrák nyelvész, Stefan Schumacher és Joachim Matzinger folytatja Jokl munkáját: az albán nyelv

eredetének rekonstruálását végzik – mert az albán olyan nyelv, amelynek történelme és fejlődése rendkívül kevés figyelmet kapott az albán tudósok világán kívül. Dorren záró fejezete az angolról szól. Ez egy olyan nyelv – állítja –, „mint a kínai”. Ez elég szokatlan kijelentés, de fényesen és szórakoztató módon győz meg minket igazáról.

Végezetül, a kötetet tanulmányozva azt a következtetést tudom levonni, hogy nagyon informatív, szórakoztató olvasmány, a fejezetek rövidek és lényegre törőek, nincs összefüggés köztük, így tetszés és idő szerint olvashatók. A könyvnek az egyik erénye, hogy provokatív, ösztönözi a gondolkodást, a további olvasást, miközben Gaston Dorren a saját nyelvi tehetségét és nyelvtudását mutatja be. Felkelti az érdeklődést Európa nyelvi sokszínűsége, soknyelvűsége iránt. A könyv elgondolkoztatja az olvasót és arra ösztönözi, hogy tovább olvasson ezekről a nyelvekről. A *Lingo*-t egyfajta kalauznak kell tekinteni és nem enciklopédiának. A *Lingo* elgondolkodtató írás, olvasatja magát, és közben rengeteg kérdés megfogalmazódik az emberben.

A kötet meglepően szellemes és tele van rendkívüli tényekkel, képes megváltoztatni a nézetünket és gondolkodásunkat a körülöttünk lévő nyelvekről. A poliglott Gaston Dorren akár meg is győzhet róla, hogy érdemes belevágni egy új nyelv tanulásába is. 60 szellemes, apró fejezetben Dorren felfedi Európa nyelveinek és dialektusainak eredetét, kiemeli a meglepő hasonlóságokat, a nagy különbségeket és a furcsaságokat. Ez a szórakoztató európai nyelvi körutazás arra figyelmezteti az egynyelvű beszélőket, hogy mit hagynak ki az életükből.

DENNICA PENEVA

In memoriam

Száz éve született Bo Wickman (1917–2007)

Bo Wickman 1917. szeptember 7-én született Stockholmban. Itt érettségizett és járt egyetemre is. Egyetemi tanulmányainak kezdetén észtországi ösztöndíjat kapott, ennek következtében figyelme a finnugor nyelvészet felé fordult. Az észtt mellett megtanult finnül, majd magyarul is. Nyelvtudásának elmélyítése céljából egy egész tanévet tölthetett a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen. Magyar tudását később szótárszerkesztőként, műfordítóként és szakszövegek fordítójaként is kamatoztatta. A finnugrisztikai kutatásokat az akkori tanszékvezető, a híres Björn Collinder vezetésével kezdte el. A finnugor nyelveken (kisebb balti finn, osztják és szamojéd nyelveken) kívül behatóan foglalkozott szláv, germán és török nyelvekkel is. 1939-ben lett magiszter. 1955-ben szerzett PhD-fokozatot. Értekezése (*The Form of the Object in the Uralic Languages*. Uppsala Universitets Årsskrift 6.) alapműnek tekinthető, amelyre ma is hivatkozni szoktak. A disszertáció egyike az olyan tanulmányoknak, amelyben egy finnugrista részletesen foglalkozik egy nyelvészeti témával: a tárgyas szerkezet leíró és történeti kérdéseivel az összes uráli nyelvben. Értekezésének megvédése után magántanári megbízást kapott az Uppsalai Egyetem Finnugor Tanszékén. 1961-től tanárának, Björn Collindernek visszavonulása után, rendes, nyilvános, tanszékvezető egyetemi tanárnak nevezték ki. Ezt az állást nyugalomba vonulásáig, több mint húsz évig látta el. Professzorként nagy energiával fogott hozzá az egyetemen a finnugrisztikai kutatások és az oktatás szervezésének, reformjának kidolgozásához. A finnugor szak négy specializációja, szakiránya az ő nevéhez fűződik. Az általános finnugrisztika mellett négy finnugor nyelv szakirányú képzését vezette be: az észtt, finn, lapp (számi) vagy magyar nyelvet az általános finnugrisztikai tanulmányok harmadik évétől vehették fel a hallgatók.

Tudományos kutatásainak főbb területei: az összehasonlító finnugrisztika, a lapp nyelv és a szamojéd nyelvek. Foglalkozott az uráli nyelvek vokalizmusának kérdéseivel, feltételezte a metafónia (ablaut) alapnyelvi meglétét. A lappológiában hangtani, morfológiai, szintaktikai és szókészleti munkái és szövegközlései jelentősek. Közülük kiemelkednek a pitei és lulei lapp nyelvjárások fonémakészletének leírásai. A lapp etimológiai szótár sajnos csak a

tervei között szerepelt. A szamojedológia terén fontosak a jurák tárgyas ige-
ragozással és fonémaállománnyal foglalkozó írásai. Tudománytörténeti
kérdésekről is írt. Megemlíthetjük műfordítói munkásságát.

Bo Wickman remek kolléga és barátságos ember volt. Tanítványai, köz-
vetlen munkatársai tisztelték és szerették. Ezt tanúsítja az az ünnepi könyv,
amelyet 65. születésnapjának tiszteletére jelentettek meg (*In honorem Bo
Wickman. 7 september 1982*. [Eds. Lars-Gunnar Larsson, Erling Wande]. Fen-
no-Ugrica Suecana 5. Journal of Finno-Ugric Research in Sweden. Uppsala
1982). Ebben található az ünnepelt tudományos bibliográfiájának addigi
legfontosabb tételei. Később egy, a kiváló professzor 80. születésnapjára
megjelentetett tanulmánygyűjtemény kitűnően reprezentálta Bo Wickman
egész tudományos munkájának keresztmetszetét és legjavát (Bo Wickman:
Valda skrifter. Selected Writings published on the occasion of his 80th birth-
day 7. IX. 1997. [Eds. Lars-Gunnar Larsson, Raimo Raag]. Uppsala 1997). Ez
a kötet 19 Wickman-tanulmányt tartalmaz reprint kiadásban az uralisztika, a
lappológia és a tudománytörténet témaköreiből.

A tudományszervezésben is igen aktív részt vállalt. Nemcsak a nemzetkö-
zi konferenciák állandó szereplője volt, hanem szerkesztette a *Studia Uralica
et Altaica Upsaliensia* című folyóiratot, társszerkesztője volt a németországi
Ural-Altaische Jahrbücher című folyóiratnak, elnöke volt az uppsalai nyelv-
tudományi társaságnak (Språkvetenskapliga sällskapet), tagja a finnugor
kongresszusok nemzetközi szervezőbizottságának (International Committee
of Finno-Ugric Congresses), tagja a Svéd Királyi Tudományos Társaságnak,
valamint a Gustav Adolf Akadémiának stb.

Szándékosan hagytam utolsónak Bo Wickman hungarológiai munkássá-
gát. Nem azért, mintha e tevékenysége életművében kevésbé lett volna fontos
és jelentős. Ellenkezőleg: mint láttuk, a magyar nyelv különösen közel állt
Bo Wickman szívéhez. A magyar nyelv kutatás rejtelseibe a stockholmi egye-
temen nem kisebb egyéniség, mint Lotz János professzor vezette be. Svéd-
magyar szótára (*Svensk-ungersk ordbok*. Stockholm 1965) első volt a maga
nemében. Hungarológiai munkásságának elismeréseképpen 1977-ben a Nem-
zetközi Magyar Filológiai Társaság elnökévé választotta. Ezt a tisztséget – a
Társaság tagjainak megalégedésére – 1991-ig látta el. Bo Wickman uppsalai
nyelvészprofesszor, a svédországi finnugrisztika és hungarológia jeles képviselője
2007. május 27-én 90. éves korában hunyt el.

Születésének centenáriumán barátsággal és köszönettel emlékezünk „Bo
bácsira”, volt kollégánkra és barátunkra. Szeretetre méltó egyéniségét köre-
inkben ma is változatlan tisztelettel őrizzük.

KERESZTES LÁSZLÓ

In honorem

Valej Kelmakov 75 éves

Magyar kutatók Munkácsi Bernát kora, vagyis az 1880-as évek óta foglalkoznak a permi nyelvek, köztük az udmurt kutatásával. Kelmakov professzor jól ismeri a magyar kutatók eredményeit, tudománytörténeti cikkeiben többször is értékelte és saját kutatásaiban is felhasználta azokat. Ez természetesen fordítva is igaz. Ezen kívül a jubiláns számos alkalommal járt Magyarországon (legutóbb Piliscsabán a XI. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson), és személyes ismeretségben van a legtöbb magyar finnugristával.

Itt említem meg, hogy Kelmakov mint az ICFUC tagja és mint a finnugor kongresszusok előadója a finnugristák nemzetközi közösségében is nagy megbecsülésnek örvend.

Jubilánsunk 1942. január 14-én született Verhnyaja Jumja (udmurtul Tylo) faluban a Szovjetunióhoz (ma Oroszországhoz) tartozó Tatár Köztársaság Kukmori járásában. Felsőfokú tanulmányait Udmurtia fővárosában, Izsevszkben végezte. Az Udmurt Állami Pedagógiai Főiskolán (ma Udmurt Állami Egyetem) 1964-ben szerzett diplomát. A végzés után néhány évig V. I. Lytkin aspiránsa (mai terminológiával doktorandusza) volt.

1971 óta tanít az izsevszki egyetemen, közben hosszabb-rövidebb ideig az Udmurt Tudományos Kutatóintézet munkatársa is volt. 1996 óta egyetemi tanár. 1992 és 1994 között Finnországban a Helsinki és a Turku Egyetemen volt vendégtanár.

A továbbiakban az ünnepelt széleskörű tudományos munkásságának három részterületével szeretnék foglalkozni. Ezek: az udmurt dialektológia, az udmurt nyelv (ezen belül különösen a hangrendszer) története, valamint a tudománytörténet.

Az udmurt nyelv kutatása – és ez a megállapítás a többi finnugor nyelvre is érvényes – a nyelvjárások tanulmányozásával kezdődött, hiszen abban az időben, amikor pl. Munkácsi Bernát udmurt földön járt, az udmurt nyelv a nyelvjárásokban létezett. Azóta létrejött és folyamatosan fejlődik az udmurt irodalmi nyelv, de a nyelvjárások tanulmányozása ma is ugyanolyan fontos, mint a kezdetekben. Egyrészt, mert az egyes nyelvjárások minél pontosabb

leírása önmagában is jelentős feladat, másrészt, mert a nyelvjárási sajátságoknak komoly szerepe lehet a nyelvtörténeti magyarázatokban is.

Kelmakov számos cikkében és tanulmányában foglalkozott udmurt nyelvjárási jelenségek leírásával és magyarázatával. Első jelentősebb műve is – sajnos kéziratban maradt – nyelvjárási monográfia: saját nyelvjárását, a kukmorit írja le benne. Ez volt egyébként Kelmakov kandidátusi értekezése. Az értekezés témájából több kisebb cikket is publikált, így legalább a nyelvjárás egyes speciális vonásaival megismerkedhettünk. Gyakorlati szempontból igen fontosak udmurt nyelvjárási szövegeket közlő könyvei, így pl. az *Образцы удмуртской речи* 1. és 2. kötete (Кельмаков 1981, 1990). Ezek anyagát diákok gyűjtötték a Kelmakov által vezetett nyári terepgyakorlatokon. Ez a két kötet északi és középső nyelvjárásokból származó szövegeket tartalmaz, de a jubiláns más publikációi a déli és a periférikus nyelvjárásokból is bőséges anyagot közölnek. Kelmakov anyagainak jó hasznát vettem udmurt tankönyvem, a *Chrestomathia Votiacica* szövegeinek összeállításakor. Tankönyvemben öt északi, egy középső és nyolc déli nyelvjárási szöveg származik Kelmakov publikációiból. Ez a 14 szöveg a tankönyvben található 63 nyelvjárási szöveg 22%-át teszi ki. Ily módon a magyar diákok jelentős mértékben a Kelmakov által publikált nyelvjárási szövegek segítségével ismerkednek évtizedek óta az udmurt nyelvvel és nyelvjárásokkal. Kelmakov szövegei műfajilag is változatosak, a diákok tehát nemcsak a nyelvvel, hanem a népköltéssel, népszokásokkal, hiedelmekkel és a mindennapi élettel is megismerkednek e szövegek révén.

Az ünnepelt dialektológiai munkásságának legjelentősebb eredménye az a tankönyv, amely először finnül jelent meg 1994-ben (*Udmurtin murteet*), Sirkka Saarinen fordításában, majd 1998-ban és 2006-ban oroszul is (Кельмаков 1998, 2006). Ez a mű – nyugodtan mondhatjuk – az udmurt dialektológia enciklopédiája. Ismerteti az udmurt nyelvjárások kutatásának történetét, bemutatja felosztásukat, végigveszi a fonetikában és a morfológiában mutatkozó nyelvjárási sajátságokat, röviden összefoglalja az egyes nyelvjárás csoportok sajátos vonásait és ezeket szövegekkel is illusztrálja. Végül közli az udmurt nyelvjáráskutatás gyakorlatilag teljes bibliográfiáját. Ez a mű nemcsak tankönyvnek kiváló, hanem további kutatások indukálója is lehet.

Kelmakov a következőképpen csoportosítja az udmurt nyelvjárásokat (Кельмаков 2006: 41–44): 1) Северное наречие (= északi nyelvjárás); 2) Южное наречие (déli nyelvjárás), ezen belül собственно южный (или центральный) (= tulajdonképpeni déli vagy centrális) és периферийно южный (= periférikus déli); 3) Срединные говоры (= középső dialektusok); 4) Бесерманское наречие (= beszermán nyelvjárás).

Ettől csak kis mértékben tér el az a klasszifikáció, amely az én udmurt tankönyvemben olvasható (Csúcs 1990: 12–19), és amelyet részben éppen Kelmakov kutatásaira alapozva alakítottam ki. Az egyetlen eltérés, hogy nálam a periférikus déli nyelvjárások különálló csoportot alkotnak. Ezt véleményem szerint az indokolja, hogy ezek a nyelvjárások földrajzilag és nyelvileg is elkülönülnek az összes többi udmurt nyelvjárástól. Ezt az elkülönülést Kelmakov is elismeri, hiszen szükségesnek tartotta, hogy a periférikus déli nyelvjárások sajátosságait külön összefoglalja (Кельмаков 2006: 234–243).

Nekem az 5. kiadása van meg az *Удмурт диалектология* s. könyvnek (Кельмаков 2002б), amelyet két szempontból is nagyon fontosnak tartok. Egyrészt, mert udmurtul íródott. Minden magyar finnugrista aggodalommal figyeli az oroszországi finnugor népek és nyelvek, köztük az udmurt helyzetét. A népszámlálási adatok sajnos azt mutatják, hogy csökken az udmurtok és az udmurtul beszélők száma, a tapasztalat és a szociolingvisztikai kutatások pedig azt, hogy nem nagyon szélesedik az udmurt nyelv használati köre. Ilyen körülmények között nagy örömmel kell üdvözlünk ezt a könyvecskét, hiszen azt bizonyítja, hogy lehetséges udmurtul írni és beszélni az udmurt nyelvjárásokról, és a szerző egyúttal meg is teremti az ehhez szükséges terminológiát. Másrészt tartalmi szempontból is fontos ez a diákok és aspiránsok számára készült segédkönyv. Ugyanis minden diáknak a korábban említett terepgyakorlaton kívül szülőfalujában össze kellett gyűjtenie egy közel 400 szóból álló kérdőív anyagát, valamint szövegeket is kellett gyűjtenie. A kérdések zöme (309 kérdés) fonetikai, kisebb része (69 kérdés) alaktani jelenségekre, 18 kérdés pedig a lexikára vonatkozott. Ily módon évtizedek alatt óriási kéziratos gyűjtemény keletkezett. Ezt az anyagot az elmúlt években Fejes László magyar kutató számítógépre vitte és tulajdonképpen udmurt nyelvjárasi atlaszt készített belőle, amelyben térképen ábrázolta az egyes nyelvjárasi jelenségek elterjedését. Ez kiváló segédeszköz lehet az udmurt nyelvjárások tanulmányozásához és további osztályozásához.

Jubilánsunk sok évtizede foglalkozik az udmurt nyelv és nyelvjárások történetének (ezen belül főleg a hangtörténetnek) a kutatásával. Kutatási eredményeinek összefoglalásaként nyújtotta be téziseit 1993-ban az Orosz Tudományos Akadémiához (Кельмаков 1993), és nyerte el a tudományok doktora címet. Az elmúlt évtizedekben magam is a permi nyelvek, elsősorban az udmurt nyelv történetének kutatásával foglalkoztam. Az udmurt nyelvtörténet volt tehát az a terület, ahol tudományos értelemben a legtöbbször összetalálkoztam Kelmakov professzorral: átvettük és felhasználtuk egymás eredményeit, azonos vagy közel azonos eredményre jutottunk bizonyos nyelvi je-

lenségek megítélésében, míg mások esetében eltérő véleményt vallottunk. Az alábbiakban néhány példával szeretném illusztrálni az elmondottakat.

Kelmakov egy korai cikkében (Кельмаков 1968) a már említett kukmori nyelvjárás speciális fonémáival foglalkozik. Ezek közt fontos helyet foglal el az *η*. Ez a mássalhangzó már az uráli alapnyelvben is megvolt, de a legtöbb mai nyelvből eltűnt, vagy pl. a permi nyelvekben más nazálissá fejlődött. A periférikus udmurt nyelvjárásokban azonban megőrződött, és ennek alapján rekonstruálunk az uráli alapnyelvre olyan alakokat, mint *pāne* 'fej', vö. fi. *pää* stb. És én is ennek alapján rekonstruáltam az őspemre az *η* mássalhangzót (Csúcs 2005: 134–135).

Néhány évvel később írta a jubiláns az udmurt nyelvtörténet korszakaival foglalkozó cikkét (Кельмаков 1976). Ebben az udmurt hangtörténet anyaga alapján a következő korszakbeosztást adja: 1) ősudmurt: a) korai ősudmurt a 14–15. századig, b) kései ősudmurt a 17–18. századig; 2) mai udmurt.

A korai és a kései ősudmurt közti határt bizonyos hangváltozások (pl. *o > u*) lezajlása jelöli ki, a kései ősudmurt végét pedig a mai udmurt kialakulása, ami a 18. századi nyelvemlékek tanúsága alapján az említett időszakban (legalábbis a hangtan területén) megtörtént.

1983-ban én is megpróbálkoztam az udmurt nyelvtörténet korszakolásával (Csúcs 1983). Véleményem szerint az udmurt történelem legfontosabb eseményeinek, a társadalmi, gazdasági és nyelvi változások eredményeinek figyelembe vételével az alábbi periodizációt javasolhatjuk: 1) ősudmurt korszak 1237-ig; 2) óudmurt korszak 1552-ig; 3) középuadmurt korszak 1775-ig; 4) korai újudmurt korszak a 20. század elejéig; 5) újudmurt korszak napjainkig.

Mint látható, a kétféle periodizáció között nincsenek nagy eltérések. Kelmakov 1a) korszakát én két részre osztottam, és határköül azt az évet választottam, amikor a tatárok megdöntötték a Volgai-Bolgár Birodalmat és az udmurtok a Volga-vidék többi népével együtt tatár uralom alá kerültek. Az óudmurtban fontos hangváltozások zajlottak le, és jelentős tatár hatás érte az udmurt nyelvet (több száz jövevényszó, utolsó szótagi hangsúly, képzők átvétele stb.). Az óudmurt korszak végét én száz évvel későbbre teszem, mint Kelmakov, ismét egy történelmi eseményt, Kazany elfoglalását választva határköül. Ezután lett minden udmurt az Orosz Birodalom alattvalója, és a gyengülő (bár a periférikus nyelvjárásokban a legutóbbi időkig fennmaradó) tatár hatást felváltotta az orosz nyelv egyre erősödő hatása. A középuadmurt korszakban kezdődött meg a mai udmurt nyelvjárások kialakulása, és ekkor lezajlott még néhány fontos hangváltozás. A középuadmurt korszak megfelel

Kelmakov 1b) korszakának, amelynek végét célszerűnek látszik az első nyomtatott udmurt nyelvtan megjelenésének évével jelölni.

Egyetértek Kelmakovval abban, hogy a 18. század végére lényegében kialakult a mai udmurt nyelv, mégis két részre osztottam az ezt követő időszakot, hiszen a 19. században ugyan létezett már udmurt írásbeliség, de még aligha beszélhetünk ténylegesen funkcionáló irodalmi nyelvről.

Mint már említettem, számos fontos hangtörténeti cikk és tanulmány publikálása után a jubiláns 1993-ban adta be és védte meg sikeresen tézéseit a tudományok doktora címért. Ebben a művében saját korábbi kutatásai alapján összefoglalta az udmurt nyelvjárások (és ezzel együtt az udmurt nyelv) hangtörténetét, vagyis a mai nyelvjárások hangrendszerének és hangsúlyozásának kialakulását. A tézisekről, illetve Kelmakov munkásságáról annak idején én is pozitívan nyilatkoztam.

Évekkel később ünnepeltünk két kötetben gyűjtötte össze az udmurt nyelvjárások hangtanáról és az udmurt hangtörténetéről írt tanulmányait (Kelmakov 2003, 2004). E kötetek fontosságát talán felesleges is hangsúlyozni. Nemcsak diákok és aspiránsok, hanem a finnugor hangtörténet kutatói számára is fontos, sok esetben elengedhetetlen, hogy megismerkedjenek Kelmakov kutatási eredményeivel és felhasználják azokat.

Amikor *A permi alapnyelv rekonstrukciója* c. akadémiai doktori értekezésemet, majd az ennek alapján készült német nyelvű monográfiámat (Csúcs 2005) írtam, magam is rendkívül nagy hasznát vettem Kelmakov kutatásainak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy véleményünk minden tekintetben megegyezik. Így például eltér a véleményünk az óudmurt magánhangzórendszeréről, vagy egyes hangváltozások okáról és sorrendjéről stb. Ez egyáltalán nem meglepő. És azt sem mondhatom teljes bizonyossággal, hogy a vitatott kérdésekben mindig nekem van igazam, hiszen Kelmakov nézetei mindig jól megalapozottak. Vitathatatlan, hogy jubilánsunk rendelkezik azzal a három tulajdonsággal, amelyek – véleményem szerint – a nyelvtörténet eredményes műveléséhez szükségesek. Ezek: 1) A történeti-összehasonlító módszer tökéletes elsajátítása és alkalmazása. 2) A vizsgált nyelvi anyag részletekbe menő alapos ismerete. 3) Tudományos objektivitás.

Ami ez utóbbit illeti, gyakran látjuk, hogy néha még a legnagyobb tudósok is elvakultakká válnak saját elméleteikkel, feltevéseikkel szemben. Nem képesek azokat objektív módon vizsgálni, nem veszik észre a nyilvánvaló hibákat, ellentmondásokat sem. Kelmakovra ez a legkisebb mértékben sem jellemző. Eredményei éppen azért megbízhatók, mert publikálásuk előtt maga is kritikus szemmel, tárgyilagosan felülvizsgálja azokat.

Kelmakov munkásságának további fontos részterülete a tudománytörténet. Nincs nehéz helyzetben az, aki az ünnepezt tudománytörténeti munkásságát kívánja értékelni, ugyanis 2001-ben, majd 2002-ben ő maga gyűjtötte össze és adta ki korábban megjelent ilyen tárgyú írásait (Кельмаков 2001, 2002a). A 2001-ben megjelent kötet három nagyobb tanulmányt tartalmaz. Az első 2000-ben készült az első udmurt nyelvtan megjelenésének 225. évfordulója alkalmából. Kelmakov ebben a terjedelmes, közel 80 oldalas tanulmányában áttekinti az udmurt nyelvtudomány fejlődését a kezdetektől napjainkig. Figyelembe veszi, illetve röviden bemutatja a külföldi kutatók, köztük a magyarok munkásságát is. Az áttekintésben minden benne van, amit tudni lehet erről a témáról. Ez a tanulmány – a könyv végén található 60 oldalas bibliográfiával együtt – olyan forrás, amelyet mindenkinek használnia kell, ha az udmurt nyelvtudomány történetével akar foglalkozni.

Itt említem meg, hogy néhány szerző esetében összehasonlítottam a Kelmakov itt említett könyveiben található bibliográfiákat az én udmurt tankönyvemben szereplő bibliográfiával. Az eredmény nem meglepő: egyes művek vagy innen, vagy onnan hiányoznak. Ez a tény szinte magától értetődően sugallja azt az ötletet, hogy hozzuk létre az udmurt nyelvtudomány elektronikus bibliográfiáját, és tegyük azt hozzáférhetővé az interneten.

A kötet második tanulmánya az udmurt nyelvtudomány 18. századi kezdeteiről szól, és azért is fontos, mert udmurt nyelvű. Korábban már utaltam az udmurt nyelvű tudományos publikációk jelentőségére és az udmurt nyelv fennmaradásában játszott szerepére. A tanulmány jelentőségét növeli, hogy azt közel száz, az utóbbi években alkotott udmurt nyelvészeti szakkifejezés magyarázata egészíti ki.

A harmadik írás V. Iszlentyjev kéziratos udmurt szótárával foglalkozik, illetve azzal az izgalmas kutatómunkával, amelynek eredményként Kelmakov megtalálta a szótárt. Iszlentyjev a kézzel írt kétkötetes szótárt 1892-ben ajánlódokozta Wichmann közvetítésével a helsinki Finnugor Társaságnak abban a reményben, hogy egy majdani udmurt szótár kiadásakor az ő munkájában szereplő szavakat is felhasználják. Ez a reménye annyiban beteljesedett, hogy Wichmann átvette a saját szógyűjteményébe Iszlentyjevnek azokat az adatait, amelyek nála hiányoztak, vagy más alakkal/jelentéssel rendelkeztek. És azok benne is vannak az 1987-ben megjelent *Wotjakischer Wortschatz* című udmurt nyelvjárási szótárban. Kelmakov már korábban hallott Iszlentyjev szótáráról, de csak a 90-es években kezdte keresni azt, miután olvasta Wichmann finn nyelvű útbeszámolóját, amelyben a szótár adományozásáról is ír.

A keresés évekig eredménytelen volt. 1996-ban más-más okból mindketten Helsinkiben voltunk, és egy beszélgetés során Iszlentyjev szótára is szóba

került. Én elmondtam, hogy a 70-es években, amikor a Helsinki Egyetemen a Castrénianumban anyagot gyűjtöttem *Az udmurt nyelv tatár jövevényszavai* c. kandidátusi értekezésemhez, láttam, sőt a kezemben is tartottam Iszlentyjev szótárát. Ezt írásában természetesen Kelmakov professzor is megemlíti. A szótár még abban az évben az 1991-ben váratlanul elhunyt Mikko Korhonen professzor könyvei közül került elő. Korhonen bizonyára a *Wotjakischer Wortschatz* szerkesztésekor használta. Reméljük, hogy Iszlentyjev szótára előbb-utóbb legalább elektronikus formában a kutatók rendelkezésére fog állni.

A 2002-es kötet tulajdonképpen szöveggyűjtemény diákok számára *Az udmurt nyelvtudomány története* c. kurzushoz. Ez Kelmakovnak közel 30 tudománytörténeti cikkét tartalmazza. Ezek közül most csak azokat említem meg, amelyek külföldi tudósok udmurt nyelvészeti munkásságával foglalkoznak. Az első ízben 1980-ban megjelent cikk (*Труды зарубежных ученых по вопросам удмуртского языкознания*) rövid szöveges értékelés után felsorolja az 1846 és 1980 között külföldiek által publikált udmurt nyelvészeti munkák teljes listáját. A bibliográfia 129 tételt tartalmaz, s ezek közül Kelmakov számítása szerint 92-t (= 71%) magyar kutatók publikáltak. Ezen a magas arányszámon nem kell csodálkoznunk, ha arra gondolunk, hogy a magyar finnugrisztika olyan kiválóságai foglalkoztak az udmurt nyelv kutatásával, mint Munkácsi Bernát, Fokos-Fuchs Dávid, Beke Ödön, Lakó György és Rédei Károly, akik nemcsak saját tudományos teljesítményükkel járultak hozzá ehhez a kutatási területhez, hanem az utódok kineveléséről is gondoskodtak. Az 1982-es cikkben (*Проблемы взаимовлияния удмуртского и соседних языков в трудах зарубежных ученых*) is jelentős szerepet játszanak a magyar kutatók, ehhez a témakörhöz, pontosabban a permí–volgai–bolgár nyelvi kapcsolatok kérdéséhez a legnagyobb mértékben a Rédei Károly – Róna-Tas András szerzőpáros járult hozzá, akik a legmagasabb szintű szakértelmet képviselték mind finnugrisztikai, mind turkológiai oldalon.

1985 áprilisában tudományos konferenciát rendeztek *Венгерские ученые и пермская филология* címmel. Ennek anyaga 1987-ben jelent meg. A kötetben 23 tanulmány foglalkozik a címben jelzett témával. A szerzők között nemcsak nyelvészek, hanem irodalomárok és néprajzosok is vannak. Kelmakov három cikket is írt a kötetbe (egyét Kalinyinával közösen), ezek közül a *Венгерские ученые об удмуртском языке* címűt a 2002-es könyvbe is felvette. A mai magyar kutatók permisztikai munkásságát így értékeli: „A magyar permisták aktivitása különösen megerősödött a legutóbbi évtizedekben: szinte minden gyűjteményes kötet, illetve a Nyelvtudományi Közlemények újabb

száma tartalmaz udmurt tárgyú cikkeket, recenziókat vagy hivatkozásokat az udmurt nyelvészek munkáira. Az egyik Finnugor Kongresszustól a másikig terjedő időszakban nő azoknak a magyar publikációknak a száma, amelyek az udmurt (és a permi) nyelvtudomány megoldatlan problémáival foglalkoznak.”

Ezután időrendben felsorolja az udmurttal foglalkozó magyar kutatókat, röviden és tárgyszerűen bemutatja, egyes esetekben értékeli idetartozó műveiket. Kelmakov minden munkájára jellemző a teljességre való törekvés. Ez itt is megmutatkozik. A felsorolásból nem marad ki senki, aki 1985-ig udmurt tárgyú, vagy az udmurttal is foglalkozó művet publikált. A korábban említett neveket itt még olyan kortársainkéval bővíthetjük, mint Bereczki Gábor, Mikola Tibor, Vászolyi Erik, Korenchy Éva, Szíj Enikő, A. Molnár Ferenc, Kiss Antal stb. De tökéletesen ismeri Kelmakov a régebbi magyarországi szakirodalmat is (Budenz József, Balassa József, Medveczky Károly, Klemm Antal, A. Kövesi Magda stb.).

Személyes tapasztalatból tudom, hogy ismeri és támogatja a fiatalabb generációba tartozó magyar finnugristák (pl. Kozmács István, Salánki Zsuzsa, Fejes László) munkásságát is.

Feltétlenül meg kell még említeni az UEW első három füzetéről írt két recenzióját. (Az első társszerzője L. I. Kalinyina.) Ezek ugyanis számos olyan észrevételt és kiegészítést tartalmaznak, amelyeket egy esetleges második kiadás előkészítése során a majdani szerkesztőnek feltétlenül figyelembe kell venni.

Hiányos maradna ez a köszöntő a jubiláns legújabb kötetének megemlékse nélkül. Ez az 550 lapos kötet 2017-ben jelent meg *Острые углы удмуртской филологии* címmel. (Saját, szabad fordításomban: *Az udmurt filológia kritikus pontjai*.) Itt új oldaláról ismerhetjük meg a jubilánst: mint az udmurt irodalmi nyelv legjobb ismerőjét, aki az udmurt irodalom klasszikusainak (Verescsagin, Gerd Kuzebaj, Asalcsi Oki) újrakiadása kapcsán egyrészt szigorú ítéletet mond a szerkesztők által elkövetett hibákról, másrészt mesteri elemzéseket ad a tárgyalt művekről. Ez a kötet egyszerre bizonyítja a szerző széleskörű filológiai érdeklődését és töretlen alkotóerejét. De talán még ennél is fontosabb az anyanyelve iránt érzett olthatatlan szeretet, ami minden szaván érződik.

Külön kell említeni Kelmakov tanári tevékenységét: egyetemi oktatóként tanárok és kutatók nemzedékeit nevelte európai színvonalon anyanyelvük szeretetére és ismeretére. Nagyon fontosak tankönyvei, de még fontosabb az a határtalan lelkesedés, amivel tanári munkáját végzi és az az atyai szeretet, amit hallgatói iránt érez. És amit azok még évek, évtizedek után is viszonzoz-

nak. Ennek közös udmurtiai nyelvjárási expedícióink során magam is tanúja voltam. Tanári munkájának jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni: egy létében veszélyeztetett kis nép és nyelv fennmaradását csak a megfelelő színvonalú anyanyelvi oktatás teszi lehetővé. Ehhez pedig jó és lelkes tanárookra van szükség.

Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy évtizedek óta személyes jó barátomnak mondhatom Kelmakov professzort. Ismeretségünk kicsit nehezen indult. Amikor 1966-ban orosz szakos egyetemi hallgatóként Moszkvában jártam, ellátogattam az ottani Nyelvtudományi Intézetbe is. Lytkin professzor, a 20. századi finnugrisztika egyik nagy alakja, a Finnugor Osztály vezetője elmesélte, hogy van egy nagyon tehetséges udmurt aspiránsa, de sajnos nem ismertethet meg vele, mert az illető éppen kötelező katonai szolgálatát tölti a szovjet hadseregben. Így aztán levelezni kezdtünk, majd az 1970-es tallinni finnugor kongresszuson a személyes találkozásra is sor került. Azóta számos kongresszuson és konferencián találkoztunk, Kelmakov professzor ösztöndíjasként Magyarországra is eljutott, és éltünk egy időben Helsinkiben is. Mégis a legfelejtethetlenebbek a közös udmurtiai gyűjtőutak voltak. Ezek során tanultam meg szeretni és tisztelni Valej barátomat. Elképesztő volt az a szervezési munka, amit egy-egy út sikere érdekében végzett, csak bámultam ügyességét, ahogy gondoskodott a szállásról, ellátásról, közlekedésről. Csak aki a kilencvenes években járt Oroszországban, az tudja, hogy sokszor micsoda emberfeletti erőfeszítés kellett ezeknek az egyszerű szükségleteknek a kielégítéséhez. Kelmakov professzor rendkívül barátságos, közvetlen és jó kedélyű ember, ugyanakkor csendes és szerény. Ennek köszönhető, hogy közös gyűjtőútjaink mindig jó hangulatúak és sikeresek voltak. Hallatlan érzékel tudta megtalálni a legjobb közlöket és rendkívüli empátiával tudta őket megszólaltatni. Neki köszönhetem, hogy több alkalommal is részt vehettem és gyűjthettem egy kis dél-udmurtiai faluban a nyári pogány áldozati ünnepen.

Különleges élmény, amikor Kelmakov mély baritonján udmurt népdalokat énekel. Dalolása azokat is magával ragadja, akik nem értik a szöveget. Nem véletlen, hogy diákjait is mindig megénekelte, legyen szó akár udmurtokról, akár magyarokról vagy finnekről.

Mi, magyar barátai azt reméljük, hogy az elkövetkező évtizedekben is töretlenül folytatja munkáját az udmurt nép és a finnugor nyelvtudomány javára. Ehhez kívánunk a jubilánsnak erőt és egészséget. Мед сөтоз Инмар шудбур но тазалык!

- Кельмаков В. К. 1968: О некоторых специфичных фонемах кукморского диалекта удмуртского языка. Советское Финно-угроведение 3: 187–196.
- Кельмаков В. К. 1976: К вопросу о периодизации истории удмуртского языка. На материале исторической фонетики. Советское Финно-угроведение 12: 283–289.
- Кельмаков В. К. 1981: Образцы удмуртской речи. Ижевск. 299. с.
- Кельмаков В. К. 1990: Образцы удмуртской речи 2. АН СССР. УрО. Удмуртский институт ИЯЛ. Удмурт Университет, Ижевск. 368.с.
- Кельмаков В. К. 1993: Формирование и развитие фонетики удмуртских диалектов. Издательство Удмуртского Университета, Ижевск. 59. с.
- Кельмаков В. К. 1998: Краткий курс удмуртской диалектологии. Удмуртский государственный университет. Кафедра общего и финно-угорского языкознания. Издательство Удмуртского Университета, Ижевск. 386 с.
- Кельмаков В. К. 2001: Очерки истории удмуртского языкознания. Издательский дом Удмурт Университет, Ижевск. 231. с.
- Кельмаков В. К. 2002а: К истории удмуртского и пермского языкознания. Издательский дом Удмурт Университет, Ижевск. 443. с.
- Кельмаков В. К. 2002б: Удмурт диалектология: Студентъёслы но аспирантъёслы юрттос. Удмурт университет, Ижкар. 177 с.
- Кельмаков В. К. 2003: Диалектная и историческая фонетика удмуртского языка 1. Издательский дом Удмурт Университет, Ижевск. 276. с.
- Кельмаков В. К. 2004: Диалектная и историческая фонетика удмуртского языка 2. Издательский дом Удмурт Университет, Ижевск. 394. с.
- Кельмаков В. К. 2006: Краткий курс удмуртской диалектологии.² Удмуртский государственный университет. Кафедра общего и финно-угорского языкознания. Издательский дом Удмурт Университет, Ижевск. 386 с.
- Кельмаков В. К. 2017: Острые углы удмуртской филологии. Издательство Удмуртия, Ижевск.
- Чуч Ш. 1992: Периодизации истории удмуртского языка. Вопросы диалектологии и истории удмуртского языка. Сборник научных трудов РАН УрО. Удмуртский институт ИЯЛ, Ижевск. 29–47.
- Чуч Ш. 1995: О творческой деятельности В. К. Кельмакова и его научном докладе Формирование и развитие фонетики удмуртских диалектов представленном в качестве диссертации на соискание ученой

- степени доктора филологических наук. Вестник Удмуртского университета 5: 125–127.
- Csúcs Sándor 1983: A votják nyelvtörténet korszakai. In: Urálistikái tanulmányok. Budapest. 85–94.
- Csúcs Sándor 1990: Chrestomathia Votiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Csúcs Sándor 2005: Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kel'makov, Valentin – Saarinen, Sirkka 1994: Udmurtin murteet. Turku – Iževsk.

CSÚCS SÁNDOR

Lars-Gunnar Larsson 70 éves

Az Uppsalai Egyetemi finnugor nyelvészprofesszora, Lars-Gunnar Larsson idén töltötte be 70. életévét. A professzor 1947. december 9-én született Ljunghem községben (Skaraborg megye, Közép-Svédország). 1967-ben érettségizett Skövdeben. Egyetemi tanulmányait ugyanebben az évben Lundban kezdte, majd 1971-ben Uppsalában folytatta. Finn és lett nyelvet, összehasonlító finnugor és indoeurópai nyelvészetet tanult. Egyetemi tanulmányait 1973-ban fejezte be: ekkor szerzett MA fokozatot. A diplomaszerzés után felvételt nyert az uppsalai doktori iskolába. 1981-ben doktorált (PhD) az Uppsalai Egyetemen finnugrisztikából Bo Wickman professzor vezetésével.

Kezdetől fogva nagy érdeklődést tanúsított a nyelvek iránt: több finnugor nyelvet (többek közt lappot, magyart, észtet) és balti nyelveket tanult. Elmondása szerint oroszul a „seregben” tanult meg. Az 1976–77. tanévet a Helsinki Egyetemen töltötte. Végzés után tanított az összehasonlító indoeurópai tanszéken, s ezzel egyidejűleg bekapcsolódott a finnugor intézetben folyó európai nyelvatlasz (*ALE*) munkálataiba. 1982-ben nyerte el a finnugor nyelvészprofesszori állást az Uppsalai Egyetem Finnugor Intézetében, 1999-ig állt az intézet élén. Tagja lett a helsinki Finnugor Társaságnak és a Finn Nyelvtudományi Társaságnak, az uppsalai Gustav Adolf Akadémiának. Tanárának, Bo Wickman professzornak a javaslatára 1995-től tagja a Nemzetközi Finnugor Kongresszusok Előkészítő Bizottságának (ICFUC), a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak (ma Magyarságtudományi Társaság). Mindkét jeles nemzetközi szervezet végrehajtó bizottságának is aktív tagja.

Nem titkolt büszkeséggel töltötte el, amikor az egyetemi diákszervezet tartományi egységének tanárelnökévé választották.

Fő kutatási területei felölelik a finnugor nyelvészet valamennyi ágát. Témái: a Baltikum térségének kontaktusnyelvészete, a finnugor kutatások 17–18. századi svédországi története, az uppsalai intézet megalapítójának és első professzorának, K. B. Wiklundnak a munkássága. (Az intézet megalakulásának 100. évfordulója tiszteletére nagyszabású nemzetközi szimpóziumot, egyfajta mini finnugor kongresszust szervezett.) Kezdetől fogva tervezte Per Holmberger számi nyelvi feljegyzéseinek és szógyűjtésének kiadását (ld. alább!). (Megjegyzem, hogy Halász Ignác magyar lappológus is gyűjtött és publikált e nyelvterület számi beszélőitől.)

Különösen izgatják a finnugor és indoeurópai nyelvek kapcsolatai a Baltikumban (balti finn és balti nyelvek) és Skandináviában (finn, lapp és skandináv relációk). Nevéhez fűződik több szó eredetének megfejtése, ornitológiai hobbija madárnevek etimologizálásában is megjelenik. Páratlanul széles tájékozottsága szinte minden finnugor nyelvre, sőt a szamojédra is kiterjed, de nem ismeretlenek számára a paleoszibériai nyelvek sem.

Tudományos termése közel száz tanulmány, 30 recenzió, megemlékezések sora, lexikoncikk, műfordítások stb. Főbb művei: *Studien zum Partitivgebrauch in den ostseefinnischen Sprachen*. Uppsala, 1983; *Laponica et Uralica. 100 Jahre finnisch-ugrischer Unterricht an der Universität Uppsala*. Uppsala, 1996; *Grenzen und Gruppierungen im Umeasamischen*. Wiesbaden, 2012. Ez utóbbi monografikus feldolgozás hiánypótlásnak számított a lappológiában. A szerző minden korábbi kutatónál tovább lépett azzal, hogy felhasználta és részletesen elemezte a rendelkezésre álló korábbi gyűjtéseket (K. B. Wiklund, Nils Moosberg, Axel Calleberg és Tryggve Sköld anyagait), és kijelölte a további feladatokat az umei számi nyelvváltozat további kutatásában.

Nemzetközi elfogadottságát jól mutatják tanulmányainak – Svédországon kívüli – megjelenési helyei: Amszterdam, Atlanta, Budapest, Debrecen, Dordrecht, Hamburg, Helsinki, Jyväskylä, Maastricht, Oslo, Párizs, Philadelphia, Piliscsaba, Szeged, Tallinn, Tampere, Tartu, Turku, Vilnius, Wiesbaden. 65. születésnapjára kollégái és barátai ünnepi kötettel tisztelegtek a jubiláns előtt (*Laponicae investigationes et uralicae. Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson*. Hrsg. Eberhard Winkler – Hans-Hermann Bartnes – Cornelius Hasselblatt. Wiesbaden, 2012). Ebben a kötetben 25 írást olvashatunk. Az ünnepelt elismertségét mutatja, hogy észt, finn, francia, lapp, magyar, mordvin, német, norvég, svéd, votják és zürjén szerzők köszöntötték.

Örömmel értesültünk arról, hogy elkészült és rövidesen megjelenik az uppsalai egyetemi könyvtár (UUB) Acta-sorozatában jubilánsunk új könyve, amelynek címe: *Per Holmberger och sockenlapparnas språk* [Per Holmberger és a pitei lappok nyelve]. Per Holmberger (1745–1807) Uppsalában tanult teológiát és Linnénél botanikát, majd Uppsalától északabbra (Tolvfors, Söderbärke, Heby községek környékére) került jómódú családokhoz magántanítónak az 1770-es években. Közben itt lapp nyelvű adatközlőktől értékes nyelvi anyagot gyűjtött. Szógyűjteménye (*Vocabularium linguae Laponum mendicantium*) az ún. kolduló vándorlappoktól (svéd *tiggelapp*, *tiggarlapp*) 1600 szót foglal magában. Larsson ennek a számi nyelvi anyagnak nyelvjárási besorolását végezte el a korábbi vélekedésekhez képest új megvilágításban. Jubilánsunk szerint ezek a lapp emberek nem távolabbi vidékekről vették oda, hanem mindig is ott laktak, csak magukra maradtak és elszegényedtek, de megtartották eredeti pitei nyelvjárásukat, amely keveredett a helyi svéd lakosság nyelvével. (Vö. Larsson: *Saami Speakers in Central Sweden*. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 12 [2005]: 59–68.) Holmberger később visszatért délebbi szülőföldjére Östergötlandba, ahol előbb tanítóként, majd lelkészként tevékenykedett.

Kutatói és oktatói tevékenysége mellett a jubiláns professzor elévülhetetlen érdemeket szerzett a Collinder által elindított, majd Bo Wickman által folytatott doktori iskola vezetőjeként. A nála készült értekezések tudományunk minden területére kiterjednek. Az Uppsalában megjelenő kiadványsorozatok közül igen jelentősek a *Studia Uralica (et Altaica) Upsaliensia* sorozat doktori értekezéseket tartalmazó kötetei. Ennek 15. számaként jelent meg Larsson doktori értekezése. Ezután közreműködött a további kötetek szerkesztésében. Elmondása szerint ez óriási energiákat követelt meg tőle, hiszen a változatos témákból (svédországi finn nyelv, kétnyelvűség, finnugor mondattan, aspektus, nyelvművelés és nyelvtervezés, irodalom, jelentésstan stb.) különböző nyelveken (a svédén kívül angolul, németül, finnül) megjelenő kötetek mellé nem kell különös kommentár mindazoknak, akik finnugrisztikai folyóiratot indítottak útjára és folyamatosan végzik a szerkesztés gyötrelmes munkáját. 1993-ban indult az URSUS, majd az Opuscula Uralica is. (A sorozat változatos tartalmára vö. Zaicz Gábor, FUD 6: 195–205.)

Magyarországon gyakori vendég, többször megfordult Debrecenben is. Először 1975-ben látogatott ide, a nyári egyetem magyar nyelvtanfolyamára. Ez egész életére meghatározó volt, és Debrecennek kiemelt helye lett magyarországi kapcsolataiban. Többször tanított vendégprofesszorként egyetemünkön, s használjuk északi lapp nyelvkönyvét is (Larsson – Hedlund: *Ii dušše duoddaris. Lärobok i nordsamiska*. Uppsala 2011). Lapp tárgyú PhD-

értekezések bírálója is volt. Tagja a finnugor tanszéki évkönyv szerkesztőbizottságának, s rendszeresen publikál is nálunk. 2013-ban mindezen érdemei elismeréseképp a Debreceni Egyetem díszdoktorává avatta Larsson professzor urat. (Magyarországi kapcsolódásáról írt vallomása *Magyarország – egy szerelem története* címmel az Alföld folyóirat 57/11. számában jelent meg 2006-ban).

Lars-Gunnarral való barátságunk három-négy évtizedes múltra megy vissza. Utána sokszor találkoztunk finnugor kongresszusokon, majd még néhányszor egyetemi körökben. Rendszeresen találkoztunk hol Uppsalában, hol Oslóban és Magyarországon, de a finn–ész–svéd–norvég tudományos együttműködés keretében szimpóziumokon vettünk részt Söderforsban, Tartuban, Turkuban. Hogy ne csak tudományos kapcsolatainkról essen szó, meg kell említenünk Lars-Gunnar kedves családját: Ankit (Ann-Christin Mattisson jeles onomasziológus-professzort) és fiukat Jerkert. Lars-Gunnar kitűnően főzött, remek házigazdának bizonyult, a családi hangulatot még a kutyusok csaholása is hangsúlyozta; esténként részt véve a kutyasétáltatásban számos baráti és szakmai kérdést kötetlenül meg tudtunk vitatni.

A fentiekből talán kirajzolódik Lars-Gunnar Larsson professzor emberi és tudósi portréja. Őszintén reméljük és kívánjuk, hogy a születésnapra köszöntők és a rövidesen megjelenő új opus új erőt adjanak neki, és ismét nagy energiákat mozgósíthasson tudományos tervei megvalósításához. Ehhez kívánunk a debreceni egyetem díszdoktorának az anyaintézmény és a finnugor tanszék nevében egészséget, sikereket és személyes boldogságot. Kedves Lars-Gunnar barátunk, Isten éltesen sokáig!

KERESZTES LÁSZLÓ – MATICSÁK SÁNDOR

Tõnu Seilenthal 70 éves

Tõnu Seilenthal 1947. június 28-án született Tallinnban. Itt érettségizett, majd Tartuban folytatta tanulmányait. 1972-ben szerzett a Tartui Egyetemen ész–finnugor szakos diplomát. Magyar nyelvet Paula Palmeos tanítványaként tanult. A legendás „Paula néni” vezette be hajdan Tartuban évtizedekig az ész szakos hallgatókat a távoli rokon nyelv rejtelseibe. Jubilánsunk gyűjtőutakon vett részt osztályoknál. A szovjet korszakban az észteknek módjuk volt ellátogatni a rokon népekhez. Többek között Lennart Meri néprajzkutató

(a későbbi észt köztársasági elnök) szerzett elvülhetetlen érdemeket ezen a téren. Jubilánsunk részt vett Kárpátalján magyar nyelvi táborokban, később maga is szervezte ezeket a tanulmányutakat az észt szakosoknak. Ide többen eljuthattak, mint a debreceni nyári egyetemre.

1973-ban Budapestre érkezett aspirantúrára. Disszertációját az osztják nyelvjárások névutóiról Rédei Károly vezetésével készítette és védte meg kandidátusi értekezésként Budapesten 1977-ben *Osztják névutós szerkezetek* címmel. (Ez a tudományos fokozat biztosította számára egyetemén a később ismét bevezetett PhD minősítést.) 1971 óta folyamatosan publikál tanulmányokat, recenziókat és megemlékezéseket.

1976-ben hazatért Tartuba, ahol kisebb-nagyobb megszakításokkal egyetemi docensként a mai napig szervezte és szervezi a hungarológia szakos oktatást és képzést. Oktatója és egyben vezetője is ennek a szakiránynak. Közben több alkalommal látott el észt nyelvi lektori teendőket finnországi egyetemeken (1978–81 Helsinkiben; 1985–89, majd újra 1992–1996 Jyväskyläben). Tõnu Seilenthal egy másik észt lektorral, Toivo Kludsepp-pel közösen tankönyveket jelentetett meg finnek számára (*Nykyviron lukemisto*, 1979; *Mõnda Eestist. Viron kielen alkeiskurssi*, 1980).

A rendszerváltozás hajnalán, 1989 és 1992 között az Észt Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének (Keele ja kirjanduse instituut) igazgatói tisztét látta el. (Emlékezetes élményünk, amikor egy szíami kiscicával a vállán sétálgatott a tallinni intézetben.)

1996-tól ismét Észtországban dolgozik. Jelenleg a Tartui Egyetem Finnugor nyelvek és hungarológiai tanszékének vezetője (Tartu Ülikool, Uurali keelte ja hungaroloogia osakond), jelenleg emeritusként folytatja ezt a munkát.

Jubilánsunk szűkebb kutatási területe a finnugor történeti alaktan, a finnugor és hungarológiai tudománytörténet, valamint az észt–finn–magyar kontrasztív nyelvészet.

Tõnu Seilenthal két évtizede gondoskodik a hungarológiai tárgyak tervezéséről és oktatásáról hazája patinás egyetemén. A hungarológiai kutatás és magyartanítás legfőbb letéteményese Észtországban, hallgatói generációk kerültek ki a keze alól. Számos finnugor és kontrasztív nyelvészeti témájú doktori értekezésnek, szakdolgozatnak volt témavezetője. Tanítványai magyar nyelv- és országismeretükkel szép számmal el tudtak helyezkedni szűkebb szakterületükön. A tanítványok közül kiemelkedik Anu Nurk és Anu Kippasto, akiknek a segítségével és közreműködésével barátunk számos konferenciát és kiadványt jegyez.

A magyar nyelv és hungarológia oktatása és kutatása a világháborúk közötti időszakban kezdődött: egyidős a fiatal Észt Köztársaság születésével. A magyartanítás és az első észtországi magyar lektorok működésének kezdetétől 1997-ben telt el éppen 75 év. Ennek megünneplésére szervezett a tanszék egy nagyszabású nemzetközi konferenciát, amolyan emlékezetes hungarológiai minikongresszust. Ennek anyaga két évvel később meg is jelent: *Ungari. Maa, rahvas, kultuur* (Tartu 1999) a Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia sorozatban, amelyet Tõnu Seilenthal és tanítványa, állandó munkatársa, Anu Nurk szerkesztett. A sorozat korábbi kötetei voltak többek között még a következők: Kippasto – Nurk – Seilenthal: *Magyar–észt vonzatszótár. – Ungari-eesti rektsioonisõnastik* (Tartu 1997); *Észt hungarológia 75. Eesti hungaroloogia 75.* (Tartu 1997), valamint Török – Kreinin: *Magyar–észt igekötős szótár. Ungari–eesti prefiksverbide sõnastik* (Tartu 1999).

Osztatlan elismerést érdemel a voltaképpen nagyszótárnak minősíthető középszótár: *Ungari-eesti sõnaraamat. Magyar–észt szótár*, 2010. Az anyaggyűjtést Anu Kippasto, Anu Nurk és Tõnu Seilenthal végezte, a végső kidolgozás pedig az utóbbi kettő érdeme. Nem titok, és a szerkesztőtársnak legcsekélyebb érdemmegvonását sem jelenti, hogy a munka oroszlánrészre minden bizonnyal Tõnu Seilenthalé! Ez a fenti sorozat 6. köteteként jelent meg. A szótárban mintegy 42 000 címszó található számos példamondattal és azok fordításával, sok nyelvtani információval. (A szótár ismertetését ld. Tóth Anikó Nikolett, FUD 17 [2010]: 234–243.)

Meg kell említeni, hogy a Seilenthal–Nurk páros közben Keresztes László gyakorlati magyar nyelvtanát is lefordította észtre (*Praktiline ungari keele grammatika*, Debrecen, 1997).

Emlékezetes esemény volt 2009 októberében az a tartui konferencia is, amelyen értékeltük a magyar szakos képzés bevezetésének 20 éves időszakát. Erre a szimpóziumra meghívták mindazokat a magyar és észt tanárokat, akik valamilyen formában részt vettek az észtországi hungarológiai oktatás megtervezésében és segítséget nyújtottak megvalósításában. A rendezvényen jelen voltak az akkori és a korábbi tartui magyar lektorok, valamint a magyarországi finnugor tanszékek észt lektorai, továbbá az anyaintézmény szakmai vezetői is (ld. Keresztes, Finnugor Világ 14/4 [2009]: 28–29).

Elévülhetetlen érdemeket szerzett nemzetközi kongresszusok szervezésében is. 1995-ben a jyvaskyläi finnugor kongresszus kiadványainak egyik társszerkesztője volt. Legfontosabb „fellépése” azonban a tartui IX Nemzetközi Finnugor Kongresszus főszerepe 2000 augusztusában, amikor is elnököfőtitkárként a nagyszabású nemzetközi kongresszust szinte egymaga hordozta vállain. És az ő érdeme a nyolckötetes kongresszusi kiadványsorozat

tető alá hozása is. Nem csoda, hogy ezért a gigantikus teljesítményért 2001-ben magas észt állami kitüntetésben (*Valgetähe teenetemärk* [Fehér Csillag Rendje]) részesült Lennart Meri köztársasági elnök barátjától.

Jubilánsunk mindig szeretettel látott vendégtanár volt Debrecenben mind a nyári egyetem idején, mind pedig az egyetemi oktatói csere keretében, amikor is több ízben balti finn nyelvészetet és észt leíró nyelvtant tanított a finnugor szakos hallgatóinknak. A 2006-os debreceni hungarológiai kongresszus egyik plenáris előadójának is felkérte a Magyarságtudományi Társaság (*A finnugor nyelv mint a nemzeti identitás és kultúra alapja*). Magyarországi kapcsolatainak egyik jelentős állomásaként 2000-ben a Miskolci Egyetem díszdoktorává avatták.

Igen élénk tudományos közéleti tevékenységet fejt ki. Számos nemzeti és nemzetközi bizottság, társaság vezetőségi tagja. Tagja a finnugor kongresszusokat szervező nemzetközi bizottságnak (International Committee of Finno-Ugric Congresses – ICFUC), elnöke ugyanezen szervezet észt nemzeti albizottságának, tagja az Észt Anyanyelvi Társaságnak (Eesti Emakeele Selts), a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság választmányának, elnöke az észtországi Rokon népek programtanácsának, tagja a helsinki Finnugor Társaságnak és a Finn Irodalmi Társaságnak stb. Nagy megtiszteltetés folyóiratunknak, hogy kérésünkre elvállalta a részvételt a kiadói bizottságban. Köszönet érte!

Tõnu Seilenthallnak 70. születésnapja alkalmából eredményes magyarságtudományi tevékenységének elismeréseként Áder János köztársasági elnök 2017-ben a Magyar Érdemrend tisztikeresztje kitüntetést adományozta. Ehhez csatlakozunk mi, debreceni kollégák gratulációinkkal, és szeretettel kívánunk „élő klasszikus” barátunknak jó egészséget és kedvet a tanításhoz és alkotáshoz. Kedves Tõnu! Kívánjuk, hogy még sokáig legyél körünkben élő klasszikus!

KERESZTES LÁSZLÓ – MATICSÁK SÁNDOR

TARTALOM – CONTENTS – INHALT
SISÄLLYS – СОДЕРЖАНИЕ

Domokos Johanna: Az uráli irodalmak bemutatathatóságáról. Pragmatikus mérlegelések	3
Georgieva, Ekaterina: Az 'ahelyett, hogy'-mellékmondatok az udmurt nyelvben	15
Honti László: Némely uráli mássalhangzókról	39
Juhos Meri: Betegségnevek a 18. századi finn bibliafordításokban	65
Mácsai Boglárka: Létezik-e városi kutatás az uralisztikában? (Magyarországi kutatások)	91
Maticsák Sándor: 18. századi Nyizsnyij Novgorod-i mordvin nyelvemlékek	115
Oszkó Beatrix – Ponomareva, Larisza: Kudimkar nyelvi tájképe	147
Pachné Heltai, Borbála: Multilingualism and Seasonal Migration: Linguistic Practices of Finnish House Owners in a German Minority Village in Southern Hungary	163
Sipos Mária: Szórend egyazon hanti beszélő különböző szövegeiben.....	179
Tamás Ildikó: A jojka szerepe a 20–21. századi diskurzív folyamatokban. Jojkák, zsoltárok, jojkazsoltárok	197
Tánczos, Outi: Active and Backgrounded Agency Concerning Language Maintenance in Karelian Minority Media Texts	233
H. Varga Márta: Bibliai eredetű személynevek köznevesülése	259
Várnai Zsuzsa – Sipos Mária: A kazimi magánhangzórendszer újrágondolása	275
Vígh-Szabó Melinda: A finnugor nyelvi identitás I.	295
Zaicz Gábor: A mordvin földművelési terminológia I.	309

Ismertetések – Reviews – Rezensionen – Katsauksia – Рецензии

Honti László: A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól (<i>Zaicz Gábor</i>)	347
Klima László: Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból (<i>Csepregi Márta</i>)	349
Pasanen, Annika: Kuávsui já peeivičuová 'Sarastus ja päivänvalo'. Inarisaamen kielen revitalisaatio (<i>Kelemen Ivett</i>)	352
Кузнецова, Маргарита: Названия диких и домашних животных в марийском языке (<i>Keresztes László</i>)	359
Чепреги, Марта: Сургутский диалект хантыйского языка (<i>Rusvai Júlia</i>)	364
Karlsson, Fred: Suomen kielet 1917–2017 (<i>Buzgó Anita</i>)	372
Pusztay János: Seto (<i>Lőrincz Katalin</i>)	376
Say István: Bevezetés az izsor nyelv ismereteibe (<i>Maticsák Sándor</i>)	379
Dorren, Gaston: Lingo. A language spotter's guide to Europe (<i>Dennica Peneva</i>)	384

In memoriam

100 éve született Bo Wickman (<i>Keresztes László</i>)	391
--	-----

In honorem

Valej Kelmakov 75 éves (<i>Csúcs Sándor</i>)	393
Lars-Gunnar Larsson 70 éves (<i>Keresztes László – Maticsák Sándor</i>)	403
Tõnu Seilenthal 70 éves (<i>Keresztes László – Maticsák Sándor</i>)	406

E számunk szerzői

Buzgó Anita	Debreceni Egyetem
Csepregi Márta	ELTE, Budapest
Csúcs Sándor	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba
Domokos Johanna	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Georgieva, Ekaterina	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Honti László	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Juhos Meri	Debreceni Egyetem
Kelemen Ivett	Debreceni Egyetem
Keresztes László	Debreceni Egyetem
Lőrincz Katalin	Debreceni Egyetem
Mácsai Boglárka	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Maticsák Sándor	Debreceni Egyetem
Oszkó Beatrix	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Pachné Heltai Borbála	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Peneva, Dennica	Debreceni Egyetem
Ponomareva, Larisza	Komi-Permják Oktatók Továbbképző Intézete, Kudimkar
Rusvai Júlia	Nyíregyházi Egyetem
Sipos Mária	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Tamás Ildikó	MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
Tánczos Outi	Helsinki Egyetem
H. Varga Márta	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Várnai Zsuzsa	MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest
Vígh-Szabó Melinda	Pannon Egyetem, Veszprém
Zaicz Gábor	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

FOLIA URALICA DEBRECENIENSIA

- 1. 1989 pp. 142 Red. Keresztes László–Kiss Antal
- 2. 1991 pp. 222 Red. Keresztes László–Kiss Antal–Maticsák Sándor
- 3. 1994 pp. 160 Red. Keresztes László–Kiss Antal–Maticsák Sándor
- 4. 1997 pp. 260 Red. Nyirkos István–Kiss Antal–Maticsák Sándor
- 5. 1998 pp. 262 Red. Nyirkos István
- 6. 1999 pp. 246 Red. Keresztes László–Maticsák Sándor
- 7. 2000 pp. 216 Red. Keresztes László–Maticsák Sándor
- 8. 2001 pp. 761 Red. Maticsák Sándor–Zaicz Gábor–Tuomo Lahdelma
- 9. 2002 pp. 224 Red. Keresztes László–Maticsák Sándor–Dusnoki Gergely
- 10. 2003 pp. 270 Red. Keresztes László–Maticsák Sándor–Dusnoki Gergely
- 11. 2004 pp. 184 Red. Keresztes László–Maticsák Sándor–Dusnoki Gergely
- 12. 2005 pp. 194 Red. Keresztes László–Maticsák Sándor–Dusnoki Gergely
- 13. 2006 pp. 258 Red. Keresztes László–Maticsák Sándor
- 14. 2007 pp. 218 Red. Keresztes László–Petteri Laihonen–Maticsák Sándor
- 15. 2008 pp. 242 Red. Keresztes László–Petteri Laihonen–Maticsák Sándor
- 16. 2009 pp. 234 Red. Maticsák Sándor–Petteri Laihonen–Keresztes László
- 17. 2010 pp. 275 Red. Maticsák Sándor–Petteri Laihonen–Keresztes László
- 18. 2011 pp. 231 Red. Maticsák Sándor–Keresztes László
- 19. 2012 pp. 264 Red. Maticsák Sándor–Keresztes László
- 20. 2013 pp. 404 Red. Maticsák Sándor–Keresztes László–Susanna Virtanen
- 21. 2014 pp. 290 Red. Maticsák Sándor–Keresztes László
- 22. 2015 pp. 431 Red. Maticsák Sándor–Keresztes László
- 23. 2016 pp. 359 Red. Maticsák Sándor–Keresztes László
- 24. 2017 pp. 413 Red. Maticsák Sándor–Keresztes László

Megrendelhető – tilaukset – to be ordered from – Bestellbar – заказ:

Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék H-4002 Debrecen, Pf. 400. – Tel.: (36-52) 512 923 E-mail: hlavacskae@mnytud.arts.unideb.hu

Interneten elérhető: <http://finnugor.arts.unideb.hu/fud.php>